

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКА:
ДОСЛІДНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

*Навчально-методичний посібник
для студентів педагогічних спеціальностей*

Укладачі:

*О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець*

За загальною редакцією професора О. Л. Кононко

Ніжин – 2020

УДК 373.2.015.31:17.022.1:316.42(076)

С69

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 9 від 30.06.2020 р.

Рецензенти:

Беленька Г. В. – завідувачка кафедри дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор педагогічних наук, професор;

Шелестова Л. В. – провідний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН, доктор педагогічних наук

С69 Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти: навч.-метод. посібник для студ. пед. спец. / укл.: О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна, С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук, Л. В. Бобро, О. В. Лісовець; за заг. ред. О. Кононко; Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 415 с.

Матеріали навчально-методичного посібника розкривають алгоритм розробки різних аспектів проблеми соціально-морального виховання дитини дошкільного віку; визначають критерії і показники досліджуваного явища, його компонентну структуру; містять адекватні завданням дослідження методи діагностики та формування соціально-моральної якості чи уміння; характеризують рівні їх вихованості або типологію; розкривають хід аналізу, інтерпретації та узагальнення емпіричних даних; пропонують зразки оформлення таблиць на усіх етапах експериментальної роботи.

Адресовані студентам, магістрантам, аспірантам педагогічних спеціальностей, викладачам гуманітарних дисциплін закладів вищої освіти, науковим співробітникам. Можуть стати у нагоді різним категоріям дошкільних працівників.

УДК 373.2.015.31:17.022.1:316.42(076)

© О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець
укладання, 2020

© НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
I. Діагностика і виховання чуйності дошкільника (<i>Кононко О. Л.</i>)	8
II. Становлення та виховання у дошкільників самостійності як провідної риси особистості (<i>Лисовець О. В.</i>)	77
III. Методи, форми та засоби виховання культури самовираження дошкільника у комунікативній діяльності (<i>Аніщук А. М.</i>)	110
IV. Діагностика та виховання у дошкільників здорової совісті (<i>Кононко О. Л.</i>)	184
V. Методичні основи патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку (<i>Матвієнко С. І.</i>)	249
VI. Від недисциплінованості до дисциплінованості дошкільника: діагностика відхилення та оптимізація виховного процесу (<i>Пухтіна Н. П., Кононко О. Л.</i>)	311
VII. Технологія виховання у дошкільників уміння долати страх (<i>Бобро Л. В.</i>)	373
ПІСЛЯМОВА	413

ПЕРЕДМОВА

Навчально-методичний посібник *"Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти"* є другою частиною комплексу (першою є монографія "Соціально-моральний розвиток і виховання дітей дошкільного віку"). Ідея створення комплексу, в якому об'єднано теоретичні та технологічні матеріали, присвячені одним і тим самим аспектам соціально-морального розвитку і виховання дошкільників, *авторська, ексклюзивна, оригінальна*. Її реалізація сприятиме свідомій розробці студентами, магістрантами, аспірантами, науковими співробітниками гуманітарної сфери таких актуальних для дошкільної педагогіки граней соціально-морального виховання, як: розвиток у дошкільників чуйності, самостійності, культури самовираження, здорової совісті, елементарних форм патріотизму, дисциплінованості, вміння долати страх.

Якщо у першій частині висвітлено теоретичні аспекти проблеми соціально-морального розвитку і виховання дошкільників, то друга присвячена розкриттю дослідно-технологічних питань. Обидві частини комплексу мають однакову структуру, висвітлюють одні й ті ж аспекти соціально-морального виховання дітей дошкільного віку. Це забезпечує користувача інформацією як щодо підходів до визначення концептуальних засад наукового дослідження з однієї із зазначених тем науково-дослідної роботи (бакалаврської, магістерської, дисертаційної), так і стосовно розробки методик діагностики та організації системи виховної роботи з означених наукових аспектів проблеми соціально-морального виховання.

Незважаючи на те, що проблема соціально-морального виховання в ранньому онтогенезі складна і багатостороння та з метою спрощення користувачеві процедури організації науково-дослідної роботи, розробки адекватних методик дослідження, аналізу емпіричних даних, їх узагальнення та оформлення, матеріали усіх розділів посібника *"Соціально-моральне виховання дошкільника: технологічні аспекти"* структуровано за одним алгоритмом:

- визначення змісту і структури провідних категорій дослідження;
- встановлення критеріїв, показників і компонентів, за якими оцінюватиметься міра вихованості явища;

- розробка (методики діагностики явища у констатувальному експерименті) адекватної предмету та завданням дослідження;
- аналіз одержаних у дослідженні емпіричних даних та визначення типів або рівнів вихованості досліджуваного феномену;
- обґрунтування педагогічних умов оптимізації виховного процесу та розробка методики формувального експерименту;
- оцінка ефективності розробленої системи виховання.

Вибір вказаного алгоритму систематизації матеріалів посібника визначається обмеженістю досвіду переважної більшості студентів, магістрантів, аспірантів закладів вищої освіти педагогічної спрямованості з розробки наукової теми. Студентській молоді важливо обґрунтувати концептуальні засади конкретного дослідження, визначитися із змістом провідної категорії, розробити критерії оцінки міри сформованості явища, аналізом, описати та узагальнити емпіричні дані, обґрунтувати педагогічні умови оптимізації виховного процесу, розробити методику виховної роботи та оцінити її ефективність.

Було б несправедливо стверджувати, що на сьогодні не існує методичних рекомендацій щодо виконання дипломних, магістерських, дисертаційних робіт. Їх чимало, зокрема розроблених фахівцями відомих в Україні закладів вищої освіти. Проте усі вони:

- по-перше, загальної спрямованості, схематизовані, абстраговані від конкретної теми дослідження, що ускладнює процес їх застосування студентською молоддю;
- по-друге, в них приділено різну увагу теоретичним та технологічним аспектам виконання наукової роботи;
- по-третє, вони не містять опису конкретних методів діагностики та виховання досліджуваного явища, що становить для студентської молоді особливий інтерес.

З огляду на сказане вище, ми об'єднали в одному комплекті теоретичні та технологічні аспекти дослідження однієї наукової проблеми (соціально-морального виховання дошкільників), пов'язали їх до конкретної теми дипломної, магістерської, дисертації (дивись перелік розділів), схарактеризували адекватні методи діагностики та формування соціально-моральної свідомості та поведінки дітей дошкільного віку, навели приклади оформлення таблиць (з якісно-кількісною характеристикою рівнів сформованості досліджуваного явища або його

типології; наочного подання динаміки змін внаслідок упровадження ефективної системи виховних впливів.

Структура посібника логічна, науково обґрунтована, складається з семи розділів, кожний з яких розкриває один з важливих аспектів соціально-морального виховання дошкільників.

У першому розділі **"Діагностика і виховання чуйності як базової соціально-моральної якості дошкільника"** (О. Кононко, д-р психол. наук, проф., завкафедрою дошкільної освіти) розкрито особливості організації процесів діагностики та виховання у дитини дошкільного віку чуйності, визначено критерії оцінки та рівні її вихованості, визначено педагогічні умови та ефективні методи оптимізації виховного процесу.

Другий розділ **"Становлення та виховання у дошкільника самостійності як провідної риси особистості"** (О. Лісовець, аспірантка) присвячено розкриттю особливостей розвитку і виховання самостійності як базової якості особистості, запропоновано ефективну систему роботи з дошкільниками різних статевих груп, педагогами і батьками.

Матеріали *третього розділу* **"Методика вивчення та виховання культури самовираження дошкільника в комунікативній діяльності"** (А. Аніщук, канд. пед. наук, доцент) спрямовано на розкриття етапів та технології дослідження культури самовираження дошкільника як складного й недостатньо вивченого особистісного феномену, характеризуються особливості його виховання засобами комунікативної діяльності.

У четвертому розділі **"Діагностика і виховання у дошкільника здорової совісті"** (О. Кононко, д-р психол. наук, проф., завкафедрою дошкільної освіти) схарактеризовано один з найскладніших феноменів особистісного зростання дошкільника – здорової совісті, узгоджено зміст провідних категорій, визначено критерії оцінки вихованості совістності, схарактеризовано авторську типологію совісті, запропоновано педагогічні умови та методику її ефективного виховання.

П'ятий розділ **"Особливості патріотичного виховання дитини дошкільного віку"** (С. Матвієнко, канд. пед. наук, доцент) присвячено розкриттю специфіки організації процесу патріотичного виховання в дошкільному дитинстві; сформульовано критерії, показники та компоненти оцінки елементарних форм патріотизму, описано методи їх діагностики та виховання у дитини старшого дошкільного віку.

У шостому розділі *"Від недисциплінованості – до дисциплінованості дошкільника: діагностика відхилення та оптимізація виховного процесу"* (Н. Пихтіна, канд. пед. наук, доцент) йдеться про недисциплінованість як невизнання і порушення дошкільником прийнятих норм поведінки, причини їх виникнення, критерії оцінки міри сформованості, методи діагностики, типологію розвитку, педагогічні умови трансформації у дисциплінованість, методи оптимізації виховного процесу.

Сьомий розділ *"Особливості розвитку і технологія виховання у дошкільника уміння долати страх"* (Л. Бобро, канд. пед. наук) присвячено розкриттю методів вивчення не самих страхів (вони достатньо висвітлені в педагогіці), а уміння дошкільника їх долати, виступати активним суб'єктом компетентної поведінки у стресовій ситуації. Це визначає новизну постанови питання щодо організації процесів діагностики і виховання у дітей дошкільного віку уміння долати страх, аналізувати, регулювати та корегувати свою поведінку і дії.

Як і в монографії, у посібнику список використаної літератури подано кожним автором у кінці розділу. Це видається доцільним, оскільки перелік наукових джерел підібрано під конкретний аспект проблеми соціально-морального виховання дошкільника, що дозволяє користувачеві усвідомити його специфіку, зосередитися на ньому, не розпорошувати увагу на інші грані наукової теми. З огляду, на те що до списку літератури увійшли лише заявлені авторським текстом наукові джерела, за потреби користувач може його розширити, знайти інші праці вітчизняних і зарубіжних фахівців з означеної проблеми.

Посібник завершується заключним словом, у якому аргументовано оригінальність і новизну комплексного підходу авторського колективу до розв'язання проблеми соціально-морального розвитку і виховання дітей дошкільного віку. Акцентовано увагу на запропонованих сучасних технологіях розвитку у зростаючої особистості надзвичайно важливих для її соціально-морального розвитку.

І. ДІАГНОСТИКА І ВИХОВАННЯ ЧУЙНОСТІ ДОШКІЛЬНИКА

О. Л. Кононко

Актуальність дослідження чуйності як базової соціально-моральної якості особистості

Актуальність проблеми чуйності, особливостей її становлення, розвитку і виховання в ранньому онтогенезі обумовлена практичною відсутністю досліджень вказаного напрямку у вітчизняній дошкільній педагогіці. На жаль, чуйність здебільшого характеризується в контексті широкої проблеми морального виховання, розглядається побічно, практично не виступає предметом спеціальної уваги дослідників. Це не можна визнати правомірним з огляду на формалізацію та звуження особистісних стосунків, трансформацію системи цінностей, прагматизацію сучасного життя, переважання індивідуалістичних тенденцій над колективними. Чуйність поступово перетворюється на свого роду атавізм, на щось не таке вже й потрібне. Неувага до неї науковців і практиків небезпечна. Сьогодні усе частіше доводиться констатувати байдуже, відчужене, індиферентне ставлення людей один до одного.

У контексті сказаного набуває особливої значущості дослідження чуйності як однієї з провідних моральних якостей особистості, фундамент якої закладається в дошкільному дитинстві. За відсутності достатньої кількості наукових та методичних розробок вказаного напрямку ускладнюється процес організації студентською молоддю теоретико-експериментального дослідження чуйності, використання нею та педагогами закладів дошкільної освіти науково обґрунтованих критеріїв і показників її оцінки, адекватних методів і форм її діагностики і виховання. Помічними слугуватимуть подані нижче матеріали.

В дошкільній педагогіці чуйність зазвичай розглядають як соціально-моральну якість, розвиток і формування якої є одним із важливих виховних завдань сьогодення. У науковій літературі зазначено, що здатність легко відгукуватися на когось-щось, готовність допомогти, виявити співчуття, зрозуміти проблеми іншої людини та нюанси її душевного стану – якість, властива лише *чуйній особистості*.

За свідченням Р. Буре, М. Воробйової, Р. Жуковської та інших розробників, проблеми соціально-морального розвитку і виховання

дошкільників, саме *чуйність* виступає базовою якістю, втілює у собі основні характеристики "соціальності" [3; 6; 9]. Це обумовлює правомірність обрання її в якості провідної у даному розділі. Враховуючи, що в монографії розкрито зміст широкої категорії "соціально-моральне виховання", у посібнику аналізуються трактовки чуйності як провідної характеристики соціально-морального розвитку дитини 3–6/7 років.

Зовнішній прояв чуйності певною мірою залежить від загальної чутливості як психофізіологічної передумови розвитку особистості. Водночас варто зазначити: не кожна чутлива від природи людина виявляється чуйною по відношенню до інших. Якщо особистість егоцентрична, егоїстично спрямована, вона може залишитися байдужою до проблем та негараздів інших людей.

Як зазначено в сучасному тлумачному психологічному словнику В. Шапара, чутливість як здатність мати відчуття складає основу особистості, виступає задатками для розвитку чуйності як готовності до зовнішніх афективних та дієвих реакцій. Об'єктивно чутливість – це відповідь на вплив певного подразника, суб'єктивно – *внутрішнє переживання*, відчуття даного агенту впливу [30, с. 600].

Згідно визначення М. Ярмаченка, *чуйність – це моральна якість, складова культури поведінки, що характеризує ставлення до оточуючих людей і передбачає: піклування про потреби і бажання людей, уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, що хвилюють, думок і почуттів; розуміння мотивів, якими керуються люди у своїй поведінці; тактовне ставлення до самолюбства, гордості та почуття власної гідності інших людей* [21, с. 491].

У Великій психологічній енциклопедії *чуйність кваліфіковано як чутливе, уважне ставлення до близьких та оточуючих, яке проявляється в умінні швидко і правильно оцінити настрій і стан іншої людини, прийти їй на допомогу у складну хвилину*. Співзвучними чуйності є терміни "співпереживання", "внутрішня готовність до співчуття" [4, с. 307].

Аналізуючи особливості розвитку і виховання чуйності в дошкільному дитинстві, варто вдатися до її визначення як базової соціально-моральної якості дошкільника, запропоноване Р. Буре. Вказаний автор характеризує чуйність у контексті проблеми емоційного комфорту-дискомфорту. Як зауважує відомий фахівець, *чуйність – це уміння дитини помічати ситуацію, в якій одноліток відчуває емоційний*

дискомфорт, і брати активну участь у відновленні емоційного благополуччя того, хто страждає [3]. До типових причин виникнення ситуацій дискомфорту М. Воробйова відносить: випадкову помилку, фізичне неблагополуччя, відсутність успіху, зіткнення інтересів з однолітками. Таке трапляється, на думку автора, внаслідок несформованого вміння розраховувати свої сили, передбачати наслідки своїх дій, розуміти наміри однолітків. М. Воробйова наголошує: відсутність чуйності негативно позначається на взаємній близькості, її сформованість сприяє гармонійним контактам, доброзичливому ставленню однієї дитини до іншої. Вказаний автор зазначає: якщо педагог звертає увагу дошкільників на емоційний стан однолітків, запитує про ймовірні причини дискомфорту й можливі засоби заспокоєння, пропонує звернутися до тих, кому погано, з ласкавими словами, допомагає їм відновити хороше самопочуття, позитивно оцінює такі дії дошкільника, пропонує разом порадіти за те, що усім добре, така стратегія поведінки сприяє вихованню в нього *чуйності як стійкого прояву гуманного ставлення до однолітків* [4].

Згідно цього підходу, процес виховання чуйності відбувається ефективніше за умов сформованості у дошкільника інших важливих соціально-моральних якостей і почуттів, зокрема почуття колективізму, товаришкості, організованості. Так, Р. Римбург зазначає, що організована дитина легше звертає увагу на погане самопочуття оточуючих і відгукується на нього. Автор підкреслює важливість розвитку в дошкільному дитинстві гуманних почуттів, тому що вони спонукають особистість проявити доброзичливе ставлення до однолітків [25].

Л. Пенъєвська характеризує взаємодопомогу як відображення уваги дошкільника до однолітків [22]. Т. Маркова аналізує феномен дитячої дружби, характеризує її прояви – увага до однолітків, переживання радості за їхні успіхи та невдачі, допомога їм у разі необхідності, уміння поступатися власними інтересами [18]. Згідно О. Усової, у вихованні чуйності важливу роль відіграє інтерес до однолітків, уміння узгоджувати з ними свої дії, займатися спільною діяльністю. До основних якостей "суспільності" вказаний фахівець відносить; уміння брати до уваги партнера до себе, здатність культурно проявити своє ставлення до нього, виявити доброзичливість, поступливість, власну гідність [28].

Згідно визначень Л. Сибилевої, розвиток чуйності пов'язаний з процесом формування у дитини Я-концепції. Починаючи з чотирирічного віку, в неї інтенсивно формуються уявлення про себе, вона усвідомлює межі дозволеного і неприйняттого, схвалюваного – несхвалюваного. Оперуючи поняттям "концепція щасливої дитини", автор зазначає її значення для соціально-морального становлення особистості. Л. Сибилєва зазначає: щаслива дитина упевнена в собі; із задоволенням, довірливо спілкується; оптимістична, усе сприймає з радістю, гармонійно соціалізується, легко переводить соціальні норми до свого внутрішнього світу, включає їх до системи особистісних смислів. Фахівець підкреслює важливість формування у дітей дошкільного віку гуманних почуттів (співчуття, турботи, любові тощо), самоконтролю емоційних проявів, уміння конструктивно розв'язувати проблеми, приходити на допомогу тим, хто потребує підтримки [27].

Досліджуючи особливості розвитку у дошкільників уміння співчувати, С. Семенака зазначає надзвичайну актуальність проблеми, її недостатню вивченість, відсутність як чіткого визначення поняття "емоційна чуйність", так і методичного забезпечення даного напрямку виховної роботи. Автор розробив рекомендації практикам, запропонував їм різноманітні практичні заняття, які сприяють вправлянню дітей у здатності бачити труднощі інших людей, адекватно на них реагувати, приходити на допомогу з власного бажання, діяти безкорисливо, радіти проявам своєї доброзичливості і турботи про інших. На думку С. Семенаки, це сприятиме реалізації і розвитку духовного і морального потенціалів зростаючої особистості [26].

Вивчаючи чуйність як феномен культури, фахівці підкреслюють: щоб виявити чуйність, недостатньо не робити поганих вчинків. Важливо ініціювати підтримку і допомогу. І не лише тоді, коли про допомогу просять, а тоді, коли вона об'єктивно необхідна. На думку авторів, чуйність включає в себе здатність своєчасно і точно відслідковувати реакцію іншої людини на сказані слова та дії, вибачитися у потрібний момент. Фахівці підкреслюють, що бути чуйним означає виявляти благородність і щедрість, нічого не вимагаючи у відповідь. Чуйність передбачає безкорисливість, не існує окремо від тактовності і дотримання норм спілкування. Важливими гранями чуйності є ввічливість і уміння визнавати свої помилки. Класифікуючи чуйність як багатогранну якість, зазначені автори відносять її до синонімів: душев-

ність, сердечність, чутливість, співчутливість, уважність, доброту, людяність, милосердя, добродушність.

Визначаючи умови ефективного виховання чуйності у дітей старшого дошкільного віку з вадами слуху, О. Гаврилова кваліфікує її як моральну якість, що характеризує ставлення особистості до оточуючих і передбачає турботу і увагу до їхніх потреб, запитів, бажань, думок, почуттів, ввічливе поводження з усіма. Вказаний автор називає *чуйність "базовою" якістю*, на основі якої формуються інші моральні якості – великодушність, ввічливість, чесність, щедрість та інші. На думку фахівця, несформованість механізмів, що лежать в основі чуйності, є причиною багатьох труднощів морального виховання дошкільників [7].

Розглядаючи феномен *емоційної чуйності* переважно в контексті проблеми спілкування або сприйняття художніх творів, фахівці кваліфікують його дещо по-різному. Так, І. Груздова визначає чуйність як небайдуже ставлення до людей та творів мистецтва [8]; С. Курносова характеризує її як складову соціального потенціалу "суспільства знань", емоційно-оціночне ставлення до ситуацій і явищ, які призводять до накопичення індивідуального досвіду, який визначає спрямованість діяльності людини [16]; О. Запорожець та Я. Неверович розуміють чуйність як емоційну реакцію дошкільника на стан оточуючих, основну форму прояву його дієвого емоційного ставлення до інших людей [10; 19]; М. Лісіна розглядає чуйність як основну емоційну одиницю, яка провляється у відносинах людей [17]; Т. Гаврилова вважає, що чуйність є компонентом емпатії, який проявляється у співпереживанні, співчутті до іншої людини, підкреслює, що вона тісно пов'язана з формуванням *світогляду особистості, картиною світу* [7]; А. Абраменкова кваліфікує чуйність як показник розвитку гуманних почуттів і колективістських відносин [1].

Науковий аналіз засвідчує, що як особистісну якість емоційну чуйність Р. Буре, М. Воробйова, О. Кошелева, Л. Лідак, Л. Стрілкова, О. Шовкомуд розглядають переважно на соціально-моральному рівні у зв'язку з формуванням міжособистісних відносин, спілкуванням та спільною діяльністю дошкільників. Автори зауважують, що емоційна чуйність здійснює глибокий вплив на становлення таких якостей, як чутливість, гуманність, доброта і виступає першопричиною активних дій дитини.

На особливу увагу заслуговує підхід до означеної проблеми В. Вербовської, яка характеризує чуйність як складний і багатогранний феномен і визначає як *інтегровану особистісну якість, що виражається у здатності сприймати, ідентифікувати й оцінювати емоційний стан (зміст) об'єкта (явища), адекватно на нього реагувати, збагачувати свій індивідуальний емоційний досвід* [5].

Вказане визначення В. Вербовської може слугувати орієнтиром у визначенні критеріїв та показників вихованості чуйності й характеристики її компонентної структури.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних категорій дослідження

Обираючи тему своєї наукової роботи, студент має визначитися з колом своїх інтересів, наявним досвідом, соціальною затребуваністю розділу зокрема, орієнтовані на допомогу виконавцям наукової роботи з теоретико-методичних розробок певної спрямованості, станом дослідження обраної проблеми у дошкільній педагогіці – вітчизняній та зарубіжній, минулих часів і сьогодення. Якщо обрана тема стосується соціально-морального виховання дошкільника взагалі або чуйності як його важливого результату та показника, викладені нижче матеріали стануть у нагоді.

З огляду на те, що матеріали комплекту взагалі, посібника і даного його проблеми соціально-морального розвитку і виховання дітей дошкільного віку, вважаємо за необхідне перед розкриттям технологічних аспектів актуалізувати важливість дотримання вимог, які мають передувати розробці методики дослідження.

Йдеться передусім про визначення змісту *провідних категорій*. У нашому випадку – це:

- *соціально-моральне виховання (широка постанова питання);*
- *соціально-моральна вихованість дошкільника;*
- *чуйність як базова моральна якість особистості;*
- *процес виховання чуйності;*
- *вихованість чуйності дошкільника як результат виховного процесу;*
- *чуйна поведінка дитини;*
- *чуйне ставлення дошкільника до однолітка.*

Отже, слід диференціювати поняття "виховання" як процес і "вихованість" як його результат та показник ефективності виховної роботи. З огляду на те, що метою, результатом та показником ефективності соціально-морального виховання дошкільників є їхня *соціально-моральна вихованість*, саме вона має знаходитися у центрі уваги дослідника на етапі констатації.

Базуючись на викладеному в монографії (першій частині навчального комплексу) теоретичному доробку провідних фахівців, О. Л. Кононко визначає *соціально-моральне виховання як цілеспрямований процес організації та реалізації педагогом виховних впливів з метою розширення й поглиблення знань дошкільника про соціальні правила, регламенти, моральні норми; сприяння усвідомленню та гуманістичній спрямованості його ставлень до себе та оточуючого світу; окультурення та стабілізація поведінки у спілкуванні та спільній з іншими діяльності.*

Як зазначає О. Л. Кононко, *соціально-моральна вихованість* – це *здатність дошкільника реалізовувати в міжособистісних взаєминах свої найкращі соціально-моральні якості особистості, доступну віку форму внутрішньої культури, навички дотримання правил поведінки та спілкування, прийняті у суспільстві.*

З огляду на те, що чуйність називається фахівцями базовою соціально-моральною якістю, подані нижче визначення стосуються саме її.

Чуйність кваліфікується О. Л. Кононко як *базова інтегрована особистісна якість, що проявляється у свідомому сприйнятті, розумінні дошкільником проявів дискомфортного стану іншої людини, володінні емоційними та інструментальними засобами підтримки та допомоги тим, хто їх потребує.*

Під "*вихованням чуйності*" автор розуміє *цілеспрямований процес формування у дошкільників уявлень про чуйність та емоційне ставлення до її проявів, сприяння оволодінню дітьми конкретними способами прояву чуйності, створення ситуацій для вправлення дітей у проявах чуйності, перетворення чуйності з допомогою педагогічної оцінки на значущу соціально-моральну цінність, опікування нею як феноменом культури.*

Результативність процесу виховання засвідчується вказаним фахівцем мірою "*вихованості чуйності*" як *здатності дошкільника*

бачити дискомфортний стан однолітка, не залишатися до нього байдужим, адекватно на нього реагувати, добровільно пропонувати йому свою підтримку і допомогу, захищати від зовнішніх негативних впливів, виявляти повагу до нього та власну гідність, відчувати задоволення від свого гуманного вчинку.

Згідно визначення О. Л. Кононко, під **чуйною поведінкою** слід розуміти *систему взаємопов'язаних дій, вчинків, здійснюваних дошкільником з метою реалізації співчуття і допомоги однолітку, який потрапив у скрутну ситуацію, що вимагає від нього активної взаємодії з партнером.*

Чуйне ставлення – це *свідомо-вибіркові, суб'єктивно-оціночні дії дошкільника, спрямовані на емоційне сприйняття та вияв співчуття й готовності допомогти однолітку, який відчуває дискомфорт.* В основі чуйного ставлення лежать потреби, мотиви, емоції і почуття, система цінностей, оцінки дитиною ситуації і партнера. Саме вони визначають особистісну значущість переживань однолітка і спрямованість її активності.

Привертаємо увагу до моменту визначення студентом широти теми своєї наукової роботи (дипломної, магістерської). В разі надання переваги широкій постанові питання, наявності інтересу до вивчення особливостей соціально-морального розвитку дитини дошкільного віку як інтегративного феномену, йому доведеться брати до уваги як соціальні, так і моральні аспекти проблеми, вивчати спільне й відмінне в них: адже соціальне і моральне в реальному житті взаємопов'язані, їх можна виокремити лише з метою вивчення феноменології кожного.

Якщо обрано тему дослідження, пов'язану з *соціальним* процесом або якістю, розробник наукової роботи свідомо зосереджує увагу на аспектах, пов'язаних із взаємодією дошкільника з соціумом, комунікацією як необхідною умовою входження у нього, особливостями адаптації або соціалізації до нових умов життя; умовами ефективної інтеграції в соціум, формуванням системи елементарних знань про родину, дитяче товариство, об'єднання людей, соціальні регламенти; розвитком уявлень про існування різних народів, національностей, країн світу та їхні основні особливості; формуванням ціннісного ставлення до людей різного віку, статі, роду занять, спорідненості; виховання соціальної компетентності дитини у різних типах освітніх закладів тощо.

За умови вибору теми наукової роботи, пов'язаної з *моральним* розвитком (вихованням) дитини дошкільного віку, слід акцентувати увагу на вивченні: певної моральної якості особистості або морального уміння; особливостей їх прояву в різних видах діяльності; міри усвідомлення їх дитиною та характеру ставлення до них; організаційно-педагогічних умов оптимізації морального виховання в різних соціальних інститутах.

Для поглибленого вивчення доцільно обирати якусь *одну* соціально-моральну якість з переліку основних. Одночасне дослідження декількох різних соціально-моральних якостей ускладнить процес організації експерименту: адже кожна потребуватиме визначення змісту, структури, критеріїв оцінки та показників, за якими визначатимуться рівні її вихованості, добору адекватних методів вивчення її особливостей, якісно-кількісної оцінки характеристик кожної.

У нагоді студентові стане перелік основних соціально-моральних якостей особистості, до якого фахівцями віднесено: людяність, емоційну сприйнятливість, чесність, гідність, справедливість, товариськість, совісність, турботливість, бережливість, довірливість, щирість, колективізм, добросердність, доброзичливість, душевність, емпатію, тактовність, делікатність, безкорисливість, щедрість, чемність, працелюбність, відповідальність, акуратність. До важливих соціально-моральних умінь віднесено: уміння пожаліти, порадіти за однолітка, допомогти йому, захистити, потурбуватися про нього тощо.

У даному розділі посібника з метою деталізації основних етапів дослідно-експериментальної роботи предметом уваги обрано одну базову соціально-моральну якість особистості – *чуйність*. Це слугуватиме наочним орієнтиром, свого роду алгоритмом проведення дослідження, спрямованого на вивчення будь-якої іншої з перерахованих вище соціально-моральних якостей.

Критерії і показники вихованості чуйності у дітей 3–6/7 років

Розробці адекватної предмету дослідження та його завданням методики діагностики стану вихованості у дошкільників чуйності як базової соціально-моральної якості особистості має передувати процес визначення критеріїв і показників її оцінки. Нижче визначено зміст понять "критерії" та "показники критерію".

Критерії: основні ознаки, за якими здійснюється оцінка та розподіл дітей за мірою вихованості чуйності як інтегрованої соціально-моральної якості.

Показники критерію: своєрідні індикатори, засоби виміру кожного критерію, визначення його якісно-кількісних характеристик, доступних для фіксації у протоколах.

У відповідності з визначенням В. Вербовської, особливості сприйняття, ідентифікації, оцінки дошкільником емоційного стану однолітця, який відчуває дискомфорт, адекватна реакція на нього та збагачення власного індивідуального досвіду є тими основними ознаками вихованості чуйності, на які слід орієнтуватися під час визначення критеріїв і показників міри вихованості чуйності досліджуваних.

Нижче у таблиці 1 деталізовано розроблені О. Л. Кононко критерії і показники, за якими оцінюється міра вихованості у дошкільників чуйності як базової соціально-моральної якості.

Таблиця 1

Критерії і показники оцінки міри вихованості у дошкільників чуйності як базової соціально-моральної якості особистості

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ КРИТЕРІЇВ
Особливості сприйняття і розуміння дискомфортного стану однолітця	Зосереджує увагу на партнерові, вдивляється в нього, спостерігає за його мімікою, рухами, жестами, бере до уваги висловлювання; помічає зміни в його настрої та стані; аналізує та визначає причини дискомфорту; розуміє сенс того, що відбувається; правильно інтерпретує переживання партнера, називає їх, робить належні висновки; запитує про незрозуміле, уточнює інформацію; ставить себе на місце однолітця (сформований механізм децентрації).
	Не залишається байдужим до стану та настрою однолітця, виявляє емо-

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ КРИТЕРІЇВ
Оцінка переживань однолітка та свого ставлення до нього	ційну сприйнятливість, рефлексує; з допомогою зору, слуху, дотиків оцінює серйозність проблеми, її соціальну значущість; емоційно відгукується на дискомфорт однолітка, виявляє свою зацікавленість й готовність підтримати; проявляє співчуття, засвідчує своє позитивне ставлення до нього, симпатію, повагу; знаходить у цьому задоволення.
Швидкість, адекватність та характер реагування на дискомфорт однолітка	Швидко й адекватно реагує на стан однолітка та соціальну ситуацію; втілює свої переживання в активних діях: допомагає однолітку з власної ініціативи, а не після його прохання, бере турботу про нього на себе, підтримує його, виявляє елементарні форми делікатності, тактовності, чемності; вдається до пестливих слів та заспокійливих жестів; захищає від образ, глузувань, принижень оточуючих; переносить таку стратегію поведінки в інші дискомфортні ситуації (збагачує свій досвід).

Чіткість визначених критеріїв і показників кожного – запорука коректного проведення усіх етапів експериментальної роботи – констатувального, формувального, контрольного; добору адекватної методики дослідження та правильної інтерпретації емпіричних даних.

Продуктивна експериментальна робота реалізується завдяки комплексній діагностиці, розробці ефективної моделі виховання чуйності дошкільників, спрямованої на підвищення міри усвідомленості ними змісту, значення і характерних ознак комфортного-дискомфортного самопочуття людини, чуйності як базової соціально-моральної якості особистості; формування у дошкільників ціннісного ставлення до однолітків та самих себе, активізацію соціально-моральної мотивації поведінки; збагачення емоційного та інструментального ставлення до

людських проблем та власної позиції у таких ситуаціях. Розробка моделі виховання чуйності дошкільників передбачає деталізацію компонентної структури вказаної базової інтегрованої якості особистості. Її схарактеризовано нижче.

Компонентна структура чуйності: суть та значення

Визначаючи компонентну структуру чуйності, доцільно скористатися запропонованою В. Вербовською характеристикою. Згідно підходу вказаного автора, до основних компонентів чуйності віднесено: *мотиваційний, соціально-комунікативний, когнітивний, поведінковий взаємовізнання, та оціночно-рефлексивний*. Детальніше кожний пояснюється нижче.

Мотиваційний компонент чуйності відображає потребово-мотиваційну сферу особистості – інтереси, мотиви і цілі проявленого дошкільником співчуття до однолітків, усвідомлення соціальної значущості даної моральної якості та її зв'язку з моральною нормою гуманної поведінки. Немотивованих дій і вчинків не існує. Важливо брати до уваги, що на поведінку дитини впливають як внутрішні, так і зовнішні мотиви. Мотиви, засновані на внутрішніх потребах, виступають потужним рушієм прийняття дитиною гуманного рішення. Мотив і ціль утворюють свого роду "вектор" поведінки, що визначає її спрямованість. Тому в процесі дослідження проявів чуйності важливо, перш за усе, визначити внутрішні потреби, якими керується дитина, виявляючи чуйне ставлення до однолітка, емоційне реагування на його дискомфортний стан. Створення адекватної мотивації полегшує дошкільнику перенос знань про чуйність і способи її прояву у різні життєві ситуації, сприяє збагаченню його індивідуального досвіду, мобілізує вольові зусилля. Позитивний стимул мотивації створюється за умов надання дитині дошкільного віку можливості досягнути зміст та суспільне значення чуйності, задовольнити свої провідні внутрішні потреби, прийняти свідоме рішення щодо стратегії своєї подальшої поведінки.

Соціально-комунікативним компонентом чуйності засвідчується зв'язок, з одного боку, емоційного реагування дошкільника на партнера, його чуйного ставлення до нього з конструктивною взаємодією. Важливо реєструвати якісні і кількісні характеристики їхньої

взаємодії. Оскільки соціальна взаємодія – двосторонній процес, увага виконавця наукової роботи має спрямовуватися як на поведінку чуйного (байдужого) дошкільника, так і на того, кому погано. Виходить слід з розуміння, що спілкування – це комунікація, а взаємодія – інтеракція (взаємний вплив один на одного). На увагу дослідника заслуговують: *просторі контакти, психологічні контакти* (взаємна зацікавленість), *соціальні контакти* (спільні дії), *взаємодія* (здійснення дій з метою викликати відповідну реакцію партнера), *соціальне ставлення* (взаємопов'язані дії). Слід зазначити, який вид взаємодії між дошкільниками переважає – *кооперація* чи *конкуренція* (згода чи суперництво, об'єднання чи опозиція, домінування чи рівноправність). Важливо отримати інформацію щодо таких характеристик взаємодії, як *взаємопізнання, взаєморозуміння, взаємоставлення, взаємодія, взаємовплив, взаємні зміни*. Перераховані вище характеристики засвідчують конструктивний або деструктивний характер взаємодії дошкільників.

Когнітивний компонент чуйності характеризує особливості уявлень дошкільника про себе як гуманну особу, про типове й особливе в партнерові, який потрапив у складну ситуацію; засвідчує глибину й широту знань про чуйність та її значення; про базові моральні норми і соціальні оцінки чуйності і черствості, емоційної сприйнятливості і байдужості; здатність дитини їх дифенціювати, вербалізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між своїм чуйним / байдужим ставленням до тих, кому погано, та сприйняттям себе іншими та самоповагою. Отже, йдеться про здатність дитини дошкільного віку створювати образ іншої людини у своїй свідомості, прагнення активно пізнавати соціальне довкілля та саму себе, збагачувати досвід новою інформацією, оволодівати адекватною картиною найближчого соціального оточення.

Поведінковий компонент чуйності засвідчується реальними проявами дитиною чуйності у різних життєвих ситуаціях та по відношенню до різних однолітків, які слугують показниками її сформованості. До них відносяться: зацікавлене ставлення до однолітка, що потрапив у скрутну ситуацію; активна взаємодія з ним, вияв готовності спілкуватися та спільно діяти; використання адекватних емоційних та інструментальних засобів прояву співчуття до нього; допомога з власної ініціативи, а не після прохання однолітка; готовність і здатність взяти частину його роботи на себе, виявити турботу, підтримку,

елементарні форми делікатності, тактовності, чемності; використання пестливих слів та заспокійливих жестів; намагання захистити однолітка від образ, глузувань, принижень оточуючих; уміння радіти спільно з ним успішному розв'язанню дискомфортної ситуації; здатність переносити таку стратегію поведінки в інші ситуації, збагачувати власний соціально-моральний досвід.

Оціночно-рефлексивний компонент чуйності проявляється у здатності дошкільника аналізувати інформацію, пов'язану з дискомфортною ситуацією та відповідними переживаннями однолітка, що потрапив в неї; в умінні розуміти, правильно оцінювати й адекватно реагувати на них; у спроможності дитини дошкільного віку оцінити власні думки, бажання, чесноти і вади, брати до уваги очікування значущих для неї людей, передбачати їхні реакції на її гуманні (негуманні) вчинки, вносити, у разі необхідності, корективи у власні судження та рішення. Розвиненість даного компонента обумовлює формування індивідуального досвіду дитини, що вкрай важливо для розвитку в неї чуйності як базової соціально-моральної якості особистості.

Розгорнута характеристика кожного компонента чуйності стане студентам у нагоді під час розробки методики констатувального експерименту. Наведений вище комплекс компонентів чуйності як інтегрованої соціально-моральної якості – це модифікований О. Кононко варіант, заснований на запропонованій схемі В. Вербовської. Він більш розширений порівняно з простішим, до складу якого дехто з дослідників відносять три з п'яти схарактеризованих нами компонентів – *когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий*.

Який би з варіантів не було обрано, головне, щоб методи констатувального експерименту уможлилювали визначення особливостей вихованості у дитини дошкільного віку:

- *свідомості* (когнітивний та рефлексивно-оціночний компоненти, система знань про суть та значення чуйності в житті людини);
- *ціннісного ставлення до чуйності* (емоційний, мотиваційний компонент);
- *поведінки* (соціально-комунікативний і поведінковий компоненти чуйної поведінки).

У дужках уточнено, які із запропонованих нами компонентів характеризують особливості розвитку у дошкільників свідомості, ставлення та поведінки.

Розробка методики констатувального експерименту з урахуванням компонентної структури чуйності та її змісту

Розробляючи комплексну методику констатувального експерименту, слід добирати методи, з допомогою яких досліджуються особливості розвитку у досліджуваних:

- *свідомості* (знань, уявлень);
- *ставлення до чуйності та дітей, які потребують підтримки й допомоги* (уміння цінувати, визнавати значущість, надавати перевагу моральній нормі);
- *реальних проявів чуйності* (дії, вчинки, поведінка).

Нижче схарактеризовано орієнтовний набір методів вивчення кожного компонента чуйності як базової соціально-моральної якості дошкільника.

I. Методи вивчення свідомості (знань, уявлень) дошкільників

Найпоширенішими методами вербального характеру є бесіда з дошкільниками та методики "Закінчи історію" і "Склади оповідання". З їх допомогою визначаються особливості уявлень, знань, суджень досліджуваних про чуйність як соціально-моральну якість – тобто про її зміст, значення в житті, про себе як чуйну / байдужу особу.

Бесіди

Групова бесіда

Упродовж констатувального експерименту слід провести одну-дві групові бесіди, спрямовані на розширення та збагачення знань дошкільників про обрану для поглибленого вивчення соціально-моральну якість. Якщо досліджується чуйність, здатність дошкільника до співчуття, слід визначити зміст, структуру, критерії оцінки та показники, за якими можна оцінити міру її вихованості.

Бесіда проводиться з усією групою дошкільників. Дорослий пропонує дітям поміркувати та висловити свою думку з приводу "чуйності". У процесі обговорення можна задати дітям запитання, рекомендовані О. Кононко: *"Що таке чуйність?", "Чому потрібно бути чуйним?", "Як ставляться до чуйної дитини оточуючі люди?", "Як вчиняє чуйний дошкільник?", "Які почуття переживає чуйна"*

дитина?", "Звідки береться байдужість?", "Як розпізнати нечуйну дитину?", "Чи багато друзів у недоброзичливої дитини? Чому?", "Чи потребують чуйності агресивні діти?" тощо.

По завершенні колективного обговорення експериментатор підводить підсумки, наголошує на важливості вияву чуйності по відношенню до рідних, близьких, друзів, немічних, невдах.

Індивідуальна бесіда

Наводиться варіант бесіди, запропонований О. Кононко. Бесіда проводиться з кожною дитиною окремо у знайомій обстановці та доброзичливій атмосфері і не передбачає підказок дорослого. У протоколах фіксуються вербальні, мімічні, пантомімічні та мовчазні реакції дошкільника. Послідовність пред'явлення запитань зберігається по відношенню до усіх досліджуваних. Нижче подано орієнтовний перелік запитань, відповіді на які доповнять інформацію, одержану під час попередньої групової бесіди:

1. Кого називають чуйним, співчутливим?
2. Ти – чуйна людина? Чому так вважаєш?
3. До кого тобі легко виявляти чуйність? Чому?
4. По відношенню до кого тобі важко бути співчутливим? Чому?
5. Хто і коли співчував тобі?
6. Що ти при цьому відчував?
7. Хто і коли виявляв до тебе байдужість?
8. До кого ти ставишся байдуже? Чому?
9. Звідки береться байдужість?
10. Як можна її позбавитись?

На кожную дитину слід завести окремий протокол, в якому фіксуються відповіді на кожне запитання та мімічні, пантомімічні та дієві реакції.

"Закінчи історію"

Пропонується модифікований автором розділу варіант методики Р. Калініної [11]. Методика використовується з метою вивчення розуміння дітьми старшого дошкільного віку моральних норм: щедрість – жадібність, працелюбність – лінощі, правдивість – неправдивість, доброзичливість – байдужість. Вона дозволяє одержати інформацію про здатність дитини співвідносити ці норми з реальними життєвими ситуаціями та давати їм елементарну моральну оцінку.

Спілкуючись індивідуально з досліджуваним, експериментатор пропонує продовжити кожну із запропонованих ним історій, відповісти на поставлені запитання. Після цього дошкільнику у довільному порядку дорослий читає по черзі чотири історії:

1. Мар'янка і Сашко малюють, використовуючи олівці різного кольору. Мар'янці знадобився зелений олівець, яким малює Сашко. Дівчинка звертається до нього: "Сашко, дай мені, будь ласка, зелений олівець, щоб я домалювала картинку. Потім я тобі його поверну". Сашко відповів ... Що він відповів? Чому саме так? Як вчинив Сашко?

2. Олесь і Ярослав споруджують з будівельного матеріалу фортецю. Оля з інтересом спостерігає за ними. До хлопчиків підходить вихователька і каже: "Ми зараз вечерятимемо. Час складати кубики у коробку. Попросіть Олю допомогти вам. Оля відповіла Як вона вчинила? Чому?"

3. Діти збираються на прогулянку. Усі вже майже вдяглися, лише новенька найменша Катя не може впоратися із своїм одягом, вона починає плакати. За нею спостерігає вдягнена Оленка, до якої Катя звертається з проханням: "Допоможи, у мене не виходить". Оленка відповідає Що відповіла Оленка? Чому? Як вона вчинила?

4. Петрик та Іванко так завзято грали новою дорогою машиною, що вона зламалася. Вони обидва почали роздивлятися, наскільки серйозна поломка. Підійшла вихователька і запитала: "Хто зламав машину?" Петрик відповів Як він відповів? Чому? Як вчинив Петрик? А що у цей час робив Іванко?

Експериментатор дослівно фіксує усі відповіді дитини у протоколі. Аналізуючи результати, виконавець наукової роботи керується тим, що дошкільник заслуговує:

0 балів – якщо дитина не в змозі продовжити історію, оцінити вчинки дітей;

1 бал – якщо дошкільник оцінює поведінку як правильну – неправильну, хорошу – нехорому, проте оцінку не мотивує і моральну норму не формулює;

2 бали – якщо дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, розуміє міру її соціальної прийнятності / неприйнятності, проте не мотивує свою оцінку;

3 бали – якщо дошкільник називає моральну норму, розуміє її значення для взаємин дітей, може обґрунтувати свою думку, правильно оцінює поведінку дітей і мотивує свою оцінку.

Результати даної методики дозволяють виявити, які моральні норми дітьми освоєні, як вони розуміють почуття оточуючих людей, як рефлектують соціальні очікування, і дозволяють виявити різні рівні освоєння дітьми моральних норм і правил.

"Склади оповідання"

Складання оповідання – широко використовуваний в психології та педагогіці метод, який дозволяє прослідкувати різноманітність уявлень дитини про моральні норми, соціальні оцінки, вихованість чуйності. Кожному дошкільнику експериментатор пропонує скласти про себе два оповідання, характеризуючи протилежні якості. У нашому випадку – чуйність / байдужість. (У разі необхідності, аналогічно цьому прикладу дитині можна запропонувати скласти оповідання, предметом аналізу і оцінки яких будуть інші соціально-моральні якості: доброта – жадібність, відповідальність – безвідповідальність, самостійність – залежність, справедливість – несправедливість тощо).

У різні дні кожній дитині експериментатор пропонує скласти про себе два оповідання – *"Як я виявив співчуття"* та *"Як я проявив байдужість"*. Інструкція дорослого: "Пригадай ситуацію, коли ти виявив чуйність і байдужість. Склади про це невеликі оповідання, розкажи, по відношенню до кого їх виявив, у якій ситуації, чому, що відчував при цьому. З допомогою диктофону складені оповідання записуються та аналізуються. У протоколах фіксуються: емоційне забарвлення висловлювань, міміка та пантоміміка.

II. Методи дослідження характеру емоційного ставлення дошкільників до однолітка

З метою визначення особливостей ставлення дошкільників до чуйності як соціально-моральної якості, можна використати методику "Сюжетні картинки" та "Визнач місце".

Сюжетні картинки

Пропонуємо увазі модифікований автором варіант методики Р. Калініної [11]. Її мета – визначити характер емоційного ставлення дітей старшого дошкільного віку до чуйності. На картинках зображені однолітки, які проявляють полярну за своїми характеристиками

поведінку. Форма проведення індивідуальна. Дитині належить ідентифікувати переживання дітей, схарактеризувати їх причини, оцінити відповідність – невідповідність соціальним очікуванням та моральним нормам. Дошкільник має дати моральну оцінку зображенням на картинках вчинкам, що дозволить виявити його ставлення до моральних норм та соціальних оцінок. Особлива увага приділяється оцінці дитиною адекватності емоційних реакцій на моральні норми, моральні вчинки, позитивні та негативні емоційні реакції.

Стимульний матеріал має відповідати віку досліджуваних, бути виразним і яскравим. Він складається з п'яťох картинок. У нашому випадку на картинках зображені дії дітей, які характеризують їхню *чуйність – байдужість – зловтіху*. Інструкція експериментатора: "Я показуватиму тобі різні картинки, а ти опиши настрій дітей на кожній з них. Поясни, чому так думаєш".

1. Маленька дівчинка плаче, інша її заспокоює. Вираз обличчя іншої дівчинки співчутливий.

2. Хлопчик засмучений з приводу зламаної машинки, інший показує на нього пальцем і сміється.

3. Двоє дівчат на килимі споруджують з будівельного матеріалу будиночок для ляльки. До них підходить хлопчик і ногою руйнує споруду. Вираз обличчя дівчаток здивований, хлопчика – радісний.

4. Хлопчик відбирає у дівчинки відерце з лопаткою, якими вона хотіла грати у пісочнику. Обидва сердяться. Другий хлопчик спостерігає за ними, але не втручається.

5. Новенька дівчинка сидить осторонь, сумує за мамою. До неї підходить інша дівчинка і пропонує їй іграшку. Хлопчик, який проходить повз них, називає новеньку плаксою і показує їй язика.

Аналіз результатів:

0 балів: дитина неправильно тлумачить позитивні та негативні вчинки: емоційні реакції неадекватні або відсутні; неправильно називає почуття дітей або не відповідає на це запитання.

1 бал: дитина правильно диференціює та називає емоційні прояви, проте не може обґрунтувати свою думку, співвіднести настрій дітей на картинці з конкретною ситуацією, пояснити його;

2 бали: дитина правильно характеризує та називає емоційні прояви та вчинки, схематично обґрунтовує їх, не завжди може пояснити

причину тих чи інших почуттів; вирізняється слабо вираженими адекватними реакціями;

3 бали: дитина правильно характеризує вчинки, називає почуття, обґрунтовує свої судження; її емоційні реакції на вчинки героїв адекватні та яскраві; добре орієнтується у моральних нормах та соціальних оцінках.

Проективна методика "Сходінка"

Пропонується модернізований автором варіант методики В. Щур, спрямований на з'ясування особливостей оцінювання старшими дошкільниками значущості чуйності як соціально-моральної якості особистості [24]. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Інструкція дорослого: "Перед тобою лежить аркуш паперу, на якому зображена сходінка з сімома сходами. Поряд знаходяться сім квадратиків, на кожному з яких написана назва однієї з сімох якостей (*працелюбність, акуратність, відповідальність, гідність, чуйність, правдивість, сміливість, справедливість*). Їх треба розкласти на цих сходінках у порядку від найбільш цінної – до найменш значущої для тебе. Чим важливішою ти вважаєш якість, тим вищим має бути місце квадратика з її назвою на сходінці. Отже, найбільш важливі для тебе якості посядуть перші три місця зверху; важливі, проте менше, ніж попередні, – посередині (місця четверте – п'яте); найменш важливі розмісти на двох нижніх сходінках (вони посядуть місця шосте-сьоме).

Щоб тобі було легше визначатися із місцем тієї чи іншої якості, пригадай, за що найчастіше тебе схвалюють рідні, близькі, друзі; завдяки яким з них ти почувався задоволеним, пишався собою.

По завершенні виконання дитиною завдання можна запитати у неї стосовно якостей, які посіли перші три місця: "Як ти вважаєш, ти така є насправді? Чи хотіла б такою бути?"

Критерії оцінювання:

1–3 сходінка – пріоритетні якості;

4–5 сходінки – дещо менш значущі якості;

6–7 сходінки – найменш цінні для дитини якості.

У протоколі фіксуються: послідовність виборів, коливання, розмірковування дитини (щодо яких якостей, їх тривалість), неочікувані рішення (два квадратики посіли одне місце тощо), остаточне розміщення якостей, місце серед інших чуйності.

III. Методи вивчення чуйності дошкільників у реальній поведінці

З метою вивчення особливостей чуйної / байдужої поведінки дошкільника в ситуації дискомфорту однолітка, що знаходиться у полі його зору, доцільно використати методи спостереження та моделювання експериментальних ситуацій (розв'язання моральної колізії). Це дозволить одержати інформацію про досліджуване явище у звичних та спеціально створених умовах, визначити типовий для кожної дитини стиль поведінки та діяльності.

Спостереження

У разі обрання провідною у дослідженні *чуйності*, в ході експериментальної роботи слід реєструвати у протоколах спостережень якісно-кількісні характеристики її прояву у *вербальному, чуттєвому та реальному* планах, визначати їх узгодженість / неузгодженість між собою. За кожним дошкільником необхідно провести від трьох до п'яти спостережень у різних сферах життя та видах діяльності.

У протоколах спостережень фіксуються:

- *характеристика ситуації*, в якій виник моральний конфлікт;
- здатність виділяти *стан неблагополуччя інших*, визначати його причини;
- *уміння проявляти співрадість, співчуття* до інших;
- *типовий спосіб* прояву співпереживання (емоційний, вербальний, практичний);
- *спрямованість* чуйності (на усіх, на значущих, лише на приємних, на конкретних людей, на тварин, на рослини);
- *мотиви чуйності* (соціальний, особистісний);
- *стабільність* прояву чуйного ставлення;
- особливості прояву чуйності *хлопчиками і дівчатками*;
- стабільність та адекватність чуйності дошкільників у *різних соціальних інститутах* (сім'ї, дошкільному закладі, дитячому будинку, центрі розвитку, позашкільному закладі освіти).

Завдяки детальній реєстрації поведінкових проявів виконавець наукової роботи зможе одержати інформацію про такі прояви дошкільників:

1. *Соціальні емоції* (розуміє переживання однолітків, адекватно реагує на їхні невдачі, виявляє турботу, готовність допомогти,

- мотивує своє рішення співчуттям; на невдачі інших реагує байдуже або неадекватно, не виявляє співчуття та турботи).
2. *Характер поведінки* (стабільність, спрямованість / соціальна – егоцентрична, чуйна – байдужа, ввічлива – груба, тактовна-нетактовна, соціально схвалювана – неприйнятна, знак (позитивно-нейтрально-негативно морально забарвлена).
 3. *Саморегуляція моральної поведінки* (під час переживань однолітком дискомфорту самостійно мобілізується, ініціює надання йому допомоги, утримується від образ, агресії, принижень; поводить себе чуйно, коректує свої вербальні й невербальні прояви).
 4. *Оцінка та самооцінка* (аналізує та адекватно оцінює свою поведінку та поведінку "постраждалого"; розумно її аргументує; усвідомлює, що спричинило проблему, може пояснити що її спровокувало / обставини, дії однолітка/.

Позитивні прояви позначаються знаком "плюс", негативні – "мінус". Накопичення знаків допоможе визначитися з остаточними результатами спостереження.

Аналіз результатів

Вихованість чуйності дошкільників, які отримали найбільшу кількість плюсів (100–75 %), характеризуються як висока; якщо кількість плюсів коливається від 75 до 60 %, вихованість чуйності можна вважати оптимальною; за умови, що кількість плюсів становить 60–30 %, вихованість базової соціально-моральної якості слід визнати посередньою; якщо плюсів виявиться менше 30 %, слід вважати, що у дошкільників даної категорії вихованість чуйності знаходиться на низькому рівні.

Моделювання експериментальної ситуації

З огляду на те, що у природних умовах не завжди вдається зафіксувати прояви поведінки, важливі для розуміння феномену "чуйність" та його специфіки у дошкільному віці, доцільно організувати ситуацію морального конфлікту, яку змусить дитину здійснювати вибір, надавати перевагу, приймати самостійні рішення. З цією метою пропонуємо використати авторську методику "Розподіл ділянок роботи".

Методика "Разом або поряд"

Експериментатор об'єднує усіх дошкільників у діади таким чином, щоб у парі працювали сильніша й слабша дитина (за практичною вправністю). Їм належить зробити аплікацію на тему "Світ

навколо нас", яка передбачає спільне визначення сюжету, розподіл обов'язків між обома виконавцями, уміння вирізати з паперу, здатність акуратно наклеювати фігури і деталі. Реалізовувати методику можна з кожною парою дошкільників окремо, а можна з усією групою за умови коректної фіксації процесу та результатів спільної діяльності кожної діади.

З огляду на те, що предметом уваги у даному випадку є не практичні, а *комунікативні уміння*, у протоколах спостережень має фіксуватися:

- *стиль організації діяльності* (один командує, інший виконує команди; діють разом);
- *визначення сюжету* (визначила одна дитина; визначали спільно, обговорювали);
- *розподіл обов'язків* (що кому дісталось, хто і як це визначив);
- *ставлення до труднощів* (кому дісталася складніша, а кому – простіша; як враховувалися уміння кожного);
- *характер взаємодії* (домовленості, угоди, поступки, наполягання на своєму, конфлікти та способи їх розв'язання);
- *пропозиції допомоги, вияв чуйності* (хто і в яких випадках ініціював);
- *вербальні, емоційні та практичні реакції*;
- *самооцінка* кінцевого продукту (адекватна-неадекватна);
- *оцінка* кожним свого особистого внеску;
- *задоволення – незадоволення* спільним продуктом та спілкуванням.

Одержана під час виконання спільної діяльності інформація у поєднанні з даними декількох спостережень уможливить коректне визначення рівня соціально-моральної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

Характеристика рівнів вихованості чуйності дошкільників

Коректне проведення експериментальної роботи передбачає усвідомлення розробником наукової проблеми змісту поняття "рівень вихованості". У рамці уточнено його зміст:

Рівень вихованості чуйності – це якісна та кількісна оцінка експериментатором:

- *здатності дитини сприймати і розуміти ситуацію та дискомфортний стан однолітка;*
- *уміння оцінювати переживання однолітка як значущі / нез-*

начущі, емоційно ставитись до них;

- *швидкості, адекватності та характеру реагування дошкільника на дискомфорт однолітка, надання йому допомоги й підтримки.*

Визначаючи рівень вихованості у дошкільників чуйності, слід брати до уваги силу прояву, знак (позитивний, негативний), стабільність та збалансованість показників. З огляду на укорінену в педагогіці тенденцію підміняти поняття "критерій" поняттям "компонент", використовувати їх як синоніми, доцільно підкреслити:

Змістова характеристика чуйності (як і будь-якої іншої моральної якості!) пов'язана з критеріями, а структурна – з компонентами. Критерії і компоненти пов'язані між собою як зміст і структура явища, що вивчається. Критерії і компоненти – не синоніми.

Важливо підкреслити:

- *критерії вирізняють досліджуване явище від будь-яких інших, визначають специфічні для нього характеристики, які не повторюються у дослідженнях іншої спрямованості (різні явища оцінюються за різними критеріями);*
- *компоненти, навіть за певної варіації, однакові за своєю суттю (незалежно від того, яка якість досліджується, її структура визначається знаннями, ставленням, поведінкою).*

Важливо брати до уваги специфічне і типове у досліджуваному явищі. Нижче деталізовано особливості компонентної та критеріальної характеристик чуйності як базової соціально-моральної якості дошкільника.

Характеристика чуйності за компонентами

Знання про чуйність адекватні, досить глибокі, різносторонні, усвідомлені. Має уявлення про основні моральні правила, соціально прийнятні і неприйнятні норми поведінки. Добре орієнтується в оцінках соціально схвалюваного, прийнятного і неприпустимого; помічає прояви байдужості не лише іншими, але і свої власні. Називає себе чуйною або недостатньо співчутливою людиною, аргументує свою думку.

Почуття і ставлення чуйності яскраво виражені, вельми стабільні, позитивно забарвлені. Не залишається байдужою, відгукується на

дискомфорт однолітка, який відчуває дискомфорт, виявляє йому своє співчуття, демонструє бажання стати у нагоді. Виявляє симпатію, повагу; заспокоює, жаліє, пестить. Відчуває від цього задоволення, поважає себе за чуйне ставлення до інших.

Поведінка активна за формою та моральна за спрямованістю. Ініціює допомогу тим, хто потрапив у неприємність (біді), підтримує, виявляє турботу, захищає. Активно взаємодіє з однолітком, якому погано. Діє цілеспрямовано, свідомо, прогнозує результати своїх моральних дій, об'єктивно оцінює їх результативність. Використовує адекватні засоби і прийоми прояву співпереживання, надання допомоги й підтримки.

Змістова характеристика чуйності (критеріальна)

Емоційно сприйнятлива до дискомфортного стану однолітка, розуміє його, може поставити себе на його місце (розвинений механізм децентрації), усвідомлює важливість відповідальної, добросердної поведінки у таких ситуаціях. Сформовані установка "Не кидати іншого в біді", елементарна система ціннісних ставлень до світу та власного "Я". Чуйне ставлення перетворилося на внутрішнє надбання, яке керує поведінкою. Виявляє його до переважної більшості людей ближнього кола (дорослих і однолітків), ініціює допомогу за відсутності зовнішніх спонукань та заохочень. Поводиться адекватно, самостійно, впевнено. Поведінка зовнішньо (оцінки дорослих та однолітків) і внутрішньо (самооцінка) детермінована, соціально компетентна та морально зріла. Налагоджує гуманістичну і конструктивну комунікацію з переважною більшістю однолітків, має певне коло товаришів. Усвідомлює відповідальність за тих, хто поряд, свою співпричетність до подій, що відбуваються. Реагує на дискомфорт однолітка швидко й адекватно, соромить інших за байдуже ставлення до постраждалого. Сформовані самоконтроль і саморегуляція поведінки. Творчо й у соціально прийнятний спосіб самовиражається, допомагаючи іншому, володіє відповідним інструментарієм.

Отже, під час визначення рівнів вихованості у дітей дошкільного віку чуйності, береться до уваги як змістова характеристика базової соціально-моральної якості (за визначеними критеріями), так і компонентна (особливості знань, ставлення та поведінки досліджуваних).

У поданій нижче таблиці запропоновано авторський варіант оформлення якісно-кількісних даних щодо вихованості чуйності досліджуваних старшого дошкільного віку.

Таблиця 1

**Якісна характеристика та кількісний розподіл дошкільників
за рівнями вихованості чуйності**

Рівні вихованості чуйності	Характеристика проявів	Кількіс- ний розподіл (у %)
ВИСОКИЙ	Швидко і легко визначає того, кому погано, розпізнає дискомфортний стан за мімікою, жестами, рухами, діями, висловлюваннями. Аналізує причини його виникнення; ставить себе на місце однолітка; не залишається байдужим. Знання про чуйність адекватні, різносторонні, усвідомлені. Адекватно оцінює себе та інших як чуйних (байдужих). Почуття чуйності яскраво виражене, стабільне. Виявляє чуйне ставлення до переважної більшості людей ближнього кола Сформована елементарна система ціннісних ставлень до світу та власного "Я" та установка "не кидати іншого в біді". Чуйне ставлення перетворилося на внутрішнє надбання, яке керує поведінкою. Поводиться відповідально і компетентно. Володіє соціально прийнятним інструментарієм допомоги й підтримки. Вчиняє так із внутрішньої потреби, безкорисливо, не очікує схвалення. <i>Ціннісне ставлення до себе та інших збалансовані, розвинене почуття власної гідності.</i>	
ОПТИ- МАЛЬНИЙ	Володіє необхідними знаннями про чуйність та її значення в житті. Досить швидко вирізняє з-поміж інших тих, кому погано, здебільшого намагається стати у нагоді. Норма "Не кидати іншого в біді" до певної міри	

	<p>перетворилася на внутрішню спонуку, водночас в ситуації вибору поведінка регулюється не лише нею, але й зовнішньою оцінкою авторитетної людини. Самооцінка недостатньо стабільна – від адекватної до завищеної. Зрідка виявляє байдуже ставлення до тих, кому не симпатизує, усвідомлює це, намагається виправити ситуацію, щоб не відчувати осуду. Легко встановлює контакти з однолітками, проте вибірково доброзичливий. Частіше командує, ніж підкоряється, власні інтереси іноді переважають над груповими. Коли хтось потрапляє у біду, зважає доцільність своїх дій, може долучити до розв'язання проблеми інших. Радіє своїй спроможності самовиразитися через допомогу однолітку. <i>Себе цінує більше, ніж інших.</i></p>	
<p>СЕРЕДНІЙ</p>	<p>Розуміння чуйності в цілому адекватне, проте схематичне, завчене, недостатньо усвідомлене й аргументоване, часто недієве. Якщо у біду потрапляє товариш, намагається йому допомогти; якщо відчуває дискомфорт нецікава йому дитина, залишається байдужим, ігнорує проблему ("Моя хата скраю"). Почуття і ставлення здебільшого нестійкі, недостатньо регульовані, настрої плинні. У поведінці орієнтується на думку дорослого та авторитетних однолітків. Поведінка нестабільна, прояви впевненості чергуються з невпевненістю; орієнтація на доброзичливе ставлення до інших ситуативна. Самооцінка нестабільна, здебільшого неадекватна – від завищеної до заниженої. Виявляє недовірливість частіше, ніж доброзичливість та чуйність. Може</p>	

	самовиражатися у соціально неприйнятний спосіб, зловтішатися з невдач інших. У спілкуванні з сильнішими за себе прагне вислужитися, отримати схвалення, продемонструвати свої можливості; у взаєминах із слабшими – командує, може принизити. <i>Авторитет інших важливіший за почуття власної гідності.</i>	
НИЗЬКИЙ	Розуміння суті чуйності примітивне або неадекватне. Ідиферентний тип, який зосереджений на задоволенні своїх елементарних потреб, ігноруванні заскладних і проблемних ситуацій. Здебільшого залишається байдужим, глухим до переживань інших, уникає необхідності вплутуватися у незрозумілу й ризиковану справу, здобувати собі халепу. Прагне досягти у комунікації не стільки успіху, скільки уникнути неуспіху, будь-якого ризику. Не володіє інструментарієм надання комусь допомоги. Здебільшого сам сподівається на підтримку й допомогу інших. Самооцінка занижена або невизначена, настрої переважно песимістичний, напружений, тривожний; поведінка невпевнена, конформна. Не сповідує ідею солідарності, чимало часу проводить на самоті, живе мов би у мушлі, відсторонено від оточення. <i>Не сформоване ціннісне ставлення до себе та інших.</i>	

На підставі аналізу одержаних у констатувальному експерименті якісних даних, дослідник визначає кількісний склад кожного з чотирьох рівнів вихованості чуйності і фіксує відповідну цифру у третій, порожній, рубриці таблиці. Якісно-кількісні характеристики слугуватимуть підставою для формулювання висновків про вихованість у досліджуваних чуйності як базової соціально-моральної якості особистості й

актуальність оптимізації виховного процесу, розробки ефективної методики формування у дітей старшого дошкільного віку досліджуваної якості.

Визначення впливу на чуйність дошкільників педагогів і батьків

З метою вивчення особливостей впливу на чуйність як базову соціально-моральну якість дошкільника умов суспільного та родинного виховання доцільно провести спостереження за взаємодією дітей та дорослих у звичних умовах життя, провести анкетування та ознайомитися з планами педагогічної роботи вихователів.

Спостереження за педагогом

Доцільно провести не менше п'яти цілеспрямованих спостережень за взаємодією педагога з дошкільниками у різних життєвих ситуаціях. У протоколах спостережень варто зафіксувати:

- наскільки часто педагог спілкується з конкретною дитиною;
- в нього переважає ділове чи особистісне спілкування;
- у яких випадках вихователь виявляє до дитини чуйність;
- як саме він це робить (вербальні і невербальні засоби);
- частіше схвалює конкретну дитину за прояви її чуйності до однолітків, ігнорує їх чи робить зауваження за нечуйність.

Аналіз планів педагогічної роботи

В ході ознайомлення з планами педагогічної роботи, розробнику наукової проблеми слід звернути увагу на:

- наявність / відсутність запланованої виховної роботи, спрямованої на розвиток у дошкільників чуйності;
- частоту проведення різноманітних заходів вказаної спрямованості;
- методи, форми, засоби, прийоми виховання чуйності;
- надання пріоритету розширенню знань дошкільників про вказану базову якість особистості, вміння її цінувати, вправляння в умінні виявляти чуйне ставлення до однолітків, використовуючи різноманітний інструментарій.

Анкетування

Підбираючи запитання анкети, слід мати на увазі, що:

1. З допомогою опитування експериментатор отримує інформацію не стільки про чуйність дошкільників або реальне ставлення до неї вихователя, скільки його *уявлення* про них, систему знань.

2. Відповіді на запитання анкети можуть бути *недостатньо реалістичними*, суб'єктивними, не відображати реальний стан речей. Тому їх бажано перевіряти з допомогою інших методів, зокрема спостереження.

3. Доцільно застосовувати як відкриті, так і закриті запитання. Перші забезпечать розкид варіантів самостійних відповідей педагогів, а другі – спростять обробку даних і визначать домінуючі тенденції.

4. Кількість запитань має бути не більше 10, охоплювати усі мінімально необхідні аспекти проблеми.

5. Запитання слід формулювати чітко, лаконічно, не використовувати незрозумілих для респондентів термінів, понять, алегорій.

6. Якщо запитання, адресовані педагогам і батькам, за своїм змістом будуть однорідними, експериментатор може порівняти відповіді на них респондентів, зробити висновки щодо специфіки впливу дошкільного закладу і сім'ї.

Варіант анкети для вихователя:

1. *Що таке чуйність? У чому вона проявляється?*

2. *У вашій групі відсоток чуйних дітей становить*

- 90–80 %;
- 70–50 %;
- 40–20 %;
- 10–5 %.

3. *Дошкільники виявляють чуйність:*

- частіше до дорослих, ніж до однолітків;
- переважно до рідних та близьких людей;
- радше до своїх друзів, ніж до інших однолітків;
- до усіх, кому потрібна допомога;
- практично ні до кого.

4. *Розвиток чуйності дошкільників визначається, перш за все:*

- віком дитини;
- системою виховання;
- статевою належністю;
- спадковістю.

5. *Ваша форма реагування на прояви нечуйного або байдужого ставлення дитини до однолітків:*

- докоряєте, соромите;

- пропонуєте їй поставити себе на місце ображеного;
- не звертаєте уваги;
- ставите за приклад іншу дитину;
- обіцяєте пожалітися батькам;
- караєте.

6. *Ви вважаєте себе людиною:*

- чуйною завжди і до усіх без винятку;
- вибірково чуйною, лише до певних людей;
- ситуативно чуйною (залежить від стану, настрою, ситуації);
- недостатньо чуйною;
- нечуйною.

7. *Ви частіше схвалюєте прояви чуйності:*

- приємних, успішних, упевнених дітей;
- тихих, невпевнених у собі дошкільників;
- тих, хто заслужив.

8. *Наскільки значуще виховання чуйності у сучасних дошкільників?*

Чому так вважаєте?

9. *Яким методам і формам виховання чуйності ви надаєте перевагу?*

10. *Проблемі виховання чуйності дошкільників ви приділяєте у своїй роботі:*

- велике значення;
- певне значення;
- обмежене значення;
- не приділяю особливого значення.

За аналогією можна скласти анкету для батьків. Різниця полягатиме лише у тому, що експериментатора цікавитиме у цьому випадку ставлення конкретної родини до чуйності – байдужості свого сина або доньки. Відповідно дещо зміняться формулювання окремих запитань.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення педагогічних умов оптимізації процесу виховання у дошкільників чуйності

Виховання – складова педагогічної діяльності, яка передбачає постійне вдосконалення особистості усіх учасників експерименту, вибір ефективних методів, форм і прийомів впливу, оптимізацію

виховного процесу. *Оптимізувати* означає обрати найкращий з можливих варіант його організації, забезпечити відповідність педагогічної системи тим цілям, на досягнення яких вона спрямована. Ю. Бабанський увів у педагогіку *принцип оптимальності*, який вимагає, щоб освітній процес функціонував на найкращому для даних умов рівні функціонування. Принцип оптимальності пред'являє вимоги розумності, раціональності, почуття міри у використанні усіх елементів виховного процесу, орієнтує на досягнення максимально можливих результатів за мінімально необхідних витратах часу та зусиль. Оптимізація означає інновацію, реорганізацію, перебудову педагогічної системи [2].

Оптимізувати процес виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйності означає його реорганізацію з метою покращання показників вихованості вказаної базової якості найбільш раціональними способами. Свідченням ефективності цього процесу має слугувати зростання кількісного складу досліджуваних високого й оптимального рівнів вихованості та зменшення кількості дітей, що входили до складу низького і середнього рівнів.

Процес оптимізації передбачає коректне визначення *педагогічних умов*, які цьому сприятимуть. Варто зазначити, що педагогічні умови мають:

- по-перше, пов'язуватися з визначеними на етапі констатації *причинами недостатнього виховання чуйності* у значної кількості дошкільників;
- по-друге, підпорядковуватися завданню *доцільної організації процесу виховання чуйності*;
- по-третє, бути *специфічними* саме для даного дослідження, не бути надміру узагальненими, повторюваними у наукових працях іншої спрямованості;
- по-четверте, охоплювати увагою *усіх учасників виховного процесу*;
- по-п'яте, мати відношення *до різних етапів виховного процесу* (цільового, мотиваційного, виконавського, результуючого);
- по-шосте, передбачати використання *сучасних виховних технологій* розвитку чуйності.

Отже, не варто вдаватися до формулювань педагогічних умов типу: "Упровадження особистісно орієнтованого підходу" або "Налагодження взаємодії дошкільного закладу з сім'єю". Вони заширокі,

недостатньо конкретизовані, не містять посилань на досліджувану якість, можуть застосовуватися без змін у дослідженнях будь-якого напрямку.

Для дослідження чуйності як базової соціально-моральної якості дошкільника пропонуємо такий орієнтовний набір педагогічних умов:

1. Розширення системи знань дошкільників про чуйність, її значення в житті та взаємодії з однолітками.

2. Вправлення дошкільників у бажанні та умінні проявляти чуйність до однолітків; збагачення їхнього вербального та невербального інструментарію.

3. Зведення завдяки педагогічній оцінці чуйності до найвищих моральних чеснот, розвиток педагогічної рефлексії.

Якщо необхідно під час розробки умов оптимізації виховного процесу підкреслити певні аспекти роботи, можна варіювати поняття: організаційно-педагогічні умови, соціально-педагогічні умови, психолого-педагогічні умови. Назва кожної з вказаних інтегральних понять актуалізує необхідність привернення уваги дослідника не лише до педагогічних, але й організаційних, соціальних або психологічних моментів, важливих для покращання результатів констатувального експерименту.

Варто зазначити, якщо дослідник розподіляє досліджуваних на експериментальну і контрольну групи, то учасниками формувального експерименту виступають лише досліджувані ЕГ. Дошкільники КГ продовжують виховуватися за традиційною програмою.

Розробка методики формувального експерименту

Методика як комплекс методів, прийомів, засобів виховання характеризується дослідницькою природою і уможлиблює процес удосконалення усіх учасників формувального експерименту. Використання експериментатором різних способів виховання з метою досягнення якомога вищого результату – це можливість реалізувати свій творчий потенціал, проявити педагогічну майстерність.

Дослідниками у процесі проведення педагогічного експерименту використовуються як поняття "технологія", так і "методика". Останні виступають двома ланками одного процесу і передбачають застосування сукупності методів. У чому полягає відмінність цих понять? Як

ззначають фахівці, *методика* передбачає дії *творчого характеру*, *технологія* ж більш *універсальна, стандартизована*.

Отже, *педагогічна технологія* завжди описується деяким *алгоритмом* – ланцюгом пов'язаних між собою дій дорослого і дитини, сукупністю етапів і стадій, базується на науковій основі, завдяки універсальності може широко використовуватися. Педагогічна технологія характеризується такою властивістю, як відтворюваність, тобто може бути успішно використана будь-яким іншим педагогом за описом у ході дослідження різних наукових проблем. Педагогічна технологія – це спеціальний набір форм, методів, способів, виховних засобів, який системно використовується, базується на психолого-педагогічних установках, завжди призводить до досягнення прогнозованого результату з допустимою мірою відхилення.

В *методиці* не завжди можна виділити чіткий алгоритм, вона вирізняється вузькою спрямованістю. До того ж педагог під час використання методики часто формулює цілі через власну діяльність, спирається на свій практичний досвід. Методика тісно пов'язана з особистісними особливостями її автора, під час її використання іншими педагогами важко піддається відтворенню, іноді потребує модифікації, яка визначається специфікою дослідження.

Технології можуть використовуватися в методиці, а методика – в технології. Окремі елементи методики можуть бути технологізовані.

Комплекс методів соціально-морального виховання дошкільників взагалі, чуйності як її базової якості зокрема, є своєрідним інструментом, який виконує функцію організації процесу розвитку і вдосконалення особистості, управління виховним процесом. Завдяки адекватним методам виховання здійснюється цілеспрямований вплив на дітей дошкільного віку, організується і спрямовується їхня життєдіяльність, збагачується індивідуальний досвід. Добре, якщо виховна робота організується з усією експериментальною групою дітей, але й передбачає індивідуальні форми та роботу з підгрупами (з представниками різних рівнів виховання чуйності).

З метою виховання чуйного ставлення дошкільників до однолітків фахівці радять використати різноманітні методи, зокрема: проведення етичних бесід з малюванням різних переживань людини; обговорення казок про доброту і зло та його супровід художньою діяльністю; перенос сюжету певної казки у гру з використання тіньового театру; творча

розповідь на тему: "Як би я повів себе в ситуації неуспіху"; вправлення в умінні знаходити прийнятні виходи з конфліктної ситуації; програвання епізодів неуспіху з метою виховання у дітей співчутливості; психогімнастичні вправи; придумування оповідання на тему "Як би я вчинив на місці того, хто потрапив у халепу" тощо.

Перед деталізацією методів соціально-морального виховання дошкільників схарактеризуємо найбільш поширені їх групи. Згідно підходів провідних фахівців їх об'єднано у три групи:

- *методи формування свідомості* (розповідь, пояснення, етична бесіда, умовляння, переконання, навіювання, приклад);
- *методи організації діяльності і формування досвіду соціально-моральної поведінки* (вправи, доручення, організація виховних ситуацій);
- *методи стимулювання* (змагання, заохочення, покарання).

Переконання спрямовується на формування етичних понять, на роз'яснення важливості моральних норм та правил, на вироблення етичних ідеалів. *Вправа* сприяє виробленню і закріпленню необхідних соціально-моральних умінь, навичок, звичок дитини.

З метою активізації соціально-морального розвитку дошкільника, встановлення єдності переконань і поведінки використовується *проблемно-ситуаційний* метод. Він спонукає особистість систематизувати раніше засвоєні соціально-моральні знання, співвідносити їх з обраними формами поведінки, спрямованої на розв'язання проблеми і досягнення позитивного результату. Цей метод інтенсифікує протікання процесів мислення, викликає переживання, мобілізує волю. Самостійне вирішення моральних проблем у різних життєвих ситуаціях дозволяє встановлювати зв'язок між вчинками і якостями особистості, відслідковувати характер її змін, визначати перспективу розвитку особистості, формувати соціальні та особистісні мотиви, узагальнювати моральні знання і уміння.

Використання проблемно-ситуаційного методу передбачає такі прийоми:

- постановку моральних і соціальних завдань;
- створення колізій і ситуацій, які передбачають самостійне розв'язання морального конфлікту, здійснення дошкільником власного вибору;

- формулювання завдань на продовження дитиною розпочатих дорослим оповідань соціально-моральної спрямованості.

Методи заохочення і покарання відносяться до допоміжних і слугують для схвалення позитивних та висловлювання суджень щодо негативних вчинків і дій.

Позитивний приклад має великий вплив на свідомість і поведінку дошкільників, на його соціально-моральне обличчя. Приклад може використовуватися як самостійний метод або компонент інших методів формування моральної свідомості та поведінки.

З огляду на те, що структура чуйності як соціально-моральної базової якості особистості складається з когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів, а процес її виховання передбачає розширення та збагачення знань дошкільниками етичних категорій; формування ціннісного ставлення до себе, до рідних та близьких дорослих, до однолітків; виховання звички поводитися доброзичливо і чуйно з приємними та коректно – з чужими та неприємними людьми.

Нижче систематизовано методи, які оптимізують виховний процес у дошкільному закладі та сім'ї. Методи систематизовано згідно визначених вище педагогічних умов оптимізації виховного процесу. Спочатку означено стратегію і тактику виховної роботи з дошкільниками, а потім – з педагогами і батьками, які впливають на формування у досліджуваних чуйного ставлення до однолітків.

І. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

Якщо *першою педагогічною умовою* визначено розширення системи знань дошкільників про чуйність, її значення в житті та взаємодії з однолітками, на етапі формування доведеться виховувати у досліджуваних *свідоме ставлення до чуйності як базової соціально-моральної якості*. З цією метою можна використати цілу низку методів. Основні з них описано нижче.

Використання когнітивних методів у соціально-моральному вихованні дошкільників допомагає звільненню їхньої свідомості від "розумового сміття", нерациональних переконань та упереджень, категоричності мислення. Групове обговорення різних сторін та аспектів соціально-моральної вихованості розширює й збагачує уявлення дошкільників про основні моральні категорії, власну соціальну поведінку, соціально

схвалювані і неприйнятні вчинки. Цьому сприятимуть бесіди етичної спрямованості.

Етичні бесіди

Бесіди проводяться з усією групою в інтерактивній формі не рідше одного разу на тиждень. По завершенні обговорення теми кожної бесіди дорослий разом з дітьми підводить підсумки, робить важливі для виховання чуйності висновки. Пропонуємо увазі розроблену О. Л. Кононко орієнтовну тематику бесід етичної спрямованості: *"Симпатія, байдужість, антипатія", "Як виникає недовіра", "Звідки береться жорстокість", "Дружба справжня та удавана", "Конфлікт: причини і наслідки", "Насилля та його види", "Недоброзичливість відкрита і прихована", "Напад і захист", "Образа", "Приниження", "Ревність", "Заздрість", "Злопам'ятність", "Жага помсти", "Прощення", "Примирення", "Визнання провини", "Як позбутися самотності", "Чи соромно поступитися", "Відповідальність за вчинок", "Гідна перемога та гідний програш", "Я ідеальна (ний)".*

Дослідник може самостійно варіювати тематику етичних бесід та їх кількість залежно від особливостей розвитку чуйності вихованців.

Складання оповідань

Дошкільникам пропонується скласти оповідання етичної спрямованості. Даний метод соціально-морального виховання актуалізує важливі для формування моральної свідомості аспекти проблеми, сприяє розвитку у дошкільників здатності вербалізувати свої життєві враження, пов'язані із спілкуванням та спільною з однолітками діяльністю. Частота застосування та форма проведення (колективна чи індивідуальна) визначається експериментатором (педагогом) залежно від завдань дослідження. Дошкільники складають оповідання усно.

О. Кононко пропонує використати з цією метою такі теми: *"Черства людина", "Холодне серце", "Перемога мого друга", "Як я робив компліменти?", "Коли за себе було соромно", "Звідки беруться скаржники?", "Друг, про якого я мрію", "Перемога гідна і негідна", "Поразка гідна і негідна", "Як впливає войовничість на дружбу?", "Чому зникла моя злість?", "Докладання зусиль задля успіху", "Як впевненість допомогла", "Як я сказав собі слово "стоп", "Як я упорався з поганим настроєм", "Сам собі ворог і друг", "Свій серед своїх", "Чужий серед своїх".*

Дискусійні ігри

Метод розроблено О. Хухлаєвою. У процесі соціально-морального тренінгу можна використати метод групової дискусії, який дозволяє актуалізувати існування різних точок зору на проблему. З огляду на те, що старші дошкільники лише починають оволодівати умінням дискутувати, дорослий виступає в дискусійних іграх організатором, координатором та експертом [29].

Орієнтовними темами дискусійних ігор соціально-моральної спрямованості можуть виступати такі: *"Вдалі і невдалі способи розв'язання конфлікту"*, *"Як навчитися чуйності?"*, *"Чуйне ставлення до друзів та несимпатичних однолітків"* тощо.

II. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

Якщо на етапі формування дослідник прагне реалізувати другу педагогічну умову – вправління дошкільників в умінні цінувати та проявляти чуйність, збагачення їхнього вербального та невербального інструментарію, можна скористатися запропонованим нижче переліком адекватних методів дослідження.

Вправи і розминки

Спрямовані на навчання дітей пошуку внутрішніх ресурсів для прояву чуйності, налагодження добрих стосунків з однолітками та розв'язання конфліктів у мирний спосіб. Вправління дошкільників сприяє формуванню належних соціальних установок, виробленню моральних звичок, їх переносу в різні життєві ситуації. Нижче пропонуємо декілька варіантів вправ, розроблених О. Л. Кононко.

"Радіємо за іншого"

Експериментатор привертає увагу дошкільників до вдалих дій та хороших результатів діяльності невпевненої (боязкої, самотньої, здебільшого неуспішної) дитини і пропонує: *"Давайте порадіємо за Наталю (Миколку...)! Що ми їх (йому) скажемо? Адже ми щасливі за неї (нього), правда? Підтвердимо це своїми словами жестами, мімікою, діями"*. Кожний дошкільник адресує однолітку "позитивне послання".

"Співчуваємо постраждалому"

У процесі виконання непростого завдання (трудового, навчального) експериментатор пропонує усім дітям групи роздивитися, хто з

однолітків відчуває дискомфорт, і кожному підібрати підходящі ситуації слова і дії, які додадуть йому сил для продовження діяльності, заспокоять і підтримають. По закінченні варто разом обговорити, наскільки дієвою виявилася спільна допомога і підтримка.

"Зображуємо кривдника"

Стоячи у колі разом із дошкільниками, педагог пропонує тому, на кого вкаже, надати своїй поставі, жестам та обличчю вигляду, відповідного кривднику, а потім передати їх тому, хто стоїть поряд. І так до тих пір, поки усі діти не відтворять образ того, хто ображає. Кожна наступна дитина може не лише відтворити образ попередника, але й виявити творчість, збагатити його. По завершенні вправи дорослий разом з дітьми узагальнює одержану інформацію, перераховує, чим вирізняється постава кривдника, його жести, вираз очей, рота, від миролюбної людини; аналізує, чим неприємний кривдник, які почуття йому властиві, якими можуть бути наслідки недобррозичливої поведінки для спільної діяльності та інших людей.

"Зображуємо жертву"

Перед вправою дорослий пояснює дітям сенс поняття "жертва", пригадати свої почуття, коли їх ображали, принижували. Вправа проводиться аналогічно попередній з тією лише відмінністю, що у полі уваги виконавців знаходиться образ жертви, постраждалого від однолітка. Педагог може запропонувати свій варіант відтворення образу та власний коментар пережитих постраждалим почуттів, а може запропонувати дошкільникам самостійно зобразити та інтерпретувати його переживання, порівняти їх з почуттями нападника. У разі необхідності, дорослий вносить корективи, уточнює і коментує свої пропозиції дітям, відповідає на їхні запитання, підводить підсумки.

"Драматизувати не варто!"

Експериментатор (педагог) пропонує дітям утворити коло, пояснює їм, що "драматизувати" означає посилювати, перебільшувати, гіпертрофувати, надміру підкреслювати значення слів, вчинків, подій, тим самим підживлюючи налаштованість на конфлікт. Педагог по черзі кидає дітям м'яч із словами: "Не будемо драматизувати, тому що ..." і пропонує дошкільникам повернути його назад із словами-поясненнями, чому ж саме цього не варто робити. Він уточнює, що бажано не повторювати сказане попередником. Це потребує зосередженості й кмітливості. Для прикладу дорослий може запропонувати два-три

можливих варіанти відповіді: "це лише посилить конфлікт", "мій настрої зовсім зіпсується", "це заважатиме мені правильно оцінити ситуацію". По завершенні вправи доцільно підвести підсумки, визначити найбільш зважені й оригінальні відповіді.

"Відро для сміття"

Модифікована автором вправа О. Хухлаєвої [29]. Вправа ефективна для навчання дітей умінню звільнитись, "викидати" свої темні думки, недобрі наміри, негативні переживання. "Відро" має бути реальним, щоб в нього можна було зібрати "сміттєві надбання" дітей усієї групи. Цей процес передбачає запис або зображення кожним дошкільником своїх небажаних думок, почуттів, ставлень, намірів на папері з тим, щоб під час прогулянки його можна було разом спалити і розкидати попіл на ділянці, де ростуть квіти. Так погане виявиться корисним доброму.

Кричалка "Я чуйний!"

Модифікована автором розминка О. Хухлаєвої [29]. Дітям пропонується повторити слова експериментатора (педагога) спочатку пошепки, потім спокійним голосом і, нарешті, дуже голосно. У такий спосіб дорослий і дошкільники прошепочують, проговорюють та прокрикують спочатку слово "Я", потім слово "дуже" і, нарешті, слово "чуйний". Розминка повторюється декілька разів.

Метод незакінчених речень

Розроблений О. Кононко метод, спрямований на актуалізацію ціннісного ставлення дошкільників до себе та однолітків, формування позитивних переживань щодо своєї соціально-моральної вихованості. Експериментатор (педагог) пропонує дитині завершити розпочаті ним речення, спираючись на власний досвід:

1. Я подобаюся собі тим, що ...
2. Мені не подобається в собі те, що ...
3. Я подобаюся друзям, тому що ...
4. Я ціную у моєму другові те, що ...
5. Мені не подобається в ньому те, що ...
6. Найчастіше мені роблять зауваження за те, що я ...
7. Я співчуваю тим, хто ...
8. Я хочу бути таким, щоб ...
9. Коли я порушую правила, то ...
10. Коли правила порушують інші, я ...

У протоколі фіксуються варіанти закінчень. Дорослий і дитина разом обговорюють одержану інформацію, узагальнюють сильні і вразливі сторони її соціально-моральної поведінки, актуалізують необхідність подальшого самовдосконалення.

Творче малювання

Малювання – захопливе дійство, яке дозволяє дитині почуватися творцем, проявити емоційне ставлення до однолітків та себе, пригадати і пережити приємні і неприємні події минулого, натхненно їх відтворити, вербалізувати свої враження про них, спроектувати події свого майбутнього, відобразити свої мрії. У процесі малювання дошкільник відчувається хазяїном, розпорядником, який самостійно визначається з сюжетом, вибором дійових осіб, місцем подій, життєвою ситуацією, які зображує. Його емоційна пам'ять та уява концентруються на найбільш значущому, цінному для нього, вражаючому.

Зображуючи себе та інших значущих людей на малюнку у певному стані та настрої, діти виносять свої переживання, оцінки, ставлення назовні, отримують можливість "матеріалізувати" хвилювання, звільнитися від негативних почуттів. Малюючи, дошкільники "оживлюють" свої уявлення, упевнюються у тому, що бути миролюбним приємніше, ніж войовничим.

У формувальному експерименті малювання використовується з метою вправлення дошкільників в емоційній концентрації на різних аспектах взаємодії з однолітками, переживанні радості від єдності, спільних дій з ними, в умінні проектувати доцільні дії для розв'язання конфліктів у мирний спосіб, узгодження своїх дій з іншими, задоволення спільними досягненнями.

Експериментатор (педагог) має більш-менш систематично надавати дітям право у спрямованому малюванні на власний розсуд і у різний спосіб (олівцями, фломастерами, фарбами, крейдою) зображувати картинки реальної та ідеальної (бажаної) взаємодії з друзями, одногрупниками, сусідськими дітьми. Тематику малювання можна варіювати залежно від специфіки науково-дослідної роботи та існуючих у дитячому колективі проблем, що потребують розв'язання.

Автор пропонує такий орієнтовний перелік тем спрямованого малювання: *"Вибачаюся за образу"*, *"Співчуваю другові"*, *"Піклуємося про молодших"*, *"Розв'язуємо конфлікт у мирний спосіб"*, *"Спільно радіємо"*, *"Самоповага"*, *"Допомагаю другові"*, *"Святкуємо наш успіх"*,

"Довіряю свою таємницю", "Дотримуюся обіцянки", "Граємо дружньо", "Виявляю доброзичливість", "Скуйовджені чоловічки", автопортрети: "Я – миротворець", "Я – агресор", "Я – жертва", "Мій найкращий друг", "Той, кого не люблю", "Той, хто мені байдужий", "Той, кого боюся"...

По закінченні роботи слід обговорити з дітьми зміст, динамічні характеристики, кольорову гаму зображеного. Узагальнити інформацію.

Самооцінювання

Розроблена О. Кононко методика, спрямована на вправління дошкільників в умінні адекватно оцінювати своє знання моральних норм і реальну соціальну поведінку. Проводиться індивідуально з кожною дитиною у звичних умовах життя. Експериментатор (педагог) пропонує дошкільникові схарактеризувати різні прояви своєї соціально-моральної вихованості одним з чотирьох можливих варіантів оцінок: *"завжди", "часто", "рідко", "ніколи"*. Він по черзі називає дитині ймовірні прояви поведінки, які належить оцінити за частотою їх прояву:

- пропоную друзеві грати разом;
- відбираю в нього іграшку;
- наполягаю на своєму;
- підкоряюся командам сильніших за себе;
- пригощаю солодощами;
- жалію, коли друг упав або вдарився;
- серджуся на себе, дратуюся, коли не можу впоратися із завданням;
- допомагаю тим, хто не може впоратися сам;
- насміхаюся з невдач інших дітей;
- розпізнаю, коли товариш погано себе почуває.

У протоколах фіксуються усі варіанти оцінки. По завершенні процесу оцінювання, дорослий запитує дитину: *"Ти вважаєш себе вихованою дитиною? Чому?"*. Відповідь також фіксується у протоколі.

Ігри

"Зрозумій мене!"

Пропонується для використання модифікований автором варіант гри О. Хухлаєвої [29]. Дорослий розподіляє дошкільників на пари. У кожній парі одна дитина повинна за допомогою жестів пояснити доступними розумінню жестами, знайомими діями те, про що вона хоче

попросити другу. Потім вони міняються ролями. Перемагає та пара, яка швидше за інших досягла взаєморозуміння, правильно впоралася з обома ролями.

"Злість і доброта"

Розроблена О. Кононко гра, спрямована на збагачення уявлень дошкільників про злість і доброту. Діти вправляються в умінні диференціювати різні емоційні настрої та стани, визначати їх вплив на оточуючих. Стоячи у колі, дорослі на прохання педагога роблять злі вирази облич, стають у войовничу позу. Звертаючись до них, дорослий каже: "Подивіться на вирази сердитих облич один одного. На поставу злої людини. Що стало з вашими очима? Бровами? А з ротом? З руками та ногами? Які звуки ви готові видати? Які слова сказати? Що відчуває той, з ким ви у такому стані збираєтесь спілкуватися? Чи подобається собі такими? Після обговорення відповідей щодо злості, учитель пропонує учням змінити вирази своїх облич і постав, зобразити доброту. Наостанок варто проаналізувати, чим відрізняються між собою почуття доброї та злої людини.

"Єднальна нитка"

Гра розроблена С. Козловою, спрямована на актуалізацію переживання дітьми чуйного ставлення до однолітків [12; 13]. Діти сидять по колу, передаючи один одному клубок ниток так, щоб він поступово розмотувався. Усі, хто вже тримав його в руках, беруться за нитку. Передача клубка супроводжується висловлюваннями про те, що дошкільники зараз відчувають, чого хочуть для себе і що можуть побажати іншим. Починає дорослий (наприклад: "Мені весело. Хочу побажати собі удачі, а вам – чуйного ставлення до людей"). Коли клубок повертається до ведучого, діти, на його прохання, натягають нитку, закривають очі і уявляють, що усі вони складають одне ціле, що кожний з них важливий і значущий.

"Обійми"

Запропонована С. Козловою гра, спрямована на вправління дітей в умінні виражати свої позитивні почуття та розвиток групової згуртованості [13]. Звертаючись до дітей, педагог говорить, що хоче побачити перед собою єдину згуртовану групу, в якій об'єднані усі діти, незалежно від рівня їх комунікабельності. Він пропонує дошкільникам сісти в одне велике коло і каже: "Я хочу, щоб ви добре ставилися один до одного, були чуйними, товаришували. Зрозуміло, іноді можна і

посперечатися, проте коли люди товариські, їм простіше перенести образи і розбіжності. Я прошу вас виразити свої дружні почуття до дітей, обіймаючи їх. Може бути, що хтось із вас не схоче, щоб його обіймали. У такому разі дайте нам знати, чого ви хочете, і просто поспостерігайте за нами. Інші діти не будуть вас торкатися. Я почну з легких маленьких обійм і сподіваюся, що кожен з вас може додати у нього ентузіазму та дружелюбності".

Діти по колу починають обіймати один одного і, якщо сусіда не заперечує, посилює обійми. По завершенні гри дорослий запитує: "Чи сподобалася вам гра? Чому добре обіймати інших дітей? Як ти себе відчуваєш, коли інша дитина тебе обіймає? Чи обіймають тебе батьки? Як часто?"

"Оплески по колу"

Пропонується авторська модифікація гри, розробленої О. Хухлаєвою [29]. Як і попередня, вона спрямована на формування групової згуртованості. Звертаючись до дітей, педагог запитує: "Хто з вас може уявити, що відчуває артист після концерту чи спектаклю, коли він стоїть перед публікою і слухає грім оплесків? Можливо він чує їх не лише вухами, а сприймає овації усім тілом і душею". Продовжуючи, він каже: "У нас хороша група, і кожний з вас заслужив оплески. Зараз ми пограємо у гру, у ході якої оплески звучатимуть спочатку тихенько, а потім усе сильніше і сильніше. Ставайте у загальне коло. Я починаю". Педагог підходить до якогось дошкільника, дивиться йому в очі, називає його чесноти і досягнення і дарує свої оплески, з усіх сил плескаючи у долоні. Потім разом з цією дитиною дорослий обирає наступного дошкільника, який одержує свою порцію схвалення та аплодисментів. Потім кожен із тих, кому аплодували, обирає наступного претендента на овації. Гра продовжується доти, поки останній учасник гри не отримає аплодисменти усієї групи. На завершення педагог узагальнює: "Кожна людина має свої чесноти і заслуговує на підтримку й вираження нашого схвалення".

"Мій" і "наш" простір"

Запропонована М. Осоріною гра, спрямована на розвиток навичок позитивної соціальної поведінки та почуттів "Я" і "Ми" [20]. У центрі зали або спортивного майданчика з допомогою канату викладене велике коло, всередині якого покладені обручі (по одному на кожну дитину). Педагог пропонує учням їх взяти, стати у центр свого обруча,

відчути, що це – особисте місце, окремий "будиночок", у якому приємно, затишно і безпечно, хочеться побути наодинці певний час. Можна помріяти, перепочити, пограти чимось. Проте недовго: кожен з нас прагне спілкування з іншими. Тому через певний час вихователь пропонує дітям за допомогою мотузки з'єднати свій "будиночок" з будь-яким іншим (або з декількома) та з великим обручем – спільним "домом" у центрі. Діти разом з дорослим роздивляються, як від кожного особистого "будиночка" йдуть доріжки до інших, а від усіх – доріжки до одного великого "будинку", де усім живеться дружно. Наприкінці гри педагог підводить підсумок: "Важливо розуміти, що кожен з нас має право на особистий недоторканий простір і водночас на задоволення бажання жити у мирі й злагоді з іншими".

Справляємося зі своїми емоціями

Розроблена О. Кононко гра спрямована на розвиток волі дошкільників.

Педагог пропонує дітям зобразити типові реакції на різного роду неприємності, наприклад: "Тебе дразнять", "Друг не запросив до гри", "Нагорода дісталася іншому", "Ти програв", "Тобі не купили бажане" тощо. Усі по черзі пропонують способи дій у конкретній стресовій ситуації, які потім обговорюються усіма іншими. Якщо дитині, яка запропонувала свій варіант, на думку інших, вдалося гідно впоратися з уявною ситуацією, вона одержує фішку з написом "*Я впорався(лась)*", якщо ні – задовольняється фішкою з написом "*Не впорався(лась)*". Наприкінці гри усі разом з'ясовують, скільки фішок і яких саме у кого з учасників накопичилось. Тим, кому було важко впоратися зі складними ситуаціями, пропонують визначити причини такого стану речей та спрогнозувати умови їх позитивного вирішення.

"Збираємо добрі слова"

Запропонована О. Хухлаєвою гра, спрямовується на вироблення звички використовувати під час спілкування з однолітками добрі слова [29]. На прохання дорослого дошкільники пригадують добрі слова і хороші якості людини, називають їх, кидаючи м'яч один одному. Слова не мають повторюватися. У грі беруть активну участь усі діти групи.

"Робимо компліменти"

Пропонується для використання авторська модифікація гри О. Хухлаєвої [29]. Експериментатор (педагог) запрошує до центру кімнати дитину і пропонує кожному дошкільнику по черзі зробити їй комплімент, назвати добрими словами. Потім по черзі це місце посідає кожний з учасників гри. У такий спосіб кожна дитина отримує свою порцію "словесних погладжувань" однолітків. У кінці гри дорослий запитує: "Чому одній дитині легше, а іншій важче говорити приємні слова?", пояснює, що в кожного є не лише недоліки, але й чесноти, їх слід розгледіти, визнати і поважати за них.

"Доставляємо радість другу"

Рекомендується використати в ході експериментальної роботи авторську модифікацію гри О. Хухлаєвої [29]. В ході гри дошкільники на прохання дорослого мають висловити якомога більше припущень щодо того, як можна порадувати свого друга або подругу: спробувати розсмішити, погладити його, сказати йому добрі слова, допомогти впоратися із складним завданням, заспокоїти, порадіти за нього. По завершенні діти разом з педагогом визначають, чи багато способів їм вдалося набрати усім разом.

Заняття

"Де живе добро?"

Конспект заняття розроблено Т. Поніманською, О. Козлюк та Г. Марчук [23]. Пропонується модифікований автором варіант його проведення. Заняття спрямоване на активізацію почуття доброти, чуйності, доброзичливості; розуміння дітьми зв'язку внутрішньої спонуки і зовнішньої поведінки; збагачення словника дієсловами, якими позначають душевні стани, настрої, почуття. Матеріал: картки зеленого та червоного кольорів. Перед проведенням заняття упродовж тижня дітям читають та разом з ними обговорюють зміст оповідань Василя Сухомлинського "Красиві слова і красиве діло", "Важко бути Людиною" та вірш Любові Забашти "Людина починається з добра".

На початку заняття педагог пропонує дошкільникам поговорити про людей, яких називають добрими та відповісти на запитання: "Де живе добро?". Звертаючись до них, дорослий каже: "Давайте з'ясуємо: "Чи доводилося вам зустрічати добрих людей? Хто вони? Як ви дізналися, що вони добрі? Кого з персонажів улюблених казок та оповідань можна назвати добрими?". Після отриманих відповідей дітей

педагог разом з ними формулює узагальнення: *доброю називають людину, яка виявляє чуйність, допомагає іншим, співчуває, піклується про них.*

Далі вихователь звертається до дошкільників з проханням: "Я буду називати вам вчинки, а ви маєте визначити, які з них добрі, а які – ні. У кожного з вас є картки двох кольорів: зеленого і червоного. Якщо йтиметься про добрий вчинок, ви піднімаєте зелену картку, якщо про поганий – червону. Слухайте уважно:

- допомогти другові у біді;
- когось образити;
- захистити слабкого;
- обманути кого-небудь;
- поділитися тим, що маєш;
- образити товариша;
- утриматися від образи;
- вихвалитися перед іншими;
- виявити вдячність за підтримку;
- насміятися над невдачею іншого.

Дорослий визначає, наскільки правильно оцінили діти добрі і погані вчинки, зауважує, що інколи вистачає одного доброго слова, щоб зробити людині приємність, допомогти, втішити, звеселити. Він пропонує подумати над тим, як можна виявити турботливе ставлення до інших, доброту і вдячність і запитує: "Де живе добро?". Узагальнення: *Добро живе в наших серцях.*

Творчі завдання

На етапі формування доцільно виходити з розуміння, що чуйність, як правило, частіше виявляють дошкільники, які добре орієнтуються у поняттях "добро" – "зло", активні у своїй поведінці, мотивовані на соціально схвалювану й прийнятну поведінку, в яких вихована совість як внутрішня етична інстанція. Тому використовувати варто не лише методи "прямої дії", але й більш широкого спектру, які зачіпають типову поведінку дошкільників у взаємодії з однолітками. Нижче пропонуються деякі з можливих.

"Складання правил етичної поведінки"

Пропонується розроблений варіант О. Л. Кононко. У процесі спільного обговорення дорослого із дошкільниками збагачуються та розширюються знання останніх про важливість дотримання кожною

людиною моральних правил та доцільність існування соціального контролю. Дорослий пропонує дітям разом скласти найважливіші правила етичної поведінки, обов'язкові для виконання кожним. Він зазначає: "Якщо ви посміхнулися замість того, щоб зігнати на іншому злість, що вас здолала, то зверніть увагу: злість зникає, на її місце приходять почуття спокою, радості, задоволення. Дорослий закликає дітей задіяти установку *"Роблю протилежне тому, на що провокують погані почуття"*. Він пропонує дітям скласти найважливіші правила етичної поведінки, обов'язкові для виконання кожним, наводить приклади таких правил, які слугують для дітей орієнтирами. Педагог підкреслює: формулювати пропозиції необхідно чітко і грамотно, пояснити їх важливість.

Орієнтовний перелік правил моральної поведінки:

- Коли ти розсердився на когось, стримай себе, знайди в собі сили посміхнутися йому, сказати щось приємне замість того, щоб кинути в обличчя образу або затаїти невдоволення. Порадій: в тебе є сила волі!
- Якщо хтось у чомусь виявився кращим за тебе, не поспішай виявляти невдоволення. Спробуй тепло схвалити його, визнай, що для досягнення успіху він доклав чималих зусиль. І заслуговує підтримки.
- Може статися, що ти готовий зігнати на когось свою злість. Зупинись і запитай себе: а чи варта подія таких сильних емоцій? Охолодити голову і почуття, затримай дихання. Видихни. Потім поміркуй про це з батьками або вихователем.
- Вчись стримувати негативні почуття, переключи увагу, зроби щось корисне – упорядкуй, виготуй, прибери. Відчуєш, що злість зникла, мов би її і не було!
- Може статися, що підтримки потребуватиме несимпатична тобі дитина. Не ігноруй її проблему, допоможи: її вдячність слугуватиме тобі нагадуванням, що ми усі пов'язані між собою, що допомагати приємно, що і вона може стати тобі у нагоді у важку хвилину.

Найбільш актуальні для даної групи дітей правила, складені разом з ними, фіксуються, набираються на комп'ютері, список правил прикрашається за бажанням дошкільників і розміщується на чільному місці, щоб, за потреби, кожний міг нагадати собі зміст певного правила і дотримати його.

"Скарги правомірні й надумані"

Пропонується розроблений О. Л. Кононко варіант методики [14]. Педагог уточнює зміст понять "скарга", "правомірна", "надумана". Він звертається до дітей з пропозицією самостійно оцінити власну схильність скаржитися, використавши для цього один з чотирьох можливих варіантів відповіді: "скаржуся часто", "скаржуся іноді", "скаржуся рідко", "ніколи не скаржуся". Дорослий пропонує кожному дошкільнику визначити свої скарги як "правомірні" або "надумані". Обговорення причин виникнення типових дитячих скарг, можливих способів їх попередження, привабливості-непривабливості скаржника для однолітків сприятимуть формуванню установки: *"Я не безпомічний, щоб кожний раз, коли кимось-чимось незадоволений, звертатися до дорослого. У мене вистачить сил самостійно та гідно вийти з конфліктної ситуації"*.

"Контролюємо себе"

Авторська методика спрямована на виховання у дітей уміння контролювати свої дії та поведінку. Педагог пропонує дошкільникам упродовж тижня проконтролювати свою поведінку у конфліктних ситуаціях; відобразити її символами доброго, спокійного чи злого обличчя 😊 😐 😞. В кінці тижня дорослий наодинці з кожною дитиною аналізує зображення, просить схарактеризувати, якою їхня поведінка була найчастіше. Разом обговорюють, чим це пояснюється; міркують над тим, як можна попередити або стишити запальність, недобррозичливість, войовничість (пригадати щось хороше, що відбувалося між однолітками раніше; зупинитися на хвилину, утриматися від прояву негативізму; подивитися на себе збоку, визнати свою непривабливість; поставити себе на місце того, кого ображають, відчутти його почуття).

Моделювання експериментальної ситуації

З огляду на те, що реальні життєві ситуації не завжди дозволяють впливати на соціальну поведінку та моральні почуття дошкільників оптимальним чином, доцільно вдаватися до штучного створення ситуацій, які ставлять дитину перед вибором однієї з можливих альтернатив, вимагають прийняття рішення щодо розв'язання морального конфлікту. Пропонуємо дві з можливих, розроблені та апробовані О. Л. Кононко.

"Кому дістанеться краще?"

Експериментатор (педагог) розкладає на столі іграшки, кількість яких відповідає кількості дітей. Усі окрім однієї іграшки дітям знайомі. Єдина серед них нова, цікава. Дорослий призначає дитину черговою і просить роздати усім іграшки. Моральний конфлікт полягає у тому, що черговому хочеться взяти нову іграшку собі, але він розуміє, що це егоїстично і може бути засуджене. Як вчинить дошкільник:

- залишить іграшку на столі, тим самим сподіваючись, що вона належатиме йому;
- віддасть вихователеві;
- віддасть найкращому другу, який потім з ним поділиться;
- віддасть новенькій дитині, щоб вона не сумувала за мамою тощо.

Упродовж періоду проведення формувального експерименту слід організувати подібні ситуації з тим, щоб кожна дитина побувала у ролі чергового, який роздає на свій розсуд іграшки, знаряддя, матеріали одногрупникам. У такий спосіб діти вправляються в умінні регулювати свою соціальну поведінку моральними нормами.

"Вибір за тобою"

Пропонується для використання авторська методика. Експериментатор (педагог) об'єднує дітей у пари для виконання спільного завдання – аплікації з кольорового паперу "Враження від прогулянки". Після обговорення та погодження дошкільниками сюжету аплікації, дорослий умисно несправедливо розподіляє між дітьми з різними здібностями та темпераментом ділянки роботи: вправній, впевненій, швидкій дитині доручає легку ділянку (наприклад, вирізати декілька деталей); невпевненій та повільній дитині – складну ділянку роботи (вирізання інших деталей та фігур, акуратне їх розташування на папері та наклеювання). Педагог підкреслює: хто закінчить свою роботу, може вважати себе вільним і йти грати.

Моральний конфлікт може бути розв'язаний у різний спосіб:

- відповідальний за легку ділянку роботи по її завершенні залишає партнера наодинці з його проблемами і йде грати;
- відповідальний за легку ділянку роботи по її завершенні ініціює готовність частково допомогти партнеру, а потім залишає його завершувати розпочате і йде грати;

- обидві дитини, незважаючи на запропонований дорослим несправедливий розподіл, діють разом, дружньо, завершують роботу одночасно.

Експериментатор (педагог) фіксує у протоколі усі етапи роботи дошкільників; вербальні, мімічні та дієві реакції; тривалість виконання завдання і якість кінцевого продукту. Після завершення він запитує у кожної дитини: "Ти задоволений результатом? Що тобі сподобалося, а що – ні? Чому? Чи можеш ти вважати себе вихованою людиною?" Підводить підсумки, розставляє акценти. Педагог пропонує кожній дитині самій присвоїти собі або відмовити у цьому "*знак поваги за товариськість*" (виготовлений з картону). У протоколах фіксується:

- наскільки впевнено / невпевнено дитина присвоює собі знак поваги;
- наскільки впевнено / невпевнено дитина відмовляється від нього;
- чим пояснює свій вибір.

Методи релаксації

Методи пропонує для використання О. Хухлаєва [29]. З огляду на те, що релаксація – антипод стресу, варто використовувати у процесі соціально-морального виховання вправи, засновані на методі активної нервово-м'язової релаксації, дихальні техніки, візуально-кінестетичні техніки. Метод нервово-м'язової релаксації передбачає досягнення стану релаксації через чергування сильного напруження і швидкого розслаблення основних м'язових груп тіла. З дихальних технік вказаний автор рекомендує використати глибоке дихання, ритмічне дихання із затримкою. В основі візуально-кінестетичних технік лежить використання візуально-кінестетичних образів. Важливо, щоб вправи виконувалися одночасно усіма дітьми групи. Приклади вправ кожного з трьох релаксаційних прийомів подано нижче:

- діти по черзі приймають пози зайчика, який злякався, а потім розсміявся (чергування напруги і розслаблення);
- "надування" усіма дошкільниками однієї спільної кулі до тих пір, поки вона не "лусне";
- діти на прохання дорослого уявляють, що у них в лівій руці знаходиться лимон, з якого вони витискають сік; відчувши напруження, вони кидають лимон у відерце і повторюють ті самі дії іншою рукою.

III. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ТРЕТЬОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

За умови, що третьою педагогічною умовою оптимізації процесу виховання у дітей дошкільного віку чуйності як базової соціально-моральної якості визначено – зведення у педагогічній оцінці чуйності до найвищих моральних чеснот, розвиток педагогічної рефлексії, дослідник спрямовує свою увагу на роботу з вихователями, що працюють з дошкільниками. Добираючи методи формування, доцільно орієнтуватися на розвиток у вихователів:

- розгорнутої та доброзичливої за формою та змістовної педагогічної оцінки;
- педагогічної рефлексії.

У процесі організації формувального експерименту виконавець наукової роботи може спертися на авторську позицію (11), згідно з якою ефективна педагогічна оцінка має бути:

1. *Об'єктивною*, неупередженою, справедливою.
2. *Адекватною*, відповідною реальним досягненням дитини.
3. *Мотивованою*, аргументованою, доведеною.
4. *Критичною*, містити вказівки на певні недоліки, фіксувати недовершеність результату, окреслювати перспективу.
5. *Стимулюючою*, спонукальною, висловлюючою довіру можливостям дитини, оптимістичною.
6. *Диференційованою*, не надміру узагальненою, яка складається з часткових оцінок досягнень і прорахунків.
7. *Зацікавленою*, небезсторонньою, об'єктивувати дитині небайдуже ставлення до неї.
8. *Виразною*, такою, яка яскраво виражає думку, переконує дошкільника, проявляється у міміці, тональності голосу, висловлених судженнях.
9. *Зрозумілою*, чітко висловленою, просто сформульованою, доступною, без алегорій.
10. *Шанобливою*, яка засвідчує чесноти й досягнення, об'єктивує ціннісне ставлення до дитини, переконує в її значущості й спроможності.

Нижче наведено деякі з можливих методів оптимізації виховного процесу, спрямованого на виховання у дошкільників чуйності.

В якості орієнтирів може слугувати тематика консультацій, запропонована О. Л. Кононко і спрямована на збагачення знань педагогів і батьків щодо умінь рефлексувати, спостерігати за собою, аналізувати власні педагогічні дії, контролювати та регулювати поведінку, об'єктивно оцінювати її ефективність, самовдосконалюватися.

Консультації

Важливо упродовж проведення формувального експерименту провести для педагогів, у першу чергу молодих, декілька консультацій. Нижче наводимо декілька тем для інформування.

"Рефлексія"

Рефлексія – це процес і результат пізнання та аналізу вихователем своєї свідомості (думок, почуттів, станів, намірів тощо) та реальної поведінки. Педагогічна рефлексія є зверненням свідомості на самого себе і має високий розвивальний потенціал. Вона є процесом *осмислення* своїх дій, роздумами про себе, механізмом окультурення педагогічної діяльності, яка має рефлексивний характер. Рефлексія сприяє: виявленню характеру взаємодії; об'єктивній оцінці ефективності застосованих засобів і прийомів соціально-морального виховання; визначенню смислу спілкування з дитиною, його спрямованості; обґрунтованості прийнятих рішень спонукати дітей до зміни небажаних форм поведінки.

Організовуючи взаємодію з дошкільниками, розраховуючи на її ефективність, вихователь має дивитися на себе та свої дії очима вихованців, вчуватися в їхній настрій, передбачати ймовірні реакції та вчинки у відповідь на свої власні. Уміння поставити себе на місце дитини, побути в її шкурі – важлива умова налагодження гармонійної взаємодії дорослого й дошкільника.

Активізувати педагогічну рефлексію можна через розвиток у собі таких механізмів, як: самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, самоконтроль, саморегуляція, саморозвиток. Кожний з них сам по собі важливий і потребує уваги. Водночас лише усі разом вони допоможуть оптимізувати процес спілкування з дитиною, сприятимуть формуванню уміння уникати тиску на неї. Детальніше про процес відкриття та вдосконалення свого "Я" – особистісного та професійного.

"Самоспостереження"

Спостерігаючи за собою у процесі спілкування з вихованцями, варто звертати увагу на характер типової для вас поведінки, на

характерні дії, словесні реакції та їх інтонування, жести, міміку, адресовані їм. Який вираз обличчя ви фіксуєте найчастіше? Домінують наказові, прохальні, запитувальні чи ділові звернення? Наскільки галаслива та інтенсивна ваша реакція на порушення дитиною меж припустимої поведінки? Чи є обрана вами тактика поведінки результативною? Зрозуміло, ви, як і кожний з нас, буваєте різною у різних життєвих ситуаціях, у відносинах з різними дітьми. Важливо з'ясувати: з ким з вихованців вам спілкуватися легко і приємно, з ким – важко і неприємно, а спілкування з ким ви просто намагаєтесь уникати. І чому? З цією метою доцільно фіксувати результати самопостереження. По-перше, це дозволить вам повернутися до них у разі потреби. По-друге, записи допоможуть зрозуміти, які з ваших проявів типові, а які – випадкові. Оскільки типові прояви поведінки засвідчують вашу звичку поводитися певним чином, вони заслуговують на вашу особливу увагу.

"Самоаналіз"

По суті, йдеться про використання методу словесного самозвіту. Ви аналізуєте себе як партнера по спілкуванню під кутом зору своїх особистісних та професійних якостей. Самоаналіз – інтимний процес, здійснюється на самоті, у комфортних умовах, без поспіху. Слід прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки, які визначають вашу поведінку у спілкуванні з різними дітьми. Важливо надати своїм відповідям певності, щоб позбавитися небажаних проявів. Ймовірні запитання для самоаналізу:

- Як ставляться до мене діти?
- Чого я прагну у спілкуванні з ними?
- Що мене радує (засмучує) у взаєминах з дітьми?
- Мої чесноти та недоліки?
- Чого я прагну позбавитися?
- Які якості я хотіла б у собі розвинути?
- Що заважає змінам на краще?
- Чи правдива я з собою?

Відповіді на ці запитання важливі з огляду на те, що самоаналіз є важливим етапом саморозвитку, вимагає від особистості неабиякої сміливості, чесності й самокритичності.

"Самоконтроль та саморегуляція"

У спілкуванні з дітьми дошкільного віку вкрай важливе уміння педагога контролювати свої емоції, думки, поведінку. Щоб зрозуміти,

наскільки ви – вольова людина, спробуйте оцінити свою здатність говорити собі: "Стоп!", коли конфлікт набирає обертів. Адже невірне рішення дорослого, його імпульсивність лише ускладнюють ситуацію та вихід з неї. Чи здатні ви протистояти ситуативному бажанню, утриматися від агресії та тиску на дитину? Упевніться, що вчиняєте по відношенню до різних дітей справедливо. За даними Д. Леонтєва, приємних дітей, як правило, схвалюють частіше, вказують переважно на їхні чесноти і позитивні якості, ставлять за приклад. "Важким" дітям здебільшого дістаються зауваження, докори, соромлення. Схожим чином розподіляється ставлення вихователів до дошкільників різної статі: дівчаток вони частіше схвалюють, а хлопчиків – соромлять та карають. Чим це не предмет для роздумів та вправлення у самоконтролі поведінки? Як не важко, але багатьом слід змінити лексику, пом'якшати інтонування звернень та міміку. Якщо говорити компліменти "важкій" дитині менторським тоном, з байдужим виразом обличчя, вона радше зреагує на емоції, тональність, ніж повірить словам.

"Самооцінка"

Адекватна самооцінка – важлива складова педагогічної рефлексії. На жаль, об'єктивність суджень, здатність подивитися на себе знеособленим поглядом, мов би збоку, звільнившись від звичного суб'єктивізму – не таке вже розповсюджене серед педагогів явище. Ми, частіше за все, критичні по відношенню до інших і вельми поблажливі по відношенню до себе. Адекватна самооцінка потребує чималих зусиль. Спробуйте відповісти чесно й обґрунтовано на такі запитання: наскільки вам до вподоби свій вираз обличчя, типові звороти, наказова форма звернень, різкі жести, галасливість під час конфлікту з дитиною? Оцініть ці прояви не поблажливо, а вимогливо, відверто, об'єктивно, критично. Це – точка відліку на шляху самовдосконалення. Варто виважено оцінити, чи потребує той чи інший вчинок дошкільника "масованої атаки". Можливо, не варто робити з мухи слона?

"Саморозвиток"

Самостійна робота над собою – процес тривалий і непростий. Саморозвиток передбачає, з одного боку, звільнення від омани, помилок, негативних якостей; з іншого – розкриття та посилення чеснот, розвиток здібностей, емоційно-вольових якостей. Накопичувати знання важливо, проте, поза їх практичним застосуванням, нереалізованості здобутої інформації, можна перетворитися на простого накопичувача,

схильного мудрувати. Саморозвиток заради корисливих, егоїстичних, а ще гірше, негативних мотивів (помститися, заподіяти шкоди, продемонструвати свою владу) призведе не до прогресу, а регресу. Слід усвідомлювати: цілі й мотиви саморозвитку – перша і головна умова, що впливає на ефективність саморозвитку й розкриття потенціалу педагога. Вихователь має чітко розуміти, чого він прагне досягти, якими якостями оволодіти, яких результатів спілкування домогтися. Для розв'язання ймовірних проблем, розкриття необхідних якостей партнера гуманної взаємодії важливо використовувати різні техніки: від формування розуміння і прийняття рішень – до розвитку переконань, уміння управляти своїми емоціями і станами.

Пам'ятки для педагогів (батьків)

Нижче пропонуються пам'ятки, розроблені О. Л. Кононко, які можна адресувати як вихователям, так і батькам з метою вдосконалення їхніх умінь формулювати й висловлювати педагогічну оцінку, регулювати й контролювати власні емоції.

"Ефективне використання педагогічної оцінки" [15]

Оцінювання – стрижень регуляції гуманної взаємодії дошкільників, а оцінка – *соціальний інструмент*, що відображає рівень реальних проявів чуйності. Оцінка як думка педагога про чуйність дошкільника вимагає чималого мистецтва і певних наукових знань. Педагогічна оцінка має бути:

- *об'єктивною*: орієнтуватися на чітко визначені критерії оцінки різної міри прояву дитиною чуйного ставлення до однолітка;
- *справедливою*: неупередженою, вільною від суб'єктивного ставлення до тієї чи іншої дитини. Показником слугує відсутність у педагога звички частіше схвалювати приємних, успішних дітей і докоряти, робити зауваження – складним і менш успішним;
- *адекватною*: відповідною реальній поведінці дошкільника в ситуації, коли поряд знаходиться одноліток, який переживає дискомфорт;
- *мотивованою*: містити чітке обґрунтування дотриманих і порушених критеріїв оцінки чуйності, засновуватися на безперечних доказах, доводах. Одним з показників переконливості педагогічної оцінки виступає її збіг із самооцінкою дитини;
- *стимулюючою*: містити вказівку на невикористані дитиною можливості, недосяжність ідеалу; заохочувати до актуалізації

потенціалу, існуючих резервних сил; попереджати самозаспокоєність;

- *зацікавленою*: демонструвати інтерес до дитини, бажання її підтримати, радість з приводу її чуйної поведінки, засмученість байдужістю, стривоженість зловтішанням з невдач інших;
- *диференційованою*: розчленованою на часткові оцінки, завдяки яким привертається увага як до позитивних, так і до негативних проявів поведінки у конкретній ситуації. Важливо деталізувати ситуативні прояви, а не оцінювати особистість дитини в цілому;
- *виразною*: яскраво назовні вираженою, яка відображає почуття і думки педагога, супроводжується вербальними та невербальними засобами, добре запам'ятовується дитиною;
- *зрозумілою*: чітко і просто сформульованою, доступною, без іносказань та заумностей;
- *шанобливою*: ввічливою, такою, що визнає чесноти дитини, не зачіпає її почуття гідності й самоповаги, не принижує і не ображає.

Критерії благополуччя і розвитку дитини як особистості мають слугувати відправною точкою визначення педагогом стратегії своєї поведінки в ситуації оцінювання. Педагогічна оцінка має враховувати, якою "особистісною ціною" досягаються виховні результати кожною конкретною дитиною.

"Емоції та спілкування"

З огляду на те, що спілкування – процес двосторонній, у роботі з дошкільниками пропонуємо використати такі основні поради:

1. В ході *групових бесід* варто пояснювати дітям, що не лише дорослі впливають на них, але й вони самі впливають на педагогів (батьків). Можна вдатися до такої тематики бесід: *"Що відчуває дорослий, коли дитина сердиться (виявляє байдужість, агресивність, жорстокість)?"*, *"Як байдужість, агресивність, жорстокість дошкільника впливає на настрій вихователя?"*, *"Суголосна поведінка"*, *"Як навчити дитину бути приємною?"*, *"У чому проявляються любов та турбота?"*, *"Коли батьки сердяться?"*, *"Потрапити під руку"...* А можна скласти свою.

2. Вправляти себе та дітей в уміннях *регулювати свої емоції*, утримуватися від негативних реакцій, слів, дій, жестів. З цією метою можна використати знайомі вправи та етюди з формування витримки.

3. Одержати інформацію про себе *від дітей*. Це вимагає від вихователя чималої сміливості й готовності до змін: адже відповіді можуть не лише виявитися неприємними, але й шокувати. Проте вони – важливий орієнтир. Тому радимо набратися мужності і час від часу, перебуваючи наодинці з дитиною, запитувати її:

- Що ти відчуваєш, коли бачиш мене?
- Про що думаєш, коли ми з тобою спілкуємося?
- Чого ти від мене очікуєш?
- Чим я тобі особливо подобаюся?
- Чим не подобаюся?

4. Обговорювати з дошкільником проблеми, що виникають, та ймовірні шляхи їх вирішення. Але не тоді, коли він "завівся", а коли перебуває у спокійному стані. Завжди пояснювати свою реакцію, точку зору, оцінку.

5. Створювати умови для відновлення особистого статусу важких та невпевнених у собі дітей, презентуючи оточуючим їхні чесноти, якості, досягнення, вчинки.

Попередження конфліктного спілкування – важливий аспект щоденної педагогічної діяльності, який має бути представлений у планах роботи педагога. Якщо у вашій групі є недовірливі, надміру сором'язливі, невпевнені у собі, із заниженою або завищеною самооцінкою, агресивні, недоброзичливі, байдужі діти – це є свідченням існування проблем *особистісного зростання*, яким не приділяється належної уваги. Якщо їх ігнорувати – залишатиметься загроза "виверження вулкану". Адже емоційний потенціал дошкільників обмежений.

Круглі столи

Круглий стіл – метод активного навчання, одна з організаційних форм пізнавальної діяльності, яка дозволяє педагогові закріпити одержані раніше знання, поповнити їх інформацією, якої бракувало, сформулювати вміння розв'язувати проблеми, вправляти в умінні вести дискусію. Характерною рисою "круглого столу" є поєднання тематичної дискусії з груповим консультуванням. Поряд з активним засвоєнням необхідних для ефективного соціально-морального виховання дошкільників знань, у педагогів виробляються професійні вміння викладати та аргументувати свої судження, доводити правомірність запропонованих рішень та відстоювати свої переконання. Участь у круглому столі сприяє закріпленню інформації та виробленню смаку до самостійної

роботи, актуалізує необхідність пошуку додаткового матеріалу та виявлення нерозв'язаних проблем, що потребують подальшого обговорення.

Організуючи "круглий стіл", експериментатор (педагог) дотримується умови, щоб процес комунікації, спілкування учасників відбувалися "очі в очі". Отже, учасники мають знаходитися обличчям один до одного, що спонукає активність, збільшує кількість висловлювань, підвищує мотивацію у різноманітні засоби спілкування. Ведучий розташовується у загальному колі як рівноправний член групи, що створює неформальну атмосферу. Завдяки цьому учасники дискусії адресують свої висловлювання не йому, а усім іншим, що сприяє формуванню взаєморозуміння.

Основну частину "круглого столу" з проблеми соціально-морального розвитку і виховання дошкільників має складати дискусія – різностороннє колективне обговорення спірних питань. Під час дискусії учасники можуть або доповнювати один одного, або протистояти один одному. У першому випадку проявляються риси діалогу, у другому – дискусія набуває характеру суперечки. Як правило, в дискусії присутні обидва елементи. І суперечка, яка передбачає висловлювання, подекуди взаємовиключних думок, і діалог як обмін взаємодоповнюючою інформацією відіграють важливу роль, дозволяють спів ставити різні точки зору на одну проблему.

З огляду на сказане, тематика круглого столу має бути *проблемною*, а формулювання – містити вказівку на існування різних точок зору, ракурсів аналізу, масштабу постанови питання. Оскільки тема "Соціально-моральний розвиток і виховання дошкільника" широка, передбачає розкриття значного обсягу інформації, варто присвятити їй декілька "круглих столів", присвячених розв'язанню різних цілей (наприклад, збір та упорядкування аспектів проблеми; теоретичні та методичні питання; розкриття найбільш проблемних моментів).

Автор пропонує декілька тем "круглих столів", актуальних у контексті зазначеної проблеми: "*Соціальне і моральне: спільне і відмінне*", "*Міра довіри бажана і небажана*", "*Роль рефлексії у вихованні*", "*Звідки родом дитяча байдужість (неприятнь, невпевненість, неопступливість, черствість)?*", "*Допомога емоційна та інструментальна*".

Залежно від інтересу, контингенту дітей і батьків педагог може визначити теми найбільш актуальних для них "круглих столів", адресованих не лише педагогічному колективу, а й батькам дошкільників.

Тренінги, рольові ігри

Тренінг – форма активного навчання навичкам соціальної поведінки та розвитку особистості. В тренінгу педагогам пропонується виконати ті чи інші вправи, орієнтовані на розвиток та демонстрацію соціально-моральних якостей та навичок. Метод гри у тренінгу є одним з базових, одним з найпоширеніших у межах соціально-психологічного тренінгу розвитку компетентності у спілкуванні. *Рольова гра* включає послідовність взаємопов'язаних епізодів, сеанс складається з трьох стадій – "розігріву" учасників, дії і взаємодії з групою (обмін почуттями на завершальній стадії).

Рольова гра як метод заснована на моделюванні ситуації взаємодії двох або більше людей (педагогів, батьків) у бажаному соціальному контексті (взаємодія вихователя з дітьми або дітей з однолітками). Взаємодія учасників здійснюється у межах визначених соціальних ролей, які передбачають ті чи інші моделі поведінки (дорослої, дитячої). Беручи участь у грі, педагог (батько) "приміряє" на себе як звичні, так і незнайомі ролі. У рольовій грі соціально-моральної спрямованості учасники *взаємодіють один з одним*.

Рольова гра дозволяє педагогові на певний час звільнитися від звичної поведінки, відчути себе в іншій іпостасі. Наприклад, педагог або батько може перетворитися на проблемного дошкільника, помінятися ролями (педагог – на конфліктного батька, батько – на роздратованого педагога). Вихід із звичної ролі звільняє від застрявання та залежності від сталих установок, переконань, традиційних точок зору; наповнює неочікуваним відчуттям притоку сил, свіжістю сприйняття. Проживання незвичних ролей уможливорює збереження свіжого погляду на свою роботу і дітей, збагачує досвід, зокрема:

- розширює поведінковий репертуар, розвиває комунікативні уміння, формує здатність протистояти маніпуляціям;
- сприяє подоланню егоцентризму, звички сприймати ситуацію лише зі своєї позиції; вправляє в умінні бачити її з різних сторін і різних позицій;
- поглиблює розуміння власних потреб та емоційних реакцій на взаємодію з дітьми, колегами, батьками;

- підвищує соціальну перцепцію, соціальне сприйняття людей, вправляє в умінні долати індивідуальні викривлення соціального сприйняття, викликані стереотипами, упередженістю, особливостями мотивації.

Рольова гра соціально-моральної спрямованості проводиться у контексті тренінгу у формі обмеженого у часі дійства. Група педагогів (або батьків) може бути включена у події в однаковій або неоднаковій мірі. Наприклад, можна поділити учасників на гравців та спостерігачів, а можна передбачити, що одночасно грають усі учасники. Між ними мають бути розподілені певні функції (тренера, вихователя, дошкільників, помічника вихователя, вихователя-методиста, батьків тощо).

У рольовій грі соціально-моральної спрямованості відпрацьовуються уміння учасників організувати спільну діяльність та спілкування дітей, стимулювати їхню власну суб'єктну активність, враховувати їхні індивідуальні особливості, реалізовувати суб'єкт – суб'єктну взаємодію, здійснювати емоційну та інструментальну підтримку, робити коректні зауваження, вводити певні обмеження, надавати адекватну допомогу, використовувати мотивовану, диференційовану та об'єктивну оцінку їхніх дій та вчинків. До базових технік, якими може скористатися організатор у процесі рольової гри може скористатися такими базовими техніками, як самопрезентація, виконання ролі, діалог, монолог, дублювання, репліки, обмін ролями, техніка порожнього стільця (спілкування з уявним персонажем).

Сценарій рольової гри зазвичай готується завчасно, проте, він може варіюватися безпосередньо у процесі тренінгу. Отже, тренер має бути готовий до оперативного втручання у процес гри, до внесення змін у сценарій відповідно індивідуальних потреб та запитів учасників. Вони мають право акцентувати увагу на складних випадках зі своєї практики, які не розв'язується звичним інструментарієм, потребують особливої уваги, винахідливості, креативності.

Нижче наведено декілька назв можливих тренінгів, рольових ігор соціально-моральної спрямованості: "Соціальний вплив", "Вдосконалення моральної поведінки", "Педагог-фасилітатор", "Вихователь майбутнього", "Управління дитячою групою", "Розв'язання конфліктів", "Гуманізація взаємин з батьками", "Робота з соціально занедбанними дітьми", "Приділяємо увагу байдужим дошкільникам", "Вимоги до педагогічної оцінки". З урахуванням специфіки експериментальної групи студент може варіювати тематику тренінгів і рольових ігор.

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Оцінка ефективності розробленої системи виховання чуйності

Заключним етапом дослідної роботи є контрольний експеримент, спрямований на оцінку ефективності упроваджених на етапі формування педагогічних умов та методів оптимізації процесу виховання у дошкільників чуйності як базової соціально-моральної якості. Оцінка динаміки змін потребує співвіднесення результатів констатувального та контрольного експериментів.

На етапі контролю здійснюється порівняння кількісних показників міри вихованості у дітей експериментальної та контрольної груп чуйності як базової соціально-моральної якості. З цією метою використовується методика констатувального експерименту – спостереження, виконання дошкільниками творчих завдань і відповідей на запитання бесід. Отримані результати слід представити в таблицях (діаграмі, графіку).

У поданій нижче таблиці арактеризовано кількісні показники розподілу досліджуваних ЕГ на рівні вихованості чуйності під час спостереження, застосування проєктивних методик та виконання студентами творчих завдань.

Таблиця

Порівняльний аналіз розподілу досліджуваних ЕГ на констатувальному та контрольному етапах дослідження за рівнями вихованості чуйності

Рівні	Кількість дітей (у %) за методами дослідження							
	Спостереження		Бесіди		Проєктивні методи		Творчі завдання	
	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний
Високий								
Оптимальний								
Середній								
Низький								

На підставі порівняння проявів дітьми дошкільного віку ЕГ чуйності по кожному з вказаних у таблиці методів дослідження у відповідні клітини досліднику належить вставити отримані кількісні показники (у %) та зробити проміжні узагальнення. Вони слугуватимуть підґрунтям для формулювання заключних суджень щодо ефективності розробленої системи виховання у дітей дошкільного віку чуйності як базової соціально-моральної якості особистості.

Результатом аналітичної роботи дослідника на етапі контролю слугує зведена таблиця. Орієнтовну схему її оформлення подано нижче.

Таблиця

Динаміка змін у кількісному розподілі дошкільників за рівнями вихованості чуйності на етапах констатації та контролю

Рівні	Кількісний склад у %					Динаміка
	ЕГ		Динаміка	КГ		
	Констатувальний етап	Контрольний етап		Констатувальний етап	Контрольний етап	
Високий						
Оптимальний						
Середній						
Низький						

Порівняння кількісно-якісних показників чуйності на початковому та заключному етапах експерименту дозволить сформулювати конкретні висновки по кожному із визначених у дослідженні завдань, оцінити ефективність упроваджених на етапі формування педагогічних умов та методів виховання базової соціально-моральної якості.

Загальні висновки мають містити інформацію щодо характеру розв'язання усіх завдань дослідження – теоретичних й експериментальних, які стояли перед розробником наукової теми на констатувальному, формувальному та контрольному етапах роботи. У загальних висновках важливо визначити, які напрями роботи з означеного напрямку залишаються перспективними і потребуватимуть подальшої уваги.

Список використаної літератури

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: учебное пособие. Москва: ПЕРСЭ, 2008. 431 с.
2. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды. Москва: Педагогика. 1989. 550 с.
3. Буре Р. С. Как поступают друзья? Воспитание гуманных чувств и отношений: учебно-наглядное пособие для проведения бесед с дошкольниками 5–7 лет. Санкт-петербург: Детство-Пресс, 2004. 128 с.
4. Большая психологическая энциклопедия. Москва: Эксмо, 2007. С. 307.
5. Вербовская В. С. Эмоциональная отзывчивость: содержание и структура понятия. *Вестник Нижневартовского государственного университета*. 2013. С. 1–5.
6. Воробьева М. В. Формирование отзывчивого отношения к сверстникам у детей четвертого года жизни: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1988. 167 с.
7. Гаврилова Т. П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего и среднего дошкольного возраста. *Вопросы психологии*. 1974. № 5. С. 107–114.
8. Груздова И. В. Развитие эмоциональной отзывчивости на музыку у детей младшего дошкольного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1998. 20 с.
9. Жуковская Р. И. Игра и ее педагогическое значение. Москва, 1976. 111 с.
10. Запорожец А. В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольников. *Эмоциональное развитие дошкольников*. Москва, 1985. 273 с.
11. Калинина Р. Тренинг развития личности дошкольника: занятия, игры, упражнения. Санкт-петербург: Речь, 2002. 146 с.
12. Козлова С. А. Теория и методика ознакомления дошкольников с социальной действительностью: учеб. пособ для студентов. Москва: Издат. центр "Академия", 1998. 160 с.
13. Козлова С. А. Мой мир: приобщение ребенка к социальному миру. *Коррекционно-развивающие занятия с дошкольниками*. Москва: ЛИНКА-ПРЕСС, 2000. 224 с.
14. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод. посіб. Київ: Світич, 2009. 208 с.

15. Кононко Е. Л. Условия эффективного использования педагогической оценки в учебно-воспитательном процессе: метод. реком. Киев: КГИУУ, 1990. 48 с.
16. Курносова С. А. К вопросу о воспитании у младших школьников эмоциональной отзывчивости. *Начальная школа: плюс-минус*. 2008. № 4. С. 122–133.
17. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка / под ред. А. Г. Рузской. Москва: Изд-во "Институт практической психологии", 1997. 147 с.
18. Маркова Т. А. Воспитание дружеских взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста. *Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста*. Москва, 1968. С. 36–132.
19. Неверович Я. З. Мотивация и эмоциональная регуляция деятельности детей дошкольного возраста. *Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста*. Москва, 1986. С. 32–51.
20. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. Санкт-Петербург: Питер, 2011. С. 304.
21. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. С. 491.
22. Пенъевская Л. А. Воспитание отзывчивости и развитие простейших форм взаимоотношений у детей 4-го и 5-го года жизни. *Нравственное воспитание дошкольников* / под ред. В. Г. Нечаевой. Москва, 1972. С. 112–156.
23. Поніманська Т., Козлюк О., Марчук Г. Виховання людяності: метод. посіб. Київ: Міленіум, 2008. 138 с.
24. Психология личности: теория и эксперимент: сборник науч. трудов / сост. М. П. Гинзбург. Москва: АПН СССР, 1982. 170 с.
25. Римбург Р. М. Воспитание коллективизма у детей дошкольного возраста. *Учен. записки ЛГПИ им. А. И. Герцена. Дошкольная педагогика*. Ленинград, 1964. Т. 270. С. 9–48.
26. Семенака С. С. Учимся сочувствовать, сопереживать. Коррекционно-развивающие занятия для детей 5–8 лет. Москва: АРКТИ, 2003. 78 с.
27. Сибилева Л. В. Гендерная социализация как составляющая процесса вхождения личности в общество. *Фундаментальная и прикладная наука: сб. науч. ст.* Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2015. С. 159–161.

28. Усова А. П. Воспитание общественных качеств у ребенка в игре. *Психология и педагогика игры дошкольника* / под ред. А. В. Запорожца и А. П. Усовой. Москва, 1966. С. 38–48.
29. Хухлаева О. В. Тропинка к своему Я: программа формирования психологического здоровья у младших школьников. Москва: Генезис, 2001. 280 с.
30. Шапар В. П. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2005. С. 600.

Список літератури для самоосвіти

1. Артемова Л. В. Формирование взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста в игре. *Психология и педагогика игры дошкольника*. Москва: Просвещение, 1996. С. 188–205.
2. Асмолов А. Г. Непройдённый путь: от культуры полезности – к культуре достоинства: социально-философские проблемы образования. Москва, 1992. 370 с.
3. Безруких М. М. Развитие социальной уверенности у дошкольников: пособие для педагогов дошкольных учреждений. Москва: ВЛАДОС, 2002. 24 с.
4. Богданова О. С. Беседы о нравственном воспитании. Москва: Просвещение, 1999. 143 с.
5. Божович Л. И. О нравственном воспитании и развитии детей. *Вопросы психологии*. 1975. № 1. С. 13–15.
6. Бубер М. Я и Ты. Москва: б/и, 1922. 54 с.
7. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / под ред. М. Виноградовой. Москва: Просвещение, 1989. 96 с.
8. Вульфсон Б. Л. Нравственные императивы и задачи воспитания. *Педагогика*. 2006. № 10. С. 3–10.
9. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств. Москва: Знание, 1984. 79 с.
10. Давидченко В. М., Калістратова Т. М. Відкрити серце для добра: методичні рекомендації по корекції та розвитку особистості дошкільника. Кіровоград, 2002. 75 с.
11. Демина И. С. Формирование доброжелательности и заботливого отношения старших дошкольников к младшим детям: автореф. дисс. ... канд. пед наук. Москва, 1972. 22 с.
12. Диагностика эмоционально-нравственного развития / ред. и сост. И. Б. Дерманова. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 176 с.

13. Запорожец А. В. Об эмоциях и их развитии у ребенка. Москва: Педагогика, 1986. 145 с.
14. Ильина С. В. Развитие эмоциональной сферы старших дошкольников в процессе общения со сверстниками: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Курск, 2009. 21 с.
15. Карнаух Л. П. Виховання безпечної поведінки дітей дошкільного віку в соціальному середовищі: навч.-метод. посіб. Умань: ВПЦ "Візаві", 2009. 83 с.
16. Касдепке Г. Велика книга почуттів: оповідання для дітей дошк. і мол. шк. віку. Львів: Урбіно, 2016. 256 с.
17. Котова Е. В. В мире друзей: программа эмоционально-личностного развития детей. Москва: ТЦ СФЕРА, 2008. 80 с.
18. Костриця Л. Дитина у кризовому соціумі. Київ: Шкільний світ, 2016. 136 с.
19. Крюкова С. В., Слободяник Н. П. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь: программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста. Практическое пособие. Москва: Генезис, 2003. 208 с.
20. Лаба Н., Поніманська Т. Входимо у Світ: система інтегрованих занять з дітьми четвертого року життя. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 240 с.
21. Лаба Н., Поніманська Т. Відкриваємо Світ: система інтегрованих занять з дітьми п'ятого року життя. Тернопіль: Мандрівець, 2010. 320 с.
22. Ладушки: программа формирования основ гуманистически направленной активной личности в дошкольном возрасте / ред. Н. А. Дернович. Київ, 1992. 180 с.
23. Лохвицька Л. В. Програма з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі". Тернопіль: Мандрівець, 2014. 128 с.
24. Калинина Р. Р. Знакомство с моральными качествами: программа нравственного воспитания для старших дошкольников. *Школьный психолог*. 2001. № 17. С. 6–10.
25. Калинина Р. Р. Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 1999. 18 с.
26. Калинина Р. Р. Тренинг развития, личности дошкольника: занятия, игры, упражнения. Санкт-Петербург: Речь, 2005. 160 с.

27. Княжева С. А. Педагогические условия воспитания и развития милосердия у детей старшего дошкольного возраста: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 1992. 17 с.
28. Козлова С. А. Я человек: программа приобщения ребенка к социальному миру. Москва, 1996. 57 с.
29. Корсунская Б. Д. Не говори ребенку: ты плохой. Москва: Классика Стиль, 2003. 96 с.
30. Кошелева А. Д. Эмоциональное развитие дошкольников / под ред. О. А. Шаграевой, С. А. Козловой. Москва: Академия, 2003. 176 с.
31. Мельникова Н. В. Развитие нравственной сферы личности дошкольника. Санкт-Петербург: Изд-во Алматея, 2008. 336 с.
32. Мурзинова Н. И. Усвоение нравственных норм детьми 6–7 лет в игровой и учебной деятельности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / МГУ им. М. В. Ломоносова, 1988. 186 с.
33. Нравственное и трудовое воспитание дошкольников / под ред. С. А. Козловой. Москва: Академия, 2002. 192 с.
34. Петрова В. И., Стульник Т. Д. Нравственное воспитание в детском саду: программа и методические рекомендации. Москва: Мозаика Синтез, 2006. 72 с.
35. Петровский В. А., Виноградова А. М., Кларина Л. М., Стрелкова Л. П. Воспитателю о личностном общении (психология общения). Москва: Психология, 1992. 243 с.
36. Поніманська Т. Перетворюємо Світ: система інтегрованих занять з дітьми шостого року життя. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 400 с.
37. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста / под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. Москва, 1986. 174 с.
38. Репина Т. А. Отношения между сверстниками в группе детского сада. Москва, 1978. 134 с.
39. Репина Т. А. Социально-психологическая характеристика групп детского сада. Москва, 1988. 287 с.
40. Рылеева Е. В. Вместе веселее: Игры и рабочие материалы к программе "Открой себя". Москва: ЛИНКА-ПРЕСС, 2000. 144 с.
41. Селевко Г. К. Социально-воспитательные технологии. Москва: НИИ Школьных технологий, 2005. 232 с.
42. Семенака С. И. Уроки добра: коррекционно-развивающая программа для детей 5–7 лет. Москва: АРКТИ, 2003. 80 с.
43. Смирнова Е. О. Психология ребенка (от рождения до семи лет). Москва: ШКОЛА-ПРЕСС, 1997. 384 с.

44. Смирнова Е. О., Холмогорова В. М. Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция. Москва: ВЛАДОС, 2003. 160 с.
45. Стрелкова Л. П. Развитие творческого эмпатийного процесса в играх у дошкольников. Творчество и педагогика. Москва, 1988. 261 с.
46. Субботский Е. В. Нравственное развитие дошкольников. *Вопросы психологии*. 1983. №1. С. 24–27.
47. Субботский Е. В. О генезисе морального поведения дошкольников. *Новые исследования в психологии*. 1977. № 1. С. 15–18.
48. Тоцька Т. Філософія для дітей та дорослих за літературними творами В. Сухомлинського. Київ: Шкільний світ, 2019. 128 с.
49. Хоружий С. С. Концепция "Я-другой". *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 38–62.
50. Якобсон С. Г., Щур В. Г. Психологические механизмы этических норм. *Психологические проблемы нравственного воспитания детей*. Москва, 1997. 168 с.
51. Яковенко Л. В. Формування основ безпеки та норм поведінки в надзвичайних ситуаціях у дітей дошкільного віку. Авторська програма та методичні рекомендації. Харків: ХОПМІБО, 2003. 72 с.
52. Яновская М. Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания. Москва: Просвещение, 1986. 155 с.

II. СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ САМОСТІЙНОСТІ ЯК ПРОВІДНОЇ РИСИ ОСОБИСТОСТІ

Лісовець О. В.

Актуальність дослідження

Виховання самостійності у дітей дошкільного віку є складним і багатогранним процесом, який потребує цілеспрямованої роботи. Її успішність залежить від усвідомлення дорослими (педагогами, батьками) важливості виховання означеної якості з дошкільного дитинства, знання шляхів її розвитку та умов, що сприяють становленню самостійності дитини. Саме визначення умов, тобто можливостей та обставин, які сприяють ефективному вихованню самостійності дошкільників у виховному процесі є однією з актуальних теоретичних та практичних проблем дошкільної педагогіки. Її вирішення сприятиме удосконаленню системи виховної роботи у закладі дошкільної освіти, упровадженню новітніх технологій виховання самостійності у дітей, урізноманітненню навчально-методичного інструментарію у роботі з дітьми. У кінцевому підсумку це також сприятиме задоволенню потреби суспільства в конкурентоспроможній, самостійній, творчій особистості, підготовка якої починається з дошкільного віку.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСМПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних понять дослідження

Досліджуючи самостійність як особистісний феномен, ми розуміємо під нею інтегративну якість особистості і водночас форму активності. Вихідним слугує положення, що *самостійність* характеризується усвідомленим і відповідальним ставленням до вчинків і дій, виявляється в наполегливості, ініціативності та критичності поведінки, прагненні діяти без сторонньої допомоги, зверненні за нею лише в разі об'єктивної необхідності.

Отже, *ініціативність* розглядаємо як одну з основних ознак, що визначають рівень розвитку самодіяльності, що характеризується мотиваційною готовністю до виконання тієї чи іншої діяльності, певними знаннями (уявленнями) про хід її виконання, відповідними як

репродуктивними, так і продуктивними уміннями, а також усвідомленим ставленням до цілі і результату діяльності.

Під *незалежністю* дошкільника слід розуміти здатність діяти поза прямим керівництвом і підтримкою дорослого, звертатися за допомогою лише в разі об'єктивної необхідності.

Відповідальність проявляється у серйозному ставленні до обов'язків, здатності надавати перевагу обов'язку перед розвагою; відповідати перед іншими за свої рішення та їх наслідки; дотриманні слова, виконанні обіцянки; послідовності у словах і вчинках; відчутті межі припустимої поведінки; бажанні до самовдосконалення; готовності визнати свої помилки, розкаюватися, вмінні з власного бажання братися за складну або копітку справу.

Саморегуляція передбачає вміння програмувати самостійну діяльність, здійснювати вибір способу перетворення заданих умов, засобів цього перетворення, визначення послідовності окремих дій.

Самоорганізація – властивість дитини мобілізувати себе, цілеспрямовано, активно використовувати всі свої можливості для досягнення проміжних і кінцевих цілей, раціонально використовуючи при цьому час, сили, засоби.

Самооцінка – узагальнене, стійке, позаситуативне і разом з тим диференційоване ставлення дитини до себе.

Критерії і показники вихованості самостійності

Спираючись на результати теоретичного аналізу феномена "самостійність дошкільника" та його структури, можемо виділити критерії і показники розвитку самостійності у дітей старшого дошкільного віку. При цьому враховано основні вимоги до визначення критеріїв оцінювання досліджуваного явища: об'єктивність, надійність, простота їх виміру, компактність, зручність використання, можливість оцінити самостійність цілісно, у поєднанні кількісних і якісних методів оцінки та у динаміці. Основними критеріями самостійності, орієнтуючись на наукові праці О. Кононко [6; 7; 8], виділяємо: незалежність, ініціативність, критичність (самокритичність). Їх характеристика представлена у табл. 1.

Критерії та показники розвитку самостійності дошкільників

Критерії оцінки самостійності	Показники критеріїв
<i>Незалежність від допомоги дорослого</i>	Дії без сторонньої допомоги; відмова від передчасної зовнішньої допомоги; мобілізація на додання труднощів; здатність покладатися на самого себе, довіра власному досвіду; самостійне визначення мети, планування змісту та вибір засобів діяльності; адекватна оцінка результатів, якостей, вчинків.
<i>Ініціативність</i>	Прояв фізичної та розумової вольової активності, організація дій, спрямованих на досягнення мети; своєчасний та доцільний вияв ентузіазму, винахідливості; продукування оригінальних ідей, реалізація творчих задумів, прийняття відповідальних рішень; свідоме, рішуче бажання зробити щось на власний розсуд, відійти від шаблону, перетворити, змінити звичне.
<i>Критичність (самокритичність)</i>	Обдумані, зважені самостійні дії; аналіз, контроль, регуляція діяльності та поведінки; перевірка своїх думок, гіпотез, припущень; вимогливий погляд на свої досягнення, якості, вчинки; відмова від непродуктивних дій та соціально неприйнятної поведінки; визнання своїх помилок та можливостей їх виправити.

Компонентна структура самостійності

Компонентами самостійності є:

- когнітивний (уявлення дітей про самостійність, її значущість у житті, власну міру самостійності);
- емоційно-ціннісний (ставлення дітей до самостійності взагалі та власної зокрема, адекватна самооцінка своєї самостійності, усвідомлення її значення, готовність відповідати за власні вчинки);
- поведінковий (уміння дітей запропонувати мету діяльності, планувати зміст діяльності, вибирати засоби діяльності, оцінити результати діяльності і поведінки, а також здатність дітей виявляти ініціативу і творчість у вирішенні завдань).

До кожного з трьох означених компонентів мають добиратися відповідні методи. Виховання самостійності залежить від емоційного ставлення дитини до неї, до своїх можливостей, моральних якостей, здатності керувати поведінкою, проявляти ініціативу, наполегливість у досягненні мети і результату діяльності. При цьому вибір видів діяльності обумовлюється їх значущістю для дітей досліджуваної вікової групи і концентрується навколо пізнавальної, продуктивної та комунікативної діяльності дошкільників. У цілому ж, добираючи методи діагностики, слід виходити з даних психолого-педагогічної науки про особливості розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Розробка діагностичної методики дослідження

Діагностичні процедури слід здійснювати у двох взаємопов'язаних напрямках: із досліджуваними (дітьми дошкільного віку) та з дорослими (вихователями закладів дошкільної освіти і представниками родин). Це дозволить з'ясувати як загальний рівень розвитку самостійної поведінки дітей, так і вплив на нього умов виховання в закладі дошкільної освіти і в сім'ї.

Перший напрям дослідження спрямований на отримання об'єктивних даних про рівень розвитку самостійної поведінки в дітей віком 5–7 років у різних видах діяльності та в різних життєвих ситуаціях. Одночасно вивчається вплив характеру спілкування на розвиток самостійності у дошкільників різної статі.

Діагностичні методи вивчення когнітивного компонента

Дослідження когнітивного компонента потребує вивчення системи знань досліджуваних 5–7 років про самостійність, її показники, роль у житті людини, про власну самостійність / залежність та їх причини;

особливості своєї поведінки при зіткненні з труднощами; надання переваг завданням певної складності й новизни. Основним методом вивчення когнітивного компонента самостійності дошкільників є метод бесіди (індивідуальної та групової). Детальніше про нього йтиметься нижче.

Бесіда

Бесіда – це розмова, обмін думками, діалог між експериментатором та досліджуваними. Використовується як метод уточнення і систематизації уявлень дітей, здобутих ними в процесі повсякденного життя і у спеціально організованій діяльності.

Характер бесіди вимагає від дитини вміння активно відтворювати свої знання, порівнювати, розмірковувати, робити висновки. З метою визначення уявлення дітей про самостійність, розуміння дітьми значущості самостійності пропонуємо використати розроблений О. Лісовець цикл тематичних бесід "Самостійність дитини". Він містить три бесіди з дітьми і дозволяє з'ясувати особливості їхньої обізнаності та усвідомлення самостійності за визначеними критеріями. Бажано, щоб бесіди містили як відкриті, так і закриті запитання, які чергуються. Запитання мають бути доступними, зрозумілими, чітко сформульованими, оптимальними за кількістю. Детальніше про кожну бесіду йтиметься нижче.

Бесіда I. "Що означає бути самостійним?"

Спрямована на визначення розуміння дітьми загальних понять щодо самостійності та її проявів. Бесіда проводиться у колективній формі з фіксацією відповідей дітей. Всього дана бесіда містить 5 відкритих запитань відносно знань дитини про самостійність у цілому та її ставлення до незалежності від допомоги дорослих, до необхідності адекватно та незалежно самооцінювати результати своїх дій та вчинків. Представимо ці запитання:

1. Яку людину називають самостійною?
2. Що дитина повинна робити самостійно?
3. Навіщо бути самостійним?
4. Чи потрібно радитися з вихователями та батьками, коли вирішуєш щось зробити?
5. Чи потрібно згадувати про невдалі дії чи вчинки і чому?

Бесіда II. "Чи самотійний я?"

Мета бесіди – з'ясувати обсяг, глибину, адекватність знань дитини про власну самотійність. Вона містить п'ять закритих запитань, проводиться в індивідуальній формі. Це дозволяє оперативно визначити такі показники, як: здатність покладатися на самого себе, довіра власному досвіду; прояв фізичної та розумової вольової активності, організація дій, спрямованих на досягнення мети; своєчасний та доцільний вияв ентузіазму, винахідливості; продукування оригінальних ідей, реалізація творчих задумів, прийняття відповідальних рішень; свідоме, рішуче бажання зробити щось на власний розсуд, відійти від шаблону, перетворити, змінити звичне. Наведемо ці запитання:

1. Ти вважаєш себе: самотійним, досить самотійним, не дуже самотійним, несамотійним.

2. Як частіше за все ти поводиш себе, коли виконуєш складне завдання: намагаєшся сам подолати труднощі; звертаєшся за допомогою до дорослих; дратуєшся, плачеш, жалієшся; залишаєш роботу незакінченою, відмовляєшся її виконувати; переключаєшся на щось легше, приємніше.

3. Які завдання тобі більше подобається виконувати: складні, незнайомі; легкі, знайомі; буває по-зрізному.

4. Коли ти граєшся з друзями, слід грати: у ті ігри, які вони пропонують; лише у ті, які тобі цікаві; лише у ті, які ти запропонував чи придумав; все рівно у що грати.

5. Якщо ти щось зробив неправильно, слід відразу: а) знову спробувати виправити ситуацію; б) обдумати, де припустився помилки; в) запитати у батьків чи вихователів, чому так сталося.

Бесіда III. "Від чого і від кого залежить самотійність?"

Має на меті вивчити міру знань дитини про особливості поведінки в різних ситуаціях, про важливість обдуманості тих чи інших дій, їх аналізу і самоаналізу, про необхідність визнання і виправлення помилок тощо. Дітям індивідуально задаються 5 запитань і їх відповіді фіксуються у протоколі бесіди (як і на попередніх бесідах):

1. Де дитина почуває себе більш самотійною? Чому?: вдома; в дитячому садочку; у гостях у родичів / друзів; на вулиці / ігровому майданчику.

2. Що слід зробити, якщо дитина не може самотійно виконати завдання?

3. Як уникнути помилок при виконанні завдань від дорослих?
4. Чи може дитина бути повністю самостійною?
5. Чого слід навчитися, щоб бути самостійним?

Діагностичні методи вивчення емоційно-ціннісного компонента

Емоційно-ціннісний компонент самостійності передбачає з'ясування особливостей ставлення дітей старшого дошкільного віку до самостійності взагалі, своєї власної зокрема. Нас цікавить: чи цінує дитина вказаного віку самостійність, чим це мотивує, які аргументи на її користь наводить, яким проявам самостійності надає перевагу. Методами вивчення емоційно-ціннісної компоненти слугують такі методи: проєктивна методика, моделювання ситуацій.

Проективна методика

З метою вивчення міри вираження потреби дитини в самостійності при здійсненні певної діяльності чи поведінки використано "Проективну методика для діагностики "автономності-залежності" у дошкільників 5–7 років" С. Хусаїнової, Г. Пригіна [12]. Автори даної методики розглядають самостійність дітей як суб'єкту регуляцію і на основі аналізу даних, отриманих у результаті проведення проєктивної методики, пропонують віднести їх до однієї з груп: "автономні діти", "залежні діти", "змішаний тип". Стимульний матеріал до методики складається з 15 карток, на яких зображені діти, дорослі і тварини. Усі стимульні картки відповідним чином об'єднані в групи: група дітей у діяльності – поведінка, дорослі, які займаються професійною діяльністю, – діяльність, тварини – асоціативність. Дитині пропонувалось подивитись на картки і вибрати ті, на яких вона бачить саму себе та відповісти на питання: "Ким би ти хотів / ла бути на цьому малюнку? Чому?". Якщо вибір дитини співпадав з ключом (стимул, який співвідноситься з "автономністю"), то вона отримувала один бал. За сумою балів визначалася відповідна група: діти схильні до автономної поведінки і самостійності в діяльності; діти схильні до автономної поведінки, але які не виявляють самостійності в діяльності; діти схильні до залежної поведінки, але виявляють самостійність у діяльності; діти схильні до залежної поведінки і які не виявляють самостійності в діяльності.

Моделювання експериментальних ситуацій

Методика "Як вчинити?", розроблена І. Дермановою [5], спрямовується на вияв ставлення дітей до власних вчинків методом моделювання ситуацій. Цей метод дозволяє одержати дані про рівень самостійності дітей у вирішенні тих чи інших практичних ситуацій. Дітям пропонується уявити собі певну ситуацію та повідомити, як би вони в ній себе проявили. Всього передбачено три ситуації, які розробляються згідно з виділеними критеріями самостійності.

Так, у першій ситуації дитина має продемонструвати своє ставлення до можливості самостійно вирішити проблему, коли м'ячем випадково розбиває вікно. У протоколі фіксуються дані щодо ставлення дитини до необхідності оцінити ситуацію, прийняти самостійне рішення, мобілізуватися для її вирішення, позиція щодо сторонньої допомоги і віри в свої сили.

У другій ситуації, де мама просить прибрати у кімнаті, а дитина зайнята цікавою грою, з'ясовується рівень ставлення дитини до самостійного прийняття рішень, організації дій, спрямованих на досягнення мети; можливість вияву ентузіазму, винахідливості, продукування оригінальних ідей, прийняття відповідальних рішень тощо.

У третій ситуації дитині пропонується виявити своє ставлення до необхідності обдумувати свою поведінку у випадку образи іншої людини (відібрання іграшки в меншого брата / сестри). Фіксуються думки дитини щодо необхідності обдумувати, зважувати самостійні дії; аналізувати та регулювати власну поведінку; оцінювати вчинки; визнавати свої помилки та пошуку можливостей їх виправити.

Діагностичні методи вивчення поведінкового компонента

Поведінковий компонент передбачає необхідність фіксації у реальному житті проявів самостійності старшими дошкільниками різної статі – уміння самовизначатися, мобілізуватися на додання труднощів, звертатися до дорослого за допомогою лише у разі об'єктивної необхідності, досягати кінцевої мети та адекватно оцінювати результати своїх зусиль. З цією метою використовується такий комплекс методів: спостереження, гра, виконання практичних завдань.

Спостереження

Мета спостереження полягає у з'ясуванні характеру самостійної поведінки дітей у процесі виконання предметно-практичної діяльності та взаємодії з оточуючими. При цьому враховується характер діяльності – чи ініційована самими дітьми, чи організована вихователем. Розроблена нами програма спостереження "Вивчення проявів самостійності дітей у спільній діяльності" розрахована на діагностику поведінки дітей протягом 1–1,5 годин під час групових занять та ігрової діяльності. Спостереження дозволяє з'ясувати особливості прояву самостійності дитини:

- по-перше, в організації діяльності (чи вміє дитина запропонувати мету діяльності, спланувати зміст діяльності; вибрати засоби для здійснення діяльності, змінити в разі потреби початковий вибір засобів; оцінити загальний результат і внесок кожного);

- по-друге, в організації взаємодії учасників діяльності (чи вміє дитина враховувати думку партнера, підкорятися його вимогам, розподіляти обов'язки з урахуванням можливостей та інтересів кожної дитини, стежити за дотриманням правил, порядку, адекватно реагувати на їх порушення, справедливо вирішувати спірне питання без втручання дорослого, об'єктивно оцінити ставлення партнера до дорученої справи, проявити самокритичність, вчасно помітити і виправити помилки);

- по-третє, у комунікативній діяльності (чи проявляє дитина активність у спілкуванні з однолітками та дорослими, бажання спілкуватись, будувати гармонійні взаємини, співпрацювати з іншими; чи володіє навичками культури спілкування, знаннями норм і правил поведінки у громадських місцях; чи проявляє самостійність у розв'язанні конфліктних ситуацій, оцінюванні взаємин тощо).

Метод гри

Діагностична функція гри полягає у спостереженні за грою дітей і в розкритті переживань дитини, особливостей її характеру і відносин. Даний метод ефективний у використанні сюжетно-рольових ігор, дозволяючи виявити рівень умінь дітей самостійно будувати сюжет гри, розподіляти ролі, придумувати правила гри тощо. У ході гри за дітьми здійснюється спостереження та фіксуються відповідні результати: чи має свою думку, розпоряджається, чи підкоряється іншим, незалежний чи конформіст, доводить правильність власної думки чи

поступається, готовий узгоджувати позиції з партнером, домовлятися, укладати угоди чи конфліктує, наполягає на своєму навіть тоді, коли це недоцільно тощо. Також звертається увага на прояви ініціативи, елементи самодіяльності, форми досягнення бажаного результату. Тематика ігор може бути досить різноманітна. Для старших дошкільників це: *"Сім'я"*, *"Дитячий садок"*, *"Школа"*, *"Моряки"*, *"Льотчики"*, *"Аптека"*, *"Бібліотека"*, *"Лікарня"*, *"Перукарня"*, *"Ательє"*, *"Вуличний рух"*, *"Регулювальник"*, *"Магазин"*, *"Шофери"*, *"Будівельники"*, *"Зоопарк"*, *"Птахоферма"*, *"Залізниця"*, *"Завод"*, *"Пекарня"*, *"Пошта"*, *"Пожежники"*, *"На меблевій фабриці"*, *"На фабриці іграшок"*, *"Збирання врожаю"*, *"Автомобільний транспорт"*, *"Космонавти"*, *"На тваринницькій фермі"*, *"Наше місто"*, *"Моряки"* та ін.

Слід враховувати, що сучасні сюжетно-рольові ігри мають будуватися на сюжетах реального життя ХХІ століття. Наприклад, сучасна сюжетно-рольова гра "Банк" копіює модель професійних взаємин "банківський оператор – клієнт". Гра підходить для старших дошкільнят, які мають уявлення про надання послуг в ощадному банку (відвідували з батьками): оплата квитанцій, оформлення банківської карти, видача готівки, переказ коштів та ін. Деякі атрибути для гри педагог робить спільно з дітьми: термінал і банкомат (наклеюють на коробки роздруківки-екрани з кнопками), бейджики для операторів, банкноти і монети.

Метод виконання практичних завдань

Доцільно використати методика "Скульптура", розроблену Р. Немовим [11], за допомогою якої здійснюється вивчення особливостей ініціативи і творчості дітей у вирішенні завдань. Проводиться індивідуально. Дитині пропонується набір пластиліну і дається завдання за 5 хв змайструвати якусь саморобку, виліпивши її з пластиліну. Таким чином виявляється рівень креативності і винахідливості дитини, продукування нею оригінальних ідей, реалізації творчих задумів, бажання зробити щось на власний розсуд, відійти від шаблону, перетворити, змінити звичне.

У цілому ж методика дослідження за першим напрямом передбачає одержання, аналіз та узагальнення інформації щодо особливостей прояву дітьми дошкільного віку самостійності у пізнавальній, предметно-практичній та комунікативній діяльності; скеровує зусилля на виявлен-

ня загальної тенденції досліджуваного явища. Кожний із методів має своє призначення і характеризується своєю специфікою, їх взаємодоповнюваність забезпечує глибину комплексного пізнання предмета дослідження.

Характеристика рівнів вихованості самостійності у досліджуваних

Визначаючи рівень вихованості самостійності у дітей віком 5–7 років, ми опиралися на наукові напрацювання у цьому питанні [1; 2; 3; 4; 6; 9; 13], де на основі того чи іншого критерію дослідники виділяють рівні сформованості / вихованості самостійності, визначаючи конкретний зміст кожного з них. Залежно від інтенсивності, модальності та стабільності проявів самостійності, пропонуємо виділяти наступні рівні її вихованості у дітей 5–7 років: високий, оптимальний, середній, низький. Ці рівні базуються на схарактеризованих вище компонентах, критеріях, та показниках і співвідносяться з типами самостійності дошкільників (за О. Кононко), зокрема:

I. Високий рівень відповідає конструктивно-перетворювальному типу самостійності (переважно внутрішньо регульованому). До нього віднесено дошкільників, які: свідомо приймають мету діяльності, орієнтуються на власний досвід, діють доцільно, мобілізуються на додання труднощів, звертаються за допомогою лише у разі об'єктивної необхідності, відмовляються від передчасного втручання дорослого, ініціюють оригінальні ідеї та рішення, досягають високих результатів, адекватно їх оцінюють. Ці дошкільники прагнуть самореалізації, самовираження, самоствердження. Вони домагаються високих стандартів якості, сміливі, здатні ризикувати. Зацікавлені у схваленні дорослого, проте покладаються на самооцінку, чинять опір несправедливим судженням. Критичність і самокритичність збалансовані.

II. Оптимальний рівень відображає конструктивно-самодіяльний тип самостійності (регульований як внутрішньо, так і зовнішньо). Його складають діти схильні до відповідального самовизначення. Вони діють свідомо, переважно незалежно від допомоги й підтримки дорослого, виявляють ініціативу, зважено обирають засоби реалізації своїх намірів, доводять розпочате до кінця. Критичність у них домінує над самокритичністю, спонуки до ініціативних дій сильніші за їх практичну реалізацію. Діють переважно спонтанно, керуються власними інтере-

сами, рідко ризикують, зацікавлені у позитивній оцінці авторитетної особи. Задовольняються проявами самодіяльності, відображеної у якісно-кількісних характеристиках кінцевих результатів.

III. Середній рівень складають дошкільники з унормовано-відтворювальним типом самостійності (зовнішньо регульований). Визначаючись з ситуацією, дошкільники вказаного рівня орієнтуються виключно на стандарт, прагнуть виконати завдання "як потрібно", "як від них вимагають", "аналогічно зразку". Вони надають перевагу типовим завданням виконавського рівня, дотримуються вимог і настанов авторитетних дорослих, прагнуть отримати їхнє схвалення. Переважає спонтанна, ситуативна поведінка. Варіюють стиль своєї поведінки: у знайомих ситуаціях діють більш-менш самостійно, у незнайомих, невизначених або складних легко звертаються за допомогою. Вносять корективи у діяльність та результати лише після заохочення ззовні. Знання поверхневі, неглибокі, несистематизовані, рідко використовуються у нових ситуаціях. Здебільшого задовольняються посередніми показниками якості продукту. Активність дій невисока, спрямована переважно на закріплення та практичне використання раніше засвоєного. Ініціативу виявляють вкрай рідко і лише у знайомих ситуаціях, творчість відсутня. Самооцінка та здатність до саморегуляції поведінки плинні, залежні від стану, настрою, оцінних суджень авторитетного педагога.

IV. Низький рівень відповідає деструктивно-залежному типу самостійності (свідомо нерегульований). Дітям даної категорії складно самовизначатися та самоорганізовуватися. Вони цілком залежать від розпоряджень та контролю авторитетних дорослих. Поводяться здебільшого невпевнено, вирізняються низькою самооцінкою та рівнем домагань. Прагнуть радше уникнути неспіху, ніж домогтися успіху. Задовольняються мінімальними якісно-кількісними показниками результатів діяльності. Надають перевагу виконанню знайомих і простих завдань. Уникають складних, незнайомих, проблемних ситуацій. Ніколи не ризикують. Можуть тривалий час повторювати невдалі одноманітні спроби. Вносять корективи у роботу лише після вказівок дорослого. Легко вдаються до зовнішньої допомоги, за її відсутності можуть не завершити розпочате або підмінити, спростити кінцевий результат діяльності. Ніколи нічого не ініціюють, творчість не виявляють.

Діагностичні методи роботи з дорослими

Мета другого напряму дослідження полягає в комплексній оцінці сформованості поняття "самостійність" (як якості особистості) у практичних працівників закладів дошкільної освіти і дорослих (представників родин). Ця частина експериментальної роботи проводиться в кілька етапів і передбачає:

а) вивчення особливостей та умов планування і конструювання педагогічного процесу для розвитку суб'єктної позиції дитини у самостійній діяльності;

б) дослідження стану організації предметного середовища в ЗДО і в сім'ї: створення умов, які задовольняють потреби дітей в самостійній діяльності;

в) виявлення особливостей керування самостійною діяльністю дівчаток і хлопчиків (різноманітність і варіативність засобів педагогічного впливу).

Метод опитування вихователів

Пропонуємо використати розроблений О. Лісовець варіант опитування, яке проводиться у формі двох тематичних анкет, які роздаються вихователям на бланках з проханням звертати увагу, що частина запитань анкет уже містять варіанти відповідей, а частина є відкритими і потребують відображення власного бачення чи позиції вихователя з того чи іншого аспекту досліджуваної проблеми.

Анкета І. "Самостійність дошкільника"

Розроблений перелік запитань анкети дозволяє з'ясувати особистісне ставлення вихователів до феномену "самостійність", розуміння його значущості для благополуччя дошкільника, місце, відведене в педагогічній діяльності; готовність педагога до забезпечення розвитку самостійності дошкільників. Важливо з'ясувати, як респонденти пояснюють прояви самостійності дитини, чи звертають увагу на особливості самостійності дітей різної статі. Анкета містить дев'ять запитань, шість з яких мають варіанти відповідей, а інші передбачають розгорнуту відповідь респондента:

1. На Вашу думку, самостійність дошкільника є: провідною якістю його особистості; досить важливою; не більш важливою, ніж багато інших; неважливою; інший варіант відповіді.

2. За якими показниками поведінки, діяльності, ставлення Ви визначаєте: самостійна дитина чи несамостійна?

3. Розподіліть дошкільників своєї групи на підгрупи за мірою їх самостійності: самостійні завжди; самостійні ситуативно; недостатньо самостійні, як правило; несамостійні в усіх ситуаціях.

4. Як частіше за все поводяться дошкільники в ситуації зіткнення з труднощами: мобілізуються на їх долання; звертаються за допомогою; дратуються, плачуть, скаржаться; залишають роботу незакінченою, відмовляються працювати; переключаються на щось легше, приємніше.

5. На Вашу думку, коли дитина стає самостійною і в чому це проявляється?

6. Хто самостійніший – хлопчики чи дівчатка?

7. Що більше визначає самостійність дитини: її природна активність; вік (молодший-старший); статева належність; особливості виховання в сім'ї та ЗДО?

8. У яких видах діяльності дитині легко / важко проявляти самостійність: у самообслуговуванні; у навчанні; у праці; у грі; у художній діяльності; у спілкуванні з однолітками.

9. Чим це пояснюєте?

Анкета II. "Вплив дорослих"

Запитання анкети спрямовані на виявлення практичного досвіду педагогів виховувати хлопчиків і дівчаток у процесі їхньої самостійної діяльності. Анкета містить вісім запитань (чотири закриті і чотири відкриті запитання), які дозволяють з'ясувати: наявність індивідуальної та підгрупової роботи з дітьми; використання диференційованої педагогічної оцінки, що має гуманно-особистісну забарвленість і стимулюючу самостійність дітей, їх творчі прояви і віру в свої можливості; облік стану, побажань, інтересів і потреб конкретної дитини; націлювання дитини на ініціативні, самостійні дії, самовираження; активність вихователя в організації предметно-розвивального середовища, умов для прояву самостійності хлопчиків і дівчаток; надання дитині можливості реалізації інтересів і нахилів. Наведемо перелік запитань:

1. Якою Ви вбачаєте особисто себе людиною і чому?: самостійна завжди і в усьому; як правило, не дуже самостійна; несамостійна; інший варіант відповіді.

2. Що чи хто спричиняє самостійну / залежну поведінку дошкільників?

3. У процесі самостійної, вільної діяльності старших дошкільників у ЗДО вихователю необхідно (оберіть один варіант): не втручатися; спостерігати; контролювати; допомагати; створювати умови.

4. Якщо дитині важко виконати непросте завдання, ви: підбадьорюєте, висловлюєте довіру її можливостям; залишаєте її наодинці з проблемою; допомагаєте навідними запитаннями та опосередкованими вказівками; підказуєте правильний спосіб дій; показуєте, як практично діяти; докоряєте їй.

5. Вихованню самостійності дошкільників ви приділяєте увагу: постійно; періодично; рідко; ніколи.

6. Які методи, форми, прийоми, засоби виховання самостійності Ви використовуєте?

7. Чи відображене виховання самостійності дошкільників у Ваших планах роботи взагалі, взаємодії з батьками зокрема?

8. Чого не вистачає Вам для ефективного виховання самостійності дошкільників?

Метод спостереження

Дані анкетування доповнюються методом спостереження за взаємодією вихователя з дітьми в ході самостійної діяльності. Виходимо з тих позицій, що без участі дорослих неможливо забезпечити належний рівень самостійної діяльності дошкільників та домогтися її змістовності. Тому вихователь виступає невід'ємним помічником у самостійній діяльності дітей на всіх етапах дошкільного дитинства. Спостереження ґрунтується на з'ясуванні наступних особливостей:

- інтенсивність взаємодії вихователя з дітьми в ході самостійної діяльності;

- форми допомоги у самостійній діяльності дітей (пряма-непряма);

- стимулювання проявів творчості та ініціативності дітей;

- періодична зміна розвивального середовища шляхом внесення до нього нових компонентів;

- спонукання дітей до об'єктивної самооцінки й визначення перспективи продовження обраної справи в інший час.

У ході дослідження має враховуватись, що у старшому дошкільному віці за умови своєчасно розпочатої роботи з організації самостійної діяльності дітей прийоми прямого керівництва застосовуються рідко – за потребою кожної конкретної ситуації. Зрештою, педагоги не

повинні пускати на самоплив самостійну діяльність своїх вихованців, а дбати про її виведення на гідний рівень, відповідний віку та індивідуальним можливостям дітей, майстерно застосовуючи весь арсенал прийомів як опосередкованого, так і безпосереднього впливу. При цьому від педагога вимагається особлива уважність та спостережливість, щоб своєчасно помітити, виявити у процесі самостійної діяльності спеціальні здібності, обдарованість дошкільників та спільно з батьками посприяти їхньому подальшому розвитку.

Метод аналізу документів

Метод аналізу документів використовується при вивченні педагогічної документації вихователів ЗДО (плани освітньо-виховної роботи, методичні розробки, дидактичні матеріали) і був спрямований на з'ясування наступних положень:

- тематика та зміст заходів, спрямованих на розвиток самостійності дитини;
- регулярність, послідовність, циклічність виховних впливів на розвиток самостійності дитини;
- тривалість та чергування організованої і самостійної діяльності дітей;
- урахування вихователями індивідуально-диференційованого підходу в самостійній діяльності до дітей з урахуванням особливостей віку та статі;
- характер індивідуальної роботи з дітьми з розвитку їх самостійності;
- напрями та форми роботи з батьками щодо розвитку самостійності дітей.

Метод опитування батьків

Пропонується для використання, розроблена О. Лісовець, анкета для батьків, яка дозволяє уточнити ставлення членів родини до виховання самостійності дитини; з'ясувати, які методи, форми, прийоми, засоби виховання самостійності використовують вихователі та батьки. Вона містить 10 запитань (8 закритих та 2 відкритих):

1. На Вашу думку, самостійність дошкільника є: дуже важливою якістю його особистості; досить важливою; не більш важливою, ніж багато інших; неважливою; інший варіант відповіді.

2. Ви вважаєте свою дитину: самостійною завжди і в усьому; самостійною час від часу; зазвичай не дуже самостійною; несамостійною.

3. За якими проявами поведінки, діяльності, ставлення Ви визначаєте, самостійна ваша дитина чи несамостійна?

4. Як частіше за все поводить ся син (донька) в ситуації зіткнення з труднощами: мобілізується на їх додання, звертається за допомогою в разі об'єктивної необхідності; легко звертається за допомогою; дратується, плаче, скаржиться; залишає роботу незакінченою, відмовляється її виконувати; переключається на щось легше, приємніше.

5. Самостійність / залежність Вашої дитини визначається за: природними задатками, віком, статевою належністю, особливостями виховання в сім'ї та ЗДО.

6. У яких видах діяльності дитині легко / важко проявляти самостійність: у самообслуговуванні, у навчанні, у праці, у грі, у художній діяльності, у спілкуванні з однолітками.

7. Якщо дитині важко виконати непросте завдання, Ви: підбадьорюєте, висловлюєте довіру її можливостям; залишаєте її наодинці з проблемою; допомагаєте навідними запитаннями та опосередкованими вказівками; підказуєте правильний спосіб дій; показуєте, як практично діяти; докоряєте їй.

8. Вихованню самостійності дошкільника Ви приділяєте увагу: постійно, періодично, рідко, ніколи.

9. Які методи, форми, прийоми, засоби виховання самостійності Ви використовуєте в сім'ї?

10. Ваша дитина поводить ся самостійніше: вдома, у дошкільному закладі, важко відповісти.

Пропонований комплекс діагностичних методів має забезпечити отримання об'єктивних і достовірних даних щодо самостійності старших дошкільників. Це дозволить з'ясувати рівень розвитку самостійності у дітей віком 5–7 років; здійснити порівняння сформованості самостійності у хлопчиків і дівчаток; виявити стан умов розвитку самостійності в умовах ЗДО та в сім'ї.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Педагогічні умови оптимізації виховного процесу

У вихованні самостійності дошкільників науковцями здебільшого визначаються педагогічні умови як можливості та обставини у виховному процесі закладу дошкільної освіти, які сприяють ефективному досягненню поставленої мети – вихованню самостійності дошкільників. Під організаційно-педагогічними умовами виховання самостійності у дітей віком 5–7 років ми розуміємо *характеристику виховного процесу, що відображає взаємопов'язані обставини і способи його організації, сукупність потенційних можливостей виховного середовища, реалізація яких забезпечить підвищення рівня вихованості самостійності старших дошкільників.*

Орієнтуючись на науковий доробок фахівців дошкільної освіти (О. Кононко, А. Мініна, О. Зимоніна, І. Тельнюк, О. Удіна та ін.), визначимо комплекс організаційно-педагогічних умов:

1. Збагачення знань дітей про самостійність, розуміння її значущості та ролі у житті людини, усвідомлення власної самостійності та уявлення про шляхи її розвитку.

2. Систематичне вправляння дошкільників у самостійному плануванні, виконанні, саморегуляції та оцінюванні своїх дій, досягнень та прорахунків, в обґрунтуванні суджень та розвитку критичності.

3. Удосконалення теоретико-методичної підготовки вихователів закладів дошкільної освіти щодо виховання самостійності у дітей віком 5–7 років.

4. Здійснення інформаційно-методичного супроводу процесу підвищення педагогічної компетентності батьків у вихованні самостійності у дітей віком 5–7 років.

Визначені організаційно-педагогічні умови тісно взаємопов'язані та доповнюють одна одну, і тільки комплексна їх реалізація сприятиме ефективному вирішенню завдання – виховання самостійності у дітей дошкільного віку.

Розробка методики виховання самостійності

Процес виховання самостійності у дітей віком 5–7 років передбачає поетапність та послідовність упровадження визначених організаційно-

педагогічних умов. Програма методики виховання самостійності носить комплексний характер і реалізовується за трьома *напрямами*:

1) розвивально-виховна робота з дітьми старшого дошкільного віку, цілі якої:

- збагатити знання та уявлення дітей про самостійність, її значущість і роль у житті людини;

- удосконалити здатності дітей у самостійному плануванні та реалізації діяльності, здійсненні вибору, розв'язанні проблемних ситуацій, контролі та регуляції власної поведінки, виявленні ініціативи й винахідливості, творчості тощо;

- сприяти виробленню в дитини ціннісного та критичного ставлення до себе;

2) консультативно-методична робота з педагогами закладів дошкільної освіти, цілі якої:

- сприяти підвищенню рівня знань і усвідомлення педагогами сутності самостійності та особливостей її прояву хлопчиками та дівчатками 5–7 років;

- розширити діагностично-методичний інструментарій у педагогічній роботі з виховання самостійності старших дошкільників;

- допомогти у створенні сприятливого освітньо-виховного середовища та гендерно збалансованого виховного простору для забезпечення проявів самостійності дітей;

- підвищити готовність вихователів до формування педагогічної компетентності батьків у питанні виховання самостійності старших дошкільників;

3) інформаційно-просвітницька робота з батьками, цілі якої:

- інформувати батьків про сутність, значення самостійності дитини та особливості її прояву хлопчиками та дівчатками 5–7 років;

- сформувати у батьків суб'єктну позицію щодо виховання самостійності дитини;

- сприяти набуттю батьками навичок розвивати позитивне ставлення і інтерес дитини до різних видів діяльності, стимулювати прояви самостійності дитини в поведінці, різних видах діяльності.

Методи під першу організаційно-педагогічну умову

Бесіда з дітьми "Що означає бути самостійним?"

Методика розроблена О. Лісовець. Від початку роботи з дітьми важливо стимулювати у них інтерес до проявів самостійності та

спонукати до роздумів про власну самостійність через збагачення уявлень про образ самого себе, власного "Я", вироблення здатності об'єктивно визначати позитивні та негативні риси своєї особистості, свої чесноти тощо. Тому у ході вступної пізнавально-мотивувальної бесіди зі старшими дошкільниками "Що означає бути самостійним?" акцент робиться на реальних прикладах із життя, які обговорюються разом з дітьми, визначаються ознаки проявів самостійності. Відповідаючи на питання вихователя "Що ж робити для того, щоб бути самостійним?", діти мають можливість самостійно визначити необхідні шляхи та дії для поступового виховання у собі відповідних якостей. Завершальною частиною бесіди є змалювання портрету самостійної людини, для формування в уяві дитини ідеального образу, до якого слід прагнути у своїх роздумах, вчинках і діях.

Читання та обговорення художніх творів

У процесі читання піднімаються питання і проблеми, важливі до вироблення у дітей оціночного ставлення до проявів самостійності. Зокрема, такими творами для старшого дошкільного віку можуть бути оповідання В. Сухомлинського ("Чому мама так хвалить?", "Блискучі черевики"), оповідання М. Магери "Ромашка", уривок "Самостійне життя" з книги М. Прохасько, Т. Прохасько "Куди зникло море" та ін.

Важливість обраних творів В. Сухомлинського полягає у тому, що в них описані ситуації, пов'язані з ровесниками дітей експериментальних груп, а тому є їм близькими і зрозумілими. Кожен зі слухачів може перенести ці ситуації на власний досвід, обдумати свої можливі дії. Власне, під час обговорення на цьому і має акцентуватися основна увага. Слід додати, що ці оповідання успішно можуть використовуватися і під час роботи з батьками, оскільки яскраво ілюструють правильні і неправильні моделі поведінки членів родини відносно виховання самостійності дитини.

Вибір оповідання "Ромашка" також зумовлений тим, що в ньому йде мова про дівчинку старшого дошкільного віку. Вчинки героїні мають обговорюватися і аналізуватися під час бесіди з дітьми. Вихователем робиться наголос на самостійності рішень дівчинки, почуття обов'язку і відповідальності за живу істоту.

Останній з обраних творів "Самостійне життя" дещо складніший для сприйняття дітьми через свій обсяг та наявність багатьох дійових осіб. Змальований досвід самостійного життя звіряток, які на певний час залишилися без батьків, яскраво ілюструє важливість урахування

настанов і порад батьків, приміряння дорослих ролей і копіювання моделей їх поведінки. У ході обговорення має наголошуватися, що у творі батьки перед від'їздом залишили дітям список обов'язкових справ, які слід було виконувати щодня. Але дітей ніхто не контролював, тому слухачам задаються запитання: Чому герої виконували ці справи? Що спонукало їх до цього? Ці запитання підводять до думки про важливість прийняття обдуманих рішень, відповідальної поведінки, піклування один про одного тощо.

Перегляд та обговорення відео

Доцільно використати мультфільми "Бабусин урок", "Нехочуха", "Так згодиться", відеоказка "Самостійний стриб", у яких також, як і в художніх творах, описаних вище, піднімаються питання і проблеми самостійної поведінки і вчинків. Після перегляду вихователь разом із досліджуваними обговорюють побачене, звертається увага на поведінку героїв, залежність чи самостійність у різних ситуаціях. Важливо з'ясувати ставлення дітей до героїв, їх власну інтерпретацію ситуацій та можливі дії в аналогічних випадках.

Метод терапевтичних казок

Використовується для невпевнених у собі, неініціативних дітей, які отримують змогу зрозуміти, що не тільки вони мають певні труднощі чи проблеми, а й герої казок. Тому, описуючи різні життєві ситуації, казка дає можливість дитині отримати досвід для вирішення своєї проблеми, познайомитися зі стратегіями самостійної поведінки тощо. Такою може бути терапевтична казка про маленьке зайченя (автори О. Хухлаєв та О. Хухлаєва) [15]. Відповідаючи на запитання "Чому зайченяті було погано і сумно?", "Яке правило запам'ятало Зайченя?", "Чи згоден ти з ним?", діти бачили, що герой переживає ті ж проблеми й емоції, є схожим на них, а тому могли поглянути на себе збоку, провести паралель між сюжетом і власним життям. Для закріплення ефекту найменш упевненим у собі дітям пропонувалася гра-інсценування за сюжетом казки, в той час як інші діти вголос оцінювали дії "акторів". Таким чином, метод терапевтичних казок, дозволив побудувати індивідуальну роботу з дітьми, допомагаючи їм самостійно, або за сприяння дорослого, знайти варіанти розв'язання власних проблем.

Методи під другу організаційно-педагогічну умову
Моделювання експериментальних ситуацій, які потребували
розв'язання проблеми

Спрямований на вдосконалення умінь розв'язувати проблемні ситуації за відсутності прямих підказок дорослих. Ситуації моделюються в процесі організації життєдіяльності дошкільників. Зміст даних ситуацій полягає у тому, що дітям наводяться приклади з різними умовами та різними обставинами, які потребують швидкого вирішення. Наприклад, "Ти залишився (лась) один вдома, батьки пішли до супермаркету і обіцяли прийти якомога швидше. Але їх довго немає, а в двері хтось постукав. Що ти будеш робити? Якими будуть твої дії?". Виконуючи такі вправи, діти здобувають уміння приймати самостійні адекватні рішення у різних життєвих ситуаціях. О. Лісовець пропонує проблемні ситуації, пов'язані з мультгероєм Лунтіком (вправа "Допомога Лунтіку"). Дітям демонструються відеофрагменти або розповідаються різні цікаві історії про героя Лунтіка, акцентуючи увагу на проблемних ситуаціях, в які він постійно потрапляв. Вихователь просить у дітей поради і допомоги як герою вийти з тієї чи іншої ситуації і діти мають пропонувати свої варіанти. Наприклад, у відеофрагменті серії "Пограли" показувалось як Лунтік і Кузя грають у бадмінтон і їх воланчик залітає у вікно до дядька Шнюка, якого немає вдома. Далі з дітьми обговорюється як би вони вчинили у такій ситуації. А після перегляду дій Лунтіка і Кузі аналізується їхня поведінка.

Метод "мозковий штурм"

Використовується для вправляння дітей у плануванні дій, пошуку варіантів виконання завдань. З цією метою добирається комплекс вправ, кожна наступна з яких доповнює іншу, сприяючи закріпленню набутих раніше умінь. Причому проводяться ці вправи в межах різних організаційних моментів: і під час заняття (вправи "Побудуй фігуру", "Аукціон асоціацій" та ін.), і на прогулянках (вправа "Поглянь на хмаринку"), і у вільний від занять час (вправа "Складемо історію" та ін.). Важливо залучити до виконання вправ усіх дітей, урахувавши їх індивідуальні особливості, настрої і бажання. Водночас діти не повинні перевантажуватися подібними вправами, залучаючись до не більш, ніж однієї-двох протягом дня.

Метод гри

Сприяє розвитку ініціативи й креативності, саморегуляції поведінки, критичності суджень. З цією метою підбирається комплекс сюжетно-рольових, дидактичних та рухливих ігор, які дозволяють максимально проявити дітям самостійність у різні моменти гри (наприклад, сюжетно-рольова гра "Сім'я"), проявити ініціативність (театралізована гра "Інопланетяни"), креативність (ігри "Нам весело", "Миша і мишоловка"), оцінити результати дій (гра "Так-Ні") тощо.

Наприклад, у театралізованій грі "Інопланетяни" представленій у програмі А. Сіренко [15] беруть участь не менше 7 дітей. Дорослий розповідає казкову історію: "До нас прилетіли інопланетяни. Вони хочуть забрати нас на свою планету. У інопланетян є величезний магніт, який притягує до себе дітей". Щоб урятуватися, нам необхідно вибрати групу рятувальників – 2 або 3 людини. Тепер уявіть собі, що ця стіна – величезний магніт інопланетян. Магнітом вас притягує до стіни. Тільки рятувальники залишилися на волі. Всі діти шикуються біля однієї стіни. Рятувальники стають навпроти них. Рятувальники за умовою гри не можуть рушити з місця і не можуть говорити, але володіють фантастичною силою і можуть "силою думки" звільнити своїх друзів від дії магніту. Діти з усіх сил намагаються, щоб врятувати своїх товаришів, зображуючи це мімікою і жестами. Інші діти, як тільки відчують, що їх "відривають" від стіни-магніту, приєднуються до свого рятувальника і допомагають йому рятувати інших дітей. Будь-яка роль у цій грі "працює" на виховання впевненості в собі. Однак необхідно, щоб сором'язливі діти обов'язково могли грати і роль рятувальника. Практична порада: намагайтеся не допускати, щоб у ролі рятувальника одночасно виступали впевнена і невпевнена дитина. У цьому випадку більшість врятованих дітей може виявитися у "впевненого" рятувальника, що засмутить "невпевненого".

Методи під третю організаційно-педагогічну умову

Доповідь на педагогічній раді

Доповідь, розроблена О. Лісовець на тему "Розвивальний простір, сприятливий для виховання самостійності старших дошкільників", може бути висвітлена на педагогічній раді. У доповіді слід наголосити, що розвиток самостійності одне з найважливіших завдань виховання

дітей старшого дошкільного віку і важливою умовою для цього є створення розвивального середовища, сприятливого для становлення суб'єктної позиції дошкільників, для вияву їх ініціативності, творчості, креативності, диференційованого згідно статевих та вікових потреб і вподобань. Мають бути озвучені основні завдання у влаштуванні розвивального простору, сприятливого для виховання самостійності старших дошкільників, загальні вимоги до розвивального середовища у закладі дошкільної освіти, принципи і функції розвивального середовища. Для підготовки доповіді можливо використати наукові дослідження А. Асмолова, Н. Гонтаровської, О. Кононко, Л. Кларіної, С. Новосолової, В. Петровського та ін.

Орієнтовний план-проспект доповіді

1. Вступ. Самостійність старшого дошкільника. Актуальність проблеми і місце та роль розвивального середовища у закладі дошкільної освіти.

2. Завдання у влаштуванні розвивального простору, сприятливого для виховання самостійності старших дошкільників. Сприяння прояву ініціативи і творчості дитини в різних видах діяльності. Удосконалення вміння організовувати і завершувати власну діяльність. Виховування бажання вступати в контакт з однолітками для досягнення спільної мети.

3. Загальні вимоги до розвивального середовища у закладі дошкільної освіти. Дошкільник як активний співавтор і творець предметно-розвивального середовища.

4. Принципи і функції розвивального середовища. Акцент на урахуванні статевих і вікових відмінностей.

5. Кроки для влаштування розвивального середовища, сприятливого для виховання самостійності старших дошкільників. Узагальнення інформації.

Семінар-практикум

Адресований вихователям, має містити різні види і форми роботи експериментатора з вихователями, елементи тренінгу, гри, передбачати роздаткові матеріали тощо.

Представимо план семінару-практикуму "Розвиток самостійності у хлопчиків і дівчаток 5–7 років" (О. Лісовець):

1. Вправа "Вітаємось ліктями".

2. Гра "Паровозики".
3. Притча "Плата за роботу".
4. Що таке "дитяча самостійність"? Теоретична частина.
5. Гра "Будь уважним".
6. Умови розвитку самостійності в старших дошкільників.
7. Педагогічні помилки в роботі з дітьми.
8. Практична робота – письмова вправа "Принцип колеса".
9. Пам'ятка для педагогів "Правила навчання самостійності".

Так, у розробці О. Лісовець передбачені вступні вправи для згуртування і розігріву учасників, після яких зачитується українська притча "Плата за роботу", яка яскраво розкриває такі поняття, як самостійність і ініціативність людини. Ця притча є гарним мотивуючим фактором на подальшу роботу учасників семінару-практикуму. Далі йде теоретична частина заняття, під час якої піднімається і обговорюється тема "Що таке дитяча самостійність?". Для закріплення теоретичного матеріалу пропонується гра "Будь уважним", під час якої учасники мають виділити характеристики, якості самостійності дитини. Наступний блок заняття присвячений питанню "Умови розвитку самостійності в старших дошкільників". Окремо розглядається питання "Педагогічні помилки в роботі з дітьми". Останнім блоком є практична робота з його учасниками на ознайомлення з методикою організації роботи з дитячою групою та індивідуальної роботи з дитиною. А також пропонується пам'ятка "Правила виховання самостійності" з метою узагальнення інформації, отриманої учасниками на семінарі-практикумі та як вказівник для їх подальшої роботи з виховання самостійності старших дошкільників.

Індивідуальна робота з вихователями

З метою урахування статевої особливості прояву самостійності старшими дошкільниками та необхідності конструювання гендерно збалансованого виховного простору у ЗДО з вихователями проводяться додаткові консультації на теми "Урахування гендерних особливостей старших дошкільників у виховному процесі", "Особливості виховання хлопчиків і дівчаток", де учасники знайомляться з теоретичними та практичними питаннями з даної проблеми. Вихователів ознайомлюють з підходами психологів, педагогів, фізіологів, сексологів, валеологів до

проблеми виховання з урахуванням статевих відмінностей. Дається характеристика психофізіологічних особливостей дівчаток та хлопчиків. Наголошується на умовах виховання самостійності дівчаток і хлопчиків: диференціація змісту освітньої програми згідно зі статево-рольовими інтересами хлопчиків і дівчаток; забезпечення оволодіння дітьми як загальними, так і притаманними окремій статі видами діяльності; забезпечення дитині позиції суб'єкта у тих видах самостійної діяльності, які найповніше відповідають статевим нахилам та інтересам; конструювання розвиваючого матеріального середовища та гендерно збалансованого виховного простору; забезпечення тісної взаємодії вихователів та батьків.

Доцільно познайомити вихователів із "Порадником із заохочення дитини до самостійності" (за Г. Моніною), у якому зібрані основні педагогічні прийоми для роботи з дітьми, наведені алгоритми їх застосування з конкретними прикладами під час безпосередньої взаємодії з дітьми. Причому увага приділяється як вербальним (заохочення, схвалення, повторення, узагальнення та ін.), так і невербальним (кінестичні рухи, акустичні та проксомічні прийоми тощо) засобам взаємодії.

Методи під четверту організаційно-педагогічну умову

Просвіта батьків

Даний напрям роботи передбачає виготовлення та поширення тематичних буклетів, підготовку інформаційного стенду про самостійність дитини. Усі ці наочні матеріали є корисними для батьків, зважаючи на незначну кількість методичних видань з питань виховання самостійності та недостатність часу у більшості батьків на самоосвіту та підвищення власної педагогічної компетентності. У матеріалах представляються у лаконічному форматі теоретичні питання щодо самостійності дитини та основні поради для батьків дітей старшого дошкільного віку.

Дитина вчиться самостійно приймати рішення не тільки в повсякденному житті, але і під час гри. Перш за все, це відноситься до сюжетно-рольових ігор і до ігор з правилами: це настільні (гри з фішками, карти, шашки, шахи) і рухливі ігри.

Гра - це своєрідний простір вільних дій, де можна випробувати найрізноманітніші варіанти своєї поведінки. Тому, чим частіше грає дитина в такі ігри, тим більше її досвід самостійних дій і тим легше їй буде вчитися діяти самостійно в реальному житті.

Важливу роль в привчання дитини бути самостійною відіграє і підтримання режиму дня.

Звичка до певного режиму, що містить всі основні справи дня, структурує життя малюка і дозволяє йому до кінця дошкільного віку почати вчитися планувати свій час. Якщо ж режим дня відсутній, то батькам доводиться постійно витрачати сили на "організацію" дитини, постійно «стояти над нею» і вимагати, щоб вона виконувала ту чи іншу дію.

Отже, більше довіри, більше самостійності і заохочення - такі нескладні правила розвитку самостійності дитини в домашніх справах.

«ПРО САМОСТІЙНІСТЬ ДИТИНИ»

*Правда ж, мамо, я великий?
Сам взуваю черевики,
Зашипувую шпурочки,
Сам вбираюся в сорочку,
Сам лице і руки мою,
Сам зачісуватись вмію,
І не плачу я ніколи...
Скоро вже піду до школи.*

*«Людина не може бути вільною,
якщо вона не самостійна».
М.Монтессорі*

Виховні заходи

Пропонуються різні форми виховних заходів, спрямованих на активне включення батьків у виховний процес, на налагодження співпраці з педагогами. У ході таких заходів реалізуються завдання підвищення компетентності батьків, інформування про статево-вікові особливості дитини у вихованні самостійності, навчання ефективним способам спілкування та впливу на дитину. Наведемо приклад виховної години для батьків "Правила виховання самостійності", розробленої О. Лісовець. На початку заходу до батьків виголошується звернення:

Шановні батьки!

Хотілося б поділитися з Вами секретами виховання самостійності у дітей. Самостійною дитиною називають ту, яка здатна з урахуванням свого віку ставити перед собою цілі і досягати їх. Гіперопіка і страх дорослих не володіти ситуацією – найголовніші вороги самостійності дитини. В сучасному світі, коли важливим є вміння бути організованим, упевненим, самому приймати рішення та нести за них відповідальність, виховувати так званих "теплих" дітей є навіть небезпечно! Дітям необхідний баланс між чітким розпорядком

та свободою, який буде сприяти розвитку відповідальності за свій власний вибір і вчинки. Саме за таких нелегких для батьків та дітей умов, маленька особистість зростатиме успішною та ще в школі зможе оволодіти принаймні трьома компетентностями майбутнього – здатністю комплексно вирішувати проблеми, ефективно взаємодіяти з іншими та виявляти креативність. Давайте разом допоможемо нашим дітям стати більш самостійними!

Далі батьки знайомляться з основними правилами виховання самостійності дітей 5–7 років та їх характеристикою. Ведучий пропонує обговорити зміст цих правил, з'ясувати ставлення батьківської спільноти до кожного з них.

Для наочного підкріплення значення самостійності для підростаючої особистості пропонується для батьків прослуховування притчи ("Притча про жінку, яка дуже переживала за свою дитину"), яка яскраво ілюструє тему виховної години. У кінці відбувається обговорення притчі, тих педагогічних проблем, які в ній піднімаються (гіперопіка, підвищена тривожність за дитину) та підведення підсумків роботи.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання самостійності

Оцінка ефективності розробленої системи виховання самостійності має здійснюватися як за окремими компонентами (когнітивним, емоційно-ціннісним, поведінковим), так і за інтегральним показником самостійності як середнім арифметичним суми показників усіх компонентів. Це дозволить з'ясувати як рівень вихованості самостійності старших дошкільників, так і динаміку її зростання за компонентами в експериментальній та контрольній групах.

Узагальнені порівняльні дані на початок і кінець роботи щодо розподілу досліджуваних за рівнями вихованості самостійності варто відобразити у таблиці, причому сюди може бути включений і статевий розподіл (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл досліджуваних в межах рівнів
вихованості самостійності, у %**

Рівень самостійності	ЕГ				КГ			
	Д		Х		Д		Х	
	поч.	кін.	поч.	кін.	поч.	кін.	поч.	кін.
високий								
оптимальний								
середній								
низький								

Важливим також визначити кількісні та якісні зміни, що відбулись у типах ставлення *педагогів та батьків* до проблеми виховання самостійності старшого дошкільника. Проведення діагностичних процедур з ними дозволяє простежити динаміку змін у кількісному розподілі типів їхнього ставлення до виховання самостійності у дітей. Узагальнюючі дані також варто представити у табличному вигляді (табл. 3 та табл. 4).

Таблиця 3

**Динаміка змін у кількісному розподілі типів ставлення вихователів
до виховання самостійності у дітей на констатувальному
та контрольному етапах (%)**

Тип ставлення	Кількість вихователів (%)				
	Констат. етап	Контрольний етап			
		ЕГ	динаміка	КГ	динаміка
Конструктивний					
Суперечливий					
Незбалансований					
Деструктивний					

Дані табл. 3 дозволяють засвідчити та проаналізувати динаміку змін у кількісному розподілі типів ставлення педагогів до виховання самостійності у дітей.

Таблиця 4

Динаміка змін у кількісному розподілі типів ставлення батьків до виховання самостійності у дітей на констатувальному та контрольному етапах (%)

Тип ставлення	Кількість батьків (%)				
	Констат. етап	Контрольний етап			
		ЕГ	динаміка	КГ	динаміка
Конструктивний					
Суперечливий					
Незбалансований					
Деструктивний					

Дані табл. 4 дозволяють засвідчити та проаналізувати динаміку змін у кількісному розподілі типів ставлення батьків до виховання самостійності у дітей.

Свідченням ефективності розробленої системи виховання самостійності є підтвердження гіпотези, що планомірний комплексний педагогічний вплив оптимізує процес виховання самостійності у дошкільників. Старші дошкільники мають збагатитися знаннями та уявленнями про самостійність, її значущість і роль у житті людини; удосконалити здатність самостійно планувати та реалізовувати діяльність, здійснювати вибір, розв'язувати проблемні ситуації, контролювати та регулювати власну поведінку; виробити ціннісне та критичне ставлення до себе тощо. Завдяки формувальним впливам, спрямованим на роботу з вихователями, мають розширитися й поглибитися знання педагогів про проблему самостійності, збагатитися досвід використання ефективних методів, прийомів та засобів, що сприяють підвищенню рівня вихованості самостійності у дітей. Має зрости обізнаність і зацікавленість батьків проблемою самостійності своїх дітей, виникнути бажання змінити стиль поведінки і ставлення до виховного процесу відносно забезпечення сприятливих умов для прояву дітьми самостійності.

Список використаної літератури

1. Атарова А. Н. Психолого-педагогическая диагностика самостоятельности старших дошкольников в детских видах деятельности. *Казанский педагогический журнал*. 2015. № 6–2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-pedagogicheskaya-dagnostika-samostoyatelnosti-starshih-doshkolnikov-v-detskih-vidah-deyatelnosti> (дата обращения: 12.03.2019).
2. Быховец Г. В. Воспитание самостоятельности и активности у детей 5–7 лет в условиях учреждения школа-детский сад: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1993. 20 с.
3. Власова Т. А. Формирование самостоятельности у детей дошкольного возраста в художественном ручном труде: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07: Екатеринбург, 2000. 260 с.
4. Демидова Ю. О. Формування першооснов пізнавальної самостійності старших дошкільників у конструктивній діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2007.
5. Диагностика эмоционально-нравственного развития / сост. и ред. И. Б. Дерманова. Санкт-петербург: Речь, 2002 (Тип. ООО ИПК Бионт). 171 с.
6. Кононко Е. Л. Формирование самостоятельности дошкольников в семье и детском саду: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Киев, 1978. 167 с.
7. Кононко О. Л. Самостійність як чинник становлення моральної позиції в дошкільному дитинстві. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 4. С. 12–24.
8. Кононко О. Л. Я – сам. Київ: Радянська школа, 1983. 96 с.
9. Марутян С. А. Воспитание самостоятельности детей старшего дошкольного возраста в сюжетно-ролевой игре: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1987. 25 с.
10. Моница Г. Б. Формирование инициативности, самостоятельности, ответственности дошкольников. URL: <http://galinamonina.ru>
11. Немов Р. С. Психология: в 3 кн. Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. Москва: ВЛАДОС, 2016. 631 с.
12. Прыгин Г. С. Психология самостоятельности: монография. Ижевск, Набережные Челны: Изд-во Института управления, 2009. 408 с.

13. Савченко М. В. Виховання самостійності у дітей старшого дошкільного віку в ігровій діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Держ. вищ. навч. закл. "Донбас. держ. пед. ун-т". Слов'янськ: [б. в.], 2014. 243 с.

14. Сіренко А. Є. Формуємо впевнену особистість дошкільника: програма для дітей старшого дошкільного віку щодо формування впевненості у собі. Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 48 с.

15. Хухлаева О. В., Хухлаев О. Е. Лабиринт души. Терапевтические сказки. Москва: Академический проект, 2016.

Список літератури для самоосвіти

1. Амирова И. И. Влияние детско-родительских отношений на проявление самостоятельности в дошкольном возрасте. Наука-RASTUDENT.RU. 2014. № 2. URL: <http://nauka-rastudent.ru/2/1228/>

2. Беленька Г., Гавриш Н., Васильева С., Маршицька В., Нечай С., Орлова Г., Остряньська О., Полякова О., Рагозіна В., Рейпольська О., Шкляр Н. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: метод. посіб. / за заг. ред. Н. Гавриш. Харків: Мадрид, 2015. 220 с.

3. Власова М. О. Методы и методика воспитания самостоятельности ребенка в ДОУ. URL: <https://docplayer.ru/44926581-Metody-i-metodika-vospitaniya-samostoyatelnosti-rebenka-v-dou-vlasova-m-o-magnitogorskiy-gosudarstvennyu-universitet-magnitogorsk-rossiya-vvedenie-v.html>

4. Гуріна З. В. Розвиток самостійності як базової характеристики підростаючої особистості дитини. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 9. С. 65–74.

5. Дудник Н. Виховання самостійності у дітей дошкільного віку. *Гірська школа українських Карпат*. 2018. № 19. С. 118–122.

6. Кононко О. Самостійність і критерії її визначення у молодших школярів. *Критерії моральної вихованості школярів*. Київ: Радянська школа, 1989.

7. Кононко О. Розвиток статевої свідомості хлопчиків і дівчаток у дошкільний період. *Вихователю про психологію і педагогіку сексуального розвитку дитини: наук.-метод. збірник*. Київ, 1996.

8. Кононко О. Статева самосвідомість як складова морального розвитку дошкільника. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Київ: Педагогічна думка, 2000.

9. Кононко О. Відмінності хлопчиків і дівчаток та їх врахування в педагогічній діяльності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. Житомир, 2006.

10. Кононко О. Розвинена воля – важлива складова особистісної компетентності. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 2. С. 42–47; № 3. С. 15–22.

11. Кононко О. Л. Гендерні аспекти вольового розвитку дошкільників. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. Львів, 2016. № 8. С. 57–59.

12. Кононко О. Самостійність як інтеграл та показник особистісного зростання дошкільника. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: ГО "Київська наукова організація педагогіки та психології", 2017. С. 43.

13. Лісовець О. В. Зміни у розвитку самостійності особистості упродовж дошкільного дитинства. *Scientia*. 2017. № 11. С. 119–125.

14. Лісовець О. В. Особливості становлення і розвитку самостійності дитини у дошкільному віці. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія "Психолого-педагогічні науки"*. 2018. № 3. С. 28–34.

15. Паніна В. В. Проблема виховання самостійності в теорії і практиці дошкільної освіти. *Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки*. Глухів, 2010. Вип. 16. С. 70–74.

16. Полякова М. Н. Диагностика самостоятельности как интегративной характеристики развития ребенка дошкольного возраста. *Детский сад: теория и практика*. 2012. № 10. С. 6–18.

17. Савченко М. В. Вплив ігрової діяльності на виховання самостійності в дітей дошкільного віку. *Наука і освіта*. 2011. № 4. С. 358–361.

18. Удіна О. М. Проблема виховання самостійності дітей дошкільного віку: теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць*. Вип. 6. Кн. 1. Київ–Житомир: ЖДУ, 2004. С. 145–151.

19. Удіна О. М. Своєрідність самостійності у дошкільників. *Педагогічні науки*. Вип. 13. С. 218–222.

ІІІ. МЕТОДИ, ФОРМИ ТА ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ САМОВИРАЖЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ У КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Аніщук А. М.

Актуальність дослідження проблеми

Суспільні зміни, що відбуваються в Україні, висувають нові вимоги до особистості та прояву її активності у всіх сферах життєдіяльності. Сьогодні в центрі нової освітньої парадигми знаходиться вільна, цілеспрямована, самоорганізовуюча, культуротворча комунікативна особистість, невід'ємною особливістю якої є здатність до самовираження.

Самовираження дитини дошкільного віку сприяє формуванню загальних здібностей дитини, що проявляються в культурі міжособистісних відносин і виражаються у різних видах діяльності, однією з яких виступає комунікативна.

Адже саме те, як дитина проявляє себе у взаємодії з іншими людьми дозволяє дорослому правильно вибрати засоби, методи, форми виховного впливу на конкретного дошкільника. Незалежні від зовнішніх впливів дії дитини, а саме, здатність самостійно контролювати, регулювати та коректувати свою мовленнєву поведінку, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури і притаманні окремій дитині, демонструють її культуру самовираження.

Проблема формування культури самовираження дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності передбачає зміщення акцентів з активності дорослого як центру відліку традиційної педагогіки на суб'єктну активність дитини як активного суб'єкта життєдіяльності. Отже, у центрі уваги стає активне буття дошкільника, його індивідуальний життєвий досвід, створення в закладі дошкільної освіти розвивальних умов, що сприятимуть формуванню у старших дошкільників стійкої мотивації до усвідомленого вибору культурних форм та засобів самовираження.

На зміст та динаміку цього процесу істотно впливають форма та стиль спілкування суб'єктів взаємодії у системі "дитина – дитина",

"дитина – дорослий". Остання слугує моделлю для формування культури самовираження дошкільника, його соціального мовлення.

Формування культури самовираження в міжособистісних відносинах виступає проблемною темою, оскільки грубість, агресивність дітей, їх деструктивні форми висловлювання часом є нерозв'язаною проблемою для педагогів дошкільних освітніх установ, що забезпечує актуальність у розробці способів, форм, методів формування культури самовираження дошкільників у процесі спілкування з однолітками та дорослими.

Тому актуальність формування культури самовираження у дітей дошкільного віку виходить із запитів практиків і полягає в необхідності створення педагогічних умов, що забезпечують розвиток потреби у самовираженні, засвоєння соціально-прийнятних форм і засобів самовираження, розуміння важливості культури міжособистісної взаємодії.

Брак вітчизняних досліджень вказаного напрямку, затребуваність педагогічної практики методичних розробок зумовили вибір теми даного дослідження.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних понять дослідження

Провідними категоріями визначеної проблематики є: *особистісне самовираження, самопрезентація, саморозкриття, культура самовираження дошкільників, самоорганізуюча діяльність, комунікативна діяльність, культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.*

Визначені поняття тісно пов'язані між собою та складають своєрідний причинно-наслідковий ряд, що відображає певні етапи у вихованні культури самовираження старших дошкільників у комунікативній діяльності.

Особистісне самовираження – процес розгортання дошкільником активної життєдіяльності, індивідуальної форми свого соціального буття. Самовираження особистості дитини, як зазначає О. Кононко, пов'язане з виникненням феноменального "Я сам", що вказує не лише на виникнення зовні помітної самостійності, але й спонукає дитину до різних форм самовираження [13, с. 172].

Самовираження як один із засобів самоствердження дитини зумовлюється потребою у самопізнанні, прагненні вирізнитися з-поміж інших, означити себе серед оточення.

Існує тісний зв'язок між самовираженням і потребами у суспільному визнанні: *самопрезентації і саморозкритті* дитини. Вони виступають важливими мотивами самовираження.

Самопрезентація визначається І. Шкуратовою, як процес самовираження дитини в процесі спілкування, спрямований на створення певного враження про себе [26]. І. Бех визначає як процес представлення себе у відношенні соціально і культурно прийнятих способів дій і поведінки. Цей процес базується на використанні певних стратегій, розроблених для того, щоб формувати думки інших про себе. Вихованець зацікавлений у тому, щоб постати перед іншими у найкращому вигляді [4].

Близьким є поняття **саморозкриття**. І. Шкуратова розглядає даний процес як повідомлення особистісно значущої, важливої, сутнісної інформації про себе іншим людям [25]. Тому саме саморозкриття сприяє розвитку успішних міжособистісних відносин між дітьми: щирих, справжніх, відкритих, довірливих, що проявляються в *культурі самовираження особистості*.

Базуючись на визначеннях відомих фахівців, А. Аніщук кваліфікує поняття **"культура самовираження дошкільників"** як здатність дитини самостійно організовувати, виконувати, контролювати свою поведінку в процесі самовираження, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури.

О. Зінченко, О. Кононко, О. Омельченко стверджують, що *культура самовираження* відображається в *діяльності, поведінці, вчинках*, завдяки яким дитина намагається виразити іншим свої переживання, знання, уміння, особистий досвід. Дитина поступово накопичує в своєму досвіді способи виконання різних видів діяльності і вчиться бачити, що може бути результатом її активності [8; 12; 19].

Культуру самовираження визначають через *самоорганізуючу діяльність*, яка має відповідати індивідуальним особливостям дитини і культурі даного суспільства, в якому вона живе.

Під **самоорганізуючою діяльністю** дитини дошкільного віку О. Омельченко розглядає взаємодію самоуправління поведінкою і зовнішнього впливу на цю діяльність з боку ситуації, обставин, інших

людей. Дитина дошкільного віку ще не готова до самоорганізації, оскільки ще недостатньо усвідомлено керує собою, своїми бажаннями і намірами [19].

Культура самовираження дає можливість дитині повною мірою реалізувати себе, орієнтуючись, з одного боку, на свої здібності та можливості, а з іншого – на вимоги культури та суспільства.

Аналізуючи проблему культури самовираження дошкільників, варто виділити виховний потенціал *комунікативної діяльності* та його використання у процесі самовираження дитини.

Комунікативну діяльність Т. Піроженко розглядає як особливий, специфічний вид пізнавальної діяльності дитини, у процесі якого відбувається взаємний обмін інформацією, думками, почуттями, способами поведінки, звичками. Вона передбачає оволодіння розвиненим мовленням і вміннями застосовувати мову в конкретній ситуації спілкування [20, с. 132].

Систематизація наукових підходів щодо вивчення культури самовираження, характеристики мовлення як засобу самовираження, комунікативно-мовленнєвої діяльності, дають підстави для виділення поняття "*культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності*".

Культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, за визначенням А. Аніщук, – це вміння дошкільників свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смисловому відношенні, стилістично доречні, виразні); за допомогою соціально прийнятних мовленнєвих засобів та форм виражати свої думки, почуття, бажання, ставлення; проявляти індивідуальність, творчу активність; передбачати вплив своїх слів на інших, оцінювати ставлення до себе інших; відстоювати власну гідність; знаходити адекватну щодо ситуації спілкування нову мовленнєву форму.

Отже, *культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* є базовим поняттям даного дослідження, яке потребує подальшого визначення критеріїв та показників сформованості даної якості, її компонентів, розробки діагностичних методик дослідження.

Критерії і показники вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Для дослідження вихованості *культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* мають бути розроблені *критерії та показники*.

На основі теоретичних здобутків різних науковців щодо явища самовираження, сучасних концепцій характеристики мовлення як особистісного феномену та засобу самовираження, культури мовлення, ролі спілкування у мовленнєвій діяльності дитини, А. Аніщук виділені *критерії та показники* рівнів сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Критерії і показники, за якими оцінюється рівень сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Критерії і показники сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ КРИТЕРІЇВ
Прагнення заявити про себе іншим та самим собі	Сформованість потреби заявити про себе. Усвідомлене спонукання до мовленнєвого висловлювання, прагнення до визнання, сталість (несталість) прояву самовираження у комунікативній діяльності.
Узгодженість індивідуальних і соціальних тенденцій мовленнєвої поведінки	Уміння проявити себе, продемонструвати свої індивідуальні особливості і, в той же час, не суперечити нормам культури суспільства. Сформулювати узагальнене судження про себе та інших; порівнювати себе, свої досягнення, якості, вчинки з іншими.
Прояв рефлексивної позиції	Демонстрація відношення до того, як саме вдалося виразити себе в процесі комунікації; самостійність, цілеспрямованість, саморегуляція власних

	<p>мовленнєвих дій; демонстрація свого ставлення до інших (байдужа чи ні до того, що про неї говорять). Небайдужість до переживань іншої людини, її почуттів, здатність до співпереживання; побудова висловлювання з урахуванням можливих реакцій людей; осмислення своїх експресивних проявів, їх критична самооцінка і свідоме використання можливостей мови у спілкуванні.</p>
<p>Здатність презентувати себе у соціально прийнятний спосіб</p>	<p>Уміння в культурній і доброзичливій формі звернутися до однолітків та дорослих; привітно відповісти на прохання; тактовно, ввічливо відповісти на відмову; оформити мовленнєвий конструкт виразно, грамотно, доступно, адекватно, змістовно, творчо, емоційно забарвлено; використовувати соціально прийнятні форми (приємні, неагресивні, миролюбні, налаштовані на об'єднання зусиль). Уміння свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смисловому відношенні, стилістично доречні, виразні), знаходити адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму.</p>

Визначені критерії та показники допоможуть у проведенні всіх етапів педагогічного дослідження (констатувального, формувального, контрольного), правильно підібрати систему вправ та завдань, які сприятимуть вихованню культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності з урахуванням їхніх індивідуальних ознак.

Система роботи з дошкільниками передбачає визначення компонентної структури культури самовираження.

Компонентна структура культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Визначаючи *компоненти* культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, доцільно враховувати погляди Д. Узнадзе, О. Омельченко, П. Гуревича щодо виділення *мотиваційного компонента*, оскільки для виконання будь-якої діяльності потрібен мотив, який у структурі культури самовираження дозволяє суб'єкту відшукати таку поведінку, яка відповідає соціально прийнятним нормам.

Підґрунтям для виокремлення наступних компонентів культури самовираження (*когнітивного, емоційного, поведінкового*) стали положення І. Беха, А. Петровського, М. Ярошевського, М. Корепанової щодо характеристики "Я концепції" дитини як сукупності усіх її уявлень про себе, поєднаних з оцінкою, а саме: усвідомлення й розуміння власних мовленнєвих можливостей; володіння умінням виражати свої почуття та ставлення, способами поведінки, які б відповідали нормам поведінки людей у суспільстві.

Спираючись на праці вищезазначених науковців, А. Аніщук виділено основні компоненти культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності: *мотиваційний, когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий*.

Мотиваційний компонент спонукає до процесу самовираження, сприяє прийняттю рішення про вибір пріоритетного способу самовираження у комунікативній діяльності, забезпечує уявне моделювання перед тим, як проявити себе зовні, певним чином постати перед іншими людьми; дозволяє відшукати такі форми мовленнєвої поведінки, які забезпечать взаєморозуміння.

Когнітивний компонент забезпечує, з одного боку, саму можливість вираження думок, почуттів, ставлення до іншого, а з іншого – можливість бути зрозумілим і сприйнятним оточуючими. Його сутність полягає в розумінні дитиною значень слів, за допомогою яких вона самовиражається, жестів, способів поведінки; системи знань про комунікативні якості мовлення (правильність, чистота, точність, багатство, логічність, доречність, доступність і виразність), типові формули мовленнєвого етикету (вітання, прощання, побажання, запрошення, тощо); усвідомленні норм мовленнєвої культури, норм поведінки людей у суспільстві.

Емоційно-ціннісний компонент включає в себе певні емоційні прояви по відношенню до дорослих та однолітків, які виражаються у мовленнєвих конструктах, забарвлених приємними (неприємними) відчуттями, відповідною інтонацією та емоційним ставленням до власного "Я" та інших; небайдужість до переживань іншої людини, її почуттів, здатність до співпереживання. Виражається через прояв рефлексивної позиції кожної дитини, її активності, демонстрацію відношення до того, як саме їй вдалося виразити себе в процесі комунікації.

Поведінковий компонент засвідчує сформовану (несформовану) потребу через мовленнєве висловлювання заявити про себе, надати емоційному забарвленню певну дієвість. Демонструє бажання або небажання дітей діяти відповідно до вимог суспільства, уміння використовувати прийнятні чи неприйнятні для оточення способи реагування на різні життєві події, орієнтуватися у ситуації спілкування (доцільно добирати мовленнєві та немовленнєві засоби, виходячи зі змісту ситуації, її учасників, власного ставлення). Важливим є визначення по відношенню до кого спрямоване мовленнєве висловлювання дітей у комунікативній діяльності, які життєві ситуації обслуговують їхні слова. Поведінковий компонент демонструє бажання або небажання дітей самовиражатися відповідно до вимог суспільства.

Характеристика кожного компонента спрямовує майбутнього педагога на визначення діагностичних методик у межах констатувального експерименту, за допомогою яких буде визначатися рівень вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Досліджуючи особливості вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, доцільно брати до уваги:

- *усвідомлене намагання дитини виразити іншим цінне для неї самої* (думки, почуття, бажання, ставлення, переживання);
- *уміння продемонструвати індивідуальний стиль мовленнєвої поведінки* (правильно обирати стиль мовлення, підпорядковувати форму мовленнєвого висловлювання завданням спілкування; використовувати тональність, інтонаційну забарвленість);
- *здатність до саморегуляції власних мовленнєвих дій* (передбачати вплив своїх слів на інших; співпереживати; оцінювати ставлення до себе інших);
- *уміння використовувати соціально-прийнятні мовленнєві засоби* (слова, словосполучення, фрази).

Розробка діагностичної методики констатувального етапу дослідження

У даному підрозділі пропонуються різні за змістом та формою методи роботи, що допоможуть студентам визначити стан вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, вплив педагогів та батьків на процес, що досліджується.

Підбираючи діагностичні методики, слід ураховувати, що процес самовираження є емоційно забарвленим актом, спрямованим, з одного боку, на прояв дошкільником власної позиції, з іншого – на вплив на іншу людину з метою доведення, роз'яснення їй власної позиції та зміну позиції іншого (думки, ставлення, стилю поведінки або діяльності). Самовираження є водночас цілеспрямованою активністю певної модальності, яка супроводжується для учасників приємними або неприємними переживаннями. Останні передаються спеціально підібраними словами, вербалізуються та супроводжуються різними жестами.

Нижче схарактеризовано орієнтовний набір методів вивчення вихованості культури самовираження дошкільника, як однієї із соціально-моральних якостей особистості, з урахуванням вищезазначених компонентів.

РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ *Методи до мотиваційного компонента*

Діагностика мотивів мовленнєвого самовираження *(Л. Калмикова [10], адаптована автором)*

Мотив зазвичай зумовлений бажанням донести свою думку до інших людей.

1. Створення для малят ситуації вибору з метою виявлення тих дітей, які оберуть із запропонованих видів діяльності саме мовленнєву. Для цього можна організувати ігрову ситуацію "Біржа праці". Вихователь бере на себе роль роботодавця, а діти обирають професії й "працевлаштовуються" на вакансії лікаря, водія, будівельника, ведучого телепередачі "Вечірня казка" тощо.

Таким чином, можна визначити, хто з вихованців має потребу у вираженні думок (самовираженні), що трактується як мовленнєва

потреба, а хто орієнтований на матеріальні предмети, необхідні для певної діяльності, зокрема для "будівництва".

Відсутність мовленнєвих потреб у певної кількості дітей засвідчуватиме, що їхні висловлювання часто позбавлені мотивації смислоформування і смислоформування, цілеспрямованості, програмованості, що їхнє вербальне самовираження обмежене.

2. Застосування методу безпосереднього психодіагностування мотивів дітей, які мають виражену потребу у мовленнєвому самовираженні. Після того як дитина спробувала себе в ролі телеведучого і розповіла друзям вечірню казку, запитайте її, чому вона обрала цю роль, і запропонуйте перелік різних за значущістю мотивів.

Орієнтовні мотиви. Хотілося розповісти цікаву казку, яка сподобалася б товаришам. Подобається розповідати, складати казки, небилиці. Подобається висловлюватися перед товаришами, бачити, що вони слухають і розуміють. Щоб навчитися чітко висловлювати свою думку. Щоб вплинути на інших. Щоб продемонструвати, що я це розумію тощо.

Відповіді дітей покажуть, чи полімотивоване їхнє мовлення, допоможуть з'ясувати, у кого з вихованців переважають мотиви, пов'язані з можливістю викликати інтерес у слухача, у кого – зі смислоформуванням, що об'єктивно виникає під час говоріння, у кого – з навчальною діяльністю, а в кого – з бажанням бути в центрі уваги та інші варіанти.

3. Визначення мотивації дітей за допомогою проєктивних методик (конструювання і доповнення). З цією метою дітям (за їхнім бажанням) можна запропонувати доповнити і закінчити оповідку, розпочату вихователем, або скласти розповідь за серією сюжетних картинок, попередньо виклавши їх у логічній послідовності.

Після цього варто провести *бесіду* з вихованцями, яка спрямована на виявлення їхньої мотивації.

Бесіда

1. Що для тебе краще: розповідати чи робити щось інше?
2. Чому ти погодився(лася) складати розповідь?
3. Чи вдалася тобі оповідка так, як ти хотів(ла)?

Опитування дітей, проведене після прослуховування складених розповідей (як вдалих, так і не дуже), виявить, хто з вихованців, виконуючи це завдання, задовольнив мовленнєві потреби, а хто віддав

би перевагу малюванню, перегляду мультфільмів, рухливим іграм тощо.

Відповідь на друге запитання покаже, чи усвідомлює дошкільник, що спонукає його до мовленнєвих дій.

Третє запитання, а також те, як дитина виконала завдання, допоможе встановити, наскільки стійкі її мотиви.

Дехто з малят здатен доводити мовленнєві завдання до кінця, дотримуючись умов їх виконання, а дехто "переключається" на інші теми. Будуть і такі, хто взагалі відмовиться висловлюватися.

Показники сформованості мотивації мовленнєвої діяльності старших дошкільнят:

- задоволення дитиною своїх потреб у мовленнєвому самовираженні;

- усвідомлення причин, що лежать в основі мовленнєвих дій (зокрема комунікативних і тих, що пов'язані з навчальною діяльністю);

- стійкість мотивів. Орієнтація висловлювань на досягнення результату;

- самостійність мотивів. Вичерпне висвітлення теми.

Аналіз отриманих результатів дасть змогу визначити стан розвитку мотивації дітей до самовираження у комунікативній діяльності. Умовно можна виділити такі рівні.

Орієнтовні рівні розвитку мотивації:

Високий рівень діагностується в дітей, у яких яскраво виражений мотив задоволення комунікативно-мовленнєвих потреб, спостерігається самостійність та стійкість мовленнєвих мотивів і які прагнуть досягти певного результату в процесі самовираження.

Достатній рівень мають діти, у яких над комунікативно-мовленнєвими потребами превалюють інші; мовленнєві мотиви нестійкі, несамостійні, зумовлені лише навчальними завданнями. Це рівень становлення мотиву мовленнєвого самовираження.

Середній рівень можна діагностувати в дошкільнят, у яких не виявлені мотиви, що спонукають до мовленнєвого самовираження. Їхнє мовлення стимулюється кількома мотивами, як правило, немовленнєвими, потреби в комунікації не пов'язані з прагненням до самовираження.

Низький рівень мають малята, комунікативні потреби яких задовольняються за допомогою коротких реплік у немовленнєвих видах діяльності, а також у діалогах і полілогах.

Запропоновані рівні є орієнтиром. У процесі діагностики самовираження дошкільників у комунікативній діяльності в тому чи іншому закладі дошкільної освіти може бути виявлена інша кількість рівнів: і менша, і більша.

Методи до когнітивного компонента

Бесіда

Уміння культурно самовиражатися залежить від поінформованості дошкільника щодо себе. Досвідченість дошкільника – важлива складова його життєвої компетентності, запорука повноцінного особистісного зростання, цілісного дитячого світобачення, передумова активної за формою та моральної за змістом позиції "Я у Світі". Поінформованість щодо себе слугує підґрунтям для різнобічного та гармонійного розвитку, елементарного дитячого світогляду, адекватної та гнучкої поведінки у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях, уміння самовизначатися соціально прийнятними та схвалюваними способами мовленнєвої поведінки.

Метод бесіди дозволить визначити сформованість у дітей узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження, здатність дошкільників 5–6 років називати і диференціювати приємні та неприємні слова, конструктивні та деструктивні дії та вчинки; встановити джерело надходження даних слів у словник дитини.

Мета бесіди – виявити сформованість у дітей реалістичних уявлень про себе та узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження.

Запитання бесіди спрямовані на з'ясування слів, що виражають почуттєву сферу дитини, тому що дана сфера є пріоритетною в дошкільному віці й емоційна спрямованість мовлення включає в себе не тільки його розуміння, а й переживання дитиною сприйнятих слів і вираження цих переживань у зовнішній словесній формі.

Бесіда проводиться індивідуально, за відсутності сторонніх людей. Тривалість бесіди не перевищує 5–10 хвилин. Має бути передбачено варіант, небажання дитини розмовляти або ознаки втоми. У такому разі бесіда припиняється, попереджаючи ймовірність у дитини негативної налаштованості на неї. Бесіда проводиться в одній і тій самій формі й послідовності пред'явлення запитань до кожної дитини.

Запитання бесіди дозволяють визначити здатність дошкільників 5–6 років називати і диференціювати приємні та неприємні слова, встановити джерело надходження цих слів до словника дитини; з'ясувати такі явища: чи розуміють діти зміст "приємних" та "неприємних" слів; які з них, адресовані зі боку інших людей (дорослих, однолітків), переважають у їхньому досвіді; які з слів-означень емоційних переживань старші дошкільники розуміють, а які – ні; з якими людьми пов'язані ці слова (приємними, неприємними, байдужими); які слова у процесі самовираження вони використовують найчастіше і чи усвідомлюють вплив "приємних" та "неприємних" слів на інших людей.

Нижче пропонуються варіанти бесід, розроблені А. Аніщук.

Бесіда 1. Уявлення про себе

- Сформулюй узагальнене судження про себе?
- Що ти відносиш до етичних еталонів поведінки?
- Як ти розумієш совісну і безсовісну поведінку?
- Як ти розумієш добро і зло?

Бесіда 2. Уявлення про соціально схвалювальні слова та вчинки

- Як ти розумієш соціально схвалювальні слова та вчинки?
- Які приємні слова ти чуєш найчастіше? Від кого?
- Які приємні слова ти найчастіше говориш сам? Кому? В яких випадках?
- Які дії та вчинки тобі найбільше подобаються? Хто їх здійснює?

Бесіда 3. Уявлення про соціально неприйнятні слова та вчинки

- Як ти розумієш соціально неприйнятні слова та вчинки?
- Які неприємні слова ти чуєш часто? Від кого?
- Що ти відчуваєш?
- Які вчинки та дії ти можеш віднести до поганих? Хто їх вчиняє?

Бесіда 4. Дитяче самовираження

- Як ти будеш виражати свою радість, любов, прихильність?
- Якою буде твоя реакція, якщо тебе образив твій товариш (подруга)?
- Що ти відповіси, коли тобі відмовили у задоволенні прохання?
- Якими способами ти будеш відстоювати власну думку?
- Які дії та вчинки ти схвалюєш, а які засуджуєш? Чому?

Записуючи відповіді кожної дитини, варто зазначити позамовні засоби, якими вона користується, стиль мовлення, форму мовленнєвого висловлювання, тональність, інтонаційну забарвленість.

Відповіді досліджуваних на запитання бесід мають засвідчити про рівень сформованості у дітей реалістичних уявлень про себе та узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження.

Методи до емоційно-ціннісного компонента **Методика "Який Я" (О. Білобрикіна) [3]**

Мета: виявити емоційну спрямованість загальної самооцінки дитини.

Вихователь. Зараз я назву тобі декілька слів, послухай їх уважно, обері одне слово, яке, на твою думку, найбільше стосується тебе.

Хід проведення:

Кожній дитині пропонується сім узагальнених характеристик, що відображають певний емоційний показник оцінки, з яких вона обирає одну:

- найкращий;
- гарний;
- такий самий, як усі діти;
- поганий;
- гірший за всіх;
- іноді буваю гарним, іноді – поганим;
- не знаю.

Для того, щоб дитина обміркувала й запам'ятала оцінні характеристики, педагог повторює їх у повільному темпі, із логічними паузами.

Інтерпретація й обробка результатів

Відповіді дитини співвідносяться із одним з показників емоційного забарвлення загальної самооцінки (див. табл. 2).

Адекватною і соціально бажаною є позитивна оцінка. Можливою, але такою, що вказує на недостатній розвиток почуття самоцінності, є нейтральна самооцінка.

Негативний емоційний показник свідчить про втрату дитиною почуття індивідуальної та соціальної самоцінності, а індоферентний – про його несформованість, відсутність або неадекватність системи

ціннісних орієнтирів. Амбівалентний показник визначає відсутність адекватної для цього віку стійкості в розвитку загальної самооцінки.

Таблиця 2

Оцінка варіантів відповідей дошкільників

Варіанти відповідей	Емоційний знак	Бали
Найкращий Гарний Дуже гарний	Позитивна оцінка	4
Такий самий, як і всі діти	Нейтральна (невизначена)	3
Коли як: іноді гарний, іноді поганий	Амбівалентна (суперечлива)	2
Не знаю Ніякий	Індиферентна (байдужа)	1
Гірший за всіх Поганий Найгірший	Негативна	0

Діагностика здібностей дітей до партнерської взаємодії
(А. Щетініна) [27]

У здатності до партнерської взаємодії виділяють три основні компоненти:

1 – здатність слухати партнера;

2 – здатність домовлятися з партнером;

3 – здатність до емоційно-експресивного налаштування, співпереживання, емоційне відчуття стану партнера, чутливість до зміни станів і переживань партнера по спілкуванню і взаємодії.

Педагог спостерігає протягом 2–3 тижнів за особливостями проявів дітьми цих показників у спонтанних ситуаціях або спеціально змодельованих. Потім проводиться аналіз даних спостережень, і його результати вносяться в таблицю (або це можуть бути три таблиці – по кожному з показників – як зручніше).

Таблиця 3

Прояв здібностей у дітей до партнерської взаємодії

№	І.П.	Уміння слухати			Здатність домовлятися			Здатність до емоційно-експресивного налаштування		
		спокійно, терпляче слухає партнера	іноді перебиває	не вміє слухати	дається легко і спокійно	іноді сперечається	не погоджується, дратується, не вміє домовлятися	легко експресивно прилаштовується до партнера	насилу прилаштовується (за допомогою дорослих)	зовсім не може емоційно налаштуватися

На підставі даних таблиці можна встановити рівень розвитку у дитини здатності до партнерської взаємодії.

Високий рівень – дитина спокійно, терпляче слухає партнера, легко з ним домовляється і адекватно емоційно прилаштовується.

Середній рівень – може характеризуватися низкою варіантів: а) дитина вміє слухати і домовлятися, але не виявляє здатності емоційно прилаштовуватися до партнера; в) іноді (в деяких ситуаціях) проявляє недостатньо терпіння при слуханні партнера, не цілком адекватно розуміє його експресію і має труднощі під час домовляння з ним.

Низький рівень – тільки іноді проявляється одна із зазначених властивостей.

Нульовий рівень – не проявляється жодного з компонентів здатності до партнерської взаємодії.

Методи до поведінкового компонента**Метод спостереження**

Основним методом вивчення сформованості потреби заявити про себе, форм та засобів самовираження старших дошкільників, уміння продемонструвати себе іншим є *спостереження* за мовленнєвими висловлюваннями дітей та поведінковими актами у комуніка-

тивній діяльності. Інформативними для дослідника можуть бути ті ситуації, у яких дитина використовує вербальні та невербальні засоби задля того, щоб виразити себе, заявити про себе іншим, самій собі про те, що вона може, вміє, до чого прагне, щоб бути задоволеною собою, бути визнаною авторитетними людьми, щоб заявити про своє ставлення до інших. Цікавим є те, наскільки сама потреба і готовність виразити себе поєднується у дошкільників з конструктивними формами та засобами самовираження, зокрема з мовленнєвим оформленням цього вираження. Адже вже у дошкільному віці у зростаючої особистості має бути сформоване бажання і вміння заявити про себе, а мовлення та відповідна поведінка, у свою чергу, виступатимуть тими засобами, які допоможуть їй це здійснити.

Мета спостереження: вивчення сформованості потреби у дошкільників заявити про себе, здатності продемонструвати себе іншим; уміння добирати соціально прийнятні форми і засоби самовираження в умовах дитячого колективу в процесі комунікативної діяльності.

Результати спостереження фіксуються у протоколі, який дає можливість класифікувати:

- прагнення дитини заявити про себе, виразити себе з-поміж інших;
- соціально прийнятні та неприйнятні форми та засоби самовираження дошкільників у комунікативній діяльності;
- емоційні прояви та реакції дітей на висловлювання дорослих та однолітків;
- характер мовленнєвих контактів, життєві ситуації, у яких вони здійснювались;
- індивідуальні прояви поведінки та діяльності, що засвідчують змістові характеристики та типову форму самовираження дошкільників.

Протокол оформляється за таким зразком:

Ім'я дитини-----

Вік дитини-----

Діяльність, у процесі якої дитина самовиражається-----

Ситуація-----

Форми та засоби самовираження -----

Таблиця 4

Критерії та показники	Постійно	Частково	Не простежується	Коментарі
<p>Виявляє прагнення заявити про себе:</p> <ul style="list-style-type: none"> • заявляє про себе іншим; • демонструє свої хороші якості; • виявляє своє ставлення. 				
<p>Виявляє здатність у соціально прийнятній формі відстояти своє право на самовираження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вживає конструктивні мовленнєві форми та засоби; • презентує свої хороші якості; • керує власними діями та вчинками; • утримується від імпульсивних дій; • контролює свою емоційну поведінку; • передбачає вплив своїх слів на інших. 				
<p>Вживає емоційно забарвлені слова:</p> <ul style="list-style-type: none"> • приємні; • неприємні; • образливі. 				

<p>Виявляє здатність у неприйнятній формі відстояти своє право на самовираження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вживає деструктивні мовленнєві форми та засоби; • проявляє імпульсивні дії; • вирізняється егоїстичним, демонстративним характером поведінки; • вирізняється хвалькуватістю, зазнайством, авторитарністю; • вступає в суперечки заради відстоювання свого права на самовираження. 				
<p>Володіє культурою мовлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> • володіє нормами літературної мови; • точно і доречно вживає слова та вирази; • використовує засоби інтонаційної виразності; • уміло використовує мовно-виражальні засобів залежно від мети й обставин спілкування; • дотримується соціально прийнятних форм висловлювання. 				

Бажано здійснити по 2 спостереження в різних комунікативних ситуаціях дітей: у дитячому колективі закладу дошкільної освіти під

час довольної (прогулянки, ігрової діяльності) та організованої (заняття, колективна продуктивна діяльність дітей) діяльності. Всього буде здійснено близько 8 сеансів спостереження, що дозволить отримати різноманітну інформацію про сформованість у дошкільників культури самовираження у різних видах спілкування.

Характеристика рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

При визначенні рівнів вихованості у дошкільників культури самовираження у комунікативній діяльності, варто брати до уваги вищезазначені показники кожного критерію і структурну характеристику даного явища, виражену у компонентах.

А. Аніщук пропонує наступне оформлення якісно-кількісних даних щодо вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Таблиця 5

Якісна характеристика та кількісний розподіл дошкільників за рівнями вихованості культури самовираження у комунікативній діяльності

Рівні вихованості культури самовираження	Характеристика проявів	Кількісний розподіл (у %)
КОНСТРУКТИВНИЙ	Має сформовану потребу виразити себе у взаєминах з іншими, володіє конструктивними способами та засобами мовленнєвої взаємодії, орієнтується у ситуації спілкування (доцільно добирає мовленнєві та немовленнєві засоби, виходячи зі змісту ситуації, її учасників, власного ставлення), знаходить адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму. Демонструє свої індивідуальні особливості, дотримуючись норм мовленнєвої культури; здатний до співпереживання. Володіє базо-	

	<p>вими моральними поняттями, усвідомлює вплив своїх слів та вчинків на інших людей, діє з урахуванням можливих реакцій оточуючих; використовує засоби інтонаційної виразності, самостверджується у соціально прийнятній формі. Гармонійно поєднує зміст та мовленнєве оформлення висловлюваного, легко знаходить у своєму активному словнику адекватні слова та вирази, демонструє свої позитивні якості, проявляє тактовність, ввічливість, шанобливість, здатність домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку зору; радіти успіхам однолітків; володіє умінням вирішувати конфлікти у мирний спосіб; відсутність задрощів, спроб самовиразитися за рахунок приниження гідності партнера.</p>	
<p>СИТУАТИВНИЙ</p>	<p>Не сформована потреба виразити своє "Я" у взаєминах з іншими; бажання заявити про себе залежить від заохочення дорослих, а зміст і форма самовираження – від ситуації спілкування. Дошкільник володіє уявленням про конструктивні форми і засоби мовленнєвої взаємодії, але не завжди демонструє їх у комунікативній діяльності. Виражає свої індивідуальні особливості, не завжди дотримуючись норм мовленнєвої культури; здатність до співпереживання простежується час від часу. У комунікативній діяльності керується власним емоційним ставленням до ровесників, не завжди усвідомлюючи вплив своїх слів на інших. Володіє базовими моральними по-</p>	

	<p>няттями, має уявлення про зміст висловлюваного, але не завжди вживає відповідні слова, щоб його виразити. Доступність та адекватність висловлювання часто порушується через неспіввіднесення вираження свого ставлення до когось з мовленнєвим оформленням. Прояв тактовності, ввічливості, шанобливості; здатність домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися залежить від ставлення до партнера по спілкуванню, яке може бути ситуативним. Недостатньо розвинена здатність вирішувати конфлікти у мирний спосіб.</p>	
<p>ДЕСТРУКТИВНИЙ</p>	<p>Має сформовану потребу заявити про себе, але не вміє її реалізувати в процесі комунікації конструктивними формами і засобами самовираження. У вираженні свого ставлення не зважає на почуття інших, часто вступає у суперечки, щоб відстояти своє "Я". Відсутнє усвідомлення впливу своїх слів та вчинків на інших. Зміст та форма мовленнєвих висловлювань змінюються залежно від умов спілкування, настрою дитини. Часто вступає в суперечки заради відстоювання свого права на самовираження. Дошкільник володіє базовими моральними поняттями, але здебільшого мовленнєве оформлення не відповідає змісту висловлюваної думки. Мовлення емоційно напружене, егоцентричне, практично відсутні елементи творчості. Не вміє домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку</p>	

	зору, дотримуючись соціально прийнятних форм та норм мовленнєвої культури; відсутнє уміння розв'язувати конфлікти у мирний спосіб. Намагається самовиразитися за рахунок приниження гідності партнера, вдаючись до соціально неприйнятних форм – різких, агресивних, демонстративних, образливих.	
НИЗЬКИЙ	Характеризується нерозвиненою потребою заявити про себе під час комунікативної діяльності, обмеженим активним словником; незнанням норм мовленнєвої поведінки, низькою культурою самовираження. Відсутня власна думка, без вагань погоджується з думкою інших, уникає будь-яких комунікативних ситуацій, де потрібно визначитися, заявити про себе. Не вміє порівнювати себе з іншими, байдужий до оцінок інших, практично не реагує на них, не усвідомлює впливу своїх слів на інших. Virізняється нездатністю домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку зору.	

Проаналізувавши результати діагностичних методик дослідження, враховуючи характеристику проявів культури самовираження, визначається кількісний розподіл дітей за рівнями вихованості культури самовираження в процесі комунікативної діяльності.

Наявність низького та деструктивного рівнів вихованості зазначеної якості дає підстави оцінити, що у дошкільників культура самовираження не сформована і це потребує уваги з боку дорослих. Розробка ефективної системи роботи щодо виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності забезпечить успішність даного процесу.

РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Метод анкетування

Метод використовується з метою визначення рівня знань педагогів та членів родини, перш за все батьків, про сформованість у дітей культури самовираження у комунікативній діяльності, а також дасть можливість проаналізувати форми і засоби самовираження самих дорослих.

Метод анкетування, що використовується у роботі з вихователями має на меті дослідити характер виразів, за допомогою яких вихователі звертаються до дітей; виявити місце емоційного компонента у мовленні вихователів; відносно яких дітей застосовуються приємні (неприємні) звернення і якими словами діти реагують на висловлене вихователем звинувачення, покарання, роздратування.

Запитання анкети дають змогу з'ясувати, які приємні та неприємні слова використовують вихователі по відношенню до дітей у процесі життєдіяльності. Якщо неприємні слова мають місце в мовленні вихователів, то в яких випадках вони їх вживають і по відношенню до кого. Варто з'ясувати, які мовленнєві засоби переважають у мовленні вихователів по відношенню до "приємних" та "проблемних" дітей та встановити з позиції дорослих, якими словами та діями діти реагують на дані вислови. Також запитання анкети передбачають визначення, як реагують вихователі на вживання дітьми образливих слів і до яких мовленнєвих форм вдаються в процесі зауваження.

Анкета для вихователів

Шановні вихователі!

Ми досліджуємо рівень вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності. Просимо Вас щиро відповісти на запитання анонімної анкети. Дякуємо за співпрацю.

1. Якими приємними (неприємними) словами Ви користуєтесь найчастіше? В яких випадках?
2. Як найчастіше реагують різні діти на "приємні" і "неприємні" слова?
3. Якими словами та діями найчастіше діти реагують на вислів Вами:
 - зауваження;
 - зневажливості;
 - образи;

- звинувачення;
- покарання;
- роздратування?

4. Які вирази переважають у Ваших зверненнях до:

- "приємних";
- "проблемних" дітей?

5. Яким дітям найчастіше Ви допомагаєте словесно:

- заспокоюєте;
- підтримуєте;
- стимулюєте (авансуєте позитивну оцінку);
- висловлюєте незадоволення;
- робите зауваження;
- докоряєте?

6. Наскільки часто Ви робите дітям зауваження за використання ними слів образи та здійснення поганих вчинків:

- кожного разу;
- час від часу;
- рідко;
- ніколи.

7. До яких засобів діти вдаються найчастіше, відстоюючи власну думку

- серед однолітків;
- перед педагогом?

8. Чи аналізуєте з дітьми такі поняття, як "мовленнєва культура", "хороші та погані слова", "соціально прийнятна мовленнєва поведінка"? Які методи використовуєте?

(Відповідаючи на 6 запитання, варіант відповіді підкресліть).

Метод анкетування, що застосовується в роботі з батьками, спрямований на визначення розуміння ними соціально схвалювальних та неприйнятних форм та засобів самовираження, з'ясування словесних висловлювань та поведінкових дій, які вживають та застосовують їхні діти у різних емоційних станах, якими словами та діями відповідають на висловлені їм задоволення (незадоволення) та які мовленнєві конструкти та дії пов'язані з виявом емоцій, спостерігаються у самих батьків у процесі спілкування з дітьми.

Батькам дошкільників пропонується відповісти на запитання анкети, які за своїм змістом наближені до запитань бесіди з дітьми. Завдяки цьому буде одержано інформацію, яка наближена до реального стану речей, оскільки відповіді дітей і батьків дадуть можливість їх співставити, проаналізувати і зробити відповідні висновки.

Анкета для батьків

Шановні батьки!

Ми досліджуємо рівень вихованості у Вашої дитини культури самовираження у комунікативній діяльності. Просимо Вас щиро відповісти на запитання нашої анкети.

1. Ви найчастіше висловлюєте своїй дитині:

- задоволення;
- невдоволення?

2. Які слова та дії, як правило, використовуєте для вияву свого:

- задоволення;
- невдоволення нею (ним)?

3. Якими словами та діями відповідає Вам донька (син) на висловлене їй (йому):

- задоволення;
- невдоволення?

4. Якими словами розповідає Вам дитина про тих дітей і дорослих, до яких

- прихильна;
- не прихильна;
- байдужа?

5. До яких слів та дій Ви вдаєтеся, коли хочете своїй дитині:

- допомогти;
- привернути увагу;
- заохотити до діяльності;
- зробити зауваження?

6. До яких засобів вдається Ваша дитина, відстоюючи власну думку?

7. Якщо Ви відмовили у задоволенні прохання Вашої дитини, якою буде її реакція?

8. У Вашої дитини вміння слухати інших і говорити самій:

- поєднується гармонійно;

- слухає уважно і терпляче, говорить лаконічно і стримано;
- слухає короткий час неуважно, більше говорить сама;
- говорить сама, перебиває іншого?

9. Чи часто Ваша дитина провокує сварки? Що є причиною?

10. Як Ви розумієте поняття "соціально прийнятні та неприйнятні способи та засоби самовираження"?

(Відповідаючи на 8 запитання, підкресліть варіант відповіді. Якщо в переліку не передбачено Вашого варіанту, допишіть власний).

Методика "Який він (вона)?"

(О. Білобрикіна) [3]

Мета: виявити емоційно узагальнену оцінку дитини дорослими. Дорослому надається вісім характеристик, що відображають певний емоційний показник оцінки, серед них батьки і вихователі обирають одну, яка узагальнено, але, у той же час повно характеризує дитину. Батькам і педагогам пропонується заповнити мініанкету. Зразок анкети.

ПІБ дитини _____

Дата народження _____

Група _____

Хто оцінює (необхідне підкреслити): батько, мати, вихователь (зазначте, будь ласка, своє ім'я та по батькові).

Діагностика емоційного стану дошкільників

Інструкція: "Будь ласка, підкресліть із нижченаведеного списку одне слово, яке, на Вашу думку, найточніше характеризує дитину:

- гарний;
- найкращий;
- такий самий, як усі діти;
- ніякий;
- поганий;
- гірший за всіх;
- коли як (залежно від обставин відповідає кожна з наведених характеристик);
- не знаю (важко відповісти)".

Обробка та інтерпретація результатів

Результати анкетування співвідносяться з одним із показників емоційної спрямованості оцінки дитини.

Оцінка відповідей педагогів

Варіанти відповідей	Емоційний знак	Бал
Найкращий Гарний	Позитивна оцінка	4
Такий самий, як усі діти	Нейтральна (невизначена)	3
Коли як: залежно від обставин відповідає кожна з наведених характеристик	Амбівалентна (суперечлива)	2
Не знаю. Ніякий. Важко відповісти	Індиферентна (байдужа)	1
Гірший за всіх. Поганий	Негативна	0

Отриманий показник дозволяє виявити характер загальної оцінки дитини з боку педагогів і батьків, співвідношення її з показником спрямованості загальної самооцінки дитини. Загадковий світ емоцій, який було отримано за результатами методики для дітей "Який я?", дає інформацію про ступінь значущості соціального оточення і специфіки його впливу на розвиток самооцінки, самовизначення дитини.

Для обробки та аналізу зібраних матеріалів використовуються *методи математичної статистики*.

Отже, розроблена методика на визначення рівня вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності поєднує комплекс методів, адаптованих до особливостей досліджуваної проблеми. Взаємодоповнюваність методів дослідження дають підстави говорити про ефективність та об'єктивність здобутої інформації.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Педагогічні умови оптимізації виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Умови оптимізації виховного процесу культури самовираження у комунікативній діяльності – це ті чинники, що стимулюють, активізують мовленнєву діяльність дітей, обумовлюють повніше виявлення їхніх можливостей та умінь, не викликаючи водночас переобтяження ні дітей, ні педагогів. У якості дієвого чинника, що з умови оптимізації продукує новий етап розвитку культури самовираження, виступають вихователі, діти.

Зважаючи на складність процесу самовираження, його залежність від багатьох чинників, можна констатувати, що оптимізацію виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності не може задовольнити якась одна педагогічна умова чи декілька умов, не пов'язаних безпосередньо сутнісними зв'язками. Тому необхідний певний комплекс педагогічних умов, під яким розуміємо таку сукупність, у якій кожна умова слугує досягненню однієї з послідовних конкретизованих цілей на шляху до зазначеної кінцевої мети.

Такі педагогічні умови мають створюватися як у закладах дошкільної освіти, так і в сім'ї. Дослідницькій галузі пропонується комплекс педагогічних умов виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Обґрунтований комплекс включає такі педагогічні умови:

1. Збагачення мовлення дітей життєвосмисловими мовленнєвими конструктами, які виражають приємні почуття та ставлення.

2. Формування у дошкільників потреби у самовираженні та вміння виражати емоційно-ціннісне ставлення до себе та інших соціально-прийнятними мовленнєвими засобами.

3. Створення культурно-ігрового простору, що забезпечить вправлення дітей у вживанні культурних форм самовираження.

4. Вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків.

Розвиток потреби у самовираженні старших дошкільників засобами мовлення здійснюється через формування доступних їхньому вікові понять. Оскільки мова йде про культуру самовираження, то дитина повинна уміти передавати словами такі почуття, як чуйність, ввічливість, доброзичливість, турботливість, товариськість; проявляти приязнь, жаль, щирість, толерантність, відповідальність, вдячність, любов у взаєминах з іншими. Має засвоїти ввічливі, приємні, чарівні слова, формули мовленнєвого етикету, що визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, похвала тощо.

Потреба у самовираженні може проявлятися у дитини в соціально цінній, соціально корисній, соціально значущій формах. Знаходить своє задоволення, в першу чергу, у сюжетно-рольовій грі. Будь-

яка гра, а особливо, сюжетно-рольова стимулює дітей до мовленнєвої активності, навіть мовчазних. Д. Ельконін висловив припущення, що гра становить своєрідну практику оперування словом [28]. У процесі сюжетно-рольової гри формується вміння дітей у певній ситуації зрозуміти один одного, підтримати ініціативу однолітка, розвинути власну думку, домовитись та спланувати послідовність своїх дій. Гра вимагає від дітей уміння розуміти наміри, дії один одного і необхідність взаєморозуміння вимагає від дітей здатності висловити свої думки мовленнєвими засобами.

Про становлення елементів культури самовираження дошкільників доцільно говорити саме в контексті їх залучення в дитячому закладі до різноманітних комунікативних ігор, які організовані вихователем або самими дітьми. Мова йде про *створення культурно-ігрового простору у закладах дошкільної освіти*. Застосування *комунікативних ігор* дасть можливість кожній дитині програти увесь спектр соціальних ролей. Комунікативна гра передбачає спільну діяльність, самовираження і взаємну співпрацю, розвиток навичок спілкування і формування дружніх стосунків. Дитина "вбирає в себе" певні особливості поведінки, самовираження інших дітей, які цілком можуть стати в подальшому особливостями її культури самовираження. В процесі ігрової діяльності можна простежити багато особливостей культури самовираження дитини. Це може бути уміння дитини виділяти мету своєї діяльності в грі, вибирати засоби для її досягнення, способи їх застосування; взаємодія з іншими учасниками гри, розподіл обов'язків у грі відповідно до можливостей і інтересів кожного, дотриманням правил, порядку, вміння вирішувати спірні питання і конфлікти без втручання дорослого та ін.

Гра є тим простором, де в діяльності проявляються реальні та ігрові відносини, ціннісні орієнтири і норми комунікацій. У дитини формується стійкий образ свого "Я" як особистості, досвід культури спілкування, поведінки та взаємодії. Дитина самовиражається, "приміряючи" на собі ті чи інші ігрові ролі. Як зазначає В. Іванова, простір дитячої гри перебудовує поведінку дитини на основі засвоєних культурних, моральних норм і правил, моделює соціальні відносини і активно конструює нові форми діяльності. Вона здатна відтворювати не тільки людські відносини, а й культурні цінності [9]. Введення правил і

цінностей у простір гри дозволяє регулювати мовленнєву поведінку дитини і створювати передумови для виховання культури самовираження самої дитини.

Елементи культури самовираження дошкільників проявляються у взаєминах між дітьми в процесі виконання *спільної діяльності*. Залучення вихованців до спільної діяльності, в процесі якої вони спілкуються, спонукає їх повідомляти один одному про свої наміри, мотиви і цілі; до розвитку навичок самоорганізації, формування колективістських почуттів, що, в кінцевому результаті, виражається на проявах елементів їх культури самовираження. Саме через взаємини в ході виконання дошкільниками спільної діяльності, найбільш яскраво проявляються елементи культури самовираження кожної дитини.

Вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків. потребує спільної роботи закладу дошкільної освіти і сім'ї. Оскільки саме вони є носіями зразків мовленнєвої поведінки і взаємовідносин у різних комунікативних актах. Дорослі мають пропонувати дітям ідеальні (або близькі до них) еталони мовлення (багатий лексичний словник, грамотність, відсутність образливих слів, позитивне емоційне забарвлення); оптимальний тон; індивідуалізовані звертання до дітей (урахування тих позитивних форм звертань, які вживаються в сім'ї: пестливі імена, приємні слова, слова-заохочення тощо). Демонструвати вдалі, "правильні" моделі самовираження, які повинна засвоїти дитина, а це обов'язково веде за собою становлення такого елемента культури самовираження, як спосіб комунікативної дії і засіб самоорганізуючої діяльності.

Таким чином, кожна попередня умова готує підґрунтя для наступної, що й характеризує їхній взаємозв'язок. Поступово, за сприятливих умов життєзабезпечення у дитини формуватимуться елементи культури самовираження, що й визначатимуть характер її комунікативної діяльності. Вищеназвані умови можуть бути виконані тоді, коли їх реалізація буде забезпечуватись, з одного боку, професійною мовленнєвою компетентністю та особистими якостями педагога і, з другого – досконалою мовою батьків, яка б засвічувала оптимальний рівень їхньої мовленнєвої культури.

Розробка методики виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Методика виховання культури самовираження дошкільників включає комплекс методів, прийомів, засобів, що уможливають ефективність даного процесу в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї, сприяють оптимізації виховання та досягненню високого результату. Кожен педагог розробляє власну методику, може керуватися уже відомими методами, модифікуючи їх та адаптуючи до визначених завдань.

Організація методики виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності передбачає комплекс методів, які задіюються в роботі з дітьми та дорослими.

Нижче подано класифікацію методів, які систематизовані відповідно визначених педагогічних умов, і спрямовані на роботу з дошкільниками, педагогами та батьками.

Методи для реалізації першої педагогічної умови

Перша педагогічна умова виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності передбачає *збагачення мовлення дітей життєвосмисловими мовленнєвими конструктами, які виражають приємні почуття та ставлення.*

"Формуємо у дошкільників доступні їх віку поняття"

(методика А. Аніщук)

Мета: поглиблювати знання дітей про розуміння значень слів, які виражають різні почуття; збагачувати словник дитини словами, що виражають відповідні емоційні стани, зокрема приємні почуття.

"Чуйність та байдужість"

Базовий компонент дошкільної освіти передбачає вміння дитини орієнтуватися у назвах та специфіці проявів основних емоцій (інтересу, радості, подиву, горя, гніву, огиди, презирства, страху, сорому, провини), розрізняти прояви кожної з них; уміти передавати словами такі почуття, як чуйність, байдужість, ввічливість, доброзичливість, турботливість, товариськість; виявляти почуття приязні, жалю, щирості, відповідальності, вдячності, любові у взаєминах з іншими. Згідно з вимогами дитина повинна знати тих, хто байдуже чи неприязно ставиться до неї, усвідомлювати відповідне власне ставлення до інших, розуміти причини цього, усувати з власного спілкування те, що спричиняє байдуже або недружнє ставлення інших.

Розповідь вихователя про байдуже і чуйне ставлення

Мета: донести до свідомості дитини розуміння почуття байдужості та чуйності, вираження їх словами та викорінення причин, які спричиняють байдуже ставлення. Виховувати ціннісне ставлення до своїх товаришів (учити бачити в них щось хороше), навчити думати про вплив своїх слів на настрій іншого.

Вихователь. Діти, сьогодні я запрошую вас у Країну Добрих справ. Тут завжди чути ввічливі слова, люди добрі і привітні. Ось у цьому будиночку живуть чуйні люди. *Чуйні* – це такі люди, які відчують чужу біду, можуть підтримати, поспівчувати. А ще вони порадіють разом із вами. Таким людям завжди раді, бо вони несуть із собою радість і тепло.

Але, на жаль, поряд із чуйними людьми живуть *байдужі* люди. Мені хочеться розповісти вам про те, що є хлопчики та дівчатка, до яких ви ставитеся з симпатією, товаришуєте з ними, а є частина дітей, яких ви не помічаєте, ви байдужі до них, вони вам нецікаві. Коли ми ставимо вам запитання, "якими словами ви звертаєтесь до людей, які вам байдужі, ви говорите". "Ніякими, не знаю, не цікавлюсь". Але це не означає, що кожен з вас не цікавить ту людину, про яку йтиме мова.

Якби ти запитав у людини, до котрої не маєш ніякої справи і котрою не цікавишся, але яка бачить тебе у різних ситуаціях, про те, як вона до тебе ставиться, то ти почув би багато цікавого про себе. Тому не повинно бути байдужих вам людей. Не лише ти певним чином ставишся до інших, а й кожний інший, який тебе бачить і одержує про тебе інформацію, теж до тебе певним чином ставиться, але ти про те не запитуєш, тому що та людина тебе не цікавить, ти ставишся до неї "ніяк". Щоб не було такого ставлення, потрібно побачити ту людину з кращих боків і зацікавитись нею, налаштуватися на приємну співпрацю. В результаті ти позбавишся свого байдужого ставлення.

Вихователь. Діти, а чи замислювалися ви над тим, що з волі байдужих людей існує на нашій землі багато лиха? Це з їхньої мовчазної згоди ще живе підлість і брехня серед людей. Чому? Бо вони байдужі:

- не думають над тим, що їхні слова, вчинки, поведінка можуть завдати іншим людям болю, кривди, тяжких переживань;
- не вміють відчувати поруч із собою близьких людей;
- не вміють розуміти їх почуття, бажання;

- не навчилися відчувати радість, горе, біду, нещастя не тільки людей, а й інших істот;

- не вміють підтримати людину, допомогти їй, підбадьорити. Бо вони – байдужі! А байдужість – це душевна сліпота.

Слово "байдуже" – наше власне, українське. Воно походить від слова "баяти", тобто "говорити", і слова "дуже". Справді, байдужа людина може говорити дуже і навіть дуже гарно, але душа в неї черства. У неї немає співчуття, жалю до інших людей. Вона не помічає тих, хто поруч, не допоможе у важкі хвилини, оскільки турбується тільки про себе. У байдужої людини – кам'яне серце. А чому людина стає байдужою? (Відповіді дітей.)

Вихователь. Діти, запрошую вас у подорож казками, у яких розповідається про чуйність, доброту та байдужість. Пригадайте казку про маму-зозулю. Чому ця жінка обернулася на зозулю? Чи любили діти свою маму? Як вони мали вчинити, коли мати просила про допомогу? (Відповіді дітей.)

Пригадаймо казочку *Валентина Катаєва* "Квітка-семиквітка". Пам'ятаєте, у Жені було сім чарівних пелюсток, відірвавши які вона могла загадати будь-яке бажання. Але дівчинка витратила майже всю силу чарівної квітки на пустощі і лише останню пелюстку використала для чого? (Вона забажала, щоб одужав хлопчик, у якого були хворі ноги і який через це не міг ходити, бігати, гратися з дітьми.) Що ми можемо сказати про Женю? (Відповіді дітей.) Спочатку вона не хотіла думати про інших, а думала лише про задоволення своїх забаганок. Це і є приклад байдужості. Але зрештою все-таки виявила чуйність. Побачивши, що марно використала шість пелюсток, вона не тільки не пошкодувала останню пелюсточку, а з радістю віддала її задля того, щоб допомогти хлопчикові.

Байдужість і чуйність видно у вчинках людей.

Запитання до дітей:

- Якщо Маринка жаліє маленьке хворе кошеня, вона яка?

- Якщо Петрик грається тихенько, коли у мами болить голова, то він який?

- Якщо Іванко радіє, коли тобі добре, то він який?

- Якщо Сергійко не допоміг хлопчику, що впав у калюжу, він який?

Вихователь. Сердечний, людяний, гуманний – найкращі слова. Вони так легко вимовляються, але ці слова потрібно заслужити. Скільки добрих справ потрібно здійснити, щоб отримати в нагороду ці слова!

Пам'ятайте, що чуйних людей більше!

Оптимальною системою виховної роботи поглиблення знань дітей щодо розуміння значень слів, які є ключовими для мовленнєвої культури дитини, є читання художніх творів та бесіда за їх змістом. Найкращими зразками таких творів являються: "Чому дідусь такий добрий сьогодні?", "Ласкавий вітер і злий вітрюга", "Білочка і добра людина" В. Сухомлинського; "Сини", "Троє товаришів" В. Осєєвої; "Добра дівчина" М. Магери, "Хлопчик-зірочка" Оскара Уайльда та ін. Казки "Морозко", "Крошечка-Хаврошечка", "Як гукнеться, так і відгукнеться", "Рукодільниця", "Сестриця Оленка і братик Іванко", "Василиса-Прекрасна", "Царівна-жаба", "Розумниця", "Дідова дочка і бабина", "Казка про Марусю" та багато інших.

Читання оповідання В. Сухомлинського "Ласкавий вітер і злий вітрюга"

Мета: викликати у дітей теплі почуття до інших, виховувати доброту, турботливість, доброзичливість, вдячність, збагачувати словник дітей приємними словами.

Читання оповідання вихователем

У темному лісі, у глибокому яру спали два вітри. Ласкавий Вітер – хлопець з синіми очима. А холодний Вітрюга – дід з колючою бородою.

Прийшла зима. Сонечко не могло піднятися високо над землею. Білі сніги вкрили поле. Зашуміли тривожно верховіття дерев. Прокинувся в глибокому яру холодний Вітрюга. Встав, вийшов з лісу. Застогнала хуртовина. Йде по землі холодний Вітрюга, замерзають річки, гуде хуртовина.

Та ось піднялось сонечко вище над землею. Заболіла спина у холодного Вітрюги. Доплентав він у темний ліс, заліз у глибокий яр.

Прокинувся ласкавий Вітер, вийшов з лісу.

Засміялося сонечко, потекли, потекли струмки, зацвіли квіти, зашуміли трави.

Бесіда з дітьми:

- Підберіть слова, які б охарактеризували ласкавого Вітра.
- Якими словами можна охарактеризувати холодного Вітрюгана?

- Що відбувається навкруги, коли віє ласкавий Вітер і холодний Вітрюган?

- Якими людськими почуттями можна наділити ласкавого Вітра?

- Якими людськими почуттями можна наділити холодного Вітрюгана?

Читання оповідання Дж. Родарі "Рожеве слівце "привіт"

Мета: активізувати словник дитини приємними словами, необхідними для культури самовираження.

Вихователь: "Один хлопчик розгубив усі хороші слова, залишилися у нього тільки погані. Тоді мама відвела його до лікаря (в лікаря були величезні вуса). Той сказав:

– Відкрий рот, висунь язик, подивись вгору, подивись на кінчик свого носа, надуй щоки.

І потім велів хлопчику піти пошукати хороше слівце. Спочатку хлопчик знайшов таке слово (показує відстань сантиметрів двадцять), це було "у-у-уф". Тобто негарне слово. Потім знайшов ось таке (слова завдовжки п'ять-десять сантиметрів) – "відчепись". Теж погане. Нарешті він знайшов рожеве слівце "привіт!", поклав його в кишеню, відніс додому і навчився говорити добрі слова, став хорошим хлопчиком (Дж. Родарі).

Запитання до дітей:

- Які ще хороші слова ви знаєте?
- Чому їх називають чарівними?
- Кому і коли ви говорите чарівні слова?
- Чи допомагають вам у житті чарівні слова? Як?

Читання оповідання В. Сухомлинського "Навіщо дякують?"

Мета: збагатити словник дитини словами подяки.

Вихователь: "Дрімучим лісом ішли двоє подорожніх: дідусь і хлопчик. Було жарко, хотілося пити. Нарешті вони прийшли до струмочка. Тихо дзюрчала холодна вода. Мандрівники нахилились, щоб напитися. Дідусь сказав: – Дякую тобі, струмочку. Хлопчик усміхнувся. – Чого ти усміхнувся, хлопче? – запитав дідусь. – Навіщо ви, дідусю, сказали струмкові "Дякую"? Він же не живий, не дізнається про вашу подяку, не почує ваших слів. – Це так. Якби води напився вовк, він міг

би й не дякувати. Ми ж не вовки, а люди. Розумієш, навіщо людина говорить "Спасибі?" А знаєш, кого це слово вшановує, звеличує, підносить? Хлопчик замислився. Він ще ніколи не думав над цією мудрою істиною. Тепер саме був час подумати: дорога через ліс ще довга.

Бесіда з дітьми:

- Чи правильно зробив дідусь, що подякував струмочку?
- Навіщо дякувати струмочку, який цього не почує?
- Чому хлопчик усміхнувся, почувши слова подяки від дідуся?
- Що можна сказати про дідуся? Який він?
- Як ви вважаєте, коли потрібно дякувати, в яких ситуаціях?
- Які слова подяки ви знаєте? (дякую, спасибі, дуже вдячний, на здоров'я, прошу, будь ласка).

Вихователь: "Діти, люди можуть дякувати не лише людям, а й природі, яка їх оточує, наприклад, сонечку за тепло; дощику за водичку, яка напоює рослини та тварин; вітру за те, що розганяє хмари... Коли людина дякує, вона показує, що вона вихована та ввічлива, цінує слова та вчинки інших. І не важливо, кому людина дякує, сонечку чи іншій людині.

– Погляньте навколо та скажіть, кому або чому і за що ми могли б зараз сказати "дякуємо"? (Діти наводять приклади).

Використання прислів'їв

Тема "Слово чемне кожному приємне"

Аналіз прислів'їв:

Будь ласка не кланяється, а спасибі спини не гне,
З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим,
Ввічливих і лагідних скрізь шанують.
Лагідне слово ключ до серця. Від щирого слова радіє світ.
На лагідність відповідають добротою.
Спершу подумай, потім скажи.
Ввічливість не вадить й короні.
Ввічливості відкриваються всі двері.
Говорити добрі слова – це щастя.
Стримуй себе у всьому, а найбільше в словах.
З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим.
Приємне слово всім до любові, а мова гірка – кожен тіка.
За добре слово не платять грошей, а скажеш – усім приємно.
Добре слово коштує мало, а значить багато.

Не золото прикрашає людину, а ввічливість.

Якщо ввічливо попросиш, завжди дадуть.

Слова щирого вітання дорожчі за частування.

Якщо діти не зможуть пояснити значення прислів'я, то пояснює вихователь.

Наприклад. Вихователь:

– Коли ми піднімаємо великий камінь, нам важко? (Так). А коли кажемо "будь ласка"? (Ні). Отже, сказати "будь ласка" зовсім не важко, тому й кажуть, що "Будь ласка не кланяється".

Читання вірша Генріха Сапгіра

"Самі слова"

Мета: засвоєння етикетних слів вітання, подяки, прохання.

- Де ж твоє здрастуй?
- Взяв півень горластий.
- Де твоє спасибі?
- Проковтнула риба.
- А скажи, будь ласка, де твоє будь ласка?
- Пес сердитий прибігав

І будь ласка відібрав <...>

Відвернулись від мене всі діти, не хочуть зі мною дружити.

Що ж тепер маю робити? Як, скажіть, мені жити?

Бесіда з дітьми:

- Чому бідкається герой?
- Давайте придумаємо йому ім'я.
- Що треба зробити, щоб він не засмучувався?
- Хто винен у біді героя вірша? (Півень, риба, пес, герой сам винен).

Читання казки Оскара Уайльда "Хлопчик-зірочка"

Мета: актуалізувати уявлення дітей про розуміння понять добра і зла, збагатити словник дитини словами, що виражають дані почуття.

Вихователь читає казку:

(<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=646>)

Бесіда з дітьми:

- З якою людиною приємніше спілкуватися: зі злою чи з доброю?
- Чому?
- Які слова говорить добра людина?
- Які слова говорить зла людина?
- Що ви відчуваєте, коли чуєте приємні і неприємні слова?

Розповідь вихователя про ввічливість

Мета: збагатити словник дітей ввічливими словами.

Діти, поговоримо з вами про чарівні слова. Вони бувають не тільки в казках. Ми чуємо їх досить часто, хоча й подекуди не звертаємо на них уваги. Проте ці не зовсім звичайні слова дуже потрібні всім нам. Йдеться про слова ввічливості.

Ось ти розлив чай на стіл. Мама, звичайно, буде незадоволеною. Але якщо ти підійдеш до неї і ввічливо скажеш: "Матусю, вибач мені, будь ласка, я не навмисно", – то вона не буде надто вже сердитися!

Ще один приклад. Ти гуляєш на вулиці й тобі треба дізнатися, котра зараз година. Можна підійти до перехожого та ввічливо запитати: "Дядечку, скажіть, будь ласка, котра зараз година", – і ти відразу отримаєш відповідь. А якщо звернутися неввічливо: "Дядьку, скажи, котра година", – тобі можуть і не відповісти!

От і виходить, що знати чарівні слова ввічливості під час спілкування просто необхідно. А скільки ти знаєш таких слів?

Бесіда з дітьми:

- Що ти скажеш, зустрівши на вулиці свого товариша?
- Якими словами ти вітаєш зранку тата й матусю?
- Що каже мама, укладаючи тебе спати?
- Що треба сказати, коли всі сідають за стіл?
- Що ти скажеш, якщо маєш комусь подякувати?
- Які слова вживаєш, коли хочеш когось про щось попросити?
- Що ти скажеш, якщо треба вибачитися?
- Які слова кажуть ввічливі люди, прощаючись?
- Діти, ми пригадали ввічливі слова, ці слова мають знати всі люди. Запам'ятайте їх: *дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.*

Читання англійського народного вірша

"Чарівні слова"

(переклад Валерія Гужви)

До всіх сердець, як до дверей,
Є ключики малі,
Їх кожен легко підбере,
Якщо йому не лінь.
Ти, друже, мусиш знати їх,

Запам'ятать неважко
Маленькі ключики твої –
"Спасибі" і "Будь ласка".

Вихователь:

- Діти, ключики ці дійсно є чарівними, бо вони відкривають людські серця. Чемність є однією з найважливіших рис людини. З добрими, чуйними, ввічливими людьми завжди хочеться спілкуватися, бути поруч, в разі потреби, прийти на допомогу. Давайте спробуємо разом підготувати словничок чемної людини (діти називають чемні слова, а вихователь записує).

Доцільним методом виховання культури самовираження є *розповідання вихователем сюжетів*, у яких, на конкретних прикладах демонструються зразки мовленнєвої культури в процесі вираження добрих вчинків, чуйного ставлення, щирих стосунків, почуття вдячності. Дошкільники засвоюють ввічливі слова: *дякую, спасибі, прошу, будь-ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.*

Нижче наведено перелік ігор та вправ, що забезпечують засвоєння приємних слів, формул мовленнєвого етикету у різних комунікативних ситуаціях.

Ігри **"Мийна машина"** (А. Аніщук)

Мета: збагатити словник дітей словами, що виражають приємні почуття.

Хід гри: дитина ходить по колу й торкається плечей кожного гравця. При цьому промовляє приємні слова. Наприклад: "Ти лагідна, ніжна, гарна".

Після гри запитати в кожної дитини, що вона відчуває, коли їй кажуть такі слова.

Як показує практика, у процесі самовираження дошкільники часто вживають грубі, лайливі слова, для того, щоб себе показати, виділитись серед інших, відстояти свою думку, висловити неповагу до іншого. Як писав Я. Корчак, такі слова "бувають болючіші від фізичного удару". Часто дорослі припускаються помилок, не замислюються над тим, які слова вживають вони самі і їхні діти. Тому наступна гра спрямована на викорінення таких слів зі словника дитини.

"Чарівний букет квітів"

(Г. Дегтярєва, О. Тарасова, А. Фоменко) [18]

Мета: закріпити уміння дітей робити компліменти іншим під час вираження доброзичливих почуттів.

Хід гри: На підлозі дорослий розстеляє шматок зеленої тканини, наголошуючи на тому, що це галявина. Запитує у дітей: "Чого на ній не вистачає?" Якщо діти називають, що не вистачає квітів, то пропонує прикрасити цю галявинку квітами з пелюсток. Кожна пелюстка – це комплімент, добре і ніжне слово будь-якому малюкові. Таким чином, дорослий разом з дітьми робить висновок, що потрібно бути добрим і уважним до оточуючих і прикрашати життя хорошими словами.

"Корзина для сміття"

(А. Аніщук)

Мета: викоринити неприємні слова зі словника дитини, донести до її розуміння важливість турботливого ставлення до інших, вплив образливих слів на настрій іншої людини.

(Вихователь розповідає дітям про шкідливість сміття.)

Вихователь: – Діти, давайте пограємо у гру "Корзина для сміття". Ви знаєте, що в цю корзину викидають все непотрібне, що забруднює будь-яке приміщення, в тому числі і нашу кімнату, в результаті чого вона стає чистою і красивою. Так і наше мовлення часто буває забруднене грубими, образливими словами, які дехто вживає відносно рідних, своїх друзів. Цього робити не можна: негативні слова, як сміття, погіршують стан іншої людини, стосунки з нею. Пригадайте подумки всі образливі слова, які ви знаєте. Намалюйте обличчя людини, яка почула таке неприємне слово. Як це слово вплинуло на її настрій?

А тепер давайте позбавимося таких слів, "викинувши" їх у корзину для сміття разом із папірцем, щоб ті образливі слова, які ви знаєте, ніколи більше не звучали у нашому мовленні, нікого не засмучували. Віднині свої почуття виражайте лише приємними, лагідними словами, які відповідно створюватимуть приємний настрій у вашого співрозмовника.

"Прощання з гостем"

(Г. Лопатіна) [16]

Мета: познайомити дітей з правилами мовленнєвої поведінки під час прощання, а також етикетними висловами запрошення в гості та вдячності: "До побачення! Дякую за гостинність! Приходьте в гості!"

Хід гри

Вихователь: – Сутеніло. Сусідка сказала, що їй вже час йти додому. Усі почали прощатися з гостею.

Дідусь: – На все добре!

Бабуся: – На все добре!

Тато: – Раді були познайомитись!

Мама: – Сподіваюся, ми скоро зустрінемося, приходьте в гості, будь ласка!

Дідусь: – Приходьте частіше.

Бабуся: – Заходьте! Ми завжди раді гостям.

Тато: – Ви для нас бажаний гість!

Оля: – Дякую за груші. До побачення! Мама: До побачення!

Сусідка: – Спасибі. Було дуже весело. Приходьте і ви в гості до мене всією родиною. Буду дуже-дуже рада.

Вихователь: – З'явився Сашко. Усі відразу притихли.

Сашко: – До побачення!

Вихователь: – Якими словами господарі прощалися з гостею? Які вислови Вам запам'яталися? А як повели себе діти? Чи гарно поведив себе Сашко цього разу? (Діти відповідають на запитання).

Наприклад, кожен говорить сусідці на прощання приємні слова. Сашко поводить себе гарно. Він вихований хлопчик.

Вихователь: – Усі діти знають, що при зустрічі люди говорять одне одному "Добридень", а на прощання "До побачення". А що ще можна сказати одне одному на прощання? Подумайте та скажіть.

Вправи

"Чарівні слова"

(А. Аніщук)

Мета: активізувати лексичний запас дітей словами ввічливості, донести до їх розуміння значення таких слів у житті кожної людини.

Вихователь: – Бути добрими, чемними, ввічливими нам допомагають ввічливі слова. Кожна людина їх використовує в процесі спілкування. Ви їх усіх знаєте. Це можуть бути слова вітання, подяки, прощання, вибачення, інші слова ввічливості. Давайте разом пригадаємо і спробуємо об'єднати їх у групи.

Вихователь записує слова, які називають діти.

Таблиця 7

Слова вітання	Слова прощання	Слова вдячності	Слова вибачення	Слова прохання	Інші ввічливі слова
"здас-туйте", "привіт", "добрий день", "добри-день", "доброго ранку", "добрий вечір", "здоров", "здоро-венькі були", "салют", "світлої днини", "доброго вечора", "доброго дня", "мої вітання", "вітаю Вас", "радий Вас бачити", "приємно зустрі-тися".	"передаю вітання", "будьте здорові", "на все добре", "проща-вай", "до побачен-ня", "до зустрічі", "бувай", "надо-браніч", "бувайте здорові", "на все добре", "до наступної зустрічі", "ходи здоро-вий".	"дякую", "спасибі", "з вдяч-ністю", "велике спасибі", "дуже дякуємо", "вдячні Вам", "смачно-го", "уклінно дякую", "щиро дякую", "дуже вдячний".	"вибач мені", "пробачте мені", "спасибі", "вибачайте", "я не хотів", "не знав", "не подумав", "перепро-шую", "даруйте", "прошу вибачити", "перепро-шую".	"будь ласка", "дуже просимо", "дозвольте допомог-ти", "уклін-но прошу", "з Вашого дозволу", "дозволь-те", "будьте ласкаві".	"дозвольте Вам допо-могти", "заходьте, будь ласка", "сідайте, будь ласка", "смачного", "приємного апетиту", "гарних снів", "рідненькі мої". <i>Ласкаві звернення до рідних:</i> "татусю", "матусю", "бабусю", "братику", "сестрич-ко", "тітонько" та ін.

Азбука добрих слів

(А. Аніщук)

Мета: вчити дітей складати "Азбуку добрих слів", сприяти засвоєнню конструктивних форм спілкування.

Вихователь пропонує дітям пригадати: *добрі слова, слова-компліменти, слова ввічливості, казкові "чарівні слова"*.

Бесіда з дітьми:

- Назвіть добрих героїв казок.
- Які "чарівні слова" вони говорили?
- Які добрі діла і вчинки вони здійснили?
- Яке значення мають "чарівні слова" під час спілкування?

Методи для реалізації другої педагогічної умови

Експериментальна робота має спрямовуватися на *формування у дошкільників потреби у самовираженні та вміння виражати емоційно-ціннісне ставлення до себе та інших соціально-прийнятними мовленнєвими засобами.*

"Прислухайся до себе"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: навчити дітей виражати свої думки конструктивними мовленнєвими засобами, виховувати позитивне ставлення до себе.

Вихователь пропонує дітям прислухатися до своїх думок, бажань і, дібравши відповідні фрази, виразити їх словесно. Подумати, який настрій у них переважає (радісний чи сумний). Дібрати слова, які, на їхню думку, виражають радісний настрій і слова, що виражають сумний настрій. Вихователь пропонує дітям закінчити речення: "Я відрізняюся від інших тим, що...". Наприкінці вправи вихователь каже дітям, що кожна людина неповторна, унікальна, кожен з них не такий як інші, і таких, як вони, більше немає.

"Хто я такий?"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: систематизувати знання дітей про себе, свої якості, особливості; закріпити в них розуміння понять: Я – дівчинка, Я – хлопчик та слова, які їх характеризують. Вчити висловлюватись точно, доречно, виразно.

Завдання вправи. Вихователь пропонує дітям розповісти про себе.

Хід вправи. Діти сідають півколом. Кожна дитина, торкаючись долоньки сусіда, називає своє ім'я і розповідає про себе (коли народилася, скільки років, чим захоплюється, які хороші риси їй притаманні, з ким товаришує?). Вихователь запитує у дітей про їхню стать. Наприклад: "Іринко, ти хто? – Дівчинка. Сашко, а ти хто? – Хлопчик". Хлопчикам пропонує розповісти про дівчаток (які бувають дівчатка?), а дівчаткам про хлопчиків (які бувають хлопчики?). Діти мають виділити основні риси характеру, притаманні хлопчикам і дівчаткам.

"Моє ім'я – дорога до життя"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: стимулювати інтерес дітей до своєї особистості через пізнання імені. Збагачувати їхнє мовлення пестливими словами.

Вступне слово вихователя. "На Землі сталося диво – народилася дитина. Якою вона буде – розумною чи не дуже, доброю чи злою, важко відповісти. Але одне вже можна сказати з упевненістю: вона носитиме те ім'я, яке їй дадуть батьки, ім'я – це слово, яке першим приходить до людини і залишається з нею на все життя. Тож воно має бути дзвінким і гарним.

Хід вправи. Вихователь запитує у дітей чи знають вони імена та по батькові своїх мам і тат, бабусь і дідусів, інших близьких людей. І як їх називали, коли вони були маленькими хлопчиками і дівчатками. Діти за бажанням по черзі розповідають.

"Прийняття свого "Я""

(О. Колесникова) [11]

Розповідь вихователя. "Прийняття свого "Я" посилюється, якщо тебе приймають люди, яких ти шануєш. Пригадай тих людей, які тебе приймають і люблять, і твоє прийняття власного "Я" посилиться. Людина, яка себе не цінує, підсвідомо налаштовується на те, що й інші не будуть її цінувати. Внаслідок цього вона поводить себе так, що, дійсно, й немає за що цінувати. Люди починають відвертатись від неї. З іншого боку, людина, яка приймає себе, налаштовується на те, що й інші теж до неї добре ставляться. На жаль, часто у нас виникають думки, які завдають нам болю. Ми втрачаємо через них упевненість у собі, переживаємо. Іноді таких негативних думок буває більше ніж позитивних. Але можна навчитись змінювати негативні думки про себе та своє життя на позитивні.

Завдання. Пропонується дитині пригадати події, вчинки, негативні судження з боку дорослих та дітей, які спричинили їй певні переживання і спробувати змінити негативні думки про себе на позитивні. Виразити позитивні почуття в словесній формі.

"Захоплення"

(А. Аніщук)

Мета: формувати в дітей уміння виявляти в інших людях якості, що викликають захоплення, повагу або симпатію, виражати їх засобами мовлення.

Хід вправи. Вправа проводиться у колі з м'ячем. Перший учасник передає м'яч своєму сусідові і, називаючи його ім'я, каже: "... мені подобається в тобі..." (називає певну якість). Той, до кого звертаються, має озвучити почуття, які виникли у відповідь на почуті слова. Вправа виконується по колу.

"Формування позитивної самооцінки"

(М. Чистякова) [24]

Мета: викликати у дітей бажання подивитися на себе з боку, виділити позитивні якості, формувати потребу у самоповазі, активізувати словник термінами, що виражають позитивні якості.

Хід вправи. Вихователь пропонує дітям намалювати сонце, а в його центрі – свій портрет, і від сонця провести стільки променів, скільки гарних якостей дитина у собі бачить. Потім кожна дитина має відповісти на запитання: "Якими словами ти можеш описати свої гарні якості?".

Діти складають собі позитивні характеристики, вживаючи слова: *гарний, спритний, сильний, розумний, сумлінний, старанний, добрий, щирий, вдячний, чуйний, совісний, допомагаю іншим, захищаю слабших* та ін. Під час виконання вправи колективно обговорюється: чи відповідають присвоєні дітьми собі якості реальним якостям кожного.

"Підвищення самооцінки"

(М. Чистякова, модифікована автором)

Мета: формувати у дітей уміння виражати мовленнєвими засобами позитивне ставлення до іншого, розуміти стан співрозмовника.

Хід вправи. Вправа виконується у парах. Діти стають один навпроти одного. Кожен із учасників називає позитивні якості свого партнера. Бажано виявити такі риси характеру, якими ця дитина відрізняється від інших. Береться до уваги те, як дитина сприймає сказане; чи не

сприймає як комплімент; чи відповідає оцінка партнера самооцінці дитини; чи сприяють висловлювання партнера підвищенню самооцінки.

"Мої почуття "

(О. Кононко, модифікована автором)

Мета: закріпити вміння дітей розуміти емоційний стан іншої людини та адекватно виражати й регулювати власний. Активізувати в мовленні дітей визначення емоційних станів: радість, сум, гнів, образа, байдужість тощо. Сприяти вербалізації власних переживань та емоційних відчуттів дітей.

Хід вправи.

Вступне слово вихователя: "Діти, бачу, у вас сьогодні чудовий настрій. Ви задоволені й спокійні. Але ж так буває не завжди. Іноді буває сумно та гірко. І ви, мабуть, помітили, що в житті людей завжди поряд – радість і сум, добро і зло, щастя і сльози, приємне та неприємне (показуємо на зображення сонечка і заплаканої хмаринки на стіні). А тепер подумайте, від чого залежить наш настрій і розкажіть усім, коли він буває гарним. А розповідати вам допомагатиме наш веселий талісман – маленький гномик. Говоритиме той, у кого в руках цей талісман".

Діти розповідають про свої почуття.

Виконуючи ці вправи, дошкільники усвідомлюють важливість прийняття свого "Я" з усіма перевагами і недоліками, вчаться бачити себе з хорошої сторони, почуватися впевнено у вираженні думок, проявляти активність у процесі мовленнєвої взаємодії.

"Чим я хороший"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дитину бачити себе з хорошого боку, відчувати себе впевнено у вираженні думок, виховувати прагнення бути активною в процесі мовленнєвої взаємодії.

Бесіда: – Що ти вмієш робити?

- Якими словами супроводжуєш дію?
- Що тобі вдається легше, важче?
- Про який цікавий випадок із життя ти можеш розповісти?

Скласти розповідь на тему: "Чим я хороший", "Як я добре щось зробив".

"Мій портрет у променях сонця"

(М. Чистякова, модифікована автором)

Перед дітьми ставиться запитання: Чому я заслуговую на увагу? – у такий спосіб дається інструкція: намалювати сонце, у центрі свій

портрет. Малюючи сонце, провести стільки променів, скільки хороших якостей дитина бачить у собі. Потім кожна дитина відповідає на запитання. У процесі виконання вправи формується адекватна самооцінка, оскільки відбувається колективне обговорення присвоєних позитивних якостей. Встановлюється відповідність (невідповідність) цих якостей особливостям кожної дитини.

Запитання: Якими словами ти можеш виразити свої хороші якості?

Бесіда на тему: "Оціни себе"

- Що тобі подобається в людях, які поруч з тобою?
- Що тобі не подобається в них?
- За що тебе хвалять інші (батьки, вихователі, друзі)?
- Чим ти сам собі подобаєшся?
- Що ти хотів би змінити у собі?

Ігри

"Розмова із Сонечком"

(О. Кононко) [14]

Дзвонить іграшковий телефон. Вихователь підіймає трубку й імітує розмову по ролях із Сонечком. – Алло! Вітаю! Хто це? – Це я, ваш друг – Сонечко. Кожного ранку я зазираю у віконечка дитячого садка і бачу гарних та веселих діточок. І мені дуже хочеться познайомитися із вами і дізнатися, які ви. – Дякуємо, Сонечко, за теплі слова. Діти будуть дуже раді розповісти про себе все. Вони навіть розкажуть тобі, за що вони себе люблять. А ти, Сонечко, любиш себе? – Так, люблю, за те, що я велике, яскраве, тепле. А ще за те, що допомагаю рости дітям, квітнути садам й грію землю. – Діти, а чи бажаєте ви розповісти Сонечку про себе? Діти передають телефонну слухавку один одному й розповідають про себе. Вихователь підбадьорює дітей і допомагає додатковими питаннями тим, хто має труднощі або соромиться говорити про себе. Вихователь говорить від імені Сонця: – Дякую, діти! Мені дуже приємно було слухати ваші розповіді! Я радію, що ви такі сміливі, красиві, вмілі, сильні, добрі. Мені дуже сподобалося, що ви так добре, тепло говорите про себе – значить, ви любите й поважаєте себе! – Так, Сонечко, наші діти з повагою ставляться до себе та інших.

"Чарівна квітка"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дитину зацікавлено та диференційовано ставитися до своїх словесних виразів та вербалізованих звернень до неї; збагачувати лексичний словник приємними мовленнєвими зверненнями; виховувати прагнення дошкільників розкривати свій мовленнєвий потенціал.

Хід гри. З цупкого паперу виготовляють квітку, пелюстки якої стягнуті ниткою і утворюють пуп'янок. Усередині його знаходиться "сюрприз". Діти зможуть отримати "сюрприз", коли всі пелюстки квітки розкриються.

Вступне слово вихователя: – Діти, перед вами пуп'янок. Він закритий. Ніхто не знає, що в нього всередині. Якщо ми розкриваємо пелюстки по черзі, зможемо з'ясувати, що знаходиться всередині пуп'янка.

Ви – як той пуп'янок: якщо мовчите, не говорите нічого, ніхто не розуміє ваших думок, мрій, почуттів, ставлень.

Діти по черзі розкривають пелюстки квітки і розповідають про себе: називають ім'я, улюблені заняття, свої мрії, почуття до рідних та друзів, ставлення до однолітків; визначають власні позитивні та негативні риси та ін. Коли розкриються всі пелюстки квітки, діти отримують "сюрприз".

Одним із ефективних прийомів формування потреби у самовираженні дитини є прийом самопрезентації, тобто діти у створених ситуаціях, етюдах, іграх учаться "подати себе" у певній ролі, пізнати себе через відтворення різних образів, презентували свої думки, висловлювали свій емоційний стан до почутого, сказаного тощо.

"Знайомство"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння дітей презентувати себе оточенню; активізувати словник (риса особистості); виховувати бажання побачити себе очима інших людей; формувати потребу в спілкуванні, самоповагу.

Беруть участь 5–8 дітей. Діти сідають, утворивши коло. Вихователь пропонує їм подумати, які їхні якості найважливіші, словесно описати їх. Діти по черзі представляють себе і свої характерні особливості.

В кінці гри діти визначають найцікавішу розповідь, пояснюють свій вибір. Виграє той, чия розповідь найкраща.

"Чарівна скринька"

(О. Кононко)[14]

Мета: формувати правильну самооцінку, розвивати здатність усвідомлювати свої особливості.

У "скриньку" (будь-який непрозорий посуд) покласти дзеркало. Перед виконанням вправи, діти отримують попередження: "Кожний, хто зазирне до цієї скриньки побачить найкращу, найважливішу у світі людину". Діти, зазираючи у скриньку, мають сказати, кого вони побачили, не називаючи себе. Наприклад, мудреця, лагідну людину, добру фею, чарівника та ін.

Дитячі презентації

(О. Трифонова) [22]

Вихователь: "Діти, Незнайкові треба розповісти про дитячий садок, мультфільм і охоронну службу, бо йому таке завдання доручив Знайко. Але він не знає, що ж саме треба розповідати людям".

Дитині пропонується подумати, вийти на сцену й презентувати свій дитячий садок, мультфільм чи охоронну службу.

Вихователь звертає увагу на використання дітьми образних виразів, етикетних слів, інтонаційних засобів виразності.

Методи реалізації третьої педагогічної умови

Даний напрям експериментальної роботи спрямовувався на *створення культурно-ігрового простору, що забезпечить вправлення дітей у вживанні культурних форм самовираження. Дану умову реалізують методи виховання, що стимулюють самовираження дитини в комунікативній діяльності, це – комунікативні ігри, розігрування ситуацій та вправи.*

Ігри

Пропонуються модифіковані автором варіанти ігор Г. Дегтярьової, О. Тарасової, А. Фоменко [18].

"Запрошення до мандрівки"

Мета: вправляти дітей у вживанні культурних форм мовленнєвої взаємодії, використанні формул мовленнєвого етикету;

Вихователь: – Діти, чи готові Ви подорожувати шляхами казок, прислів'їв і приказок? Разом із вами хочуть вирушити й троє вірних

друзів – Пояснійка, Доведунчик і Чомусик (казкові герої, зображені на малюнку). Обговоріть поміж собою, чи згодні ви запросити їх у мандрівку (вихователь звертає увагу, як діти висловлюють своє ставлення до майбутньої спільної подорожі – згоду або незгоду; дозвіл, невдоволення, приязнь, подив, подяку). А тепер зверніться до цих казкових героїв і запросіть їх до спільної мандрівки. Кожна дитина, яка бере участь у грі, має висловити своє запрошення (звертається увага, чи використовують діти формули мовленнєвого етикету).

Гра-привітання "Комплімент"

Мета: вправлення дітей в умінні робити компліменти один одному в процесі комунікативної діяльності.

Усі беруться за руки, сидячи в колі. Дивлячись в очі сусіду, треба сказати йому декілька добрих слів, за щось похвалити. Той, хто приймає комплімент, киває головою і говорить: "Спасибі, мені дуже приємно!" Потім він вимовляє комплімент своєму сусідові. Якщо виникають певні труднощі, вихователь може зробити комплімент або запропонувати сказати щось "смачне", "солодке", "квіткове" тощо. Під час гри вихователь знаходиться в колі разом із дітьми, показує приклад, підказує, підбадьорює, налаштовує дітей.

Гра – привітання "Чарівний м'ячик"

Мета: закріпити в активному словнику дітей ввічливі слова.

Хід гри. Діти сидять на стільцях або на килимі, утворюючи коло. Вихователь передає м'яч дитині, яка має проговорити ввічливе, лагідне, чарівне слово, чи добре побажання, або лагідне ім'я дитини, яка сидить поруч. Потім передає м'яч наступній дитині, поки не дійде черга до вихователя.

Гра "Інтерв'ю"

(О. Хухлаєва) [23]

Мета: розвиток мовленнєвої культури в процесі самовираження, активізація словника, закріплення вміння вступати у діалог.

Кількість гравців: 3 і більше осіб.

Необхідні пристосування: стілець.

Опис гри: діти вибирають ведучого, а потім, уявляючи, що вони – дорослі люди, по черзі стають на стільчик і відповідають на питання, які їм буде задавати ведучий.

Ведучий просить дитину презентувати себе (представитися по імені та по батькові, розповісти про те, де і ким він працює, чи є у нього діти, які має захоплення і т. д.).

Коментар: на перших етапах гри діти часто не можуть підібрати запитання. В цьому випадку дорослий роль ведучого бере на себе, пропонуючи дітям зразок діалогу. Запитання можуть стосуватися будь-якої теми, але необхідно пам'ятати, що розмова повинна бути "дорослою". Звертається увага на культуру спілкування.

"Давай поговоримо"

(О. Лютова [17], модифікована А. Аніщук)

Мета: розвиток комунікативних навичок, культури самовираження.

Опис гри: грають дорослий і дитина (або діти). Дорослий починає гру словами: "Давай поговоримо. Я б хотів стати ... (чарівником, вовком, маленьким). Як ти думаєш, чому?". Дитина висловлює припущення і зав'язується бесіда. В кінці можна запитати, ким би хотіла стати дитина, але не можна давати оцінок її бажанням і не можна наполягати на відповіді, якщо вона не хоче з якихось причин розповідати.

Коментар: ця гра корисна для замкнених і сором'язливих, оскільки в ігровій формі навчає дитину не боятися спілкуватися, ставить в ситуацію необхідності вступати в мовленнєву взаємодію, виховує культуру самовираження.

На початкових етапах діти можуть відмовлятися задавати запитання або вступати у гру. Тоді ініціативу на себе має взяти дорослий.

Важливий момент! У грі дорослий повинен бути нарівні з дитиною.

Запропонований нами комплекс методів може мати позитивний ефект тоді, коли вихователь, використовуючи їх з метою оптимізації процесу самовираження дошкільників, враховує вік дітей, особистісні якості, мовленнєві вміння та навички, за аналогом створює свої власні вправи та ігри, оновлені засоби та технології.

"Хто знає більше ввічливих слів"

(А. Аніщук)

Мета: закріпити уміння дітей вживати ввічливі слова.

Хід гри: діти стають у коло й діляться на дві команди. Ведучий – дорослий, який стоїть у центрі кола, – звертається до учасників гри із запитаннями:

- Які слова треба казати, коли вітаєшся?
- З якими словами звертаєшся до когось із проханням?
- Які слова кажемо, прощаючись?
- Які слова кажемо, вибачаючись?
- Якими словами висловлюємо побажання? І т. д.

Переможе команда, гравці якої назвуть більше ввічливих слів.

"Чудодійні слова"

(О. Колесникова) [11]

Мета: закріпити уявлення дітей про емоційно забарвлені слова, розвивати вміння виділяти у казках найголовніше.

Хід гри: дітям пропонується виділити у знайомих їм казках "чарівні" слова та примовки, а також слова з певним змістовим навантаженням. Скажімо, діти розмірковують від імені якогось персонажа про його дії та вчинки, за якими він сам не лише може оцінити те, що відбувається, а й свою роль у ньому. Тобто йдеться про початки самовизначення й позитивного самоутворення. (У казці це, як правило, каяття псевдогероя, відмова від хибних ідей та цінностей, а відтак прагнення до самовдосконалення).

"Естафета компліментів"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння виявляти добрі почуття до своїх товаришів, розширювати словник відповідними словами.

Діти (10–12 осіб) сидять на стільчиках у колі. Вихователь каже, що кожна дитина заслуговує на чуйне ставлення та добре слово ("Добре слово і кішці приємне", "Слово чемне кожному приємне", "Добре слово всі двері відчиняє", "Добре слово лікує, а зле ранить", "Від ласкавих слів утихає гнів"). Важливо вчасно сказати тепле, приємне слово своєму товаришеві. Подивіться, хто сидить поряд з вами, а ще уважніше, хто сидить через одного від вас. Напевне, вам ця дитина приємна, і сьогодні ви зможете сказати їй добре слово, тобто комплімент. Але його потрібно передати через свого сусіда. Для цього слід сказати: "Тетяно, передай Миколці, що мені подобається, як він ставиться до дівчаток". Завдання вашої сусідки полягає в тому, щоб точно передати зміст комплімента. Це буде звучати так: "Іринці подобається, як ти, Миколко, ставишся до дівчаток. Передай, будь ласка, Оленці, що мені подобається, як вона вміє малювати". Гра має тривати доти, доки кожна дитина не почує комплімент.

Після гри доцільно провести *бесіду*:

- Що ви відчували, коли чули компліменти на свою адресу?
- Чи важко було вам говорити компліменти?
- Які компліменти виявились неочікуваними?
- Який комплімент вам особливо сподобався? Чому?

Розігрування комунікативних ситуацій

"Запросити до гри"

(А. Аніщук)

Мета: вправляння дітей в умінні використовувати культурні форми звернень, вживати формули мовленнєвого етикету при взаємодії з однолітками.

Запросити до гри, ділового спілкування: а) свого товариша; б) однолітка, з яким ти не дружиш.

Варіант 1. Рекомендації щодо створення ситуації: діти організують сюжетно-рольову гру. Для участі у грі дитина має запросити свого товариша і однолітка з яким не дружить. Звертається увага на мовленнєві засоби та інтонаційні засоби виразності, які буде використовувати дитина при зверненнях до інших.

Варіант 2. Рекомендації щодо створення ситуації: діти поділяються на пари і кожна пара має розіграти ситуацію. Одна дитина запрошує для виконання спільної праці іншу (товариша, однолітка, до якого ставиться байдуже).

Важливими методами є *вправи*, що включаються в повсякденне життя дитини і проводяться в процесі систематичних занять. Так, наприклад, можливі заняття, де вихователь показує, як треба поводитися в тій чи іншій ситуації: як запросити товариша в гості, як поводитися за столом, як виконувати правила ввічливості. А потім ці вправи включаються в різноманітну діяльність, коли дошкільники ідуть до театру, на день народження до товариша. Тут вони повинні самостійно, без безпосереднього контролю з боку дорослих під час спілкування користуватися уже засвоєними культурними правилами мовленнєвого самовираження.

Вправи

"Культура взаємин"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння дітей слухати, говорити, сперечатися, відстоювати свою думку, пояснювати, приймати виважені рішення;

виражати ставлення до партнера; активізувати їхній словник; виховувати повагу до інших.

Хід вправи: вихователь розбиває дітей на пари. Кожна з них розіграє ситуацію, коли один з учасників виконує роль дорослого, а другий – дитини. Пропонуються такі ситуації: "Батько веде розмову з сином, який ударив свого товариша"; "Дівчинка розбила улюблену мамину чашку"; "Вихователька зустріла Катрусю, яка довгий час не відвідувала дитячий садок"; "Бабуся просить онучку подати їй окуляри"; "Хлопчик просить у мами купити нову іграшку" та ін.

Дошкільники з *суперечливим* типом мовленнєвого самовираження також володіють словами мовленнєвого етикету, але в процесі життєдіяльності не завжди їх використовують. З метою активізації цих слів у мовленнєвій діяльності дитини пропонуємо такі ігри та вправи:

"Взаємне інтерв'ю"

(О. Колесникова)

Мета: розвивати вміння правильно ставити запитання, відповідати по суті поставленого запитання, збагачувати активний словник дитини новими термінами.

Вправа виконується у парі. Один кореспондент, інший відповідає на запитання, а потім обмінюються ролями.

"Добери слова"

(А. Аніщук)

Мета: сприяти збагаченню емоційної сфери дитини, мовленнєвому вираженню емоцій та почуттів.

Вихователь пропонує дітям дібрати слова, щоб:

- заспокоїти ображеного;
- похвалити товариша;
- проявити бажання допомогти;
- проявити цікавість;
- привернути до чогось увагу.

"Квітка настрою"

(розроблена О. Кононко, модифікована автором)

Мета: закріпити вміння дітей розуміти емоційний стан іншої людини та адекватно виражати й регулювати власний. Активізувати в мовленні дітей слова – визначення емоційних станів: радість, сум, гнів, образа, байдужість та ін. Сприяти вербалізації власних переживань та емоційних відчуттів дітей.

Вступне слово вихователя: "Діти, я бачу, що у вас сьогодні чудовий настрій. Ви задоволені і спокійні. Але ж так буває не завжди. Іноді буває сумно і гірко. І ви, мабуть, помітили, що в житті людей завжди поряд радість і сум, добро і зло, щастя і сльози, приємне і неприємне (показуємо на зображення сонечка і заплаканої хмаринки на стіні). А тепер подумайте, від чого залежить наш настрій, і розкажіть усім, коли вам буває приємно. А допомагатиме розповідати вам наш веселий талісман – маленький гномик. І говорити буде той, у кого в руках цей талісман. Діти розповідають про свої почуття.

"Привіт, друже!"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дітей ввічливо звертатися один до одного, активізувати різні форми звертання.

Хід вправи

Діти по колу вітаються один з одним, називаючи ім'я сусіда, який, у свою чергу, відповідає на привітання і звертається до наступного. При повторному виконанні вправи до імені додаються добрі побажання. Дивитися потрібно прямо у вічі тому, до кого звертаєшся, і говорити лагідним голосом.

Методи реалізації четвертої педагогічної умови

Нижче пропонуються методи реалізації педагогічної умови, пов'язаної з ***удосконаленням мовленнєвої культури педагогів і батьків.***

Значення культури мовлення у професійній діяльності педагога варто розглянути на *педагогічній раді, семінарах-практикумах, під час проведення консультацій.*

На *педагогічній раді* доцільно розглянути питання, основний зміст яких розкриває місце і значення культури мовлення в професійній діяльності педагога. Тематика *бесід* з педагогами стосується різних форм проявів мовленнєвої активності дітей, педагогічного впливу з метою корекції змісту мовленнєвих висловлювань, добору найефективніших методів і прийомів, які б оптимізували сам процес мовленнєвого самовираження і сприяли вихованню культури самовираження дошкільників.

Зміст *семінарів-практикумів* з педагогами включає методичні засоби і прийоми, за допомогою яких акцентується увага на тих утрудненнях, яких зазнає дитина в процесі самовираження в комунікативній

діяльності (не розуміння терміну, що позначає певне почуття, занижена самооцінка, надмірна сором'язливість, відсутність прагнення виражати свої думки засобами мови) та на способах допомоги їй у збагаченні активного словника новим понятійним апаратом, що включає соціально-прийнятні слова та вирази, формуванні умінь правильно і доречно підбирати мовленнєві засоби для вираження думок, об'єктивної самооцінки під час спілкування з іншими.

Педагогічна рада

На педагогічній раді доцільно розглядати такі *питання*:

Мовлення дорослих – взірець для наслідування.

Значення культури мовлення в професійній діяльності педагога.

Типові помилки в мовленні дорослих.

Вплив засобів масової інформації на виховання культури мовленнєвого самовираження дошкільників.

Причини лихослів'я у дітей та їх характер.

Засоби виховання культури мовленнєвого самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Семінари-практикуми

Зміст *семінарів-практикумів* з педагогами включає методичні засоби і прийоми, які сприяють формуванню мовленнєвої культури педагога, збагачення його активного словника емоційно-забарвленими словами.

Тематика *семінарів-практикумів* може бути така:

Виховання мовленнєвої культури педагогів.

Вправляння у вживанні словесних звернень до дитини.

Збагачення мовлення вихователів емоційно забарвленими словами.

Формування вміння використовувати індивідуалізовані форми звертання.

Формування оптимальної тональності мовлення вихователя.

Вихователі можуть збагатити своє мовлення позитивними мовленнєвими висловлюваннями, взявши участь у "педагогічному тренінгу", метою якого є *вправляння у вживанні різних форм словесного звертання до дитини* (вказівка, порада, схвалення, прохання, заборона, обурення, сумнів, припущення і т. д.). Водночас звертається увага на тон та форму словесного звертання. Обговорюються питання про переваги тих чи інших словесних звернень, ураховуючи прийняття активності іншого боку. В кінці тренінгу складається список оптимальних мовленнєвих висловлювань, які варто було б узяти вихователям у свій педагогічний арсенал.

Консультація

Важливу роль під час спілкування з дітьми відіграє манера звернення вихователя. Якщо діти чують більшою мірою накази вихователя у підвищеному тоні, то звикають до ментарської манери звертання. Оскільки тон і манера звернення відіграють значну роль у самовираженні дитини, вони мають бути оптимальними залежно від ситуації та особистого ставлення і саме вихователь має показувати дитині позитивні зразки.

Тональність мовлення вихователя має бути домірною, звернення й оцінки – виваженими й урівноваженими, зауваження – спокійними, з відтінком гумору. Оптимальна тональність мовлення, вміння висловлювати свої думки та почуття спокійним, урівноваженим тоном – одна зі складових мовленнєвої культури вихователя. Сама атмосфера мовленнєвої взаємодії має бути більш особистісною, а не такою, що водночас адресована всім дітям.

Вихователь для дитини – взірець для наслідування. Тому у своєму мовленні кожен педагог має вживати емоційно забарвлені слова, використовувати індивідуалізовані форми звертання, варіюючи їх з використанням слів із зменшувально-пестливими суфіксами або інших форм, приємних дитині, слів, що виражають довіру, підтримку, співчуття.

Вимоги до мовлення вихователя:

- збагачення лексичного словника;
- очищення мовлення від образливих слів;
- позитивна емоційна забарвленість звернень;
- урівноважений тон;
- індивідуалізація звернень до дітей.

Педагогічний тренінг

(Т. Піроженко) [20]

Мета: вправління педагогів у вживанні різних форм словесних звертань до дитини (вказівки, поради, схвалення, прохання, заборона, обурення, сумнів, припущення тощо).

Завдання:

1. Дібрати якомога більше варіантів:

- *звертань до дитини чи до дітей;*
- *форм заохочень до певної діяльності;*
- *форм похвали.*

2. Дотримуватись оптимального тону та форми словесного звернення.

Результат:

1. Обговорення питань про переваги тих чи інших словесних звернень.

2. Складання списку оптимальних мовленнєвих висловлювань, якими варто було б збагатити педагогічний мовленнєвий арсенал вихователів.

Гра "Протистояння"

(М. Брель) [5]

Мета: показати учасникам групи, що різкий і гучний голос, позиція "над партнером" по спілкуванню відлякує співрозмовника, мобілізує його опір, викликає негативні почуття.

Педагоги розподіляються парами і вирішують, хто буде першим учасником, а хто другим. Вони повинні вступити в уявлювальну суперечку. Перший – "обвинувач": він стоїть поруч з другим і постійно повторює: "Ні, це ви робите не так (неправильно)!", при цьому вказуючи на співрозмовника вказівним пальцем. Другий сідає на маленький стільчик і повторює: "Це не я!". Обидва учасники повинні користуватися тільки цими фразами, вимовляючи їх по черзі (не важливо, при цьому хто починає).

Ці фрази потрібно вимовляти спочатку тихо, потім голосно, потім гнівно, звинувачуючи, загрозово в поєднанні з гнівною позою. При виконанні цієї вправи необхідно підтримувати зоровий контакт один з одним. Коли психолог скаже: "Стоп!", учасники повинні закінчити виконання вправи, потиснути один одному руки і подякувати за участь. Потім учасники міняються місцями.

Після гри педагоги діляться своїми відчуттями, відповідають на запитання психолога: "Які почуття відчуває до вас дитина, коли ви знаходитеся в ролі обвинувача? Що хочеться зробити?".

Вправа "Сонце"

(М. Брель)

Мета: показати вплив манери говорити, ступеня емоційності висловлювань, поведінки, міміки на індивідуальне сприйняття дитини.

Матеріали: дитячі малюнки на тему "Зла людина", 3–4 листи ватману; маркери і фарби (для кожного учасника).

Психолог пропонує педагогам розділитися на три групи. Перша група вихователів – зі стажем роботи 20–25 років, друга група – зі стажем 10–15 років, третя група – молоді фахівці.

Кожна група бере лист ватману з намальованим по середині колом (розмір не має значення). Завдання членів кожної підгрупи – домалювати коло, намалювати образ злої, роздратованої людини. (Малювати фарбами.) Кожен член групи малює від створеного образу промінь і пише над ним закінчення фрази: "Я злюся, кричу, дратуюся, вживаю грубі слова, веду себе агресивно і ображаю своїх вихованців. Я веду себе так, тому що...".

Потім групи представляють свої роботи. (Першими запрошуються педагоги зі стажем роботи 20–25 років). Прочитавши всі фрази, написані над променями, їм потрібно проаналізувати причини мовленнєвої поведінки дорослих по відношенню до дітей і сказати, що потрібно робити, щоб не травмувати дітей подібними словесними висловлюваннями і своєю манерою мовленнєвої поведінкою. Далі учасники обговорюють, чому у різних вікових категорій педагогів різні причини агресивної мовленнєвої поведінки.

Слід підвести членів групи до думки про те, що необхідна внутрішня робота над своїм мовленням, спільно визначити шляхи вирішення даної проблеми.

Пам'ятайте, що правильність нашої мови, точність мови, чіткість формулювань, уміле використання іноземних слів, багатство індивідуального словника підвищують ефективність спілкування, посилюють дієвість усного слова. Удосконалення мовленнєвої культури – завдання кожного з нас.

У кінці зустрічі ведуча роздає пам'ятки – рекомендації дотримання правил мовленнєвої поведінки.

Форми роботи з батьками

Робота з *батьками* щодо формування їх власної мовленнєвої культури та культури мовлення їхніх дітей передбачає проведення *батьківських зборів, тематичних бесід, індивідуальних консультацій, ознайомлення з літературою, методичні поради, написання пам'яток.*

На *батьківські збори* доцільно виносити як загальні питання, що стосуються культури мовлення батьків та дітей, особистісного зростання малюка, так і питання щодо створення вдома оптимальних умов для мовленнєвого самовираження дошкільників. Пропонуємо такі *теми* для

обговорення: "Як говорять наші діти", "Які самі, такі й сини", "Наш малюк та його "Я", "Чи знаєте ви свою дитину?", "Комунікативна дитина. Яка вона?", "Культурне мовлення – духовне обличчя людини", "Що робити, коли малюк лається?".

Розглядаючи теми "Наш малюк та його "Я", "Чи знаєте ви свою дитину?", варто наголошувати на прагненні дитини до визнання, бути кращою за інших. Намагатися застерегти батьків від різних словесних форм приниження, оскільки вони позбавлять дитину віри у себе і збагатять їхній словник негативною лексикою.

Консультація на тему: "Якщо ваш малюк лається"

Мета: донести до розуміння батьків джерело надходження лайливих слів у словник дитини, дати рекомендації щодо їх реагування на випадки вживання дитиною нецензурних чи грубих слів.

Ваші діти всмоктують інформацію, наче губки. Але, на жаль, серед величезної кількості нових слів, які воничують, трапляються не зовсім пристойні слова і вирази, які краще було б пропустити повз вуха (лайливі та грубі слова, нецензурні вислови, слова, які принижують і ображають людей). Але саме їх дитина запам'ятовує найкраще, і згодом із великим задоволенням відтворює.

Тож сьогодні з'ясовуємо разом – як правильно вчинити, коли дитина говорить погані слова, і чого робити точно не варто.

Чому дитина починає вживати нехороші слова?

Насамперед варто знати, що дитина вимовляє те, що почула від когось. Вона не самостійно вигадує ці слова. Тому батькам потрібно задуматися стосовно джерела, з якого дитина черпає подібні "перли". Можливо, вона почула їх з екрану телевізора, від однолітків чи хтось з родичів висловився так у її присутності.

Але чому малюк починає повторювати ці слова? Серед можливих *причин* психологи виділяють:

1. Наслідування

Вживання подібних слів може бути спричинене прагненням дитини бути на когось схожою. Можливо, тато вживає ці слова чи в групі однолітків ними користуються, і дитина бажає стати "своєю".

2. Привертання уваги

Дитина може почати вживати грубі чи лайливі слова, коли її батьки занадто зайняті і не приділяють їй належної уваги. І навіть те,

що її будуть сварити за ці слова, не зупиняє дитину. Адже для дитини, що відчуває нестачу уваги, навіть негативні її прояви є досягненням.

"Сварять – отже, їм не однаково. А якщо їм не однаково – значить, вони мене люблять", – вважає дитина в подібній ситуації.

3. Протест проти надмірної опіки

Дитина може таким способом боротися за свою свободу і самостійність. Ця причина також може бути цілком імовірною. Поміркуйте, як багато обмежень і заборон ви виставляєте своїй дитині.

4. Самоствердження

Вживаючи ненормативну лексику, діти можуть прагнути виділитися серед однолітків, самоствердитись.

Що ж робити, коли дитина починає вживати погані слова?

(О. Крамаревич) [15]

Реакція дорослих на ці слова є дуже важливою. Саме від неї залежить, зникнуть вони через деякий час чи дитина почне їх вимовляти спеціально і свідомо.

Як правило, дорослі реагують на почуте занадто емоційно, тим самим показуючи дитині, що це слово має особливе значення. І воно, найімовірніше, закарбується в пам'яті дитини. Буває також, що батьки довго не помічають вживання подібних слів, і дитина починає вважати, що лаятися – це нормально.

Щоб такого не трапалося, дитячий *психолог Ольга Крамаревич* пояснює, як батькам правильно реагувати на випадки вживання дитиною нецензурних чи грубих слів.

Рекомендації батькам

- 1. Обмежити спілкування дитини із джерелом непристойних слів.*
- 2. Стежити за спілкуванням у сім'ї.* Не вживайте ненормативну лексику при дітях. Пам'ятайте, що саме ви формуєте особистість дитини, її звички і спосіб життя.

Навчіть її висловлювати свої сильні почуття іншими, не лайливими словами ("я образився", "я роздратований", "я злюся", "я в розпачі", "я вражений і збентежений". Розкажіть, що люди свої стани і почуття висловлюють такими словами, а той, хто знає мало слів, вживає лайливі і непристойні слова.

Якщо у вас погане слово вирвалося, поясніть дитині, що зірвалися, засмутилися, розлютилися. Це – погано і вам не хочеться, щоб вона повторювала вашу мовленнєву поведінку.

3. *Не акцентувати увагу* зайвий раз, якщо дитина сама не помітила як вимовила непристойне слово. Але старшим дітям обов'язково покажіть своє ставлення до таких слів.

Можливо, дитина таким чином хоче повернути вашу увагу або продемонструвати свою силу. У такому випадку, щоб показати дитині, що на вас не діє такий спосіб повернення уваги, що ви не вважаєте лихослів'я проявом сили. Залишайтеся спокійними.

Рекомендації батькам, коли вищезазначені способи не діють

1. Грамотно *продемонструвати своє неприйняття непристойних виразів*, довірливо і спокійно поговоривши з дитиною. Запитайте дитину, чи розуміє вона, що ці слова – негарні, грубі і ображають людей. Скажіть, що у вашому домі ними не користуються. Можете використовувати такі фрази:

"Мене засмучують такі слова";

"У нас у сім'ї так не говорять";

"Мені неприємно чути такі слова";

"Ці слова говорити непристойно, вони можуть образити людину".

2. *Дозволити дитині лаятися в певному місці* (оскільки заборонений плід – солодкий). Ольга Крамаревич радить вдаватися до нього тільки у крайньому випадку, коли інші методи зовсім не діють. "Наприклад, запропонуйте говорити погані слова тільки біля сміттевого відра або в туалеті. Можна виділити окрему чашку, в яку дитина може вимовити всі непристойні слова (тільки пити потім із цієї чашки не варто) або завезти дитину в поле чи ліс, і нехай там говорить всі непристойні слова, які знає. А ви в цей час зберігайте спокій і не показуйте дитині свої емоції", – радить психолог.

Якщо дитина сказала непристойне слово при сторонніх людях:

1. *Попросіть вибачення за малюка.*

2. *Змініть тему*, щоб ніхто не встиг відреагувати на висловлювання вашої дитини.

3. *Зберігайте спокій.*

4. Потім вдома, наодинці з дитиною, *проговоріть свою позицію щодо лайливих слів.*

А ще психологи рекомендують не ділитися при дитині тим, що сталося, з рідними (подругами), особливо в контексті "Як це було кумедно!". Ваша радісна інтонація викличе в малюка нерозуміння – ви його сварите, а насправді вам весело.

Пропонуємо батькам прослухати статтю американського автора У. Лівінгстона Ларнеда "Про що забув батько". Це один із творів малого жанру, в якому показано прояв істинного почуття батька до свого сина. Батько просить вибачення у маленького сина за образливі, грубі слова, які дуже часто і не обґрунтовано зривалися з його уст. На нашу думку, зміст даної статті спонукав би багатьох батьків задуматися над особистими висловлюваннями по відношенню до своїх дітей.

Читання статті У. Лівінгстона Ларнед "Про що забув батько"

Мета: спонукати батьків до ретельного осмислення впливу власних негативних висловлювань по відношенню до своїх дітей, виховувати мовленнєву культуру.

"Послухай, синку, я говорю це зараз, коли ти спиш, підклавши під щічку маленьку ручку. Твої світлі кучерики прилипли до твого вологого лобика. Я потайки прокрався в твою кімнату. Всього кілька хвилин тому, коли я сидів з газетою в бібліотеці, мене раптом охопило почуття каяття. І саме тому я тут.

Я подумав про те, що був занадто суворий з тобою. Я вилаяв тебе, коли ти збирався до школи, тому що ти ледь торкнувся обличчя рушником. Я вчитав тебе за те, що ти не чистиш черевики, зло гримнув на тебе, коли ти кинув речі на підлогу.

За сніданком я теж знайшов, до чого причепитися: ти розлив сік, швидко поглинав їжу, ти поклав лікті на стіл, намазав на бутерброд занадто багато масла. А коли я поспішав на роботу, а ти, йдучи гуляти, обернувся, помахав мені маленькою ручкою і крикнув: "До побачення, татко!" – я, насупившись, кинув у відповідь: "Розправ плечі, не сутулься".

Увечері повторилося те ж саме. Проходячи повз, я побачив, як ти, стоячи на колінах, граєшся кульками. На панчохах вже утворилися дірки. Я принизив тебе при твоїх друзях, коли ти йшов попереду мене у напрямку домівки: "Панчохи коштують дорого, якби ти сам заплатив за них, то був би більш акуратним." Синку, я стою зараз біля твого ліжечка і це почуття сорому охопило мене.

Пам'ятаєш, сьогодні, коли я читав газету, сидівши в бібліотеці, ти тихенько увійшов і подивився на мене. Я кинув на тебе погляд поверх газети, нетерплячий і незадоволений тим, що мене відволікають. Ти нерішуче стояв біля дверей. "Чого ти хочеш?", – пробурчав я.

Ти, нічого не сказавши, підбіг до мене, і міцно обвивши мою шию руками, поцілував мене. Твої рученята стиснулися з такою любов'ю,

яку Бог розпалив в твоєму серці і яку не може погубити навіть зневага. А потім ти пішов, і я чув, як ти піднімався сходами.

І в цю мить, синку, газета випала з моїх рук, і жах охопив мене. Що ж роблю я, Господи!? Я вичитую тебе, навмисно шукаю помилки, роблю зауваження. Це моя нагорода тобі за те, що ти хлопчисько. Я веду себе так не тому, що я не люблю тебе, а тому, що чекаю від тебе надто багато, занадто багато! Я оцінюю тебе мірками своїх років.

А в тебе, в твоєму характері так багато хорошого, чудового, щирого! У твоєму маленькому сердечку так багато доброти світла, воно схоже на захід, що палає зараз над пагорбами. Я побачив це в твоєму раптовому пориві, коли ти підбіг і поцілував мене перед сном. І сьогодні більше нічого не має значення, синку. Зараз, стоячи біля твого ліжечка, я став перед тобою на коліна.

Я знаю, що це недостатня спокута, і ти не зрозумів би все те, що я зараз тобі кажу в години неспання і веселоців. Завтра я буду справжнім батьком. Я буду твоїм справжнім другом; я буду страждати, коли тобі погано, і сміятися, коли ти смієшся. Я прикушу язик, коли з нього будуть готові зірватися грубі слова. І буду повторювати як заклинання: "Він всього лише хлопчик, маленький хлопчик!"

Боюся, я ставився до тебе як до дорослого. Тепер, коли дивлюся на тебе, синку, стомлено згорнутого в своєму ліжечку, я бачу, що ти мій маленький хлопчик. Ще вчора мати носила тебе на руках, і твоя голівка спокійно лежала у неї на плечі. Я вимагав від тебе надто багато, занадто багато."

Батьки мають усвідомити: чисте, яскраве, виразне мовлення зацікавлює дітей, зосереджує їхню увагу, а сухе, монотонне, грубе – дратує, викликає байдуже ставлення.

У роботі з батьками потрібно звернути увагу на те, чи вміють вони чути, що дитина хоче сказати, виражати власні почуття доступно для розуміння дитини; застосовувати принцип "Обоє маємо рацію" для розв'язання конфліктних ситуацій, домовлятися з дитиною так, щоб результатами розмови були задоволені обидва учасники. Звернути увагу батьків на необхідність використовувати різні заохочення, привітальні звертання, лагідні слова, що сприяють вихованню в дітей емоційно-ціннісного ставлення до людей та збагаченню їх словника.

Рекомендації батькам:

- щиро і правильно відповідайте на запитання дитини;
- якнайчастіше спілкуйтеся з малям;

- шануйте гідність маленького співрозмовника, давайте йому можливість висловити думку;

- не підвищуйте голос у розмові з сином чи донькою;

- якнайчастіше вживайте формули ввічливості;

- виявляйте доброзичливість, прихильність;

- читайте і співайте дитині та разом з нею, учіть разом вірші, пісні, загадки, скоромовки, поєднуйте слово і гру, слово і малюнок, не допускайте у вашій оселі лайливих слів;

- привчайте дитину до мовного етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці, виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;

- пояснюйте дитині значення незрозумілих слів, учіть правильно будувати речення;

- ведіть словничок, записуйте перлини мовної творчості Вашої дитини.

Педагоги можуть ознайомити батьків з принципами виховання дітей, які виділив *Х. Джайнотт* [6], засновник напряму групової роботи з батьками:

- уважно слухати дитину, що сприяє зміцненню самоповаги;

- уникати і не допускати таких дій і слів, що можуть образити чи озлобити дитину;

- виражати думки, почуття без агресивності;

- чесно говорити про те, що вони відчують;

- виявляючи власні почуття, поважати особистість дитини.

Пам'ятка для батьків

Ця пам'ятка призначена для глибшого ознайомлення батьків з означеною проблемою. В ній чітко означено мовленнєві висловлювання, які є необхідними і важливими для культури самовираження дитини, і негативні, що спричиняють деструктивні форми самовираження.

Шановні батьки, Ваша дитина – вже особистість, яка вирізняється серед інших своїми переживаннями, бажаннями, прагненнями, намірами. Вона психологічно дуже пов'язана зі своїми однолітками та дорослими. Діти між собою перебувають у складних відносинах, де переплітаються симпатія, конкуренція, прагнення вирізнитися серед інших, можливість гратися разом, домовлятися, узгоджувати свої дії, поступатися, обстоювати свою думку. Прагнення Вашої дитини бути визнаною, прийнятою, посісти значуще місце серед однолітків – цілком нор-

мальне явище. І тільки материнська любов та батьківська проникливість допоможуть зрозуміти свого малюка в його домаганнях та внутрішній боротьбі із самим собою.

Якщо Ви хочете оптимально посприяти тому, щоб Ваша дитина *вміла*: заявити про себе, показати, чим вона гарна, порівняти себе з іншими, продемонструвати своє ставлення до інших, виявити почуття приязні, щирості, жалю, відповідальності, вдячності, творчо використовуючи мовленнєві засоби та форми, ***вживайте у своєму мовленні***:

- *позитивні форми звернення*: пестливі імена, приємні слова, слова-заохочення, слова довіри, підтримки, співчуття, похвали, подяки: "Ти заслуговуєш на увагу інших!", "А ти як вважаєш?", "Якої ти думки про себе?", "Молодець, ти правильно виконав завдання", "Чи погоджуєшся з моєю оцінкою?", "Чому так?", "Чому ні?";

- *ввічливі слова*: дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.;

- *слова, що формують позитивну характеристику*: красивий, спритний, сильний, розумний, сумлінний, старанний, добрий, щирий, вдячний, чуйний, совісний, допомагаєш іншим, захищаєш слабших та ін.;

- *слова, які виражають приємні почуття*: любов, приязнь, радість, інтерес, товариські почуття та ін.;

- *словесні прийоми*, які стимулюють дитину до свідомого прагнення подолати свої недоліки і домогтися успіху: "Як ти гадаєш, чи правильно ти зробив?", "Я вважаю, ти справишся зі своїм завданням", "Я хочу тобі допомогти"; "Я в тебе вірю, ти зможеш"; "Давай зробимо разом"; "Уважно послухай, у тебе все вийде".

Дотримуйтеся культури мовленнєвого висловлювання: виразності, емоційної забарвленості, грамотності, доступності, зрозумілості; регулюйте силу голосу, темп мовлення; використовуйте засоби інтонаційної виразності.

Не вживайте:

- *принизливих слів*, як-от: тупий, брехун, дурень, злодюжка, безвільний, нечесний, упертий як віслик та ін.;

- *образливих, нецензурних слів*;

- *крайніх форм вираження емоцій*: різкого переходу від пестошів до покарань.

Не знижуйте прагнення дитини до визнання.

Пропонуємо:

- якнайчастіше вживати формули ввічливості, доброзичливості, прихильності;
- частіше фіксувати увагу на ввічливих словах, вправляти у засвоєнні слів: *дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, доброго ранку, доброго дня, доброго вечора, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре* та ін.;
- читати і співати дитині та разом з нею, учити разом вірші, пісні, загадки, скоромовки, поєднувати слово і гру, слово і дію;
- привчати дитину до мовленнєвого етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці, виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;
- шляхом особливих звернень: реплік, порад, запитань, нагадувань опосередковано активізувати дитяче мовлення;
- створювати ситуації, які змушують дитину приймати самостійні рішення, брати на себе відповідальність, самовизначатися;
- забезпечити умови, за яких у дитини виникне бажання висловити свою думку, почуття, настрої, поділитися ними з ровесниками та дорослими;
- пояснювати дитині значення незрозумілих слів;
- вести словничок, записувати перлини мовної творчості вашої дитини.

Рекомендуємо: розігрування комунікативних ситуацій: "Зустріч друзів", "Розмова по телефону", "Давайте познайомимось"; сюжетно-рольових ігор: "В аптеці", "Магазин", "Дитячий садок", "Похід до лікаря", "День народження"; читання та обговорення оповідань В. Сухомлинського "Чому дідусь такий добрий сьогодні?", "Ласкавий Вітер і злий Вітрюга", "Білочка і добра людина"; В. Осєєвої "Сини", "Троє товаришів"; М. Магери "Добра дівчина"; Оскара Уайльда "Хлопчик-зірочка"; Дж. Родарі "Рожеве слівце "привіт"; вправу "Привласнення позитивної характеристики"; мовленнєві ігри та вправи: "Оживимо наші казки", "Заповітні слова", "Квітка настрою", "Ввічливість"; гра-тренінг "Посміхнись і скажи ввічливе слово", "Культура взаємин", "Привіт, друже!", "Приємні звертання", "Чарівні слова ввічливості", "Ланцюжок слів", "Корзина для сміття" тощо.

Дотримуючись вказаних побажань, Ви сформуєте у своєї дитини прагнення виражати себе та вміння це зробити.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання

Оцінка ефективності розробленої системи виховання передбачає співвіднесення результатів констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту, орієнтуючись на динаміку змін у засвоєнні дошкільниками культури самовираження у комунікативній діяльності.

На контрольному етапі застосовується аналогічний комплекс методів, що і на констатувальному (початковому) етапі. Порівняльний аналіз слід оформити у таблицях (діаграмах, графіках тощо).

Результати контрольного експерименту дають змогу оцінити, наскільки ефективною виявилась система формувальних впливів на оптимізацію культури самовираження дошкільників у різних комунікативних актах. Дають можливість відмітити позитивні зрушення у мовленнєвих висловлюваннях дітей, що характеризують сформованість їх культури самовираження.

Здійснюється кількісний розподіл досліджуваних за рівнями вихованості культури самовираження у комунікативній діяльності, на підставі порівняння показників констатувального етапу і контрольного (табл. 5):

Таблиця 5

Порівняльний аналіз рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності на констатувальному та контрольному етапах

Рівні вихованості культури самовираження дошкільників	ЕГ			КГ		
	Конст. етап	Конт- рольний	Дина- міка + (-)	Конст. етап	Конт- рольний	Дина- міка + (-)
конструктивний						
ситуативний						2
деструктивний			-			
низький						

Для підтвердження значущості динаміки сформованості культури самовираження дошкільників, можна скористатися алгоритмом розрахунку χ^2 – критерію, який визначається шляхом порівняння відсоткових показників за формулою:

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k},$$

де m – загальна кількість груп, на які розділені результати,

P_k – частоти результатів до експерименту,

V_k – частоти результатів після експерименту.

Підставивши відповідні значення, пошукач отримує відсоткові показники якісно-кількісних результатів свого дослідження, які підтверджують або заперечують ефективність проведеної роботи на формульованому етапі.

Наприклад:

Таблиця 9

Динаміка рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності (%)

Рівні вихованості культури самовираження дошкільників	ЕГ			КГ		
	Конст. етап	Контрольний	Динаміка	Конст. етап	Контрольний	Динаміка
конструктивний	10	36	+26	12	16	+4
ситуативний	33	29	-4	38	40	+2
деструктивний	37	27	-10	32	30	-2
низький	20	8	-12	18	14	-4

$$\chi^2 = \frac{(36-10)^2}{36} + \frac{(29-33)^2}{29} + \frac{(27-37)^2}{27} + \frac{(8-20)^2}{8} = 41,02.$$

Таким чином, $\chi^2_{\text{експер}} = 41,02$, тоді як $\chi^2_{\text{табл}} = 11,34$ при заданій імовірності допустимої помилки, рівної 0,01. Виходячи з того, що $\chi^2_{\text{експер}} > \chi^2_{\text{табл}} = 41,02 > 11,34$, слід констатувати, що значення показників до і після формульованого експерименту статистично достовірно відрізняються.

Загальні висновки формулюються за кожним із визначених у дослідженні завданням, оцінюється ефективність виділених дослідником педагогічних умов та методики виховної роботи з дошкільниками та дорослими щодо формування культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності. Визначаються перспективи подальшого дослідження означеної проблематики.

Список використаної літератури

1. Аніщук А. М. Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2009. 259 с.
2. Аніщук А. М. Мовлення як засіб самовираження старшого дошкільника: навч.-метод. посіб. для вихователів, практик. психологів, батьків та студентів дошк. від-нь пед. вишів / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 113 с.
3. Белобрыкина О. А. Психологическая диагностика самооценки детей старшего дошкольного возраста. Новосибирск: ГЦРО, 2000. 132 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 344 с.
5. Брель М. Г. Семинар-тренинг для педагогов на тему: "Культура речевого общения". URL: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2015/11/11/seminar-trening-dlya-pedagogov-na-temu-kultura-rechevogo-obshcheniya>
6. Джайнотт Х. Родители и дети / пер. с англ. Москва: Знание, 1986. 58 с.
7. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / упоряд. І. В. Молодушкіна. 2-ге вид. Харків: Вид. група "Основа", 2011. 207 с.
8. Зинченко Е. В. Самораскрытие личности как социально-психологическое явление. *Прикладная психология*. 1998. № 5. С. 59–69.
9. Іванова В. В. Культурно-ігровий простір розвитку комунікативної культури дітей старшого дошкільного віку. *Модернізація змісту дошкільної освіти в контексті сучасних вимірів*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 29 вересня 2014 року). Хмельницький: ХПІА, 2014. С. 86–91.

10. Калмикова Л. Проблеми з мовленням? Подбаймо про мотиви. Діагностика і розвиток мовленнєвих мотивів старших дошкільнят. *Дошкільнє виховання*. 2016. № 5. С. 2–5.

11. Колесникова А. Е. Формирование социально-коммуникативной компетентности старших дошкольников с ОНР III: новый подход. *Логопед*. 2015. № 3. С. 23–31.

12. Кононко О. Л. Культура самовираження майбутніх педагогів як особистісний феномен. *Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні*: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. Львів: ГО "Львівська педагогічна спільнота", 2017. С. 13–18.

13. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. Київ: Стилос, 2000. 336 с.

14. Кононко О. Л. Цілісне світобачення як життєвий орієнтир та умови його ефективного формування. *Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення*: навч.-метод. посіб. / авт. кол-в: О. Л. Кононко, В. О. Луценко, С. П. Нечай, З. П. Плохій, О. Д. Сидельникова, В. А. Старченко, О. П. Терещенко, Л. В. Шелестова, Л. Ю. Якименко, Київ: Імекс-ЛТД. 260 с.

15. Крамаревич О. Якщо малюк говорить погані слова: [HTTPS://DYTPSYHOLOG.COM/2015/04/22/ЯКЩО-МАЛЮК-ЛАЄТЬСЯ/](https://dytpsyholog.com/2015/04/22/якщо-малюк-лається/)

16. Лопатіна Г. О. Методика навчання діалогічного мовлення дітей молодшого дошкільного віку: монографія. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2014. 254 с.

17. Лютова Е. К. Тренінг обшчення с ребенком. *Діагностика розвитку ребенка. Коррекція поведення ребенка. Коррекціонно-розвиваючі ігри. Тренінг розвитку ребенка* / под ред. Е. К. Лютова, Г. Б. Мони́на. Москва: Сфера, 2001. 175 с.

18. Дегтярєва Г. А., Тарасова О. С., Фоменко А. П. Медіадошкільник: парціальна програма з медіаосвітньої діяльності для дітей старшого дошкільного віку (6-й рік життя) / за заг. ред. О. В. Волошенюк, Г. А. Дегтярєвої, В. Ф. Іванова. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2019. 118 с.

19. Омельченко Е. А. Проявление элементов культуры самовыражения детей дошкольного возраста в их взаимоотношениях в

совместной деятельности. *Теоретические и методологические проблемы современных наук*: материалы VI Международной научно-практической заочной конференции (Новосибирск, 5 декабря 2012 г.), Новосибирск: АГЕНСТВО "СИБПРИНТ", 2012. С. 64–71.

20. Пироженко Т. А. Коммуникативно-речевое развитие ребенка. Киев: Норе-принт, 2002. 309 с.

21. Пироженко Т. О., Хартман О. Ю., Палієнко К. В., Павленко М. В. Методичний посібник до парціальної програми з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей віком від 4 до 6–7 років "Вчимося жити разом". Київ: Алатон, 2016. 112 с.

22. Трифонова О. С. Розвиток самовираження особистості старших дошкільників у мовленнєвотворчій діяльності. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія "Педагогічні науки"*, 2015. № 2. (49) травень. С. 191–195.

23. Хухлаева О. В. Практические материалы для работы с детьми 3–9 лет. *Психологические игры, упражнения, сказки*. Москва: Генезис, 2006. 176 с.

24. Чистякова М. И. Психогимнастика / под ред. М. И. Буянова. Москва: Просвещение, 1990. 128 с.

25. Шкуратова И. П. Мотивация самораскрытия в межличностном общении. *Психологический вестник*. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1998. С. 315–323.

26. Шкуратова И. П. Самовыражение личности в общении. *Психология личности: учебное пособие* / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. Москва: ЭКСМО, 2007. С. 241–265.

27. Щетинина А. М. Диагностика социального развития ребенка: учебно-методическое пособие. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. 88 с.

28. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособ. для студ. вузов. 2-е изд., стереотип. Москва: Академия, 2005. 384 с.

Список літератури для самоосвіти

1. Амеліна С. М. Тренінги з розвитку умінь та навичок діалогічного спілкування. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 73 с.

2. Аніщук А. М. Оптимізація мовленнєвого самовираження старших дошкільників: метод. посіб. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. 63 с.

3. Аніщук А. М. Формування у старших дошкільників узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць / Ін-т проблем виховання АПН України. Кіровоград: ТОВ "Імекс – ЛТД", 2010. Вип. 14. Кн. 1. С. 22–31.*
4. Артемова Л. В. Окружающий мир в дидактических играх дошкольников: кн. для воспитателей дет. сада и родителей. Москва: Просвещение, 1992. С. 51.
5. Бабанский Ю. К., Поташкин Н. М. Оптимизация педагогического процесса. 2-е изд. Киев: Радянська школа, 1984. 287 с.
6. Богуш А. М., Луцан Н. І. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навчально-методичний посібник. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2005. 720 с.
7. Ключева Н. В., Касаткина Ю. В. Учим детей общению: характер, коммуникабельность. Ярославль, 1994. 301 с.
8. Коваленко А. С. Розвиваємо мовлення вихователів: методичний турнір. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 11. С. 22.
9. Лохвицька Л. В. Збірник ігор "Моралинки для Миколки і Маринки" до програми з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі". Тернопіль: Мандрівець, 2016. 200 с.
10. Луцан Н. І. Місце вербальних ігор у мовленнєвому розвитку дошкільників. *Актуальні проблеми дошкільного виховання*. Рівне, 1997. С. 112–116.
11. Мухіна В. Наш малюк та його "Я". *Дошкільне виховання*. 2004. № 6. С. 14–15.
12. Сокирба Л. Вчимося спілкуватися і дружити: заняття для дітей середньої групи. *Дошкільне виховання*. 2019. № 8. С. 24–25.
13. Стельмахович М. Г. Мовний етикет. *Культура слова*. 1981. Вип. 20. С. 6–12.
14. Трунова В. А. Мовленнєві ситуації як засіб формування комунікативних умінь. *Початкова школа*. 1988. № 8. С. 26–28.
15. Фопель К. Чтобы дети были счастливы: психологические игры и упражнения для детей школьного возраста / пер. с нем. Москва: Генезис, 2005. 255 с.
16. Чиренко Н. В. Гра як засіб самовираження дитини. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2005. Вип. 8. Кн. 2. С. 156–158.*

IV. ДІАГНОСТИКА ТА ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ЗДОРОВОЇ СОВІСТІ

О. Л. Кононко

Актуальність дослідження совісті у дошкільному дитинстві

Сьогодення пред'являє високі вимоги до уміння зростаючої особистості поводитися совісно, справедливо, чесно, будувати довірливі стосунки з оточуючими людьми. Совісна особистість не розв'язує конфлікти силою або хитрістю, аргументує розумність та доцільність запропонованих рішень і дій, ініціює допомогу тим, хто її потребує, не шкодить слабшим, дотримується своїх обіцянок. Відсутність здорової совісті руйнує співпрацю, заважає ефективному спілкуванню, продукує егоїзм, егоцентризм, войовничість, небажання вирішувати проблеми у мирний спосіб. Без здорової совісті партнерство виявляється хитким і ненадійним, а дружба – неможливою.

Фахівцями констатовано: дошкільний вік – сенситивний період для виховання совісності. Отже, актуальним завданням дошкільної освіти виступає плекання в дитини чутливості до подій, ситуацій, вчинків, пов'язаних з поняттями *добра* і *зла*. Чутливість до моральних аспектів буття обумовлюється експресивністю дитини старшого дошкільного віку, інтелектуалізацією її життя, новоутвореннями її свідомості та особистості, зокрема [1; 2; 9]:

- виникненням схематичного цілісного *дитячого світогляду*;
- формуванням *внутрішнього плану дій* (здатністю внутрішньо програвати не лише свої дії, але й їх наслідки);
- використанням засвоєних *суспільних еталонів* (переходом від суб'єктивної оцінки подій і явищ до їх об'єктивної характеристики), появою елементарної форми *адекватної самооцінки*;
- появою первинних *етичних інстанцій* (здатності розрізняти добро і зло);
- переважанням *обдуманих* дій над імпульсивними (спроможності долати безпосередні бажання);
- виникненням *довільної поведінки*, уміння керуватися правилами, долати перешкоди.

Інтенсивний розвиток інтелектуальної, емоційної та вольової сфер, зростання ролі внутрішнього життя як регулятора поведінки дитини 5–7 років не лише уможлиблюють процес виховання совісності як базової якості особистості, а й актуалізують його необхідність, доцільність, важливість. Дитина старшого дошкільного віку з допомогою дорослих має усвідомлювати: невиконання обов'язків, потурання своїм слабкостям, надання переваги задоволенню за рахунок відмови від необхідного, корисного для інших – хибний, небезпечний шлях розвитку, який порушує баланс індивідуального і колективного начал. Адже свобода – це не свавілля, не право робити усе, що заманеться, а можливість й необхідність бути, діяти, думати й виражати себе не лише відповідно власних бажань, але й у розумних межах, моральних координатах, з урахуванням оточуючих реалій [14; 25].

Незважаючи на сцени насильства, які діти часто спостерігають на екранах телевізорів, вони доволі рано починають не лише розуміти, але й *відчувати*, що є справедливим, правильним, а що – ні. Більшість з них засмучуються, коли хороша людина потрапляє у біду, співпереживають їй, починають усвідомлювати, що одна й та ж людина може вчиняти то краще, то гірше. Зачатки совісті, здатності диференціювати події та вчинки за критеріями моральності, встановлювати елементарні причинно-наслідкові зв'язки з'являються вельми рано і слугують основою для цілеспрямованої виховної роботи [7; 8; 18].

Актуальність досліджень генезису дитячої совісті визначається щонайменше трьома чинниками: браком теоретико-експериментальних праць вказаного напрямку взагалі, досліджень особливостей становлення та виховання совісті у дошкільному віці зокрема (засвідчено відповідним розділом монографії);

- відсутністю методичних розробок означеного напрямку;
- недостатньою увагою до совісті як внутрішньої етичної інстанції та новоутворення старшого дошкільного віку значної кількості практичних працівників.

За даними досліджень О. Кононко, опитування дітей 5–7 років засвідчило, що більшість з них не змогли конкретизувати поняття "совісність", хоча й розуміли, що йдеться про позитивну властивість людини. В них переважали схематичні, ухильні, недостатньо чіткі відповіді. Водночас вони виявилися краще обізнаними щодо поняття "безсовісний", частіше використовуваного дорослими. Ті, хто орієнту-

валися у змісті даної категорії, визначили совісність через *правдивість* та *справедливість*. Ці діти розподілилися на дві категорії. До першої увійшли дошкільники, які усвідомлюють важливість совісті та керуються нею у своїй поведінці і діяльності. До другої віднесено тих, хто констатував: совість ускладнює їм життя, заважає домагатися свого за будь-яку ціну [12].

Зазначене актуалізує необхідність проведення досліджень, спрямованих на вивчення особливостей становлення, розвитку та виховання совісті у старшому дошкільному віці. Вони збагатять уявлення науковців і освітян про феноменологію складного явища та специфіку його прояву в дошкільному дитинстві, уможливллять оптимізацію виховного процесу в родині та суспільному закладі.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних понять дослідження

Започатковуючи дослідження, присвячене вивченню особливостей вихованості у дітей 5–7 років совісті, розробник наукової теми має усвідомлювати складність феномену, його інтегральний характер, зрозуміти суть провідних понять, усвідомити послідовність стадій розвитку совісті упродовж дошкільного дитинства. Це уможливить чітке визначення її критеріїв, показників, компонентів та розробку адекватної методики дослідження на усіх етапах експерименту.

Досліджуючи совість як складний феномен особистісного зростання дитини дошкільного віку, важливо брати до уваги існуючий доробок провідних психологів і педагогів щодо змісту понять та динаміки розвитку совісності як однієї з базової якостей. Згідно даних їхніх досліджень, совість розвивається у такій послідовності:

- спочатку дитина вчиняє совісно зі *страху покарання*;
- наступною ланкою виступає почуття *сорому*, яке обумовлюється переживанням нею недотримання правил перед "своїми", невідповідності їхнім очікуванням, тривою за свою репутацію;
- поведінка пов'язується з бажанням *одержати схвалення*;
- потім формується почуття *провини*, стурбованість дошкільника з приводу своїх якостей, за які він почувається відповідальним; засвідчує його орієнтацію не лише на оцінку авторитетних людей, а й на самооцінку (зародження внутрішньої саморегуляції);

- в дитини виникає інтерес до можливості *обирати за власним бажанням* спосіб поведінки та аналізувати його наслідки;
- поступово прагнення поводитися совісно обумовлюється розумінням дитиною *значення у житті законів і порядку*;
- усе більшого значення для дошкільника набуває *взаємовигідна домовленість* з дорослими та однолітками (укладання угод);
- нарешті у дитини старшого дошкільного віку совісна поведінка починає засновуватися на *добровільному дотриманні* загальних етичних правил і норм [11].

Отже, упродовж дошкільного дитинства дитина проходить шлях від заснованої на відчутті страху покарання поведінки до усвідомлення доцільності поводитися совісно, здатності самостійно її ініціювати, відчувати задоволеність власною совісною поведінкою. Якщо дитині шостий-сьомий рік, а вона вчиняє правильно лише за умови контролю дорослого, внаслідок боязні його покарання, прагнення одержати схвалення чи винагороду, це означає, що вона не оволоділа доступним віку й необхідним рівнем морального розвитку, її совість недостатньо розвинена.

Базуючись на узагальненнях провідних фахівців, представлених у монографії, та даних власних досліджень [12; 13], О. Кононко пропонує використовувати у дослідженні совісті дошкільників поняття у такій інтерпретації:

– **Совість** – механізм саморегуляції поведінки, внутрішня етична інстанція, "внутрішній контролер". Проявляється у здатності дитини самостійно формулювати певні моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання; здійснювати самоконтроль, саморегуляцію та самооцінку власних вчинків: дотримуватися моральних норм не лише за зовнішнього контролю дорослих, але й за його відсутності.

– **Здорова совість** – внутрішній механізм самоконтролю та саморегуляції, який забезпечує збалансовану взаємодію особистості та соціуму. Засвідчується здатністю дитини свідомо і з власної ініціативи контролювати й регулювати свою поведінку, орієнтуватися на засвоєні моральні правила і соціальні норми, не очікувати зовнішніх спонукань та схвалень. Така дитина усвідомлює доцільність моральної поведінки, прагне вчиняти чесно і справедливо, поважає себе та близьких людей, упевнена у тому, що її цінують, люблять, турбуються про неї. Вона сприймає світ як безпечне та цікаве місце; в неї сформована

елементарна картина світу та уявлення про своє місце в ньому. Такий дошкільник відстоює правду, справедливість, обирає найкращі для конкретної ситуації форми моральної поведінки.

– **Нездорова совість** – внутрішній механізм самоконтролю й саморегуляції, який продукує дисбаланс взаємодії особистості та соціуму. Засвідчується переважанням під час прийняття дитиною рішень негативних особистісних і соціальних переживань (егоцентризму, байдужості, недовірливості, відстороненості), дефіцитом любові й турботи з боку рідних, відчаєм від своєї неспроможності досягти бажаного; неадекватною самооцінкою (завищеною або заниженою); деструктивною поведінкою (невпевненою, агресивною, неадекватною). Такі діти ставляться до світу як до небезпечного місця, мотивують свою поведінку страхом, егоїстичними інтересами, недовірою людському оточенню. Їм важко адаптуватися до нових умов життя та вимог, складно налагодити стосунки з незнайомими людьми. Нездорова совість продукує хронічну незадоволеність дитини собою, виробляє звичку перебільшувати або применшувати свої недоліки й помилки, заважає отримувати задоволення від життя, викликає деструктивні почуття провини, сорому, боязні покарання. Така форма совісті заважає повноцінній самореалізації.

– **Совісна поведінка** – взаємопов'язані, самостійно контролювані, регульовані та виконувані дошкільником дії і вчинки в ситуації розв'язання морального конфлікту, прийняття справедливого рішення, здійснення чесного вибору, узгодження особистих інтересів з колективними.

– **Совісне ставлення** – свідомі, вибіркові, оціночні дії дошкільника, спрямовані на аналіз та вироблення власного судження про ситуацію морального конфлікту, причини його виникнення й необхідність доцільного розв'язання, визначення своєї ролі в ньому; самостійне прийняття конструктивного рішення, вияв почуття власної гідності та поваги до учасників конфлікту.

– **Совісність** – інтегральна риса особистості, яка засвідчує повноцінний розвиток інтелекту, емоційного досвіду та вольових якостей дошкільника; його здатність вчиняти по совісті, дослухатися "внутрішнього голосу", усвідомлювати моральну відповідальність за свою поведінку перед собою та іншими, виявляти потребу і

спроможність діяти справедливо, відчувати дискомфорт від своїх непорядних або несправедливих вчинків.

– **Виховання совісті** – організований процес залучення дошкільника до вироблених людством моральних цінностей та соціальних оцінок; створення педагогом у закладі дошкільної освіти для цього сприятливих умов, розвивального середовища, що забезпечує баланс знань, ціннісного ставлення та уміння дитини поводитися совісно за відсутності спонукань і контролю з боку авторитетних людей; введення в обіг понять "совість" та "совісний", зведення їх з допомогою педагогічної оцінки до найвищих моральних чеснот.

– **Вихованість совісті** – результат виховного процесу, показник його ефективності, який засвідчується доступними віку формами совісності як базової особистісної якості і проявляється в усіх сферах життя, видах діяльності та взаємодії дошкільника з різними людьми.

Розробник наукової проблеми має усвідомлювати: використовуючи в ході дослідження провідні поняття, слід брати до уваги, що вони не є синонімами, враховувати спільне і відмінне в кожному з них. Це сприятиме ефективній організації експериментальної роботи та коректній інтерпретації емпіричних даних.

Критерії і показники вихованості совісті

Визначення особливостей вихованості совісті у дітей старшого дошкільного віку передбачає розробку чітких критеріїв її оцінки, показників кожного критерію. У розробці критеріїв оцінки типу совісті варто виходити з розуміння, що совість проявляється у здатності дошкільника пізнавати та усвідомлювати основні етичні цінності (добро, правда, краса, справедливість, милосердя, повага, совість), формулювати свої моральні обов'язки; визнавати важливість совісті для товариських взаємин, поважати себе за уміння виявляти совісність; уміння керуватися у поведінці знаннями та позитивним ставленням до совісності як базової якості особистості, виявляти її у різних сферах життя та видах діяльності; здійснювати моральний самоконтроль та саморегуляцію, відповідати за прийняті рішення та результати поведінки перед собою та оточуючими людьми, чесно визнавати свої помилки та порушення норм.

Розробляючи у дослідженні *критерії совісті*, виконавець наукової роботи, по суті, визначається із **змістовою характеристикою** провідної категорії. У таблиці 1 наведено критерії та показники вихованості

совісті як почуття моральної відповідальності за свою поведінку перед оточуючими людьми, її внутрішній контролер і регулятор. Дослідник може використати їх у ході організації та проведення педагогічного експерименту, спрямованого на вивчення особливостей розвитку совісті у дошкільному дитинстві.

Таблиця 1

***Критерії та показники вихованості совісті
у дітей дошкільного віку***

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ
<i>Визнання пріоритету правди</i>	Орієнтується на істину, правду, справедливість як основні моральні цінності, намагається керуватися ними у своїй поведінці; зазвичай говорить правду, поводить себе чесно у різних видах діяльності та у взаємодії з однолітками і дорослими; не намагається виграти нечесно, підставити однолітків, використати хитрощі або брехню; уникає вигороджування себе, коли винний, не вдається до безпідставного звинувачення інших; визнає власні помилки та досягнення інших; володіє елементарними формами адекватної самооцінки та об'єктивної оцінки вчинків, дій, якостей оточуючих.
<i>Відповідальне самовизначення</i>	Сприймає світ як цікавий, безпечний простір, який надає великі можливості; виявляє інтерес до себе та довкілля; усвідомлює зв'язок з людьми найближчого оточення; намагається самовизначитися, без нагадування дорослих виконати свої основні обов'язки; приймає самостійні рішення, здійснює власні вибори, надає комусь переваги, культурно відмовляє у прихильності; з власної ініціативи покладає на себе відповідальність за когось, щось; прогнозує наслідки своїх дій або бездіяльності; не перекладає відповідальність за свої помилки на інших; дотримується взятих зобов'язань, виконує домовленості й обіцянки.

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ
<p align="center">Саморегуляція поведінки</p>	<p>Поводиться совісно не лише у присутності дорослого, а й за відсутності його поруч; здатна внутрішньо мотивувати свою совісну поведінку; розраховує на саму себе, свій досвід, довіряє власним можливостям; діє впевнено, самостійно реалізовує прийняті моральні рішення, не шукає для себе вигоди; не очікує на винагороду; поводить себе здебільшого безкорисливо; контролює себе, регулює свою поведінку, утримується від негативних емоцій, образливих слів, недобррозичливих дій; у разі необхідності вносить корективи у свої дії; чинить опір негативним впливам однолітків, робить зауваження порушникам моральних норм.</p>
<p align="center">Власна гідність</p>	<p>У ситуаціях морального вибору надає перевагу добру, вважає, що поганий вчинок не гідний її, знижує її самооцінку та позитивне ставлення до неї авторитетних людей; орієнтується у своїх чеснотах і вадах, поважає себе, знає, за що її цінують батьки, вихователі, друзі; гідно виграє (не вихваляється, не глузує з тих, хто програв, не зловтішається) і гідно програє (не звинувачує в неуспіху інших, не дратується, не плаче, утримується від агресивності, образ, погроз); збалансовані критичність і самокритичність; відстоює свої права та гідність у соціально прийнятний спосіб; відчуває задоволення від совісної поведінки та допомоги іншим.</p>

Орієнтуючись на визначені вище *критерії* (визнання пріоритету правди, відповідальне самовизначення, елементарні форми саморегуляції поведінки, почуття власної гідності) та враховуючи *стабільність* і *силу* їх прояву у різних життєвих ситуаціях, експериментатор визначає *змістову характеристику совісті* досліджуваних. З огляду на те, що типологія передбачає врахування не лише змістової, а й *структурної характеристики* досліджуваного явища, приділимо увагу компонентній структурі совісті.

Компонентна структура совісті дошкільника

Організація дослідження, спрямованого на вивчення феномену совісті, передбачає розуміння розробником наукової роботи того, що вона проявляється, з одного боку, як *раціональне усвідомлення* дитиною дошкільного віку морального значення вчинених дій, з другого – як форма її *переживань* (почуття провини або "мук сумління"), з третього – як *саморегульована поведінка*. Совість зв'язує воєдино розум, емоції та вчинки дитини, вимагає від неї уміння докладати власних зусиль для здійснення морального вибору, визначення свого ставлення до правди.

Відповідно до сказаного вище, процес визначення структури совісті як особистісного інтегралу передбачає роботу з дитячою свідомістю, системою цінностей та навичками совісної поведінки. О. Кононко пропонує характеризувати такі основні компоненти совісті, як когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий та оціночно-рефлексивний [12].

Детальніше про кожний.

Когнітивний: характеризує особливості уявлень дошкільника про совість як моральний феномен, його значення в житті й налагодженні взаємодії з оточуючими людьми; знання про самого себе як совісну або байдужу особу. Важливо фіксувати у протоколах спостережень за досліджуваними: адекватність їхніх знань про совість, їх об'єм (значний чи обмежений), простоту-складність цих знань, здатність дитини їх вербалізувати та аргументувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між своєю умінням вчиняти по совісті та характером і результативністю взаємодії з однолітками. Доцільно одержати уявлення про наявність / відсутність у дошкільників пізнавального інтересу до нової інформації щодо совісності як базової якості особистості; прагнення розширити, зберегти та передати іншим отриману інформацію, збагатити нею свій особистий досвід.

Емоційно-ціннісний: засвідчує, наскільки значущою для дошкільника в системі його цінностей (порівняно з іншими моральними якостями) є совісність; як він цінує справедливе ставлення інших до себе та власне чесне ставлення до однолітків (приємних і не дуже). Важливо зафіксувати, наскільки совість має для дитини особистісний сенс, спонукає до совісних дій, мотивує її моральну діяльність, слугує керівництвом до дії. Повноцінна реалізація емоційно-ціннісного компонента сприяє набуттю дошкільником суб'єктивного досвіду через самопізнання, самовизначення та рефлексію. У протоколах спостережень

важливо фіксувати типовий для кожного досліджуваного настрій (оптимістичний / песимістичний, веселий / засмучений, активний апатичний), силу емоційних проявів (переживання яскраві, стримані, зовні невиразні), їх постійність, незмінність (стабільні, ситуативні) і регульованість (контрольовані, стихійні, неконтрольовані).

Поведінковий: передбачає фіксацію у протоколах спостережень міри сформованості у дитини дошкільного віку комплексу життєво необхідних умінь і навичок, зокрема таких основних як: звичку орієнтуватися на совість як моральну цінність в різних сферах життя та видах діяльності; спроможність приймати моральні рішення щодо совісної поведінки з власної ініціативи, самостійно, без зовнішніх спонукань та контролю дорослих, не розраховувати за це на схвалення чи нагороду; здатності поводитись чесно і справедливо по відношенню до однолітків, не хитрувати, не намагатися досягти успіху шляхом нанесення шкоди однолітку або застосування брехні; уміння відповідати за свої рішення і вчинки перед собою та іншими людьми, визнавати позитивні / негативні їх наслідки.

Оціночно-рефлексивний: потребує від дослідника реєстрації у протоколах спостережень того, наскільки кожний дошкільник спроможний (завжди, час від часу, ніколи) зосереджувати увагу на власних переживаннях, думках, діях, вчинках; чи уміє він спостерігати за собою, розмірковувати над власною поведінкою, своєю роллю у виникненні морального конфлікту, його причинами і наслідками; наскільки здатний об'єктивно оцінювати свою поведінку крізь призму совісті, визначати власні досягнення і прорахунки, визнавати чесноти і вади інших, брати до уваги думку про себе авторитетних людей (дорослих і однолітків), вносити корективи у свою поведінку відповідно до їхніх очікувань. Реалізованість даного компонента совісті збагачує індивідуальний досвід дитини, плекає розвиток її совісності як базової особистісної якості.

Подана вище характеристика кожного з чотирьох запропонованих автором компонентів совісті стане у нагоді під час розробки методики констатувального експерименту. Отже, студентів належить підібрати методи діагностики, які дозволять одержати інформацію про особливості знань, ставлення, поведінки і самооцінки дітей дошкільного віку.

Методика констатувального експерименту РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Розробляючи комплексну методику констатувального експерименту, спрямованого на вивчення специфіки та динаміки розвитку совісті упродовж дошкільного дитинства, дослідник має брати до уваги критерії оцінки та її компонентну структуру. Важливо підібрати методи, з допомогою яких уможливлується фіксація у досліджуваних:

- *розумових образів совісті* (знань, уявлень про неї як внутрішній регулятор поведінки, її роль у налагодженні товариських взаємин);
- *чуттєвих образів совісті* (ставлення до совісті як до найвищої моральної цінності, характер переживань з приводу своєї гідної-негідної поведінки, об'єктивна оцінка своєї типової поведінки в ситуаціях морального конфлікту, прояви самоповаги);
- *реальної совісної поведінки* (відповідальні дії, гідні вчинки, чесна поведінка).

Говорячи про розумові образи, слід мати на увазі *когнітивний компонент* совісті; під чуттєвими образами варто розуміти *емоційно-ціннісний*, мотиваційний компонент; під реальною совісною поведінкою – *поведінковий* компонент. Емоційно-ціннісний та оціночно-рефлексивний компоненти у *комплексі* забезпечать розробника наукової теми інформацією щодо особливостей переживань дошкільників, пов'язаних з необхідністю усвідомлювати важливість совісної поведінки, адекватно оцінювати власну здатність поводитись чесно, справедливо, відповідально, гідно.

Отже, на констатувальному етапі роботи добираються адекватні методи до кожного з чотирьох означених вище компонентів совісті – когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового та рефлексивно-оціночного. З огляду, що учасниками експериментальної роботи виступають, з одного боку, досліджувані дошкільного віку, з іншого – дорослі (педагоги, батьки), необхідно передбачити методи діагностики їхнього впливу на виховання совісної поведінки старших дошкільників.

Для зручності варто спочатку охарактеризувати методи експериментальної роботи з дошкільниками, а потім – з відповідальними за розвиток у них совісті дорослими.

Нижче охарактеризовано орієнтовний набір методів вивчення кожного з визначених компонентів совісті – когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового та оцінно-рефлексивного.

I. Методи вивчення розумових образів совісті дошкільників

(Когнітивний компонент)

Опитування

Одним з ефективних методів діагностики уявлень дошкільників про совість та совісність, є опитування. Воно може проводитися у вигляді індивідуальних і групових бесід або інтерв'ю. Нижче наведено приклади деяких з них.

Інтерв'ю "Відчуття провини"

Пропонується адаптований автором варіант методики, розробленої Є. Іль'їним [5]. Вона спрямована на виявлення схильності дітей переживати почуття провини. Проводиться індивідуально з кожним досліджуваним. Експериментатор пропонує дітям прослухати 10 тверджень і підтвердити або спростувати висловлені ними думки. Якщо дитина погоджується з твердженнями 1, 2, 3, 4, 5, 7, 10, і одночасно заперечує твердження 6, 8, 9, вона набирає максимальну кількість балів – 10 (по одному балу за кожне твердження). Інші варіанти – проміжні, оцінюються нижчими балами. Чим сума балів вища, тим совісніша дитина. Перелік тверджень:

1. Коли я когось обманюю. Я відчуваю муки сумління.
2. Люди, які ухиляються від виконання обов'язків, повинні переживати почуття провини.
3. Я роблю багато такого, про що потім жалкую.
4. Коли я когось випадково ображу, я довго почуваюся винуватим.
5. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх рідних та друзів.
6. Коли я був маленьким, я міг когось побити або відняти іграшку і не каятися у скоєному.
7. Мені хочеться, щоб мене прощали.
8. Совість – це вигадка людей.
9. Я рідко відчуваю докори сумління.
10. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.

Бесіди

Проводяться систематично в інтерактивній формі як з усією групою, так і з підгрупами дошкільників, які вирізняються специфічними проявами совісті. Нижче пропонується авторський перелік тем для колективного обговорення з дошкільниками: *"Де живе совість?", "Коли совість спить", "Правда і брехня", "Для чого існують правила?", "Чесність та справедливість", "Правда і брехня", "Докори сумління та*

причини їх виникнення", "Визнання провини та вибачення", "Альтруїзм та егоїзм", "Повага до себе та інших", "Сором", "Провина", "Права та обов'язки", "Що таке бути суголосним з іншими людьми?", "Почуття власної гідності", "Пихатість та зарозумілість", "Впевненість – невпевненість – самовпевненість", "Дотримання обіцянок", "Збереження секретів", "Конфлікти і скарги", "Відданість і зрада", "Щирість і лицемірство", "Гідно вигравати і програвати".

З метою варіювання тем або розширення спектру обговорюваних з дошкільниками питань, пов'язаних з проблемою совісті, можна вдаватися до рекомендацій, розміщених у низці науково-методичних джерел.

"Совісна людина"

Пропонується методика, розроблена О. Кононко [12]. Бесіда спрямована на уточнення знань та уявлення дошкільників про совість, її прояви, правильну оцінку совісності як якості особистості. Може проводитися індивідуально або з усією групою дошкільників. Орієнтовний перелік запитань для обговорення подано нижче.

1. Що таке совість?
2. Кого називають совісною людиною?
3. Чи потрібно бути совісним? Чому?
4. Як розпізнати совісну людину?
5. Що таке "докори сумління"?
6. Як називають людину, яка говорить неправду, вчиняє несправедливо?
7. Якщо людина не зупиняє того, хто бреше, вона поводить себе совісно?
8. Совісна людина допомагає іншим людям?
9. Чи слід виконувати свої обіцянки?
10. Якщо людина не вибачається перед іншими, її можна вважати совісною?

По завершенні бесіди з дошкільниками педагог підводить підсумки, називає найбільш вдалі й аргументовані відповіді, уточнює визначення провідних понять.

"Моя совість"

Методика розроблена О. Кононко [12]. Бесіда проводиться індивідуально з кожним дошкільником. У протоколах фіксуються точні відповіді дітей, особливості емоцій та поведінки. Експериментатор нічого не пояснює дитині, не уточнює їй змісту понять, просто фото-

графічно реєструє усі прояви, реакції, висловлювання. Запитання пропонуються кожній дитині в одній і тій самій послідовності:

1. Ти – совісна людина?
2. Чи важко тобі збрехати близькій людині?
3. Ти завжди пропонуєш допомогу тим, хто її потребує?
4. Чи часто ти порушуєш моральні правила?
5. Якщо твій товариш (подруга) вчиняє не по совісті, ти його (її) зупиняєш?
6. Чи виконуєш ти прохання однолітка, з яким не товаришуєш, який непопулярний у групі?
7. Якщо ти вчинив (ла) недобре і про це ніхто не знає, чи відчуваєш докори сумління?
8. Якщо гарно виконати завдання тобі допоміг товариш, але його роботу оцінили гірше, ніж твою, ти зізнаєшся про це вихователеві?
9. Ти говориш правду, якщо це тобі шкодить?
10. Чи намагатимешся ти якісно виконати завдання, якщо знати-меш, що його результати не перевірятимуть дорослі?

По завершенні бесіди експериментатор (педагог) узагальнює інформацію, отриману в ході бесіди, робить необхідні смислові акценти. Відповіді на вказані вище запитання бесід сприятимуть кращій обізнаності педагогів стосовно особливостей уявлень та установок дошкільників, пов'язаних з совісною поведінкою. А отже, спростять процес реалізації індивідуального підходу до виховання здорової совісті у представників кожного типу.

II. Методи вивчення чуттєвих образів совісті дитини

(Емоційно-ціннісний компонент совісті)

Діагностика емоційної сфери, ставлення дошкільника до совісті, до необхідності поводитися совісно дозволяє визначити ступінь усвідомлення нею значущості цієї базової якості для налагодження стосунків з оточуючими людьми – дорослими та однолітками. З цією метою можна використати рольові ігри та методику "Егоцентричні асоціації". Нижче увазі пропонуються авторські модифікації відомих психологічних методик.

Проективні методи

Метод незакінчених речень

Пропонується варіант О. Кононко. Метод спрямований на визначення міри егоцентричної спрямованості дошкільника. Стимульний матеріал: 10 незакінчених речень. Інструкція дорослого: "Придумай закінчення до кожного речення. Роби це швидко, проговорюй перше, що прийде тобі в голову". Фіксувати відповіді можна у протоколі або записувати на диктофон. Варіанти розпочатих речень:

1. Для мене краще за все, щоб
2. Незважаючи на те, що
3. Порівняно з ...
4. Мені шкода, що
5. Якщо б.....
6. Насправді мені хочеться
7. Найважливіше те, що
8. Неправда, що...
9. Якщо б не ...
10. Навряд чи можливо, щоб...

"Прийняття рішення"

Пропонується адаптований варіант методики, розробленої О. Хухлаєвою [26]. Проводиться індивідуально з кожним дошкільником. Мета: надати дитині можливість обрати власний варіант реагування на уявну конфліктну ситуацію, по-своєму мотивувати відмову порушити моральну норму. Експериментатор пропонує досліджуваному уявити себе на місці однолітків, які планують вчинити проти правил, порушити заборону дорослих і чесно сказати, як він сам реагує на пропозицію порушити правило, чим це пояснює:

- Я не буду цього робити, бо мене покарають.
- Мені неприємно так робити, мені це не до душі.
- Я ні за що це не робитиму – ми можемо потрапити у неприємність.
- Це небезпечна справа, можна постраждати (поранитись, вдаритись...).
- Я не братиму в цьому участі. Так робити неправильно, погано.
- Я не хочу засмучувати вихователя (батьків).

По завершенні експериментатор просить кожного дошкільника пояснити, чому він прийняв саме таке рішення. Разом з дитиною обговорюються усі перераховані варіанти прийняття рішення не порушувати моральних правил, виробляється узагальнене судження.

Ігри

"Польові квіти"

Гра спрямована на знайомство дітей з власним "Я", з'ясування уявлень дітей про свою значущість. Запропонована В. Давидченко та Т. Калістратовою [3]. Експериментатор (вихователь) пропонує кожному дошкільнику роздивитися і понюхати принесений нею букет польових квітів, кожна квітку окремо. Він запитує: "Чи схожий у них запах? Чи відрізняється кожна квіточка?" Разом з дітьми обговорюються їхні судження, робиться висновок про особливість, своєрідність кожної квітки. Педагог пропонує дітям роздивитися один одного, зазначає, що вони по-різному вдягнені, відрізняються зростом, зовнішністю, характером, уподобаннями. Дорослий зазначає: "Кожна людина чимось особлива і відрізняється від інших. Ми усі різні й особливі, як і польові квіти. На яку квітку схожий кожен з вас? Чим саме?". Педагог фіксує, хто з дошкільників легко встановлює асоціативний зв'язок, аргументує свою думку, а кому це зробити важко. Наприкінці гри вона пропонує дітям намалювати свій автопортрет, підкресливши свою особливість (зовнішню, внутрішню), за яку їх цінують рідні і близькі люди.

"Правило великих пальчиків"

Ця гра розроблена В. Давидченко та Т. Калістратовою [3], спрямована на з'ясування особливостей переживання дітьми взаємодії з однолітками. Експериментатор (педагог) запитує: "Чи приємно вам відчувати, коли товариші роблять для вас щось хороше?". Після відповідей усіх дошкільників, дорослий зазначає: "Те, що приємне тобі, приємне і усім іншим. Тому важливо на приємність інших відповідати їм тим самим. Давайте пограємо у гру (називає назву). Складіть руки в замок, поворухіть пальчиками. Який пальчик зверху? Це і є ви. Вам зручно? Так. Тепер змініть положення пальчиків, щоб пальчик іншої руки знаходився зверху. Зручно? Не зовсім. Отже, те, що зручно тобі, може бути незручним тому, хто знаходиться поруч з тобою. Ти завжди про це пам'ятаєш? Чи усі з вас вміють пристосовуватися один до одного, дотримуватися правил доброї взаємодії виявляти турботу один

про одного?" . Вихователь пропонує дітям назвати слова, якими вони користуються, виявляючи турботу про рідних та друзів.

Тематичне заняття

"Малюю себе"

Запропоноване О. Котовою [15], спрямоване на визначення міри відчуття дитиною своєї значущості, здатності бачити свої відмінності від інших, приймати себе такою, якою вона є, рефлексувати. Експериментатор пропонує дошкільникам кольоровими олівцями або фломастерами намалювати себе *сьогоднішніх* і *минулих*, визначити, чим вони відрізняються, якими вони собі подобаються більше і чому, що б вони хотіли змінити у своїх малюнках. Аналізуючи малюнки, дослідник звертає увагу на: схожість зображень з оригіналами, ретельність промальовування обличчя, наявність усіх частин тіла, статеву ідентифікацію. Після бесіди з дітьми їм можна надати можливість виправити, домалювати або намалювати новий малюнок. Завдяки цьому можна побачити, які значущі штрихи додали досліджувані до попередніх автопортретів і уточнити, чому вони це зробили.

"Мої досягнення"

Запропоноване О. Котовою [15], спрямоване на встановлення міри усвідомлення дітьми своїх досягнень, проживання позитивного і негативного емоційного досвіду. Заняття проводиться з усіма дошкільниками одночасно. Звертаючись до дітей, експериментатор говорить: "Трапляються ситуації, коли кожний з нас відчуває гордість або сором за свої справи, вчинки, дії. Спробуйте пригадати, такі свої вчинки, назвати їх, продовжуючи слова: "Я пишаюся собою...", "Мені соромно за те, що я...". Яке з почуттів вам подобається, а яке – ні? Що ви робите для того, щоб частіше собою пишатися, а не соромитися за недобрі вчинки?" Обговорюючи разом з дітьми їхні висловлювання, педагог має звертати увагу на міміку, характер переживань дітей, самооцінку та рівень домагань.

III. Методи вивчення уміння дошкільника поводитись совісно (Поведінковий компонент)

Спостереження

Експериментатор спостерігає за поведінкою досліджуваних у ситуаціях виникнення морального конфлікту. За кожною дитиною

проводиться не менше п'яти сеансів спостережень у різних ситуаціях та видах діяльності. О. Кононко пропонує у протоколі фіксувати:

- наявність / відсутність прагнення дитини поводитися правдиво, вчиняти справедливо;
- чи вдається до хитрощів і брехні заради виграшу, перемоги;
- чи завжди дотримується моральних норм і правил;
- наскільки об'єктивно оцінює себе та однолітків;
- чи виконує без нагадування дорослого свої основні обов'язки;
- чи контролює і регулює свої дії та поведінку без допомоги і заохочення дорослого;
- наскільки довіряє власним можливостям, своєму досвіду;
- чи може вчинити безкорисливо;
- чи здатна відстояти власну гідність у ситуації конфлікту у соціально прийнятний спосіб.

Експериментатор виходить з розуміння, що систематично повторювані прояви моральної поведінки засвідчують сформованість певних тенденцій поведінки, які уособлюються у базових моральних якостях – совісності, чуйності, відповідальності, чесності, справедливості.

Моделювання експериментальної ситуації

Пропонується використати варіант методики, розробленої О. Кононко з метою діагностики здатності дошкільників регулювати власну поведінку за відсутності поряд дорослого. Проводиться з усією експериментальною групою дітей. Експериментатор пропонує дітям на вибір завдання з конструювання, ліплення або малювання. Коли робота наполовину виконана, педагог просить досліджуваних спокійно завершувати виконання завдання, поки вона на певний час вийде з кімнати у терміновій справі. Вона виходить, зачиняє за собою двері, створюючи у дітей уявлення, що вони залишилися на самоті. Насправді експериментатор, сховавшись, спостерігає за дітьми через вікно. У протоколах спостережень він фіксує, хто з дітей:

- спокійно продовжує виконувати завдання, практично не відволікається на стороннє;
- поєднує виконання завдання із спостереженням за діями однолітків, поєднує виконання необхідного із задоволенням свого інтересу;
- уповільнює темп роботи, відволікається на тривалий час на стороннє, спостерігає за діями і поведінкою інших дітей;

- залишає роботу незавершеною, підбурює однолітків порушити порядок, закликає їх до активних дій, не пов'язаних із виконанням завдання дорослого;
- підпадає під вплив збурювачів спокою, виконує їхні вимоги, забуває про доручене дорослим завдання;
- обіцяє порушувачам дисципліни розповісти про них виховательці.

Фотографічна реєстрація усіх вказаних проявів уміння дошкільників орієнтуватися у своїй діяльності на моральні норми та регулювати власну поведінку дозволить чітко диференціювати дітей за здатністю поводитися совісно не лише у присутності, але й за відсутності дорослого експерта і контролера. Записи у протоколах збагатять отримані у попередніх експериментальних ситуаціях дані цікавою інформацією.

IV. Методи вивчення самооцінки та рефлексії дошкільників (Оціночно-рефлексивний компонент совісті)

Методика "Шкала совістності"

Пропонується використати модернізований автором варіант методики В. Мельникова і Л. Ямпольського [5], призначення якої – виміряти ступінь поваги особистості до соціальних норм та етичних вимог і здатність об'єктивно себе оцінювати. Згідно думки розробників методики, осіб з високим значенням фактору "совістності" характеризують відповідальність, добросовістність, стійкість моральних принципів, почуття обов'язку, дотримання етичних стандартів, хороший самоконтроль. Методика проводиться індивідуально. Дітям пропонуються твердження, з кожним з яких вони можуть погодитися ("так") або не погодитися ("ні"). У першому випадку у протоколах ставиться знак "плюс", у другому – "мінус". Перелік тверджень:

1. Я завжди дотримуюся правил і норм.
2. Я завжди виконую свої основні обов'язки.
3. Я вірю, що будь-які приховані погані вчинки не залишаться безкарними.
4. Мене обурює, коли, порушувач дисципліни, уникає покарання завдяки хитрощам.
5. Коли я кажу неправду, я дивлюся у бік: мені соромно дивитися людині у вічі.
6. Мені подобаються книжки про хороші і погані вчинки.

7. Коли хтось виявляє дурість і нецтво, я намагаюся його поправити.

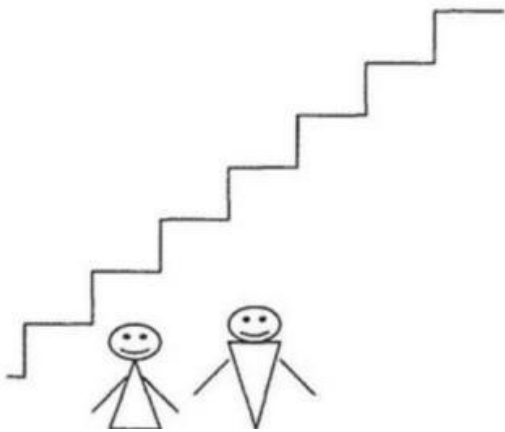
8. Моє переконання в обов'язковості виконання правил незмінне.

9. Мені подобається слухати розмови на серйозні теми.

10. Я вважаю, що будь-яку роботу слід доводити до кінця, навіть, якщо здається, що в цьому немає необхідності.

За кожен позитивну відповідь дитині нараховується по одному балу і підраховується їх сума. Чим більшу суму балів вона набрала, тим сильніше в ній виражені совісність, почуття відповідальності. Чим більшою мірою уявлення дошкільників співпадають з їхніми реальними проявами, тим більш об'єктивною є їхня самооцінка.

Методика "Драбинка"

Розроблена В. Щур [22]. Пропонується до використання адаптований автором варіант методики. Її мета – визначити особливості розвитку самооцінки у дітей старшого дошкільного віку. Досліджуваним показують намальовану на малюнку драбинку і пояснюють завдання: "Якщо усіх дітей групи розсадити на цій драбині, то на трьох верхніх

сходинок розмістяться найбільш чесні, відповідальні, справедливі з них ("найкращі") . На трьох дещо нижчих – ті, хто поводить себе совісно не завжди, час від часу або лише по відношенню до окремих людей ("не погані і не хороші"). На трьох найнижчих сходинок слід розмістити нечесних, несправедливих, безвідповідальних дошкільників ("найгірших)". Експериментатор просить дитину: "Покажи, на яку сходинку ти поставиш себе. Поясни чому". Після цього дорослий запитує: "Ти такий (така) насправді чи таким (такою) хотів (хотіла) б бути? Покажи, який (яка) ти насправді і яким (якою) хотів (хотіла) б бути. Покажи, на яку сходинку тебе поставила б мама, вихователь".

Аналізуючи результати, слід звертати увагу на характер самооцінки, диференціювати її: *неадекватна завищена, адекватна висока, адекватна середня, адекватна низька, неадекватна занижена*. У протоколах варто фіксувати, наскільки впевнено, без роздумів оцінює себе дитина, чи реалістично розмірковує про себе, чим мотивує свою

відповідь (апелює до власного особистісного досвіду або до оцінок авторитетних дорослих тощо).

Реалізація комплексної методики уможливить отримання дослідником значного обсягу емпіричного матеріалу, який дозволить визначити особливості совісті дітей дошкільного віку. Процедура визначення представлено нижче.

Типи совісті: визначення та характеристика

В ході констатувального експерименту виконавець наукової роботи визначає рівні вихованості совісті або *типи* совісті досліджуваних дошкільного віку.

Якщо визначаються рівні вихованості совісті, то досліднику необхідно встановити *рейтинг* – індивідуальний числовий показник міри розвитку уявлень, ставлення та совісної поведінки кожного дошкільника експериментальної і контрольної груп. З цією метою доцільно використати шкалу оцінок (наприклад, десятибальну) зафіксованих у протоколах якісно-кількісних показників совісті, врахувати *силу прояву* (яскраво, невиразно), *характер поведінки* (позитивна, негативна, індиферентна), *стабільність* (проявляється постійно, час від часу, рідко, ніколи). З урахуванням означених вище параметрів зазвичай виділяють чотири рівні вихованості совісті – *високий, оптимальний, задовільний і низький*.

Водночас зауважимо: оцінювати совість за мірою її прояву не зовсім правомірно: адже вельми складно по відношенню до даної моральної категорії використовувати параметри оцінки "менше-більше" або "сильніше-слабше". На нашу думку, доцільніше виділяти різні *типи совісті* дошкільників, оцінювати суттєві прояви совісності як базової особистісної якості у різних сферах життя та видах діяльності. Нижче у рамці схарактеризовано суть процесу розробки типології совісті.

Визначити типи совісті дошкільників означає:

- *класифікувати їх шляхом виділення головних, типових для різних груп дітей ознак, особливостей, тенденцій;*
- *оцінити характер та міру узгодженості між собою уявлень про совість, ставлення до неї, уміння поводитися совісно, які відрізняють представників кожного типу.*

При цьому слід виходити з розуміння, що вихованість у досліджуваних совісті засвідчується комплексом умінь: самостійним і швидким реагуванням на необхідність чесно і справедливо розв'язати моральний конфлікт, дотриматися моральних правил, відстояти істину; диференціацією прав і обов'язків, самопокладанням необхідних обов'язків; здатністю вчиняти совісно безкорисливо, не розраховуючи на схвалення дорослих; усвідомленням негативного впливу на взаємини з однолітками брехні, егоїзму, байдужості; прагненням поводитися гідно, чинити опір злу. Орієнтуючись на них як на основні критерії оцінки совісті та враховуючи визначену вище її компонентну структуру, у таблиці 2 охарактеризовано чотири типи совісті дошкільників: *свідомо-суголосний, соціально-унормований, егоїстично-орієнтований, відсторонено-споглядальний*. По суті, лише душевно суголосний рівень уособлює повноцінну міру здорової совісті, засвідчує ефективність виховного процесу у закладі дошкільної освіти та сім'ї.

Таблиця 2

Характеристика типів совісті дошкільників

ТИПИ СОВІСТІ	ХАРАКТЕРИСТИКА КОЖНОГО
<p><i>Збалансовано-конструктивний</i></p>	<p>Природний лідер, має певне коло друзів, доброзичливий, щирий, розумно довірливий у стосунках. Суголосний з оточуючими людьми, емоційно сприйнятливий до подій, ситуацій, вчинків. Зовнішні моральні норми перетворилися на внутрішні мотиви совісної поведінки. Самостійний, розраховує на власні можливості, покладається на свою адекватну самооцінку, критичний і самокритичний. У ситуаціях розв'язання морального конфлікту посідає активну за формою та моральну за змістом позицію. Ініціюючи допомогу іншим, не розраховує на схвалення й заохочення дорослого, не прагне мати з цього зиск, виявляє безкорисливість, відчуває задоволення від власної спроможності вчинити по совісті, поводитися гідно. Орієнтується на істину, правду, справедливість як найвищі моральні цінності. Завжди поводить себе чесно, визнає свої помилки, не вдається до хитрощів, не уникає відповідальності за невдалі рішення. Чинить</p>

	<p>опір несправедливості, брехні, егоїзму. Вважає не гідним для себе підставляти інших, наговорювати, ображати, жалітися дорослим. Відстоює власну гідність, прагне реалізувати свої основні права, свідомо ставиться до виконання обов'язків, може відмовитися від бажаного на користь необхідного. Не догоджає з корисливою метою іншим, намагається берегти секрети, не порушувати домовленостей, виконувати обіцянки. Гідно виграє і програє. Знання, ставлення та поведінка збалансовані. <i>Кредо: "Я можу і хочу допомогти!"</i></p>
<p>Соціально-унормований</p>	<p>Відкритий контактам, спілкується з широким колом однолітків, легко адаптується до нових умов життя, швидко пристосовується до вимог певної соціальної групи, прагне посісти в ній певний статус. Чітко виконує розпорядження та вимоги лідера, легко приймає думку більшості, може виявляти конформізм. Вельми залежний від оцінок та настанов авторитетних інших, за їх відсутності поряд губиться, відчуває дискомфорт шукає того, на допомогу кого можна розраховувати. Сповідує необхідність неухильно дотримуватися моральних правил і соціальних норм, прагне діяти "як треба", "як сказали", очікує важливого для нього схвалення авторитетних людей. Соціальна орієнтація домінує над душевними пориваннями, власною думкою, власною ініціативою. В ситуаціях морального конфлікту залежить від розпорядження, підказок, допомоги, стимулювань, заохочень дорослих. Більше довіряє іншим, ніж власним можливостям; самокритичність переважає над критичністю. Неухильне виконання обов'язків важливіше за відстоювання своїх основних прав та потребує реалізувати власні потреби. Заграє до авторитетних однолітків, намагається їм догодити, поводить себе запопадливо, може догоджати з корисливою метою, терпіти приниження, образи, утиски з їхнього боку. Поведінка мотивується тезою: "Не роби нічого, що може інших змусити відмовити тобі у прихильності. Намагайся принести задоволення тим, хто може гарантувати тобі бажане". Схильний жалітися дорослим на тих, хто образив,</p>

	<p>перекладаючи на них відповідальність за розв'язання морального конфлікту. Знання ґрунтовні, ставлення до моральних норм позитивне, поведінка ситуативна, здебільшого залежна. <i>Кредо: "Хтось з нас допоможе!"</i></p>
<p><i>Егоїстично орієнтований</i></p>	<p>Демонстративний, привертає до себе увагу значущих людей у будь-який спосіб, намагається посісти у соціальній групі високий статус, вдається для цього до тиску, хитрощів, залякувань, задобрювань. Самооцінка завищена, критичність переважає над самокритичністю, не бачить негативних наслідків своєї егоїстичної поведінки, легко себе виправдовує. Вважає, що йому можна те, чого не можна іншим дітям. Добре орієнтується у поняттях добра і зла, але часто використовує оточуючих у своїх цілях, керуються думкою: "Чим це може бути корисним для мене?" Намагається домогтися свого, посісти перше місце, перемогти за будь-яку ціну. У стосунках з іншими конфліктний, ігнорує потреби і прагнення однолітків; вдається до погроз; проявляє пихатість і зневагу до тих, хто йому нецікавий. Не визнає своєї відповідальності за власні дії та вчинки, може відмовитися від виконання своїх обов'язків; не дотриматися даних обіцянок. За відсутності поряд дорослого поводить здебільшого нахабно, тисне на інших, ображає; вкладає вигідні для себе угоди, вдається до хитрощів; може підставити однолітків; безпідставно звинуватити. Потребуючи уваги і схвалення дорослих, може удати доброзичливого, ратувати за справедливість. Володіє механічно завченими знаннями моральних правил і норм, соціальних меж та схвальних і несхвальних оцінок. Дотримується їх, щоб приховати справжні егоїстичні мотиви; вважає, що совість заважає досягати свого за будь-яку ціну. Зазвичай слова, обіцянки не співпадають з практичними діями й вчинками. Сприймає як норму: те, що він говорить, не означає, що він справді так вчинить. <i>Кредо: "Який мені в цьому інтерес?"</i></p>
	<p>Відчужений від широкого соціуму, індивідуалістично налаштований, вибірковий у своїх прихильностях, з чітко визначеним простором власного "Я", в який допускає обмежену кількість людей, яким дорожить і</p>

***Відсторонено-
споглядальний***

усіляко відстоює від посягань небажаних осіб. Має обмежене коло товаришів, за відсутності яких може проводити більшість часу наодинці, не відчуваючи при цьому дискомфорту. Пригнічує свої бажання та амбіції, побоюється залучення в активне життя, причетності до суперечливих подій та ситуацій, намагається дистанціювати від них, задовольнитися малим. Життя поступово починає втрачати смак і гостроту. Недовірливий, посідає пасивну і мінімалістичну життєву позицію, звільняє себе від зв'язаності обов'язками з іншими людьми. Прибічник тези "Моя хата скраю, нічого не знаю". Рідко докладає для досягнення чогось конкретного цілеспрямованих зусиль. Здебільшого не знає, чого хоче, до чого прагне, якої мети досягати у той чи інший момент часу. Уникає усього нового, ризикованого, відмовляється від активності, оберігає свій спокій. Існує у свого роду "мушлі", у звуженій, штучно створеній реальності, з викривленим світоглядом, неадекватною картиною світу. Знання про моральні норми механічно засвоєні, формальні, надієві. Зовнішні норми не перетворилися на внутрішні спонуки, не виступають значущими цінностями, не набули особистісного смислу. Совість залишається абстракцією, яка не працює в реальному житті. *Кредо: "Я тут ні до чого!"*

Засновуючись на розгорнутій характеристиці проявів совісті різних груп досліджуваних дошкільного віку, нами розроблено і охарактеризовано ***авторську типологію совісті***. Це важливо з огляду на те, що совість – показник прогресивного особистісного зростання дитини. Згідно поданих у таблиці типів, діти дошкільного віку суттєво відрізняються між собою *специфічними*, притаманними лише їм проявами совісті: змістовими характеристиками (типовою поведінкою), спрямованістю (назовні-всередину себе), "життєвим кредо". Розроблена типологія привертає увагу безпосередньо як до сильних, так і *вразливих місць, недоліків* особистісного розвитку дошкільників. Авторська типологія може стати виконавцю наукової роботи у нагоді під час розробки методики та організації формувального експерименту, зокрема в ході

реалізації диференційованого підходу до виховання у представників кожного типу здорової совісті.

Нижче охарактеризовано встановлений автором зв'язок між типом совісті і типом особистості дошкільників у цілому.

До *збалансовано-конструктивного типу совісті* віднесено дітей **миролюбно-продуктивного типу особистості**. Такі дошкільники прагнуть ідеалу, гармонії, успіху, повноцінної самореалізації. По-справжньому самодостатні, здатні самовизначатися та приймати самостійні рішення, спроможні цінувати себе та інших, задоволені життям, орієнтовані на реалістичну сучасну картину світу. Живуть за принципом: "Бути, а не здаватися". Для них природно й легко поводитися совісно.

Соціально-унормований тип совісті об'єднує дітей з **покірним типом особистості**. Це вельми сором'язливі, здебільшого доброзичливі, альтруїстичні, проте недостатньо самостійні, залежні від зовнішніх настанов й оцінок дошкільники, які часто добровільно відмовляються від чогось на користь когось. "Правильно виглядати" для них важливіше за справжнє "бути". Оскільки совісна поведінка вимагає самостійного прийняття рішення, розв'язання морального конфлікту зазвичай вони перекладають на інших або діють за визначеним авторитетними людьми і алгоритмом.

Егоїстично орієнтований тип совісті складається з дошкільників із **загарбницьким типом особистості**. Це здебільшого зарозумілі, вельми мстиві, войовничо налаштовані, зверхні, діти-нарциси, дії і вчинки яких визначаються вузькоєгоїстичними інтересами. Вони упевнені у своїй особливості, перевазі над іншими, мають завищену думку про свої здібності. Живуть у вигаданій реальності, реалізують себе частково, незадоволені життям та стосунками з оточуючими людьми. Совість вважають перешкодою на шляху до досягнення своєї мети.

До *відсторонено-споглядального типу совісті* увійшли дошкільники з так званим **мінімалістичним типом особистості**. Це удавано самодостатні діти, які радше у певний спосіб існують, ніж активно живуть. Недовірливі, підозрілі, нерішучі, невпевнені у собі, вони бояться усього незнайомого, незрозумілого, ризикованого. Ця категорія дошкільників не стільки прагне реалізуватися, досягти успіху, скільки намагається уникнути неуспіху, ймовірних неприємностей, уявних

проблем. Совість сприймається ними на рівні формального знання, яке не актуалізується в реальних життєвих обставинах.

Варто підкреслити: лише дошкільники, які увійшли до складу свідомо-суголосного типу совісті й вирізняються миролюбно-конструктивним типом особистості, притаманна *здорова совість*. У них гармонійно поєднується моральна свідомість і поведінка, збалансовані індивідуальні і соціальні орієнтації. В дітей усіх інших трьох типів совісті зафіксовано специфічні для кожного деформації свідомості і поведінки, з якими необхідно працювати.

Кількість дітей із здоровою совістю зазвичай суттєво менша за тих, кого характеризують різні прояви нездорової совісті, що актуалізує необхідність визначення ефективної стратегії організації виховного процесу, спрямованого на збільшення кількості дошкільників із здоровою совістю. Це передбачає визначення педагогічних умов та методів її ефективного виховання у дітей старшого дошкільного віку.

РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Оскільки педагоги і батьки виступають важливими чинниками впливу на розвиток у дітей дошкільного віку чуйності, на етапі констатації важливо оцінити вплив дошкільного закладу і сім'ї на виховання вказаної базової якості особистості. Учасниками експерименту виступають вихователі базових дошкільних закладів та батьки досліджуваних.

Основними методами визначення ролі педагогів у розвитку здорової совісті дітей дошкільного віку можуть виступати спостереження за взаємодією в системах "дитина – педагог" і "дитина – одноліток"; ознайомлення з планами роботи вихователів базових закладів освіти з метою визначення місця проблеми виховання совісті у переліку напрямів виховної роботи; анкетування.

Спостереження

Експериментатор має провести не менше п'яти сеансів спостережень за проявами совісті педагогів у різних життєвих ситуаціях: у процесі спілкування з дітьми; у ситуаціях виникнення морального конфлікту між дошкільниками; у спільній ігровій діяльності дітей; під час їхнього виходу на прогулянку; на заняттях тощо. Йдеться про ситуації, що пред'являють вимоги до уміння дітей брати до уваги інших людей, рахуватися з ними. У протоколах спостережень експериментатор фіксує:

- стратегію і тактику поведінки вихователя у разі виникнення конфліктів, непоступливості дошкільників, проявів ними егоїзму або агресії;
- характерні для кожного педагога типи реакцій – мовленнєвих, мімічних, дієвих;
- по відношенню до яких дітей педагог частіше за усе вдається до схвалень, а до яких – до зауважень;
- наявність / відсутність у відносинах з дітьми таких моральних якостей, як чесність, справедливість, обов'язковість, власна гідність;
- частота схвалення вихователем дітей за прояви ними вказаних якостей у взаєминах з однолітками;
- найбільш часто використовувані педагогом методи, форми та прийоми морального виховання взагалі, розвитку совісності зокрема.

Аналіз планів роботи

Експериментатор звертає увагу на те, яке місце у планах педагогічної роботи відведене соціально-моральному вихованню дошкільників взагалі, вихованню совісності як базової якості особистості зокрема. Студенту необхідно проаналізувати стан роботи педагога з соціально-комунікативного розвитку дітей, виховання в них позитивного ставлення до себе та оточуючих людей, формування чесності, справедливості, відповідальності, почуття власної гідності. Важливо звернути увагу на заплановані методи та форми роботи з дошкільниками та їхніми батьками у напрямі виховання совісті як механізму саморегуляції поведінки. Необхідно зафіксувати, чому більшою мірою приділяється увага в процесі організації педагогічної роботи – розширенню знань дітей про основні соціально-моральні категорії, формуванню у них елементарної системи цінностей або вправлянню в уміннях виявляти чесність, справедливість, відповідальність, власну гідність. Важливо співставити заплановане з реальною педагогічною практикою.

Опитування

З метою отримання від педагогів і батьків інформації щодо їхнього ставлення до виховання у дітей дошкільного віку совісності як базової якості особистості та оцінки власної ролі у цьому процесі,

доцільно розробити анкету. Нижче запропоновано схему-орієнтир анкети, адресованої педагогам. Під час її складання, доцільно використати відкриту і закрити форми запитань.

Анкета для педагога

1. Що таке совість і совісність? У чому вони проявляються?

2. Чи важливі вони для дитини дошкільного віку? Чому?

3. У вашій групі совісних дітей:

- 90–80 %;
- 70–50 %;
- 40–40 %;
- 10–5 %.

4. На вашу думку, діти частіше поводяться совісно у взаєминах:

- з рідними дорослими;
- з друзями;
- з авторитетнішими, успішнішими за себе дітьми;
- зі слабшими за себе, невпевненими у собі дошкільниками;
- зі сторонніми людьми.

5. Розвиток совісності залежить, перш за все, від:

- віку дитини;
- системи її виховання;
- статевої належності;
- спадковості.

6. Як ви частіше за все реагуєте на нечесне, несправедливе ставлення дитини до однолітків:

- докоряєте, соромите;
- пропонуєте їй поставити себе на місце ображеного;
- не звертаєте уваги;
- ставите за приклад іншу дитину;
- обіцяєте пожалітися батькам;
- караєте.

7. Ви вважаєте себе людиною:

- совісною завжди і у стосунках з усіма;
- вибірково совісною, лише у взаєминах з певними людьми;
- ситуативно совісною (залежить від стану, настрою, ситуації);
- недостатньо совісною.

8. Ви частіше схвалюєте прояви чесності, справедливості, відповідальності:

- приємних, успішних, впевнених дітей;
- тихих, невпевнених у собі дошкільників;
- тих, хто заслужив.

9. Яким методам і формам виховання совісності ви надаєте перевагу? Чому?

10. Проблеми виховання у дошкільників совісної поведінки ви приділяєте у своїй роботі:

- велике значення;
- певне значення;
- обмежене значення;
- не надаю особливого значення.

Аналогічно їй можна скласти анкету для батьків. За умови, що запитання, адресовані педагогам і батькам, будуть близькими за своєю суттю, відповіді на них можна буде співставити між собою, порівняти з оцінками експериментатора, що слугуватиме основою для використання у дослідженні *методу експертної оцінки*.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення педагогічних умов оптимізації процесу виховання здорової совісті дошкільників

Процес оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток у дітей дошкільного віку здорової совісті, пов'язаний з необхідністю удосконалення змісту, методів, прийомів та організаційних форм експериментальної роботи, їх осучасненням, найбільш ефективним використанням у розв'язанні складної наукової проблеми. Виховання совісті передбачає проектування і реалізацію певної методичної системи, цілісної моделі педагогічної діяльності. Отже, оперуючи поняттям "педагогічні умови", слід розуміти під ними *комплекс заходів і сукупність вимог до організації формувального експерименту* з метою розвитку у дошкільників совісності як базової особистісної якості.

Визначаючи умови оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток у дітей дошкільного віку здорової совісті, дослідник зобов'язаний актуалізувати для себе два вектори експериментальної роботи – безпосередньо з дошкільниками і з відповідальними за ефективність виховного процесу дорослими – педагогами й батьками. Не

можна формулювати умови, передбачаючи експериментальну роботу лише з однією із сторін – виключно з дітьми або лише з дорослими. Дошкільники – *суб'єкти виховного процесу*, дорослі – *чинники впливу на дітей*.

Оптимальним для магістерської є визначення трьох-чотирьох умов оптимізації виховного процесу. При цьому може йтися про педагогічні, організаційно-педагогічні, психолого-педагогічні, соціально-педагогічні умови. Використання інтегрованого формулювання актуалізує необхідність вираховування виконавцем наукової роботи кожної складової умов – педагогічної, організаційної, психологічної, соціальної тощо.

Нижче наведено приклад формулювання чотирьох педагогічних умов, упровадження яких оптимізуватиме процес виховання у дітей дошкільного віку здорової совісті. До них віднесено:

1. Збагачення знань дітей про совість, позитивні наслідки для оточуючих альтруїстичних, правдивих, відповідальних і негативні – егоїстичних, несправедливих, безвідповідальних дій.

2. Сприяння розвитку у дошкільників рефлексії, вміння аналізувати та адекватно оцінювати свої думки, переживання, дії.

3. Вправлення дітей в уміннях цінувати правду, виявляти справедливість, відповідальність і власну гідність.

4. Зведення проявів дитячої совісті до найвищих моральних чеснот завдяки осучасненню змісту і форм педагогічної оцінки та застосуванню новітніх виховних технологій.

Важливо, щоб з допомогою визначених педагогічних умов дослідник одночасно впливав на свідомість і поведінку усіх учасників експерименту – дошкільників, вихователів і батьків.

Розробка методики виховання у дітей дошкільного віку здорової совісті

Сучасні методи виховання дозволять педагогові досить ефективно розвинути й зміцнити совісність як життєво необхідну якість особистості. Якщо їх використовувати систематично й зацікавлено, то совість та заснована на ній совісність перетворюються на звичну й природну властивість дитини, її спосіб життя, мислення та поведінки.

Нижче запропоновано орієнтовний комплекс методів, форм та засобів виховної роботи, який може стати педагогам у нагоді. Вони

призначені для збагачення та розширення знань дітей про совість та її значення в житті, вправлення в уміннях поводитися совісно за різних умов та ситуацій, об'єктивно оцінювати чесноти та вади (власні та інших людей), почуватися дискомфортно у разі порушення соціально-моральних норм. Поданий перелік відкритий для подальшого збагачення, розширення, уточнення, варіювання. Адже кожний педагог краще за будь-кого може врахувати у виховному процесі особливості своїх дітей та родин.

Визначаючи систему роботи з досліджуваними, виконавець наукової роботи з проблеми совісті бере до уваги, що її виховання передбачає уміння дитини:

- конструктивно *міркувати* й об'єктивно *оцінювати* ситуацію, свою здатність вчинити совісно;
- проявляти *емоційну сприйнятливість*, не залишатися байдужою;
- орієнтуватися у прийнятті рішення на *моральні* правила і норми;
- знаходити спосіб *управління* власним гнівом, егоцентричними пориваннями, страхами, попереджати загрози руйнування хороших взаємин з оточуючими;
- *обмежувати особисту свободу*, визнавати, що не усі власні вибори є правильними, соціально доцільними, схвалюваними;
- виявляти *самостійність і творчу активність*;
- покладати на саму себе *відповідальність* перед оточуючими за наслідки зробленого вибору, прийнятого рішення, вчиненої дії.

Цей мінімально достатній комплекс умінь – інтелектуальних, емоційних, вольових є запорукою своєчасного й повноцінного розвитку у дитини дошкільного віку здорової совісті. Дитину, якій притаманні вказані уміння, характеризує така якість особистості, як совісність

Організуючи роботу на формувальному етапі дослідження, експериментатор має усвідомлювати, що виховання совісті – процес тривалий і складний, який вимагає від нього зацікавленого ставлення, здатності об'єктивно оцінювати прояви совісті вихованців та свої власні, технологічної винахідливості. Оперуючи поняттям "технологія", маємо на увазі два принципових моменти організації виховного процесу:

1. Він передбачає дотримання чіткого алгоритму в етапності роботи, залучення до експерименту учасників та вимогах добровільності та послідовного використання методів.

2. Процес виховання – психологізований, має враховувати вікові закономірності та індивідуальні особливості дошкільників.

Методика формувального експерименту має бути *адекватною* (модельована система виховання має співпадати з метою моделювання) і *комплексною* за своїм характером (охоплювати усі основні аспекти виховної роботи). Важливою особливістю організації експериментальної роботи на формувальному етапі є необхідність підбирати адекватні методи *під кожен з визначених у дослідженні педагогічних умов*. У відповідності з цим нижче подано орієнтовну схему вибору методів формувального експерименту.

1. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

З метою збагачення знань дітей про совість, позитивні наслідки для оточуючих альтруїстичних, правдивих, відповідальних і негативні – егоїстичних, несправедливих, безвідповідальних дій, експериментатор може вдатися до групових етичних бесід, перегляду мультфільмів, читання художньої літератури моральної спрямованості з подальшим обговоренням ситуацій морального вибору, причин і наслідків поведінки дійових осіб. Нижче конкретизовано деякі із зазначених методів.

Етичні бесіди

Розроблено О. Кононко. Мета бесід: уточнити, розширити, збагатити уявлення дошкільників про совість, совісність як важливу людську якість, про те, навіщо вона потрібна. Експериментатор пропонує дітям: "Давайте поговоримо сьогодні про совість". Він пояснює, що совість – це здатність людини контролювати свої вчинки, самостійно й об'єктивно їх оцінювати. Педагог зазначає, що усі люди помиляються – хтось частіше, а хтось рідше. Головне – визнавати свої помилки, аналізувати їх причини та наслідки для оточуючих, відчувати муки сумління. Він перераховує придумані людьми вирази про совість: *совість замучила, совість гризе, душа не на місці, згоріти від сорому, муки сумління*, разом з дітьми обговорює їх, наводить приклади з життя дітей. Дорослий пояснює: хто щиро переживає свій недобрий вчинок, просить вибачення, хоче спокутувати провину, є совісною людиною. Педагог пропонує дошкільникам подумати й кожному висловити думку щодо того, чого не зробить совісна людина. Для прикладу називає декілька зрозумілих дітям проявів моральної поведінки:

- не образить слабшого, молодшого, старого;
- не буде сидіти, коли поряд стоїть стара людина або інвалід;
- не звалить провину на іншого;
- не обіцяє, знаючи, що не дотримає слова;
- не радітиме чужому горю, поразці, програшу, неуспіху.

Дошкільники додають до цього переліку свої варіанти, пригадують, коли вчинили по совісті. Дорослий підводить підсумки, узагальнює найважливіше.

Етичні бесіди, присвячені совісті, слід проводити з певною періодичністю, поглиблюючи уявлення дітей та ускладнюючи завдання. Пропонується такий орієнтовний перелік тем: *"Відрізняємо корисну совість від шкідливої"*, *"Дивимося на світ з оптимізмом"*, *"Турбуємося про "Я" і "Ми"*, *"Спілкуємося з радістю"*, *"Беремо до уваги інтереси інших"*, *"Пишаємося чесністю і правдивістю"*, *"Приймаємо розумні рішення"*, *"Контролюємо емоції, слова і дії"*, *"Надаємо перевагу та культурно відмовляємо у прихильності"*, *"Плакаємо почуття власної гідності"*, *"Виконуємо свої обіцянки"*, *"Поважаємо себе за уміння безкорисливо допомагати"*. З урахуванням особливостей дітей та батьків педагог може варіювати тематику етичних бесід, звужувати або розширювати її.

Читання художньої літератури

У нагоді стане читання художньої літератури з подальшим обговоренням подій та вчинків героїв. Це сприятиме розширенню уявлень дошкільників про важливість для дружніх стосунків з однолітками доброти, справедливості, поваги до них, уміння гідно вигравати, не вихвалитися. Нижче наведено українську народну казку, яка може стати у нагоді.

"Лев і комарі"

Одного разу Лев, лежачи під кущем, позіхнув, потягнувся разів зо два і каже собі: "Як добре, що я такий дужий вдався, нікого на світі не боюся! Не так, як ті нікчемні комарі – всякий їх роздавить, і вони усіх бояться" Комарам прикро стало, що Лев їх так зневажає. От один з них і відповів: "Не думай, що ти як сильний, так тебе ніхто не здолає. Ми, хоч і малі, а як захочемо, то ще й тобі ніс утремо". Лев сердито гаркнув: "Мовчи, дрібноту! Я вас однією лапою всіх розчавлю!". Старший комар каже: "Ану, браття, візьмемося за нього, буде пам'ятати, як глузувати з нашого брата! Бач який!". Як сипонули комарі на Лева, як почали його жалити. Уже він і хвостом махав, і лапами дригав, і зубами клацав –

нічого не допомогло. Хоч чимало й подушив комарів, а їх не меншало, як з мішка вони сипалися на Лева. Уже він і підплигував високо вгору, і навкруги куща бігав... Бачить Лева, що з комарами йому важко впоратися, почав прохати: "Будьте ласкаві, одчепіться від мене. Я з вами пожартував, а ви подумали, що я справді глузую. Змилюйтеся, облиште мене". Комарі покинули Лева. Піднялися вгору і кажуть: *"Не хвалися умом, а хвалися добрими справами"*. В процесі обговорення можна поставити дітям такі запитання: Чим вихвалявся Лев? Як він образив комарів? Як він показав свою зневагу до них? Як комарі довели свою силу? Чому комарі перемогли Лева? Якими словами можна передати повагу і зневагу до інших? [20].

Вправи

"Запитання – відповіді"

Вправа розроблена О. Кононко і спрямована на розширення та конкретизацію знань дітей про совість. На прохання педагога діти утворюють коло. Дорослий знаходиться в центрі. Він кидає по черзі кожному дошкільнику м'яч і задає запитання, на яке той має відповісти. Приклади запитань: "Кого називають совісним?", "Навіщо потрібна совість?", "Чи є совість у поганої людини?", "Ти – совісна людина?", "Чи можна побачити совість?", "Що таке "каяття?", "Ти вмієш визнавати свою провину?", "Про кого говорять "безсовісний"?", "Як вчиняє безсовісний?", "Чи може безсовісна людина бути хорошою?", "Чим чесна людина відрізняється від брехуна?", "Чи легко бути чесним?", "Хто в групі чесний?", "Кого вважаєш неправдивим?", "Ти часто вчиняєш справедливо?", "Навіщо люди хитрують?", "Що необхідно для того, щоб поважати себе?", "Що таке "каяття?". Якщо дитині важко визначитися, вихователь може запропонувати одноліткам допомогти їй або пропонує свій варіант відповіді.

"Чесний-нечесний герой"

Мета: вправляти дошкільників в умінні диференціювати прояви правдивості та неправдивості. Вихователь пропонує дітям обґрунтувати, кого з перерахованих ним казкових героїв слід вважати чесним, а кого нечесним і чому саме. Орієнтовний перелік героїв: Карлсон, Вінні-Пух, Кіт Базилію, Лиса Аліса, Буратіно, Мальвіна, Золушка (список можна продовжити або змінити). По завершенні спільно з дітьми педагог узагальнює одержану інформацію.

"Каяття"

Мета: конкретизувати зміст поняття "каяття", розширити уявлення про важливість уміння визнавати свою провину, вправляти дошкільників в умінні використовувати для цього належний інструментарій. Вихователь пропонує дітям утворити коло, повернутися обличчям до однолітка, що стоїть поряд з ними, виразити свою готовність *"зняти камінь з душі"*, відтворити характерні для ситуації каяття *переживання, слова, рухи, дії* (ніяковість, полегшення, радість примирення, прощення, обіцянка виправитися тощо). Уточнення педагога, його коментар, приклади з життя, наведені дітьми, сприятимуть кращому розумінню ними того, що за каяттям стоїть прощення та виправлення; збагатять активний словник; оснастять умінням правильно каятися.

Окрім зазначених вище методів збагачення уявлень дошкільників про совість, варто використати читання художньої літератури та перегляд мультфільмів морального спрямованості з обов'язковим обговоренням особливостей поведінки усіх дійових осіб та виробленням спільного висновку щодо значення совісті для взаємин та спільної діяльності.

II. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

Розвитку у дошкільників рефлексії, уміння аналізувати та адекватно оцінювати свої думки, переживання, дії сприятиме використання у формульованому експерименті методу незакінчених речень, складання оповідань, тематичних занять. Нижче наведено деякі з адекватних методів виховання здорової совісті.

Складання оповідань

Пропонується для використання авторський варіант. Упродовж одного заняття дітьми складаються оповідання з однієї теми, пов'язаної із совістю. Вихователь пропонує дітям пригадати з власного досвіду ситуації, які стосуються обговорюваної теми та скласти про самих себе коротке оповідання. У разі необхідності слід уточнити зміст недостатньо зрозумілих їм слів або виразів. По закінченні заняття педагог разом з дошкільниками аналізує, коментує, оцінює, узагальнює почуте, робить доцільні поради.

Нижче пропонується розроблений автором перелік тем: *"Вчинив по совісті"*, *"Чому мене мучили докори сумління?"*, *"Брехня не допомог-*

ла", "Як я ховався від правди", "Знайшов собі виправдання", "Повівся як егоїст", "Перемога над собою", "Кому і як я співчував", "Визнання своєї провини", "Прийняття непростого рішення", "Намагання бути справедливим" тощо. З урахуванням особливостей дітей та контингенту батьків тематика варіюється.

Метод незакінчених речень

Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Вихователь пропонує уважно прослухати початок речення та самотійно завершити його. Пропонується авторський їх перелік:

1. Коли я задумав щось недобре, мені варто
2. Допомога другу наповнює мене ...
3. Я відчуваю муки сумління, якщо ...
4. Мені буває соромно, коли ...
5. Я пишаюся тим, що ...
6. Якщо в мене не виходить виграти чесно, я ...
7. Якщо вихователь доручить мені роздати іграшки, найкращу я ...
8. Я змінюю свої плани, якщо ...

По завершенні дорослий разом з дошкільниками обговорюють варіанти завершення речень, визначають найбільш вдалі, аргументують свої думки.

Тематичні заняття **"Моє внутрішнє "Я"**

Заняття розроблене В. Давидченко та Т. Калістратовою [3] і спрямоване на знайомство дошкільників зі своїм внутрішнім "Я" – почуттями, думками, бажаннями, уподобаннями. Експериментатор (педагог) пояснює, що на різні події, ситуації, вчинки ми реагуємо по-різному: комусь подобається одне, а іншому – інше. Вона каже: "Це відбувається тому, що у кожної людини є її внутрішнє "Я". Воно живе всередині нас у "будиночку" на ймення "серце". Серце знаходиться зліва, ось тут. Прикладіть долоньки і послухайте, як воно б'ється. Воно радіє разом з вами, коли вам весело; засмучується, коли ви ображаєте друзів; обурюється, коли принижують слабких. Якщо уважно прислухатися до себе, можна відчутти, що підказує нам внутрішнє "Я", наше серце, наша совість. На жаль, ми не завжди слухаємо свій внутрішній голос і чинимо всупереч нашому внутрішньому "Я". Тоді виникають сварки, непорозуміння, конфлікти. Якби усі слухали своє серце, було б менше зла. Покладіть руку на серце, заплющіть очі, уявіть, про що говорить

вам внутрішній голос". Діти по черзі розповідають, що вони "почули". Дорослий закликає: "Давайте з цієї хвилини пам'ятати про своє внутрішнє "Я", слухати свій внутрішній голос. А коли захочеться зробити щось негарне, порадьтеся з ним! Давайте усі разом скажемо: "Будемо добрими до себе і до інших! Не нашкодь собі, не нашкодь іншим! Радимося з своїм серцем і вчиняємо совісно!". Педагог пропонує дітям намалювати своє внутрішнє "Я", як вони його уявляють. По завершенні кожний пояснює, чому обрав певний колір, образ; як вони відповідають індивідуальним якостям, настрою, переживанням і думкам дитини.

"Покращуємо свій настрій"

Методика розроблена С. Крюковою та Н. Слободяник [16]. Нижче наводиться адаптований та спрощений О. Кононко її варіант. Заняття спрямоване на розвиток у дітей дошкільного віку уміння управляти своїм настроєм; спроможності усвідомлювати зв'язок між думками і настроєм, здатності до рефлексії. Матеріали: іграшкова сова; карточки із зображенням радісного, сумного та сердитого настрою; плакати, на яких перераховані позитивні та негативні думки; наліпки для заохочення. Педагог запитує дошкільників: "Який настрій переважає у кожного з вас зараз? Що ви відчуваєте, про що думаєте?". Отримавши відповіді дітей, дорослий звертається до них з наступними запитаннями: "На що очікує наш гість сова-розумниця? Чи вміє вона щось робити із своїм настроєм? Чи потрібно чекати, поки поганий настрій сам пройде? Що потрібно робити?"

Слово надається сові, яка звертається до дошкільників: "Чи знаєте ви, що не обов'язково чекати, поки вам хтось допоможе. Ви і самі можете змінити свій настрій. Для цього слід позбавитися недобрих, темних думок. Якщо ваші погані думки приносять неприємності, то ваші хороші думки завжди допоможуть вам! Вони – вірні помічники, які завжди з вами. Просто ви про них забули. Коли вас щось засмучує, подумайте про хороше – і ваш настрій покращиться".

Після цього вихователь перераховує дітям відображені на плакатах думки, які допомагають та заважають їм почуватися добре, поводитися впевнено:

Плакат 1

Такі думки завжди допоможуть мені:

*Я впораюся
В мене усе вийде
Я навчуся
Усе буде добре
Не треба боятися: я розумний і старанний*

Плакат 2

Такі думки мені заважають:

*Я нездара
В мене не вийде
Я обов'язково помилюся
Мені буде соромно
Мене сваритимуть*

По завершенні дорослий пропонує дошкільникам з допомогою іграшкових штампиків-печаток або кольорових фарб зобразити на великому аркуші паперу свій хороший настрій, а потім разом весело порухатися по кімнаті.

"Я приємний і неприємний"

Зміст заняття запропонований Н. Дятленко з метою вправлення дошкільників в умінні оцінювати власні чесноти і вади. Це важливо для виховання в них самоповаги, власної гідності як важливої складової совісті [4]. Кожна дитина отримує лист, поділений навпіл. На лівій половині їй пропонується зобразити, чим вона собі подобається (намалювати або написати, якщо вона вміє), а праворуч – чим не подобається. По завершенні кожна дитина презентує себе, коментує свій малюнок (перелік якостей), мотивує свої судження. Підводячи підсумок, вихователь підкреслює: щоб ставати кращим, слід знати не лише свої сильні, але й слабкі сторони, намагатися їх позбутися.

"Шануємо себе"

Пропонуємо модернізований нами варіант організації заняття, розроблений Н. Дятленко [4]. Заняття спрямоване на розвиток у дітей рефлексії, уміння озвучувати словами переживання щодо свого "Я". Експериментатор пропонує дітям роздивитися себе у дзеркалі, коротко себе охарактеризувати, вказати, за що вони самих себе шанують, за що

їх шанують батьки, вихователі, друзі. Він уточнює, що поважати означає *цінувати себе та інших людей за їхні хороші вчинки, добрі справи, моральні якості; рахуватися з їхніми інтересами; дотримуватися прийняттого формату спілкування з ними; добровільно узгоджувати з ними свої наміри і дії; дотримуватися даної їм обіцянки; поводитися з ними чесно, справедливо*. Після цього дорослий запитує дошкільників: "Якщо вихователь вас уважно слухає, посміхається, допомагає, він вас шанує? Чи шанує вас товариш, якщо запрошує до гри? Чи шанує вас мама, коли просить допомогти їй прибрати в кімнаті, накрити стіл, доглянути молодшого братика (сестричку)?" Разом з дітьми дорослий обговорює відповіді, уточнює, як можна дізнатися, що вас поважають. В узагальнюючому слові педагог підкреслює, що поважати себе приємно, але важливо поважати оточуючих людей: адже у кожної людини є щось, за що її можна поважати.

"Вчимося долати егоїзм"

Пропонується використати модернізований нами варіант методики І. Медведєвої, Т. Шишової [19]. Вихователь пропонує дітям послухати оповідання: "Сашко з бабусею біжать до автобуса. Бабуся важко дихає, просить онука уповільнитися. Сашко наполягає, що слід поспішати, інакше автобус поїде без них. Бабуся напружується з усіх сил, вони встигають увійти у салон автобуса й сісти. – "Як серце б'ється, руки дрижать" – жаліється онукові бабуся. Можна було так не поспішати, сіли б у наступний автобус". – "А я хотів встигнути у цей!" - наполягав на своїй правоті хлопчик. – "А якби мені стало зовсім погано?" – запитала бабуся. – "Не стало б!" – відмахнувся онук – "Я ж сказав, що встигнемо. І встигли. Це головне!". І тут бабусі справді стало погано. Водій зупинив автобус і викликав швидку допомогу. Лікар зробив бабусі укол і відвіз її з онуком додому. Що сказала бабуся?" Педагог разом з дошкільниками уточнює зміст поняття "егоїзм", його основні прояви, негативні наслідки егоїстичних вчинків. Дорослий пропонує дошкільникам разом з ним проаналізувати зміст оповідання, самостійно зробити основні висновки, придумати інші варіанти розгортання подій, які б засвідчили спроможність хлопчика поводитися совісно.

"Самотній хвалько"

Пропонується використати модернізований нами варіант методики Медведєвої, Т. Шишової [19]. Експериментатор пропонує дошкіль-

никам поміркувати над типовою життєвою ситуацією та усім разом обговорити її: "Миколка жаліється виховательці, що діти не хочуть з ним грати. Він говорить: "Усі такі погані! Весь час зі мною сваряться!". Вихователька вирішила поспостерігати за Миколкою і з'ясувати, в чому справа. Вона дуже хотіла допомогти хлопчикові потоваришувати з однолітками. І що вона побачила? Грає Микола з іншими дітьми і прагне обов'язково виграти. А коли виграє інший – сердиться, ображає. Діти кажуть: з ним нецікаво. Він нікого не слухає, лише якає (Я! Я! Я!), вважає, що усе знає і уміє краще за інших, завжди наполягає на своєму, нікому не допомагає". Вихователька підійшла до Миколки і сказала: "Бути хвальком дуже нерозумно!". Експериментатор звертається до дітей з проханням пояснити, чому бути хвальком нерозумно. Він коментує відповіді дітей, робить висновок про те, що наслідком хвалькуватості, байдужого і несправедливого ставлення до інших людей виявляється самотність. А почуватися самотнім означає бути нещасливим.

ІІІ. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ТРЕТЬОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

Вправлянню дітей в уміннях цінувати правду, виявляти справедливість, відповідальність, власну гідність, навички позитивної соціальної поведінки сприятимуть ігри, вправи, заняття, складання оповідань, моделювання ситуацій морального вибору, малювання. Ось приклади декількох з них.

Ігри

Представлений нижче комплекс ігор розроблено О. Кононко з метою вправлення дошкільників в умінні надавати пріоритет правильному, справедливому, чесному, гідному.

"Заслужений – незаслужений приз"

Проводиться з тими дітьми, які часто шукають обхідних шляхів, хитрують, говорять неправду. Вихователь пропонує дошкільникам складні завдання (різним дітям – різні), пообіцявши за правильне виконання приз – солодощі. Педагог залишає дітей на самоті, пояснюючи, що вийде на хвилину по справах (при цьому залишає за собою можливість спостерігати за їхньою поведінкою). Тим самим дошкільникам надається право вибору: самостійно виконати завдання, зачекати повернення вихователя і попросити в нього допомоги, звернутися за

допомогою до однолітків, домогтися результату нечесним шляхом. Усі діти, які впоралися із завданням чесно і нечесно, отримують призи. Після цього вихователь запитує в них: "Чи заслужили приз дошкільники, які хитрували, досягли результату нечесно?". Важливо зафіксувати, хто визнав, що діяв нечесно, хто – промовчав, а хто зізнався, що вдався до допомоги інших. Слід зазначити, хто з дошкільників, які скористалися допомогою, відмовилися від незаслуженого призу, а хто – ні. Гру варто завершити груповою бесідою, в ході якої кожний виконавець відповідає на запитання експериментатора: "Привласнення нечесно заробленої нагороди ти оцінюєш як "поганий" чи "хороший" вчинок? Чому? Якими словами називають такі вчинки порядні, виховані люди?".

"Спостерігаємо за собою та іншими"

Гра проводиться з усією групою. Інструкція вихователя дітям: "Закрийте очі і уявіть того, з ким нещодавно у вас виник конфлікт. Пригадайте свої слова, почуття, поведінку, жести у цій ситуації. Уявіть, що ви помінялися місцями: він (вона) повторює ваші слова, дії, жести, а ви – його (її). Спробуйте збоку подивитися на себе та іншого учасника конфлікту, оцініть подію та її наслідки для вас обох. Відкрийте очі. Спробуйте розповісти про свої відчуття. Сформулюйте свої ставлення. Подивіться на себе без прикрас і твердо скажіть: "Я вчинив не по совісті". Визнайте свою неправоту". По завершенні колективної гри вихователь разом з дітьми обговорює почуте і робить важливі для гуманізації їхніх взаємин узагальнення.

"Знаходимо в кожному щось хороше"

Колективна гра спрямована на вправління дошкільників в умінні бачити хороше в тих однолітках, з якими вони зазвичай не товаришують. На прохання вихователя діти утворюють коло і починають пригадувати щось хороше, що було в їхніх відносинах з несимпатичним їм однолітком (він допоміг, підтримав, захистив, поділився...). Експериментатор (педагог) пропонує кожному дошкільнику проговорити згадану ситуацію, прокоментувати її. По завершенні дорослий запитує в дітей: "Чи існують на світі чорно-білі відносини, однозначно хороші і погані люди?". Разом з дошкільниками обговорюються варіанти відповідей та підсумовується почуте.

Складання правил совісної поведінки

Пропонується авторський варіант методики. Складання таких правил – процес тривалий. Йому можна присвятити деякі заняття, про-

гулянки, самостійну діяльність дошкільників; вдатися до спостереження за оточуючими та собою й аналізу реальних життєвих колізій. Головне, щоб набір вироблених правил ґрунтувався на практичному досвіді дітей, був зрозумілим і значущим для них, добре аргументованим, засвідчував важливість совісності для життя. Точкою відліку у цьому можуть слугувати приклади запропонованих нижче правил:

1. *Чиста совість* гарантує хороше самопочуття і настрій.
2. *Довірливе ставлення* до рідних та близьких людей сприяє щирим стосункам, позитивно позначається на результатах спільної діяльності.
3. *Совісна поведінка* робить нас приємними та надійними друзями.
4. *Докори сумління* відкривають шлях для прощення й виправлення.
5. *Неправдивість* шкодить, а правда допомагає.
6. Перш ніж вчинити неправильно по відношенню до іншої людини, уяви, що вона збирається точно так вчинити по відношенню до тебе. Бажання зникає.

Проективна методика "Робимо свій вибір"

Проводиться індивідуально з кожним досліджуваним. Експериментатор пропонує дитині уявити, що вона стала свідком розмови групи дошкільників, які планують зробити щось проти правил, а потім відмовляються від свого задуму. Кожний пояснює відмову по-своєму:

- Я не буду цього робити. Мене за це покарають.
- Мені це не до душі. Неприємно бачити, як дорослі сердяться.
- Ні за що не буду цього робити: обов'язково потраплю у халепу.
- Гадаю, це погана ідея. Це небезпечно.
- Не буду цього робити: це погано, неправильно.
- Не стану брати у цьому участь: не хочу засмутити того, кого люблю.

Експериментатор (педагог) обговорює з дітьми їхні відповіді, пояснює, чим керується совісний дошкільник, приймаючи правильне рішення.

Вправа-тренінг "Беремо себе в руки"

Пропонуємо модернізований нами варіант методики, розробленої Л. Карнаух [6]. Мета – вчити дитину користуватися засобами самоконтролю. Проводиться з усією групою дошкільників. Педагог зверта-

ється до них: "Коли ви хвилюєтесь, ви можете відчувати потребу щось вдарити, розкидати, вихлюпнути своє незадоволення назовні. Є дуже простий спосіб довести собі, що ви можете змінити свій настрій на краще, стриматися, продемонструвати свою силу волі. Скажіть собі: Візьми себе в руки!, обхопіть долонями свої лікті й сильно притисніть їх до грудей. Це – поза вольової, витриманої. Давайте повправляємося в умінні застосовувати цей спосіб, докладати вольових зусиль для зупинки гніву і розпачу. Подумайте, що сьогодні кожного з вас роздратувало, розгнівило, розсердило. Передайте ці переживання своєю мімікою. Тепер дайте голосно скажемо: Беремо себе в руки! Змініть позу, міміку, застосуйте спосіб впливу на себе, який я показала. Настрій покращився, правда? Тепер кожний з вас – вольова людина. Не забувайте про нього згадувати, коли сердитесь".

Комунікативна гра "Створення дива"

Гра розроблена М. Панфіловою [21] спрямована на вправлення дошкільників в умінні вербалізувати своє ставлення до однолітків, висловлювати власну думку, проговорювати свої бажання і наміри, підтримувати тих, хто цього потребує, налагоджувати продуктивні й приємні контакти. Гра колективна. Експериментатор (педагог) готує знаряддя – "чарівні палички" (олівці, гілочки тощо). Діти розбиваються на пари, в руках однієї дитини – "чарівна паличка", якою вона торкається партнера і запитує: "Чим я можу тобі допомогти? Що я можу для тебе зробити?". Напарник просить зробити для нього щось хороше (конкретне) зараз або пізніше (називається час, місце, ситуація). Потім дошкільники міняються ролями. Важливо, щоб обіцянок дотримувався кожний. У такий спосіб у дітей розвивається емпатія, уміння поставити себе на місце іншого, зрозуміти його почуття (механізм децентрації). Гру доцільно проводити з певною періодичністю, варіюючи об'єднання дітей у парах: за власним бажанням, на прохання дорослого, партнерів з однаковим статусом (високим, середнім, низьким), дошкільників з різним статусом. Це збагатить досвід взаємодії дітей не лише з друзями, але й з різними однолітками.

Описані вище методи виховання дозволять експериментатору досить ефективно розвинути й зміцнити совісність дошкільників як життєво необхідну якість особистості. Якщо їх використовувати систематично й зацікавлено, то совість та заснована на ній совісність перетворюються на звичну й природну властивість дитини дошкільного віку, її спосіб життя, мислення та поведінки.

Заняття

"Ми – одна група"

Модернізований автором варіант заняття. Розроблено С. Крюковою та Н. Слободяник [16]. Мета: розвивати почуття приналежності до групи, навички позитивної соціальної поведінки. Матеріали: магнітофон із записом спокійної музики, дзвіночок, великий обруч, маленькі обручі та клубки різнокольорових вовняних ниток за кількістю дітей, бусинки, шнурки, гілочки, камінці, круглі пластини. Звучить спокійна музика. В центрі кімнати (зали) лежить великий обруч, на ньому – маленькі обручі. Експериментатор разом з дошкільниками роздивляються їх. Дорослий пропонує кожному взяти по обручу і покласти туди, де вони хочуть сидіти на занятті, сісти в центрі, закрити очі й уявити, мов би вони вдома, прикрасьте його. Коли задзвенить дзвіночок, час завершити його прикрашання. Поки діти зайняті цією роботою, дослідник прив'язує до кожного обручу клубок ниток, пропонує його розмотати і приєднати свій дім з будь-яким іншим, а потім – з великим обручем. Експериментатор (педагог) пропонує кожному дошкільнику покласти в центр великого обруча щось з свого будиночка, подивитися, що вийшло. Він говорить: "Від кожного будиночка йдуть доріжки до інших будиночків, від них – до одного великого дому, в якому у кожного є щось своє. Встаньте навколо великого кола, уявіть, що ми тут живемо усі разом. Уся наша група. Подякуємо один одного за радість спільної роботи!"

"Узгоджуємо наші дії"

Пропонується адаптований автором варіант заняття, розроблено О. Рилєєвою [23, 24]. Мета: формування навичок узгоджених дій в умовах обмеженого простору. Дорослий пропонує дошкільникам розбитися на групи по 5–6 осіб (варіації об'єднання: за власним бажанням дітей, за розподілом педагога) і зайняти місця навколо шматків шпалер або аркушів ватману, на яких їм доведеться працювати. Педагог пропонує кожній групі досліджуваних одночасно намалювати (фломастерами, маркерами) самих себе за спільною роботою (зміст завдання можна змінювати). Дорослий звертає увагу на: де саме, у який спосіб, скільки місця намагаються зайняти впевнені у собі, самовпевнені і невпевнені діти; як під час роботи вони дотримуються принципу рівних можливостей; чому надають перевагу – словам, дотикам, діям; чи поводяться чесно, справедливо, гідно. По завершенні обговорюються:

зміст зображеного, його композиційне рішення, розміщення учасників спільної діяльності, величина фігур, деталізація облич та частин тіла. Усім учасникам надається право об'єктивно оцінити кожен колективну роботу, висловити думку щодо здатності членів своєї групи працювати спільно, враховувати точку зору однолітків, поступатися і відстоювати правду, підтримувати слабших та стримувати хвальків.

"Квітка як знак поваги"

Розроблене І. Куліковською [17], адаптоване до завдань дослідження О. Кононко. Спрямоване на формування у дошкільників позитивного ставлення, інтересу, турботи, бажання виявити повагу до невпевнених у собі, непомітних однолітків, які звикли знаходитися "в тіні", грати наодинці. Експериментатор (педагог) пояснює, що квіти, як і інші предмети, виступають знаками, які засвідчують приязне ставлення до іншої людини, бажання проявити до неї увагу, симпатію, повагу, вдячність. Він пропонує кожній дитині виготовити із різноманітного матеріалу (кольорового паперу, клаптиків тканини, бусинок, пір'я, клею, ниток, листя, гілочок, фольги тощо) свою улюблену квітку. По завершенні дорослий уточнює, що виявити до когось повагу, означає підкреслити його значущість, цінність, визнати його чесноти та уміння. Зазвичай сміливі діти демонструють іншим свої чесноти і досягнення, дехто навіть хизується ними, а несміливі, сором'язливі не наважуються на це, часто залишаються непоміченими і несправедливо невизнаними. А кожна людина обов'язково має свої сильні сторони! Педагог пропонує дошкільникам приємно здивувати однолітків, які не звикли до знаків уваги, подарувати їм виготовлені квіти як знак поваги до них. Після цього дорослий разом з дошкільниками перераховують позитивні якості, вчинки, досягнення кожної невпевненої дитини, разом радіють відновленню справедливості.

IV. ВИБІР МЕТОДІВ ДЛЯ УПРОВАДЖЕННЯ ЧЕТВЕРТОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ УМОВИ

Робота з педагогами і батьками спрямовується на зведення проявів дітьми совісті до найвищих моральних чеснот завдяки осучасненню змісту і форм педагогічної оцінки [10] та застосуванню новітніх технологій виховання. Свою діяльність з педагогами та батьками дошкільників дослідник організовує за двома основними напрямками – консультуванням та педагогічною роботою. Консультування спрямовується

переважно на збагачення, розширення та систематизацію знань дорослих про совість та особливості її виховання в дошкільному дитинстві, а педагогічна робота – на вправляння педагогів і батьків в умінні правильно впливати на прояви дитиною здорової та нездорової совісті в дошкільному закладі та сім'ї.

З метою реалізації четвертої педагогічної умови дослідник організовує цикл тематичних консультацій для педагогів і батьків, розробляє для них пам'ятки відповідної спрямованості, проводить рольові ігри та тренінги. Приклади деяких видів і форм роботи з дорослими, запропонованих О. Кононко, наведено нижче.

Консультації

(для педагогів, батьків)

Виконавець наукової роботи виходить з розуміння, що консультація – розповсюджена форма індивідуальної роботи з молодими педагогами та батьками дошкільників, в основі якої лежать його відповіді на поставлені респондентами запитання. За умови ефективної організації консультація є затребуваною послугою, формою психологічної, соціальної та педагогічної підтримки тих, хто потребує кваліфікованої допомоги.

З огляду на те, що консультування як вид допомоги адресоване дорослим, які зазнають труднощів у спілкуванні з проблемними дошкільниками, слід визначитися із його основними завданнями. Вони полягають не тільки у наданні педагогам і батькам конкретних порад, але й в умінні вислухати, зрозуміти почуте, пояснити суть проблеми, встановити її ймовірні причини, спрогнозувати ризики, визначити чинники позитивного та негативного впливу, актуалізувати існуючий потенціал.

Важливо, щоб дослідник-консультант володів належним життєвим досвідом, з повагою ставився до людей, був доброзичливим і терплячим, брав до уваги індивідуальні та вікові особливості респондентів, забезпечував анонімність, розмежовував особисті та професійні відносини. Критеріями оцінки ефективності консультування слугують: задоволеність консультованого, осмислення ним суті совісті та основних завдань її виховання в дошкільному віці, підвищення особистої відповідальності за результативність своїх виховних впливів.

Проводячи консультації для різних категорій батьків, слід брати до уваги типи совісті та особистості їхніх дітей. Можна проводити

групові або індивідуальні консультації. Вибір визначається складністю виховних завдань і особливостями тих, кому вони адресуються.

Орієнтовна тематика консультацій з проблеми совісті наводиться нижче [13]:

"Чому совість варто виховувати змалку?", "Совість здорова і нездорова", "Як навчити дитину поводитись совісно?", "Ставлення дорослих до дитячих мук сумління", "Щоб дитина не вдавалася до брехні", "Навчаємо дитину гідно вигравати та програвати". Дослідник може самостійно визначитися з найбільш актуальною для конкретної категорії педагогів і батьків тематикою, розширити або варіювати запропоновану.

Конспекти двох консультацій з проблеми совісті, розроблених О. Кононко, наведено нижче.

"Виховуємо у дошкільників здорову совість"

Совість – це частина нас, наш внутрішній голос, який сигналізує, що ми зробили щось недобре і змушує пожалкувати про це. Совість діє як свого роду "інструмент сприйняття душі", який дозволяє відчувати, які вчинки гарантують нам право почуватися гідними свого найкращого "Я", зберігати самоповагу. Совість має ціннісну природу і актуалізується в ситуації морального вибору.

У вихованні совісної поведінки слід виходити з розуміння, що совість посідає вищу, четверту сходинку в ланцюгу: *страх – сором – провина – совість*. Отже, до совісті дитині належить дорости, навчившись спочатку утримуватись від негативних вчинків через боязнь покарання дорослих; потім – унаслідок переживання сорому за здійснене перед значущими для неї людьми; після цього – завдяки здатності відчувати провину за непорядний вчинок перед самою собою. Усі ці переживання дитина відчуває після скоєного. І лише після цього починає подавати голос совість як "внутрішній контролер", який заздалегідь попереджає про неправомірність порушення моральної норми, сприяє свідомому утриманню дитини від неправильної поведінки.

Таким чином, якщо дошкільник вчиняє правильно, побоюючись покарання – йому ще далеко від прояву совісті. Не поспішайте цьому радіти! Якщо він утримується від прояву негативізму, соромлячись інших – це краще, ніж страх перед покаранням, проте ще не засвідчує прояву совісті. За умови, що дитина після скоєного відчуває провину перед собою, визнає неправоту, ініціює готовність за власним бажан-

ням виправити ситуацію – можна вважати, що її поведінка наближається до совісної. Доступну старшому дошкільному віку міру совісності засвідчує здатність дитини 5–7 років з власної ініціативи давати собі установку вчиняти морально, діяти чесно, справедливо, відповідально, гідно. Не лише тоді, коли дорослий знаходиться поряд, але й за відсутності заохочень та зовнішнього контролю.

На дорослих лежить відповідальність за виховання в дитини уміння орієнтуватися на совість як внутрішню етичну інстанцію та регулятор поведінки. На цьому шляху дошкільнику необхідно прищепити низку важливих умінь: розрізняти добро і зло; керуватися в поведінці системою моральних цінностей; приймати самостійні моральні рішення; управляти власними емоціями та поведінкою; адекватно реагувати на порушення моральних правил; прагнути вчиняти правдиво, справедливо, відповідально. Це – основні вектори виховної роботи, які потребують більшої, ніж сьогодні, уваги.

На жаль, батьки і педагоги часто турбуються зовсім не про те, про що варто. Зокрема, вихованню у дошкільників совісті як внутрішньої етичної інстанції, яка засвідчує повноцінний розвиток їхньої особистості. Вкрай важливо, поки відбувається процес інтенсивного особистісного зростання дитини дошкільного віку, тримати руку на пульсі, уважно спостерігати за тим, як розвивається у неї совість – чи часто дає про себе знати "внутрішній голос", чи дослухається вона його, чи відчуває муки сумління і з якого приводу найчастіше, чи радіє своїй здатності вчиняти по совісті.

Батьки і вихователі виступають для дитини "зовнішньою совістю", моральним орієнтиром. Тому важливо бути не лише трансляторами важливості совісті для продуктивного спілкування дошкільника з оточуючими людьми, а й носіями совісної поведінки, гідними для наслідування зразками. В сім'ї та дошкільному закладі у процесі виховання дошкільників слід приділити увагу розв'язанню чотирьох найважливіших завдань.

Перше виховне завдання: навчити дитину розрізняти **добро** і **зло**, усвідомити важливість встановлених дорослими меж, їх доцільність, існування ризиків, пов'язаних з їх порушенням. Конкретні обмеження мають захистити від можливих небезпек. Добре, якщо дитина свідомо ставиться до існування доцільних меж, вчиться їх поважати, усвідомлює, що людям вони потрібні, щоб жити у злагоді з довкіллям і згоді з

собою. Поступово дошкільник починає розуміти, що він, як і кожна інша людина, має підпорядковувати свою поведінку вищим моральним законам. Це не означає відмову від розвитку в дитини почуття свободи. Ми маємо надати дітям можливість вільно діяти, досліджувати світ, помилятися і вчитися на своїх помилках, приймати самостійні рішення, здійснювати власні вибори, вправлятися в умінні надавати комусь-чому перевагу, а комусь-чому відмовляти у прихильності. Встановлення надмірної кількості заборон спричинить втрату дошкільником смислу встановлених меж: коли забороняється майже усе, заборони перестають діяти. Водночас у міру зростання дитина має усвідомити: негативні вчинки мають негативні наслідки. Правило, не підкріплене певним покаранням, культивує у дошкільника звичку ставити себе вище за закон. У такому випадку етичні норми перестають для нього бути обов'язковими. Отже, дисципліна – не другорядна річ. Виховання внутрішньої дисципліни – важлива складова процесу виховання совісті.

Друге виховне завдання: розвивати "голос совісті", його правильну "інтонацію". Сердита совість не допомагає дитині вчиняти правильно. Вона шкодить, а не допомагає повноцінно розвиватися, пробуджує в дошкільника почуття провини, гніву, осуду; спонукає завойовувати любов оточуючих за усяку ціну. На відміну від нездорової, здорова совість характеризується спокійним, доброзичливим внутрішнім голо-сом. Така інтонація – "за", а не "проти" дитини, засвідчує позитивну внутрішню налаштованість зростаючої особистості на зовнішній світ, доброзичливе й щире ставлення до людей, готовність підтримати, простити, допомогти. Інтонація внутрішнього голосу – важливий показ-ник вихованості у дитини дошкільного віку здорової совісті. Інтонація визначає, чи прислухається дитина до голосу своєї совісті, чи ні. Якщо в неї вихована необхідна й доступна віку система моральних цінностей, то совість як внутрішня етична інстанція заявлятиме про себе з позиції закону – зведення прийнятих у суспільстві правил, норм, обмежень. Слід мати на увазі: гнів дитини або почуття провини можуть нею приховуватися за зовнішнім дотриманням правил.

Отже, дитина повинна не просто мати совість. Вона повинна мати таку совість, яка буде для неї другом. Йдеться про здорову совість, яка спрямовує по життю з любов'ю, допомагає дошкільнику вчиняти правильно, вчить зосереджуватися не стільки на власній провині, скільки на почуттях інших людей. Теза, до якої слід прагнути дорослим

у вихованні совісті дитини дошкільного віку: "Зовнішнє має перетворитися на внутрішнє".

Третє виховне завдання полягає у необхідності вправлення дошкільників в умінні здійснювати саморегуляцію своїх емоцій і поведінки, базуючись на принципах здорової совісті – не нашкодь, допоможи, підтримай, поведься доброзичливо, співрадіє і співчувай, турбуйся про інших, бери до уваги їхні інтереси, виправдовуй найкращі очікування щодо тебе авторитетних людей, визнавай свої помилки, будь щирим, не лицемір, не зраджуй, дотримуйся слова, не хвалися надміру своїми досягненнями. Здорова совість виступає основним регулятором поведінки в ситуаціях морального вибору, які пред'являють високі вимоги до умінь дитини: відносити совість до найвищих моральних чеснот, аналізувати та адекватно оцінювати конкретні обставини, співвідносити зовнішні вимоги з власними можливостями, контролювати ефективність своїх дій, вносити, у разі необхідності, в них корективи, утримуватися від негативних емоцій (роздратованості, плачу, бажання кинути розпочате незавершеним), приймати доцільні самостійні рішення та відповідати за них перед іншими. Рефлексія обумовлює появу у дитини здатності під час здійснення морального вибору добровільно дослухатися голосу совісті, діяти без зовнішнього примусу, не розраховувати на заохочення і схвалення дорослого. Совість виступає моральною відповідальністю дошкільника не лише перед іншими людьми, але й перед самим собою. У такому випадку дія совісті як регулятора поведінки виражається у здатності дитини брати на себе відповідальність за свої вчинки. Роль моральної самооцінки має набувати усе більшого значення, роль зовнішньої оцінки – зменшуватися: зовнішній авторитет замінюється внутрішнім.

Четверте виховне завдання: сприяння розвитку у дітей дошкільного віку уміння адекватно реагувати на порушення норм – власних та оточуючих людей (дорослих і однолітків). У контексті виховання совісті актуалізується орієнтація зростаючої особистості на дотримання таких норм, цінностей, як *правда, обов'язок, справедливість, гідність*. У своїй єдності вони становлять своєрідний моральний еталон совісної поведінки.

Моральний самоконтроль як функція совісті забезпечує відповідність вчинків дошкільника вказаному вище *еталону здорової совісті*, з яким вони порівнюються. Сформованість еталону здорової совісті дозволяє дітям адекватно реагувати на порушення совісної поведінки –

власної, однолітків, рідних і близьких дорослих, висловлювати критичні судження й зауваження, підкреслюючи важливість дотримання усіх норм совісної поведінки, аргументуючи свою позицію, орієнтуючись на дотримання правди, необхідність виконання обов'язку, доцільність справедливості, право на відстоювання власної гідності. Дієвий самоконтроль передбачає сформованість у дитини свідомого ставлення до подій, вчинків, ситуацій морального характеру та адекватної оцінки вчинків, спонук, ставлень, дій (власних та інших людей). Важливо при цьому, щоб критичне ставлення до порушників моральної норми поєднувалося із самокритичністю дошкільника.

"Технологія виховання здорової совісті"

Технологія виховання у дітей старшого дошкільного віку здорової совісті має ґрунтуватися на таких базових постулатах:

- совість є *мірою*, що визначає для дошкільника *значущість* моральної цінності в ситуації здійснення морального вибору; технологія виховання має враховувати *ціннісну* природу совісті (адже вона *мотивує вибір* дошкільника);

- методи, форми, засоби та прийоми виховання здорової совісті мають забезпечувати дитині *свободу морального вибору*, сприяти формуванню *моральної відповідальності*, розвивати здатність до *самоконтролю та саморегуляції* поведінки, вправляти у *моральній самооцінці*, прищеплювати навички *долання егоїзму*, плекати уміння *каятися, відчувати муки сумління, визнавати свою неправоту*;

- вибір методів виховання необхідно обумовлювати тим, що здорова совість є формою *самовираження дитини*, її *моральної самореалізації, індивідуальної своєрідності*, яка проявляється у здатності *самостійно діяти, приймати рішення, надавати переваги комусь-чому або відмовляти в них*;

- методи виховання мають проєктувати *погляд дитини на себе з боку, оцінку себе очима інших людей* – адже совість сумісна із думкою.

Отже, здорова совість дитини старшого дошкільного віку є особистісним інтегралом, який передбачає уміння конструктивно *міркувати* й об'єктивно *оцінювати* ситуацію та саму себе; проявляти *емоційну сприйнятливість*; орієнтуватися у прийнятті рішення на *моральні правила і норми*; *управляти* власним гнівом, егоїстичними інтересами, попереджати руйнування хороших взаємин з оточуючими; *обмежувати особисту свободу*, визнавати, що не усі власні вибори є правильними,

соціально доцільними, схвалюваними; покладати на себе *відповідальність* за наслідки зробленого вибору, прийнятого рішення, вчиненої дії.

Основними показниками ефективності використаних методів виховання совісті слугуватимуть: *дотримання* дошкільником моральних імперативів *за відсутності зовнішнього контролю*; *вимогливість* до себе та інших; *уміння аналізувати й оцінювати наслідки своїх дій, регулювати свою поведінку*; *емпатія, чесність, справедливість*, *почуття власної гідності та обов'язку*; *здатність відмовитися від незаслуженої перемоги та оцінки*.

Пам'ятки

(для педагогів і батьків)

Розробка пам'яток передбачає усвідомлення дослідником доцільності їх використання. Пам'ятка – це перелік коротких відомостей, роз'яснень, настанов, рекомендацій з питання виховання у дітей дошкільного віку здорової совісті. Пам'ятка може містити інформацію загального характеру, а може – перелік типових виховних помилок або конкретних порад. Нижче подано приклади оформлення декількох пам'яток, розроблених О. Кононко.

"Здорова і нездорова совість"

Виховання здорової совісті виявиться ефективним за умови, що вихователь (батько) чітко усвідомлює, що:

- совість є в кожній дитини, проте вона буває різною: корисною або шкідливою для її розвитку;
- слід чітко розрізняти, що таке "корисна" (здорова) і "шкідлива" (нездорова) совість.

У таблиці охарактеризовано прояви здорової і нездорової совісті, типові тенденції поведінки, особливості ставлення до світу та себе, важливі особистісні якості, які засвідчують прогресивний або регресивний розвиток дошкільника. Це слугуватиме орієнтиром у визначенні та вихованні педагогами та батьками совісності дитини як базової якості її особистості.

Здорова совість	Нездорова совість
<ul style="list-style-type: none">• світ сприймається дитиною як цікавий, безпечний простір, який надає безліч можливостей;• засвідчує здатність дитини	<ul style="list-style-type: none">• світ сприймається як небезпечне середовище;• засвідчує існування в дитини страху, слабкої життєвої енергії;

Здорова совість	Нездорова совість
<p>відчувати, розуміти почуття, керуватися ними, конструктивно діяти;</p> <ul style="list-style-type: none"> • об'єднує поведінку і думки, щоб вони рухалися в одному напрямі • передбачає турботу про власне "Я", власне благополуччя; засвідчується адекватною самооцінкою; • сприяє формуванню уміння проєктувати своє майбутнє; • розвиває потенційні можливості дошкільника, дозволяє йому виходити за межі вже досягнутого, виявляти креативність; • уможлиблює активне, яскраве життя дитини серед людей, її повноцінне функціонування; • уможлиблює конструктивне примирення з іншими людьми; • регулює і схвалює правильну поведінку; • повідомляє про порушення моральних норм і правил (власних та іншими людьми); • сприяє сприйняттю оточуючих як особистостей із своїми почуттями і потребами, їх розумінню, вияву прихильності та турботи про них; • формує чесне внутрішнє мовлення; 	<ul style="list-style-type: none"> • виступає ознакою невміння конструктивно спілкуватися з іншими; • свідчить про невміння діяти компетентно, реалізовувати свої потреби, прагнення; • супроводжується недовірою до людського оточення, бажанням сховатися, усамітнитися; • характеризується залежною поведінкою, невмінням прийняти власне рішення, зробити самостійний вибір, надати чомусь перевагу; • супроводжується відстороненою поведінкою, нездатністю відстояти, захистити себе, взяти на себе відповідальність; • формує небажання і невміння відстоювати справедливість, права інших; • характеризується невмінням турбуватися про інших; • проявляється у прагненні не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху, ймовірного покарання; • виявляється в неадекватній самооцінці – завищеній або заниженій; • продукує нездатність контролювати та регулювати свою поведінку та діяльність;

Здорова совість	Нездорова совість
<ul style="list-style-type: none"> • засвідчує здатність діяти самостійно, приймати власні рішення, здійснювати вибори; • стимулює вміння надавати перевагу найкращому, вищому, справжньому; • засвідчується чесністю, справедливістю, почуттям власної гідності. 	<ul style="list-style-type: none"> • провокує появу егоїстичної, егоцентричної поведінки; • засвідчується уникненням ризику, відсутністю проявів творчості; • проявляється у низькій відповідальності, невмінні доводити розпочате до кінця.

"Чому бути совісним вигідно?"

Шановні батьки (вихователі), варто пам'ятати: совість мовчить, коли дорослі ігнорують соціально неприйнятну поведінку дошкільника. Вчинки перед совістю – велика небезпека для його морально-духовного розвитку. Якщо такі вчинки – часте явище, це означає, що навколо дитини ***послаблено фон справедливості***. Приділяючи посилену увагу другорядному, ситуативному легко випускають з уваги сутнісні виховні завдання, до яких відноситься виховання совісності.

Усвідомлення дітьми *добра і зла*, розвинене *моральне чуття*, здатність *розпізнавати* якість людських вчинків, *відраза до брехні*, *схильність до правди* – вкрай важливі для оздоровлення їхньої совісності як особистісної риси.

Оскільки переконливішими за слова є факти, дорослим слід апелювати саме до них. Як встановлено англійськими та фінськими вченими, які провели дослідження на 6,5 тисячах осіб, *чесні відносини знижують ризик серцевних захворювань на 30 %, а втрати здоров'я внаслідок стресу – на 50 %*. Отже, не лише з психологічної, а й фізіологічної точок зору совісним **бути вигідно!**

"Правила виховання чесності і правдивості"

Шановні педагоги (батьки), якщо хочете, щоб дитина зростала чесною, візьміть до уваги подані нижче правила поведінки в ситуаціях морального конфлікту:

- важливо, щоб дитина знала: ви їй довіряєте;
- на вашу довіру вона найчастіше відповість правдивістю;
- ваша установка: "Хай тільки на тебе сьогодні пожаліється вихователь!" провокує агресивність дитини як захисну реакцію;
- краще сказати дратівливій дитині: "Поводь себе за можливості спокійніше та стриманіше";
- якщо дитина обманює, вона може не розуміти, що цим собі шкодить; поясніть це їй;
- тримайте слово, яке дали дитині;
- якщо не виконали обіцяного, поясніть причину і вибачтеся;
- поясніть, що на правді тримається світ, що вона корисна;
- запитайте в дитини: "Чи хотіла б ти жити серед людей, які постійно обманюють один одного?";
- зверніть увагу дитини на те, що брехунів не люблять, їм не довіряють, їх не поважають, вони часто програють;
- не створюйте ситуацій для обману, уникайте двозначних запитань, коли неправду сказати легше, ніж правду;
- якщо дитина щось розбила, скажіть: "Я знаю, що ти розбила, розкажи мені, як це трапилось". Така певність зазвичай виключає варіант обману;
- у складних, конфліктних ситуаціях будьте доброзичливими – дитині легше буде говорити правду;
- завищені вимоги, сильний тиск на дошкільника можуть спровокувати бажання сказати неправду заради убезпечення себе від неприємностей;
- не учиняйте допитів. Якщо дитина не визнає своєї провини, наполягати недоцільно;
- замість покарання, доцільніше сказати: "Сподіваюся, що твої слова правдиві, якщо ні – я дуже засмучуся";
- слід допомогти дитині усвідомити доцільність існування меж припустимої поведінки;

- дошкільник має знати: межі потрібні для розуміння того, що не він править світом, що світ – це колективний простір;
- підтримуючи розумну (внутрішню) дисципліну, ми розвиваємо у дитини здорову совість.

Дотримання дорослими даних правил – запорука ефективної організації виховного процесу, сприяння формуванню у дошкільника умінь: узгоджувати власні інтереси з колективними, брати до уваги несхожу на власну точку зору, безкорисливо допомагати іншим, визнавати пріоритет правди і справедливості. Совісний дошкільник – свідомий, розсудливий, відповідальний, чесний, справедливий особа. Важливо у звичних та спеціально створених для цього умовах розвивати її здатність аналізувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, аргументувати свою думку, приймати іншу точку зору.

Тренінг

Проводиться у вигляді комплексу з трьох вправ, спрямованих на особистісне та професійне самовдосконалення педагогів. Розроблений О. Кононко. Проводиться з усією групою учасників тренінгу.

Вправа "Хто я?"

Експериментатор роздає дорослим аркуші паперу і просить чесно відповісти на запитання "Хто я?". Він уточнює, що не існує правильних і неправильних відповідей на це запитання. Кожний відповідає по-своєму – сучасно чи розлого, широко й відверто або формально й вибірково. На самопис виділяється 20 хвилин. Експериментатор звертається з проханням пронумерувати визначені учасниками експерименту характеристики за ступенем їх значущості. Після завершення заповнені листи стають предметом аналізу й оцінки. Якщо опис містить не більше 8 характеристик, можна вважати, що автори ховаються, відкриваються лише частково, висловлюються обережно. 9–10 ознак засвідчують середній рівень відкритості респондентів. Кількість характеристик від 11 до 20 засвідчує відкритість педагога, їхню обізнаність щодо себе, здатність не соромитися себе, презентувати існуючі чесноти і вади, високий рівень розвитку самосвідомості. Більше 20 ознак характеризують демонстративних осіб, для яких чим більше, тим краще, які сприймають тренінг як гру. Аналізуючи самоописи учасників експерименту, слід звертати увагу не лише на кількість обраних позицій, але й на їх змістові характеристики. Що саме оцінюється респондентами: фор-

мальні біографічні дані, основні соціальні ролі, якості (позитивні чи негативні), уподобання, життєві проблеми, особисті й професійні досягнення. Запропонуйте учасникам викреслити на аркуші усі формальні дані про себе, соціальні ролі. Запитайте: "Те, що залишилося і є ви! Так ви себе відчуваєте. Де ваша індивідуальність? Що ви любите? До чого прагнете? Чим задоволені?" Після аналізу-обговорення слід провести вправу вдруге. А потім разом проаналізувати, що змінилося в їхніх оцінках, чим збагатилися їхні характеристики, привітати один одного з тим, що поважаємо самих себе, з оптимізмом дивимося на процес свого подальшого самовдосконалення.

Вправа "Грані мого "Я"

Експериментатор пропонує педагогам (батькам), використовуючи різний матеріал (кольоровий папір, тканину, пір'я, насіння, блискітки, бусини, пластилін тощо), для зображення у вигляді колажу чотирьох граней свого "Я": *реального, ідеального, ймовірного майбутнього та очима значущих людей*. Слід придумати назву і представлення роботи від кожної її частини. На роботу відводиться 40–60 хвилин. Кожний представляє свою роботу. Разом обговорюється прослухане, вербалізуються переживання, формулюються висновки.

Вправа "Виховуємо у дітей здорову совість"

Троє учасників тренінгу, обрані за власним бажанням, розігрують перед іншими ситуацію морального конфлікту, який слід розв'язати по совісті. Один з них бере на себе роль вихователя, двоє інших – дошкільників, які не можуть розподілити між собою ігрові ролі. Перша дитина поводить себе егоїстично, агресивно, ображає іншу, яка почувається ображеною, незадоволеною, називає її "безсовісною". Вихователь втручається в ситуацію, допомагає дітям розв'язати конфлікт. Усе супроводжується відповідною мімікою, виразними рухами і діями, виразними висловлюваннями. Усіх педагогів, що спостерігають розіграну конфліктну ситуацію, експериментатор просить на листі записати:

- наскільки реально передана поведінка кожного учасника конфлікту;
- що залишилося поза кадром, а потребує аналізу та обговорення;
- чи згодні вони з стратегією і тактикою допомоги вихователя дітям;
- що вони можуть рекомендувати змінити у поведінці педагога, як саме і з якою метою.

За потреби, найбільш активних експертів можна запросити для розігрування цієї ж ситуації, але за їхнім сценарієм. Після цього підводяться підсумки, визначається ефективність тренінгу.

Підібраний до усіх чотирьох педагогічних умов дослідження комплекс методів, форм і засобів виховання совісті, активізації свідомості і поведінки усіх учасників експерименту на формувальному етапі роботи дає підстави сподіватися, що виховний процес вдасться оптимізувати. З метою перевірки ефективності розробленої виховної системи дослідник проводить контрольний експеримент, про який йтиметься нижче.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання совісті

На заключному етапі дослідження виконавець наукової роботи проводить контрольний експеримент. Його мета полягає в оцінці ефективності розроблених, апробованих та запроваджених у формувальному експерименті педагогічних умов та методів оптимізації процесу виховання у дітей дошкільного віку совісності як базової соціально-моральної якості. Це потребує співвіднесення результатів констатувального та контрольного експериментів.

На етапі контролю дослідник використовує ту саму, що і в констатувальному експерименті, методику, до складу якої увійшли спостереження, бесіди, проєктивні методи, ігри, моделювання експериментальної ситуації. Отримані результати співставлення слід подати в таблиці, діаграмі або графіку.

Варто підкреслити: наочному зображенню в таблиці узагальнених експериментальних даних має передувати детальний опис експериментатором проявів дітьми дошкільного віку усіх типів совісті по кожному з методів дослідження. За їх відсутності зведений у таблиці матеріал вважатиметься недоведеним, неаргументованим.

Нижче наведено приклад оформлення таблиці з узагальненими даними з усіх основних методів констатувального, а отже, і контрольного експериментів. У поданій нижче таблиці охарактеризовано кількісні показники розподілу досліджуваних експериментальної групи на типи совісті під час проведення спостережень, використання проєктивних методик, ігор та моделювання експериментальної ситуації.

**Порівняльний аналіз розподілу досліджуваних ЕГ
на констатувальному та контрольному етапах дослідження
за типами совісті**

ТИПИ СОВІСТІ	Кількість дітей (у %) за методами дослідження							
	Спостереження		Бесіди та проєктивні методи		Ігри, заняття		Моделювання експериментальної ситуації	
	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний
Збалансовано-конструктивний								
Соціально-унормований								
Егоїстично орієнтований								
Відсторонено-споглядальний								

Згідно зазначених у таблиці методів вивчення совісті досліднику належить у відповідні клітини вставити отримані цифрові показники, порівняти їх між собою, зробити узагальнення, необхідні для оформлення зведеної таблиці із остаточним розподілом дітей дошкільного віку за типами совісті заснованим на даних усіх використаних методів дослідження.

Приклад оформлення результуючої таблиці подано нижче. Завдяки поданим у ній кількісним даним дослідник зможе охарактеризувати динаміку змін у проявах дошкільниками здорової совісті.

Динаміка змін у кількісному розподілі дошкільників за типами совісті на етапах констатації та контролю

ТИПИ СОВІСТІ	Кількісний склад у %					
	ЕГ		Динаміка	КГ		Динаміка
	Констатувальний етап	Контрольний етап		Констатувальний етап	Контрольний етап	
Збалансовано-конструктивний						
Соціально-унормований						
Егоїстично орієнтований						
Відсторонено-споглядальний						

Різносторонній аналіз емпіричних даних, одержаних на констатувальному та контрольному етапах роботи, дозволить експериментатору визначити ефективність розробленої на етапі формування системи виховної роботи, спрямованої на виховання у дошкільників совістності як базової якості особистості, оцінити, наскільки оптимізували педагогічну роботу запроваджені педагогічні умови та методи.

Наостанок виконавцю наукової роботи слід сформулювати загальні висновки, якими засвідчується розв'язання усіх визначених у дослідженні завдань, підтвердження гіпотетичних припущень та окреслено перспективні напрями подальшої роботи з виховання у дітей різних вікових та статевих груп здорової совісті у різних соціальних інститутах.

Список використаної літератури

1. Алипова Л. В. Воспитание честности и правдивости детей дошкольного возраста. *Инновационные педагогические технологии: материалы II междунар. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.)*. Казань: Бук, 2015. С. 38–40.
2. Белинская Е. В. Сказочные тренинги для дошкольников и младших школьников. Санкт-Петербург: Речь; Москва: Сфера, 2008. 125 с.
3. Відкрити серце для добра. Методичні рекомендації по корекції та розвитку особистості дошкільника / уклад.: В. М. Давидченко, Т. М. Калістратова Кіровоград: Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2002. 70 с.
4. Дятленко Н. Самоповага дітей. Київ: Шкільний світ, 2007. 120 с.
5. Ильин Е. Психология совести. Вина, стыд, раскаяние. Санкт-Петербург: ООО Изд-во "Питер", 2016. 307 с.
6. Карнаух Л. П. Виховання безпечної поведінки дітей дошкільного віку в соціальному середовищі: навч.-метод. посіб. Київ: Світич, 2009. 430 с.
7. Козлов Н. И. Философские сказки для обдумывающих жите, или Веселая книга о свободе и нравственности. Дубна: Феникс; Москва: Ребус, 1994. 272 с.
8. Комаров В. В. Совесть как фактор нравственной саморегуляции личности: дисс. ... канд. психол. наук. Москва – Тамбов, 2004. 154 с.
9. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. Київ: Освіта, 1998. 226 с.
10. Кононко Е. Л. Условия эффективного использования педагогической оценки в учебно-воспитательном процессе: метод. рекоменд. Київ: КГИУУ, 1998. 48 с.
11. Кононко О. Л. Гігієна душевного життя дитини. *Учитель початкової школи*. 2015. № 2. С. 7–11.
12. Кононко О. Л. Виховання здорової совісті в ранньому онтогенезі: теоретичні та технологічні аспекти. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія "Педагогіка"*. Вип. 10. Кременець: ВЦ КГПА, 2018. С. 152–162.
13. Кононко О. Л. Виховуємо совість у дошкільному віці: чи не зарано? *Вихователь-методист дошкільного закладу*. № 2. 2018. С. 4–15.

14. Коротовских Т. В. Формирование основ чувства собственного достоинства у старшего дошкольника в самопроцессах: дисс. ... канд. психол. наук. Казань, 2004. 253 с.
15. Котова Е. В. В мире друзей. Программа эмоционально-личностного развития детей. Москва: ТЦ Сфера, 2008. 80 с.
16. Крюкова С. В., Слободяник Н. П. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста. Москва: Генезис, 2003. 200 с.
17. Куликовская И. Е. Мировидение. Программа интеллектуально-познавательного развития детей. Ростов-н/Д: Изд-во "Учитель", 2003. 128 с.
18. Лэндрет Г. Л. Игровая терапия искусство отношений / пер. с англ. Москва: Международная педагогическая академия, 1994. 368 с.
19. Медведева И., Шишова Т. Дети, куклы и мы: метод. пособ. по куклотерапии. Москва, 2011. 256 с.
20. Мовчун А. І., Мовчун Л. В. Мовні скарби: навчально-методичний посібник для учнів і вчителів початкової школи. Київ: Наш час, 2009. 149 с.
21. Панфилова М. А. Игротерапия общения: тесты и коррекционные игры: практическое пособие. Москва: Изд-во ГНОМ-ПРЕСС, 2001. 160 с.
22. Психология личности: теория и эксперимент: сб. науч. трудов / сост. М. П. Гинзбург. Москва: АПН СССР, 1982. 170 с.
23. Рылеева Е. В. Программа развития самосознания дошкольников в речевой активности "Открой себя". Москва: ГНОМ-ПРЕСС, 1999. 48 с.
24. Рылеева Е. В. Вместе веселее! Игры и рабочие материалы к авторской программе "Открой себя". Москва: ЛИНКА-ПРЕСС, 2000. 144 с.
25. Тищенко С. П. Развитие внутреннего мира ребенка. *Воспитание детей дошкольного возраста* / под ред. Л. Н. Проколиенко. Київ: Радянська школа, 1991. С. 40–82.
26. Хухлаева О. В. Практические материалы для работы с детьми 3–9 лет. Психологические игры, упражнения, сказки. Москва: Генезис, 2005. 175 с.

Список літератури для самоосвіти

1. Амонашвили Ш. О. У "чаші" Дитини сяє зародок Культури. Хмельницький: Центр інноваційної педагогіки та психології Хмельницького національного університету, Всеукраїнська культурно-освітня асоціація Гуманної Педагогіки. 2012. 72 с.
2. Багмет І. М. Індивідуальні і гендерні відмінності альтруїзму-егоїзму особистості: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2004. 18 с.
3. Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория. Москва: Мысль, 1983. 203 с.
4. Гостюхина О. М. Влияние самодеятельных игровых объединений на формирование справедливых отношений дошкольников: автореф. ... канд. пед. наук. Москва, 1984. 24 с.
5. Індивідуальний підхід: його суть і шляхи реалізації у вихованні дошкільників: методичні матеріали на допомогу працівникам дошкільних закладів / упоряд. О. Л. Кононко. Київ: КМПУВ ім. Б. Грінченка, 1996. 130 с.
6. Кононко О. Л. Плекаємо в малечі почуття самовартісності: навч.-метод. посібник. Київ: Наш час; Харків: Ранок, 2010. 208 с.
7. Кононко О. Л. Соціально-психологічна безпека дошкільника: суть та умови забезпечення. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. № 12. С. 18–30.
8. Кононко О. Л. Плекаємо культуру дитячих потреб. *Дошкільне виховання*. 2013. № 5. С. 2–9.
9. Коротовских Т. В. Формирование основ чувства собственного достоинства у старшего дошкольника в самопроцессах: дисс. ... канд. психол. наук. Казань, 2004. 253 с.
10. Лаврентьева Г. П., Титаренко Т. М. Практична психологія для вихователя. Київ: ВПОЛ, 1993. Вип. 2. 40 с.
11. Лисина М. И., Силвестру А. И. Психология самопознания у дошкольников / отв. ред. А. Г. Ружская. Кишинев: Штиинца, 1983. 112 с.
12. Микляева Н. В. Социально-нравственное воспитание дошкольников. Москва: ТЦ Сфера, 2013. 176 с.
13. Мішечкіна М. Є. Виховання впевненості в собі у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2009. 244 с.
14. Молчанова Е. В. Формирование волевого компонента чувства

собственного достоинства у учащихся младшего школьного возраста. Майкоп, 2009. 185 с.

15. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. Київ: КМІУУ ім. М. Грінченка, 1995. 108 с.

16. Муздыбаев К. Эгоизм личности. *Психологический журнал*. 2000. Т. 8, № 2. С. 27–30.

17. Програма і методичні рекомендації з правового виховання дітей дошкільного віку "Я – маленька людина". Запоріжжя: ТОВ. "ЛПС" ЛТД, 2005. 80 с.

18. Прохоров А. С. Психологічні особливості прояву альтруїзму-егоїзму особистості: збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету "Україна". 2012. № 6. С. 146–149.

19. Психология воспитания: пособие для методистов, воспитателей детских садов, учителей начальных классов, преподавателей и студентов педагогических вузов, детских психологов / под ред. В. А. Петровского. Москва: АСПЕКТ ПРЕСС, 1995. 152 с.

20. Психодиагностика в дошкольном возрасте: практикум для студентов / сост. О. В. Конькова. Минск: БГУ, 2012. 56 с.

21. Развитие социальной уверенности у дошкольников: пособие для педагогов дошкольных учреждений / под науч. ред. М. М. Безруких. Москва: ВЛАДОС, 2002. 18 с.

22. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника / за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 236 с.

23. Тоцька Т. Філософія для дітей та дорослих за літературними творами В. Сухомлинського. Київ: Шкільний світ, 2010. 128 с.

24. Федоров О. Г. Совесть: оценка по показателям деятельности, формализация показателей совести. *Социальные отношения*. 2019. № 4 (31). Москва: Изд-во МГОУ. С. 52–64.

25. Хухлаева О. В. Лесенка радости. Коррекция негативных личностных отклонений в дошкольном и младшем школьном возрасте: метод. пособие. Москва: Совершенство, 1998. 80 с.

26. Хухлаева О. В. Тропинка к своему Я: Программа формирования психологического здоровья у младших школьников. Москва: Генезис, 2001. 280 с.

27. Шакуров Р. Х. Самолюбие детей. Москва: Просвещение, 1969. 176 с.

V. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Матвієнко С. І.

Актуальність проблеми дослідження

Виховання дитини ХХІ століття – це процес, який ґрунтується на реаліях, в яких перебуває нині українське суспільство. Військово-політичні події останніх років, подолання в суспільстві тоталітаристської ідеології минулого актуалізували необхідність пошуку засобів ефективно виховувати в дітей і молоді почуття власної та національної гідності, відродити основи патріотизму, в його кращому розумінні, оновити систему їх патріотичного виховання.

В останні роки на державному рівні було прийнято низку важливих законодавчих та нормативних документів, які розкривають засади національно-патріотичного виховання дітей та молоді, визначають цей напрям як один з пріоритетних, акцентують увагу на важливості розвитку у зростаючої особистості основ громадянської позиції, інтересу до українських традицій, морально-духовних цінностей, уміння реалізувати свій потенціал в умовах сучасного життя [34, с. 1].

На жаль, до сьогодні бракує досліджень сучасних вітчизняних фахівців з проблеми патріотичного виховання дітей дошкільного віку та методичних розробок вказаного напрямку педагогічної роботи, вкрай необхідних практичним працівникам. Сказане обумовлює доцільність вибору магістрантами та студентами теми наукової роботи, присвяченої проблемі патріотичного виховання дітей дошкільного віку.

Відповідно до теоретичних положень дослідження стосовно специфіки патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку, про що йшлося у відповідному розділі монографії "Соціально-моральний розвиток і виховання дитини дошкільного віку" [25], пропонується алгоритм організації, проведення та аналізу емпіричних даних дослідження відповідної спрямованості.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Уточнення змісту провідних понять дослідження

Започатковуючи дослідження феноменології патріотизму на етапі

дошкільного дитинства, розробник даної наукової проблеми має правильно трактувати кожне робоче поняття, усвідомлювати як спільне в них, так і відмінне не сприймати їх як синоніми. Основними поняттями дослідження вказаної проблеми виступають: *патріот*, *патріотизм*, *патріотичне виховання*, *патріотичний розвиток*, *патріотична вихованість*, *патріотичне почуття*, *патріотичне ставлення*, *патріотична поведінка*.

Ґрунтуючись на доробку провідних фахівців, висвітленому у відповідному розділі монографії як першій частині навчального комплексу, узагальнено представимо сутність ключових понять.

Патріотизм, за визначенням великого тлумачного словника сучасної української мови, – це любов до своєї Батьківщини, до свого народу [5, с. 97]; природна прихильність і любов дитини до рідної землі, мови, культури; глибоке моральне почуття, показник і виразник найвищих проявів духовного світу [8, с. 2].

Патріотизм як якість особистості обумовлює її здатність у критичних ситуаціях ставити суспільні блага вище за власні. Визначається розвиненістю стійких механізмів регуляції патріотичної свідомості, патріотичного ставлення та поведінки [10, с. 133]. Формування патріотизму як невід’ємної частини соціально-моральної спрямованості особистості здійснюється у процесі діяльності вихованців, організованих педагогами з використанням різних методів, технологій, форм та засобів навчально-виховної роботи.

Патріотичне виховання є особистісно орієнтованим виховним процесом, спрямованим на набуття дитиною інтегральної якості, що характеризує її позитивне емоційно-ціннісне ставлення до Батьківщини, усвідомлення власної причетності до українського етносу та національної культурно-мистецької спадщини, виявляється у пізнавальній і художньо-творчій діяльності, толерантності по відношенню до культури інших народів [14, с. 5]. Патріотичне виховання нерозривно пов’язане також з інтернаціональним, моральним, трудовим вихованням. Метою та результатом патріотичного виховання є патріотизм як важлива соціально-моральна якість особистості.

Патріотичний розвиток – це процес особистісних кількісних та якісних змін, що відбувається під впливом зовнішніх (стихійний вплив мікросередовища; цілеспрямований вплив виховуючих груп суспільства) та внутрішньоособистісних (мотиви, установки, цінності особи-

стості) факторів, пов'язаних із становленням стійкої патріотичної позиції людини, формуванням у неї системи життєвих цінностей, пов'язаних із патріотичними установками; а також сформованістю здатності до прояву патріотизму. Глибинними факторами впливу на розвиток патріотизму дитини є натуралістичні фактори, зважаючи на те, що вона – природна істота [1, с. 6].

Патріотична вихованість є результатом цілісного виховного впливу, – процесу патріотичного виховання, спрямованого на збагачення знань та уявлень дітей про родину, рідний край, Батьківщину, її історію та культурні надбання, які через емоційно-ціннісне ставлення до рідної країни, мотивацію на власну участь у практичних справах реалізується у поведінці та діяльності дітей [39, с. 228].

Патріотичні почуття є системним, цілеспрямованим процесом розвитку змістового та сутнісного наповнення емоційно-почуттєвого складника патріотизму особистості дитини, що забезпечується діяльнісним механізмом гідної взаємодії особистості із собою як представником свого народу, із власним народом та його надбаннями, з іншими народами [39, с. 228].

Розвиненість патріотичних почуттів особистості слугує базою розвитку **патріотичного ставлення**. Дане наукове поняття практично не розробленим стосовно специфіки його формування у дошкільному дитинстві. З урахуванням поглядів Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, М. Болдирєва, І. Мар'єнка, О. Кононко, В. Лаппо, В. М'ясищева, К. Шевчука, В. Яковлєва щодо особливостей формування системи ціннісних ставлень особистості, доцільно оперувати поняттям "патріотичне ставлення" у сенсі активно-ціннісної суб'єктної спрямованості особистості дитини, що визначає її внутрішню позицію по відношенню до різних складових патріотизму; здатності реалізувати свою суб'єктність у власній життєдіяльності.

Способом та формою реалізації патріотичних ставлень є патріотична поведінка, яка визначається як сукупність дій дошкільника, спрямованих на досягнення патріотичних цілей, і зумовлює відповідні вчинки, навички, уміння та звичаї [9, с. 14].

Визначені вище ключові поняття проблеми патріотичного виховання дошкільника мають орієнтувати дослідника на коректне оперування ними, усвідомлення специфіки кожного.

Критерії оцінки патріотизму як результату патріотичного виховання дошкільника

Планом реалізації дослідно-експериментальної роботи передбачається забезпечення дослідником послідовності, взаємопов'язаності та взаємозалежності усіх етапів дослідження, на кожному із яких вирішуватимуться певні завдання та застосовуватимуться певні методи.

Для виявлення стану вихованості патріотизму у дітей 5–7 років слід провести констатувальний експеримент. Зміст програми передбачає визначення експериментальної бази, добір діагностичних методик вивчення проблеми, а також розробки та використання відповідних методів визначення рівнів патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку.

Метою проведення констатувального експерименту у контрольній та експериментальній групах було визначення початкових (стартових) рівнів патріотичної вихованості старших дошкільників за відповідними показниками; одержання інформаційної бази для подальшого спостереження за динамікою патріотичної вихованості дітей 6–7 років контрольної та експериментальної групи.

Завдання констатувального експерименту:

- встановлення рівнів патріотичної вихованості старших дошкільників на початок дослідження;
- аналіз стану практики закладу дошкільної освіти щодо визначення ефективності процесу патріотичного виховання та виявлення чинників впливу на даний процес.

Розв'язання першого завдання констатувального експерименту потребує розробки відповідних критеріїв та їхніх якісних характеристик – показників. Нижче характеризувано авторський варіант критеріїв та показників вихованості патріотизму

Інформаційно-змістовий критерій визначає міру оволодіння дітьми достатнім об'ємом знань та уявлень про навколишній світ – свій край, свою країну, родину, людей, що живуть навколо, тощо. Особливості пізнання дитиною навколишньої дійсності характеризуються тим, що світ є не тільки стабільним в її відчуттях, але може набувати релятивності. У віці 5–7 років у дитини формуються основи символічної функції свідомості, розвиваються сенсорні та інтелектуальні здібності. Дошкільник здатний ставити себе на місце іншої людини, оцінювати те, що відбувається, з позиції інших людей, розуміти мотиви

їхніх дій, самостійно вибудовувати образ майбутнього результату продуктивної дії.

Інформаційно-змістовий критерій, з урахуванням його світоглядного та народознавчого підґрунтя, зумовлює такі знаннєві основи:

- 1) *суспільствознавчу (суспільнознавчий кругозір)* – знання про рідну країну, її назву, географію, природу, державні символи, видатних людей тощо;
- 2) *родинно-культурологічну* – знання про свій рід, родинні традиції; обряди та традиції свого краю та свого народу; знання елементів культури свого народу та інших народів. Уміння порівнювати свою культуру з культурами інших народів. Знання творів українського фольклору та творів сучасної різножанрової дитячої культури;
- 3) *краєзнавчу* – знання та уявлення про своє рідне місто (село), рідний край (регіон) та їх місце на географічній карті України. Знання про краєзнавчі об'єкти свого міста, його назву та славетне минуле та сьогодення. Знання про природу та тваринний світ свого краю та України. Уявлення в розташуванні найважливіших об'єктів міста. Знання про професії людей, які працюють у місті, роль їхньої праці для всього міста, краю. Знання про видатних людей, уродженців міста (села), а також воїнів-земляків, які героїчно боронили свій край та Україну й тих, хто сьогодні захищає мир і спокій в країні.

Показниками даного критерію є опанування дитиною знаннями та уявленнями про родину, її традиції, про рідний край (місто чи село); оволодіння доступними уявленнями про патріотизм.

Емоційно-ціннісний критерій визначається в структурі сформованості патріотизму з огляду на необхідність урахування емоційного розвитку дитини у даному процесі. Доцільно базуватися на положеннях провідних фахівців про випереджальну та регулюючу роль емоцій старших дошкільників у процесі засвоєння ними соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями, елементів культури рідного народу. Слід рахуватися із залежністю ефективності процесу засвоєння дитиною елементів соціального буття (що є важливою складовою патріотичного виховання) від її емоційного ставлення до цього.

Дитину-дошкільника відрізняє необмежена довіра до дорослого, емоційна сприйнятливість (відгук) та щирість почуттів, наслідуваність,

навіюваність. У цьому віці емоції дитини все більше звільняються від імпульсивності, спонтанності. Починають закладатися почуття відповідальності, справедливості, великодушності тощо, формується радість від ініціативної дії, отримується новий поштовх у розвитку соціальних емоцій у взаємодії з однолітками. У дитини поступово почуття співпереживання перетворюється у стійке утворення особистості і проявляється у різних за формою ситуаціях.

У період 6–7 років виділяються ціннісні орієнтації особистості, їх емоційне засвоєння, що визначається й закріплюється у діяльності. Це виражається у ставленні дитини до себе, інших людей, у розумінні й сприйнятті соціальних, моральних цінностей, родинних традицій тощо.

Емоційно-ціннісний критерій патріотичної вихованості старших дошкільників характеризується:

- ступенем переживання особистістю позитивного ставлення до знань, які стосуються своєї родини, народу – їх культури, історії тощо;
- виявом інтересу до інформації про родину, рідний край, Батьківщину;
- ціннісним ставленням дитини до себе та оточуючої дійсності.

Показники даного критерію: переживання інтересу та позитивні почуття щодо своєї родини, народу – їх культури, історії тощо; проявом емоційного відгуку на знайомство із художніми творами; уміння цінувати надбання національної культури.

Поведінково-діяльнісний критерій. Дієвість – характерна риса патріотизму, оскільки саме вона перетворює почуття на конкретні справи та вчинки, які покращують життя людей. Вже з дошкільного віку діти мають усвідомити, що патріот – це людина, яка не словами, а гідними вчинками та справами щоденно приносить користь Батьківщині. Основу поведінково-діялісного критерію становить особливості поведінки, орієнтація, діяльність, колективні та трудові уміння, спілкування рідною мовою, дотримання обрядів, залученість до громадського та культурного життя, шанування національних та родинних традицій, що в кінцевому підсумку визначає етнічні норми поведінки особистості. Перераховані характеристики відображають практичну сферу розвитку особистості.

Оскільки патріотизм має дієвий характер, його виховання здійснюється в процесі організації пізнавальної та практичної діяльності

дошкільників, в її індивідуальній та колективній формах. Старші дошкільники, взаємодіючи один з одним, здатні спрямовувати практичні дії на надання допомоги тим, хто її потребує. Їхня допомога іншим може визначатися задоволенням її потреб, полегшення страждань тощо, що необхідно пов'язувати у виховній роботі з орієнтуванням на ближнього: його стан, бажання тощо. Практична, почуттєво-предметна діяльність, яка здійснюється дитиною в спільній діяльності з дорослим та однолітками, слугує основою розвитку почуттів, у тому числі – громадянських та патріотичних. Спільна діяльність дітей і дорослих має емоційно-чуттєву основу, спрямовується на формування у дитини дошкільного віку потреби висловити свої емоції в творчо-продуктивній, ігровій діяльності, а також в екологічній позиції, у збереженні природи рідного краю.

Показники поведінково-діяльнісного критерію: уміння турбуватися про оточуючих, піклуватися про близьких; наявність досвіду колективної діяльності суспільно-громадського спрямування; уміння опанування культурною спадщиною народу.

Компонентна структура патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку

Сформованість патріотизму у дитини 6–7 років значною мірою залежить від зовнішніх чинників, які об'єктивно впливають на її етнічну ментальність, особливості соціалізації, а також її особистісні характеристики – систему цінностей, інтереси, світогляд. На основі існуючого наукового доробку провідних фахівців з проблеми патріотичного виховання, охарактеризованого у відповідному розділі монографії, нижче розкрита найбільш поширена *структура патріотизму* дітей 6–7 років.

Когнітивний компонент має народознавче підґрунтя, засвічує обсяг, адекватність, глибину знань дошкільників, їхню пізнавальну спрямованість, визначає міру обізнаності з народними традиціями, звичаями, обрядами України, її державними символами; усвідомлення дітьми своєї належності до малої та великої Батьківщини, розумінням змісту літературних творів, уміння аналізувати вчинки їх героїв. Включає інформаційний та змістовий елементи.

Емоційно-ціннісний компонент засвідчує розвиненість у дитини емоцій і почуттів; визначає її здатність до співпереживання рідним і

близьким людям; інтерес до культурної спадщини свого народу, природи малої Батьківщини. Даний компонент характеризує сукупність особистісних та соціальних мотивів поведінки.

У дошкільному віці емоції не розглядаються як самостійний компонент патріотизму, а кваліфікуються як своєрідна передумова розвитку чуттєвого досвіду дитини. Дорослому важливо стимулювати розвиток почуттів та ставлень дошкільників, їх інтерес до різних явищ суспільного життя та інформації, пов'язаної із патріотизмом; розвивати емоційну сприйнятливості і чуйність, розширювати його світогляд, заохочувати намагання брати участь у суспільно корисних справах, стимулювати активну позицію щодо прояву патріотичних почуттів, заохочувати до добровільної участі в патріотичних заходах тощо [28, с. 14].

У період старшого дошкільного віку у дитини формується ціннісне ставлення до об'єктів та явищ дійсності. Означений процес відбувається як трансформація суспільних цінностей у особистісні надбання – коли певний об'єкт (явище) набувають для дитини привабливості, значущості, бажаності тощо. Суспільними цінностями є культурні надбання, вартісність яких визнана на різних рівнях суспільного буття – етнічному, національному, загальнолюдському [19, с. 43].

Поведінковий компонент визначає сформованість у дитини поведінки та пов'язаної із цим діяльності, комунікативних та трудових умінь, (*практична сфера*) передбачає визначення дитиною свого ставлення до навколишнього "проживанням" у добрих справах та вчинках, безкорисливий прояв співчуття в діяльності та вчинках. Поєднує елементи поведінки та діяльності, що відображається у розробці критеріїв та їх показників вихованості патріотизму.

Врахування критеріїв (змістової характеристики) і компонентів (структурної характеристики) патріотизму дітей старшого дошкільного віку дозволить визначити особливості вихованості досліджуваної соціально-моральної якості особистості.

Розробка методики дослідження патріотичної вихованості старших дошкільників

Спрямованість експериментальної роботи на з'ясування стану патріотичного виховання дітей 5–7 років у закладі дошкільної освіти та сім'ї, визначення міри вихованості патріотизму як соціально-моральної якості дошкільника, встановлення особливостей впливу на нього сімей-

ного і суспільного виховання забезпечить комплексний підхід до проблеми, сприятиме оцінці систематичності та ефективності роботи з прищеплення дітям старшого дошкільного віку основ патріотизму як системного утворення.

З цією метою доцільно використати такі методи:

- 1) методику понятійного словника, творчі завдання, ігри, складання оповідань за картками, модифіковані методики;
- 2) аналіз навчально-методичної документації (перспективні плани роботи ЗДО, плани роботи вихователів старшої групи);
- 3) анкетування вихователів і батьків;
- 4) спостереження за педагогічною діяльністю вихователів старшої групи щодо з'ясування використання ним методів, прийомів та засобів, які сприяють формуванню у дошкільників основ патріотизму;
- 5) обстеження матеріальної бази ЗДО щодо з'ясування умов для організації патріотичного виховання (за розробленими критеріями обстеження).

РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Центральною особою на етапі констатації виступає дитина дошкільного віку. Тому доцільно охарактеризувати методи експериментальної роботи з дошкільниками, групуючи їх за кожним з виділених вище компонентів – інформаційно-змістовим, емоційно-ціннісним та поведінково-діяльнісним.

Авторський варіант комплексу методів подано нижче у зведеній таблиці, що спростить досліднику процес її розробки, дозволить оперативно розпочати експериментальну роботу.

Таблиця 1

**Діагностичні методики та методи вимірювання показників
за визначеними критеріями патріотичної вихованості
дітей старшого дошкільного віку**

Компоненти	Показники	Методики та методи
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> — розуміння основних понять, пов'язаних із патріотизмом; — уявлення та знання про родину, її традиції; — уявлення про рідний край (місто чи село); — обізнаність з державними символами України, народними традиціями, обрядами, звичаями; 	<p>Методика понятійного словника (за Л. Шкрєбтїєнко)</p> <p>Творчі завдання "Сім'я", "Сімейні події"</p> <p>Гра "Турист"</p> <p>Методика розповіді за картками "Державні символи України" (за Л. Шкрєбтїєнко)</p>
Емоційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> — переживання інтересу та позитивного ставлення до знань, які стосуються своєї родини, народу – їх культури, історії тощо; — інтерес до взаємодії з елементами національної культури; — прагнення пишатися своєю сім'єю, батьківщиною, підтримувати родинні традиції; — бажання жити та діяти за нормами суспільно прийнятої моралі, залучатися до суспільно корисних заходів тощо; 	<p>Модифікована методика М. Шиловой</p> <p>цілеспрямовані педагогічні спостереження за дітьми у процесі поліхудожньої діяльності</p> <p>Модифікована методика "Я – патріот" Т. М. Маслової</p>

Поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> — уміння турбуватися про оточуючих, надавати допомогу; — наявність досвіду колективної діяльності суспільно-громадського спрямування; — намагання виявляти любов та турботу про членів родини; — уміння опанування культурною спадщиною народу. 	<ul style="list-style-type: none"> бесіда з дітьми ситуації вільного вибору (за Л. Кокуєвою) аналіз продуктів художньо-творчої діяльності дітей
---------------------	--	--

Детальніше про комплекс методів під кожний компонент структури патріотизму дошкільників йтиметься нижче.

Методи дослідження когнітивного компонента патріотизму дошкільників

З метою вивчення рівня патріотичної вихованості дошкільників за *когнітивним компонентом* (уявлення та знання про родину, її традиції; уявлення про рідний край (місто чи село); обізнаність з державними символами України, народними традиціями, обрядами, звичаями; оволодіння доступними уявленнями про поняття "патріотизм") використовувалися: методика понятійного словника (за Л. Шкребтієнко); гра "Турист"; розповіді за картками; методика "Державні символи України" (за Л. Шкребтієнко); бесіда-опитування.

Методика понятійного словника

Розроблена Л. Шкребтієнко [39, с. 99]. Спрямована на отримання відповідей дітей на запитання, які передбачали з'ясування розуміння дітьми найважливіших понять, пов'язаних із патріотизмом: "Як ти розумієш слово "Батьківщина"?", "Як ти розумієш слово "сім'я"?", Як ти розумієш "рідні люди?", як ти розумієш "рідний дім?", як ти розумієш "рідна країна"?. Кожне питання містить ключове слово, яке характеризує патріотичні почуття дитини. Відповіді кожної дитини занотовуються та аналізуються.

Проведення даної методики надає можливість для експериментатора визначити як правильність та достатню повноту щодо тлумачення кожною дитиною обраних понять, а також з'ясувати ставлення

дитини до певних суспільних категорій та явищ через почуття (емоційна налаштованість, експресивність мовлення). У ході проведення цієї методики у якості додаткової інформації експериментальної роботи з'ясовується мотивація дитини на взаємодію з елементами суспільного життя.

Якісний аналіз відповідей учасників експерименту здійснюється за наступним оцінюванням:

3 бали (високий рівень показника) – знає та може пояснити усі основні поняття;

2 бали (середній рівень показника) – пояснює запропоновані поняття неповністю, уявлення несистематизовані;

1 бал (низький рівень показника) – у поясненні припускається помилок, уявлення нечіткі або фрагментарні.

З метою визначення рівнів уявлень дітей про образно-змістове наповнення понять "сім'я", "рід", "родина", "велика" та "мала" "Батьківщина" проводяться бесіди або діагностичні завдання. Нижче наведено приклади двох діагностичних завдань.

Завдання № 1. "Сім'я"

Розроблено С. Матвієнко. *Мета:* виявити наявність у дитини знань і уявлень про поняття "сім'я", про склад своєї сім'ї.

Експериментатор, організовуючи бесіду за картинками, акцентує увагу дитини на складі сім'ї, родинних зв'язках і відносинах, потім пропонує їй назвати членів своєї сім'ї. Дитина називає, а педагог записує в "променях" сонця імена членів сім'ї дитини. Потім дитині пропонується, дивлячись на малюнок, відповісти на питання: "Як можна назвати малюнок?", "Чому думаєш, що всі ці люди – твоя сім'я?", "Що таке сім'я?", "У тебе велика сім'я?".

Для оцінки результатів використовуються наступні критерії:

- 1) дитина знає членів своєї сім'ї;
- 2) правильно характеризує ознаки сім'ї;
- 3) співвідносить зміст укладеної картинки з відносинами близьких людей всередині своєї сім'ї.

Виконання даного завдання оцінюється наступним чином:

3 бали (високий рівень показника) – активні при відповідях, із задоволенням міркують і самостійно відповідають на питання педагога. Знають і називають членів своєї сім'ї, встановлюють родинні зв'язки між її членами, називають сімейні традиції.

2 бали (середній рівень показника) – діти впоралися із запропонованими завданнями за допомогою педагога. Вони недостатньо активні та ініціативні при відповідях.

1 бал (низький рівень показника) – відповіді дітей були короткі, у висловлюваннях утруднювалися навіть за допомогою педагога. Твори з морально-патріотичною проблематикою не викликали інтересу.

Завдання № 2. "Сімейні події"

Розроблено С. Матвієнко. *Мета:* виявити уявлення дитини про сімейні традиції, вміння розповідати про сформовані традиції в його родині, про досягнення сім'ї.

Експериментатор з'ясовує у дитини, про які сімейні події розповідають фотографії, які вона принесла на заняття, просить пояснити значущість і важливість подій, зображених на фотографії. Педагог робить акцент на традиціях і цінностях сім'ї. Нагадує про те, що фотографії необхідно зберігати в "сімейному альбомі". Пропонує дитині розповісти про значущі події, відображені на фотографіях дитини.

Оцінювання результатів даної методики:

3 бали (високий рівень показника) – діти із задоволенням ділилися враженнями, розповідали про сімейні традиції, їх значущість; проявляли емоційну чуйність до художніх образів з морально-патріотичним змістом, співпереживали героям;

2 бали (середній рівень показника) – при виконанні завдань дітям була потрібна додаткова допомога педагога, утруднювалися в зіставленні вчинків героїв творів зі своїми власними вчинками, з вчинками близьких людей;

1 бал (низький рівень показника) – цих дітей не цікавили обговорення на сімейну тематику, не виявляли інтересу до художньої діяльності як способу вираження своїх моральних почуттів, пасивні, замкнуті.

Важливим показником цього критерію патріотичної вихованості дітей є сформованість у них уявлень про рідний край, його історію та сьогодення, його видатних людей, події, які відбувалися в місті або селі. Задля перевірки означеного показника ефективно використовувати творчі завдання. Приклад наведено нижче.

Творче завдання "Турист"

Розроблено С. Матвієнко. Завдання спрямоване на визначення сформованості у дітей уявлень про рідне місто.

Дітям пропонується розповісти людині, яка тільки-но приїхала з іншої країни до нашого міста, улаштувати своєрідну екскурсію ним і розповісти про найвизначніші та найулюбленіші куточки міста, надати якомога більше інформації про його своєрідність та вказати, за що саме ти любиш своє місто.

Результати відповідей дітей та їхня участь у творчому завданні оцінюється за трибальною системою:

3 бали (високий рівень показника) – не надає відповіді, не включається до обговорення на підставі обмеженості уявлень про малу батьківщину – рідне місто;

2 бали (середній рівень показника) – визначає обмежене коло знань та уявлень стосовно міста; відповіді пов'язані із рідною вулицею або дитячим садком;

1 бал (низький рівень показника) – знає достатню кількість інформації про пам'ятки історії та культури міста, його парки, музеї, події сьогодення тощо.

Важливим елементом проведення експериментальної роботи за інформаційно-змістовим компонентом патріотичної вихованості дошкільників є з'ясування обізнаності дошкільників з державними символами України, народними традиціями, обрядами, звичаями.

Методика "Державні символи України"

Розроблена Л. Шкрєбтієнко. Мета: виявлення знань дошкільників про державні символи України.

Дітям пропонується з цілого ряду карток, на яких зображено прапори та герби різних країн, якнайшвидше вибрати ті, на яких зображено прапор та герб України. Надалі експериментальна робота доповнюється обговоренням таких питань, як "Що означає герб України?", "Чому для прапора України вибрано саме такі кольори?", "Які державні символи України ти ще знаєш (гімн України)", "Як треба ставитися до державних символів України?". Після постановки основних питань, з метою більш глибокого дослідження ставлення дитини до державних символів країни, можна використовувати додаткові питання, як-от: "Як потрібно поводитися, коли звучить гімн?", "Де ви ще чули цю мелодію?" [39, с. 101].

З метою розширення можливостей діагностування обізнаності дітей символікою українського народу, відповідно до логіки експериментальної частини дослідження, можна проводити роботу за картками, на яких зображені символи України (вишитий рушник, калина, соняшник, лелека тощо).

При оцінці відповідей дітей ураховуються аргументованість відповідей, емоційність висловлювання. Відповіді дітей оцінюються за трибальною системою:

3 бали (високий рівень показника) – знання символів України, повні, емоційні висловлювання своїх думок з приводу їх застосування;

2 бали (середній рівень показника) – несистематизовані уявлення про значення символів України та стосовно їх застосування;

1 бал (низький рівень показника) – фрагментарні уявлення про значення символів України, небажання брати участь у виконанні завдання.

Узагальнені характеристики показників за когнітивним компонентом патріотичної вихованості старших дошкільників та рівнями його сформованості надано у табл. 2.

Таблиця 2

***Узагальнені рівневі характеристики показників
за когнітивним компонентом***

Параметри	Рівні сформованості		
	високий	середній	низький
Розуміння основних понять, пов'язаних із патріотизмом	3 бали	2 бали	1 бал
Уявлення та знання про родину, її традиції	3 бали + 3 бали	2 бали + 2 бали	1 бал + 1 бал
Уявлення про рідний край (місто чи село)	3 бали	2 бали	1 бал
Обізнаність з державними символами України, народними традиціями, обрядами, звичаями	3 бали	2 бали	1 бал

Методи дослідження емоційно-ціннісного компонента патріотизму дошкільників

Нижче подається авторський варіант комплексу методів для з'ясування рівня патріотичної вихованості дошкільників за емоційно-

ціннісним компонентом (переживання позитивного ставлення до знань, які стосуються своєї родини народу – їх культури, історії тощо; сформованість почуття любові до природи рідного краю; інтерес до взаємодії з елементами національної культури), дібрано модифіковану методика М. Шиловой та цілеспрямоване педагогічне спостереження.

Методика М. Шиловой

Автором обрано 5 показників, які здатні до комплексної характеристики окремих показників емоційного та мотиваційного критеріїв патріотичної вихованості дошкільників. Відповідно за кожним показником формулюються ознаки якостей, які формуються у дитини (від вищого до нижчого рівня). Забезпечення більш точних результатів стосовно вихованості патріотизму у дитини за обраними показниками досягається шляхом включення до процедури методики незалежних експертів – батьків дитини та її вихователів. Отримані у процесі діагностування бали підсумовуються і вираховується середньоарифметичний показник [11].

Модифіковану методика М. Шиловой надано у табл. 3

Таблиця 3

Визначення рівнів патріотичної вихованості у дошкільників емоційно-ціннісного компонента за методикою М. І. Шиловой

Показник	Рівні вихованості	Кількість балів (від 3 до 1)
Інтерес до своєї родини, її культурних традицій, встановлення зв'язку поколінь	Високий рівень: виявляє стійкий інтерес та позитивне емоційне ставлення до вивчення життя та традицій своєї родини, пишається нею, визначає уміння розпізнавати та описувати свої почуття, переживання; розповідає про це іншим	3 бали
	Середній рівень: інтерес до родини нестійкий та підтримується за спонукання дорослих	2 бали
	Низький рівень: не виявляє інтересу до своєї родини. Відсутнє усвідомлення спадкоємності родинних зв'язків, причетності до свого роду	1 бал

Інтерес до історії та сьогодення своєї малої батьківщини (міста / села)	Високий рівень: виявляє стійкий інтерес та позитивне емоційне ставлення до вивчення історичного минулого та сьогодення свого міста, пишається ним, із задоволенням розповідає про нього	3 бали
	Середній рівень: інтерес до родини нестійкий та підтримується за спонукання дорослих	2 бали
	Низький рівень: не виявляє інтересу до вивчення свого міста	1 бал
Інтерес до історії та культури України	Високий рівень: цікавиться історичним минулим Батьківщини, розповідає про це іншим	3 бали
	Середній рівень: знайомиться з історичним минулим України за спонукання дорослих	2 бали
	Низький рівень: не визначає інтересу до вивчення історії та культури Батьківщини	1 бал
Сформованість почуття любові до природи рідного краю	Високий рівень: любить і береже природу рідного краю, спонукає до цього інших	3 бали
	Середній рівень: бере участь в еколого збережувальних заходах за спонуки дорослих	2 бали
	Низький рівень: визначає байдуже та споживацьке ставлення до рідної природи	1 бал

З метою з'ясування сформованості інтересу дітей до взаємодії з елементами національної культури застосовується метод *цілеспрямованого педагогічного спостереження* у процесі поліхудожньої діяльності (театралізована діяльність, робота з фольклорними (музичними, літературними, хореографічними) творами, зображувальна діяльність, заняття художньою працею, у тому числі – за використання елементів декоративно-ужиткового мистецтва тощо).

Спостереження

Мета спостереження: дослідити емоційні прояви дітей дошкільного віку під час їх спілкування з творами української культури.

Об'єкт спостереження: діти старшої дошкільної групи.

Суб'єкт спостереження: експериментатор.

Предмет спостереження: емоційні прояви (міміка, жести, образність мовлення) дітей.

Завдання спостереження:

- 1) з'ясувати здатність до виявлення дітьми інтересу, бажань та захоплення до можливості включатись в різні види поліхудожньої діяльності з елементами народної культури, що дозволяє простежити патріотичну позицію дитини.

Форма фіксації результатів спостереження: протокол, бланк протоколу.

Узагальнені характеристики показників за емоційно-ціннісним компонентом патріотичної вихованості старших дошкільників за рівнями надано у табл. 4.

Таблиця 4

***Узагальнені рівневі характеристики показників
за емоційно-ціннісним компонентом***

Параметри	Рівні сформованості		
	високий	середній	низький
Переживання інтересу та позитивного ставлення до знань, які стосуються своєї родини, народу – їх культури, історії тощо	5 позитивних відповідей по 3 бали	5 достатніх відповідей по 2 бали	5 отриманих відповідей по 1 балу
Інтерес до взаємодії з елементами національної культури	3 бали	2 бали	1 бал

З метою визначення патріотичної вихованості дітей дошкільного віку (прагнення підтримувати родинні традиції; бажання жити та діяти за нормами суспільно прийнятої моралі, залучатися до суспільно корисних заходів тощо; бажання бути схожим на героїв минулого та сучасності) задля чого використовуються: модифікована методика "Я – патріот" Т. Маслової, ситуації вільного вибору (за Л. Кокуєвою), творчі завдання патріотичного спрямування.

Методика "Я – патріот"

Модифікована методика Т. Маслової [12]. Має на меті виявити здатність дошкільників пишатися своєю сім'єю, батьківщиною, намагання діяти за нормами суспільно прийнятої моралі, суспільно-корисних заходів [12].

Зміст методики: методика складається із 10 питань.

1. Чи любиш ти свою сім'ю? За що саме?
2. Чи любиш ти Україну? За що саме?
3. Чи пишаєшся ти тим, що живеш в Україні?
4. Чи хотів би ти її обороняти?
5. Чи подобається тобі природа навколо тебе?
6. Чи хотів би ти її оберігати? Як саме?
7. Чи є у тебе улюблені куточки у нашому місті?
8. Як ти ставишся до людей, які погано поводять себе на вулицях міста? Ти будеш брати приклад з їхньої поведінки?
9. Чи хотів би ти стати справжнім патріотом України?
10. Що б ти робив, щоб Україна стала ще кращою?

Критерії оцінювання:

2 бали (високий рівень показника) – вмотивована позиція, самостійне, розгорнуте та обґрунтоване висловлювання;

1 бал (середній рівень показника) – хитка, невизначена позиція, відповідь необґрунтована та надіється на допомогу дорослого;

0 балів (низький рівень показника) – відсутність особистісної мотивації на патріотичні визначення або відсутність відповіді.

Рівні за кількістю набраних балів:

від 15 до 20 балів – високий рівень;

від 7 до 14 балів – середній рівень;

від 0 до 6 балів – низький рівень.

Отримані результати, проведеної методики Т. Маслової "Я – патріот", заносяться у відповідний бланк (табл. 5) для кожного етапу експерименту (констатувального та контрольного).

Таблиця 5

**Результати першого дослідження патріотичної вихованості
у дітей дошкільного віку за модифікованою методикою
Т. М. Маслової "Я – патріот"**

Ім'я та прізвище дитини	Номер питання, результати у балах										Усього	(%)
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		

**Методи дослідження поведінкового компоненту
патріотизму дошкільників**

Важливим елементом діагностичної роботи за *поведінковим компонентом* патріотичної вихованості старших дошкільників є з'ясування наявності у дітей досвіду патріотичної поведінки, який закладається у даний віковий період через включення малят до різних видів суспільно корисної, практичної роботи та сформованості щодо цього відповідних навичок та звичок.

З метою перевірки таких показників, як уміння турбуватися про оточуючих, надавати допомогу; наявність досвіду колективної діяльності суспільно-громадського спрямування з дошкільниками проводиться бесіда.

Індивідуальна бесіда

Розроблена С. Матвієнко. Бесіда складається із 10 запитань.

Мета: виявлення наявності у дитини досвіду суспільно корисної діяльності, наявності активної життєвої позиції щодо благоустрою рідного міста; піклування про свою сім'ю, бажання брати участь у родинних та суспільно значущих заходах.

1. Як часто ти гуляєш рідним містом? Тобі подобається наше місто?

2. Чи вважаєш ти, що слід його берегти?

3. Як ти слідкуєш за чистотою міста – не засмічуєш його, не ламаєш зелених насаджень тощо.

4. Чи береш ти участь у заходах та святах, як проводиться у нашому місті?

5. Чи береш ти активну участь у спільних справах своєї родини?
6. Як піклуєшся ти про своїх рідних?
7. Чи береш ти активну участь у заходах, які проводяться у дитячому садку? У яких саме? Чи подобаються тобі такі справи?
8. Чи створював ти подарунки (подарунки) для захисників України?
9. Чи подобається тобі відвідувати музеї, театр?
10. Як би ти був чарівником, щоб ти вдіяв, щоб наше місто було ще кращим?

Критерії оцінювання відповідей дітей:

так (позитивна, розгорнута відповідь) – 1 бал;

ні (негативна відповідь або відсутність такої) – 0 балів;

Рівні за кількістю набраних балів:

від 8 до 10 балів – високий рівень;

від 4 до 7 балів – середній рівень;

від 0 до 3 балів – низький рівень.

З метою з'ясування розвитку у дітей потреби у прояві турботи про близьких людей; здатності співвідносити власні дії із суспільно прийнятими нормами моралі, наявності бажання включатися до суспільно корисних заходів застосовуються *ситуації вільного вибору* (за Л. Кокуєвою) та творчі завдання [16]. Розглянемо їх більш детально.

Ситуації вільного вибору

Ситуація № 1

На "столику подиву" в лексичному блоці "Наші свята", зліва на столі діти знаходять фотографію чиеїсь мами і зображення яскравого променистого сонця. Вихователь задає питання: "Чому на столику з'явилися ці предмети, про що вони нам нагадують?". Діти висловлюють припущення про наближення першого весняного свята – "Свята жінок" або "Свята мами". А потім праворуч на столику знаходять тазик із землею, коробочки з насінням, кольорові фломастери, папір. Вихователь задає наступні питання: "Що ми знаємо про ці предмети? Для чого ми можемо їх використовувати? Хто з вас хоче виростити або намалювати в подарунок мамі, бабусі першу весняну квітку?".

Відповіді дітей оцінюються за трибальною системою:

3 бали (високий рівень показника) – проявляє ініціативу та самостійність при виконанні завдання, бажає виконати його якнайкраще;

2 бали (середній рівень показника) – не одразу включається до роботи, проте із бажанням працює, для завершення роботи може звертатися за допомогою;

1 бал (низький рівень показника) – вважає включення до роботи поставленим педагогом завданням, не вмотивований до пошуку цікавих рішень. Потребує постійної допомоги під час виконання роботи.

Ситуація № 2

Вихователь сповіщає дітей: "Сьогодні до дитячого садка не прийшов Андрійко: він захворів". Вихователь задає питання: "Хто хоче йому поспівчувати і допомогти одужати?", "Яким чином це краще зробити?". Або вихователь повідомляє: "Наша Ніна Іванівна (помічник вихователя) погано себе почуває. Хто хоче їй допомогти? Як можна їй допомогти?".

Відповіді дітей оцінюються за трибальною системою:

3 бали (високий рівень показника) – одразу визначає потребу потурбуватися про здоров'я товариша. Пропонує варіанти допомоги та свою учать щодо цього.

2 бали (середній рівень показника) – потреба допомоги товаришу пов'язана із прийняттям колективного рішення. Власна допомога однолітку може визначатися пропозиціями інших дітей.

1 бал (низький рівень показника) – не визначає необхідності та бажання прояву турботи про друзів.

З тим, щоб визначити рівень патріотизму у дошкільників за таким показником, як уміння опанувати культурну спадщину народу, проводяться діагностичні методики, спрямовані розв'язання дітьми спеціально розроблених дослідником ситуативно-ігрових завдань. Нижче охарактеризовано серію таких завдань, розроблених В. Ланно [19] та модифікованих нами відповідно специфіки нашої наукової роботи.

Дослідницька методика "Одягни в народний костюм"

Мета: з'ясувати оволодіння дітьми навичками визначення компонентів українського національного костюму.

Матеріал: зображені на картинках український, молдавський та білоруський національні костюми: ляльки-мультики хлопчик та дівчинка (вирізані з картону).

Хід досліджу. Дитині пропонується одягнути хлопчика й дівчинку в

національний український костюм. Для цього спочатку треба дібрати всі його компоненти.

Виконання цього завдання оцінюється наступним чином:

3 бали (високий рівень показника) – завдання виконано безпомилково та самостійно;

2 бали (середній рівень показника) – завдання виконано з незначними помилками. Допомога дорослого незначна.

1 бал (низький рівень показника) – завдання виконано із суттєвими помилками за суттєвої допомоги.

Дослідницька методика "Знайди помилку"

Мета: визначення сформованості у дітей уміння визначати елементи народних розписів (посуд, кераміка, іграшка); специфіку регіональної вишивки (кольорова гамма, візерунок, тощо); сформованість оціночно-контрольних дій (ОКД).

Дослід проводиться з дітьми старшого дошкільного віку.

Дитині пропонують розглянути:

а) 10 малюнків однолітків (декоративне малювання) і визначити, за якими мотивами народних українських розписів вони виконані; знайти елементи, що не властиві, наприклад, петриківському (чи опішнянському, косовському тощо) розпису;

б) розглянути 10 українських народних іграшок, знайти яворівські, косівські іграшки або 10 іграшок, розписаних дітьми певним видом розпису з наявними елементами іншого розпису. Дитина повинна знайти помилки (зайві елементи або їх відсутність).

Виконання завдання оцінюється наступним чином:

3 бали (високий рівень показника) – завдання виконано безпомилково та самостійно;

2 бали (середній рівень показника) – завдання виконано з незначними помилками. Допомога дорослого незначна.

1 бал (низький рівень показника) – завдання виконано із суттєвими помилками за суттєвої допомоги.

Дослідницька методика "Художники"

Мета: з'ясувати вміння дітей відтворювати елементи регіонального орнаменту.

Дослідник проводить коротеньку бесіду з дітьми про орнамент того регіону, де живуть діти (Полісся, Поділля, Закарпаття тощо). Діти

розглядають посуд, керамічні вироби (увага не акцентується на окремих елементах виробів, вони дітям вже знайомі за попередніми заняттями). Потім усі вироби заховують. Дітям пропонується уявити, що вони художники, і їм потрібно відтворити картину за мотивами орнаменту свого регіону. Далі дитина має назвати кожний елемент.

За поведінковим компонентом у якості контрольних методик застосовуються такі, як вивчення навчально-методичної документації (планів роботи закладу освіти, перспективного планування роботи вихователів групи), метод незалежних експертиз (анкетування / інтерв'ювання педагогів та батьків вихованців) щодо з'ясування того, наскільки дитина включена до різних видів практичної діяльності, що може конкретизувати дані щодо сформованості у неї основ патріотизму.

Виконання даного завдання оцінюється наступним чином:

3 бали (високий рівень показника) – завдання виконано безпомилково та самостійно;

2 бали (середній рівень показника) – завдання виконано з незначними помилками. Допомога дорослого незначна.

1 бал (низький рівень показника) – завдання виконано із суттєвими помилками за суттєвої допомоги.

Отже, узагальнення характеристик показників за поведінковим компонентом патріотичної вихованості старших дошкільників за рівнями надано у табл. 7.

Таблиця 7

***Узагальнені рівневі характеристики показників
за поведінковим компонентом***

Параметри	Рівні сформованості		
	високий	середній	низький
Уміння турбуватися про оточуючих, надавати допомогу	від 15 до 20 балів	від 7 до 14 балів	від 0 до 6 балів
Наявність досвіду колективної діяльності суспільно-громадського спрямування			
Уміння опанування культурною спадщиною народу	3 завдання по 3 бали	3 завдання по 2 бали	3 завдання по 1 балу

РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Оскільки ефективність роботи з патріотичного виховання багато у чому залежить від виховання основ патріотизму у дошкільному закладі та сім'ї, важливим є застосування діагностичних методик у напрямі роботи з вихователями базових закладів дошкільної освіти та батьками вихованців старшої групи. Переважна більшість запропонованих методик є авторськими.

РОБОТА З ПЕДАГОГАМИ

Аналіз навчально-методичної документації

Завдяки йому визначається логіка планування педагогічної роботи, пов'язаної із патріотичним вихованням дітей 6–7 років, наскільки її спрямованість відповідає вимогам державних нормативних документів – Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (від 16.06.2015 р. № 641) [18], Листі МОН № 1/9-523 (від 16.08.19 року) "Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019 / 2020 навчальному році" [33], Інструктивно-методичних рекомендаціях МОН України "Про організацію національно-патріотичного виховання у дошкільних навчальних закладах" (2016 р.) [13].

У розробці критеріїв аналізу навчально-методичної документації закладу дошкільної освіти доцільно користуватися матеріалами парціальної програми національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку "Україна – моя Батьківщина" [38], у якій розкрито зміст роботи зі старшими дошкільниками за освітніми лініями Базового компонента дошкільної освіти в Україні з урахуванням національно-патріотичної складової, елементів народознавства та краєзнавства.

Анкетування вихователів

Проводиться з метою визначення їхньої компетентності стосовно проблеми патріотичного виховання дошкільників, дозволяє визначити, наскільки їхня готовність до проведення даної роботи може впливати на ефективність патріотичного виховання дітей у ЗДО загалом, у старшій групі – зокрема; опосередковано (через відповіді педагогів) визначити ефективність умов, створених у садку щодо проведення роботи даного виду; виявити ставлення педагогів ЗДО до проблеми виховання патріотизму у дітей та низку інших позицій.

Пропонується орієнтовний зразок такої анкети.

Мета анкетування: виявити ставлення вихователів до проблеми

патріотичного виховання дітей дошкільного віку; визначити осмислення поняття "патріотичне виховання" стосовно дітей дошкільного віку; з'ясувати питання щодо організації змісту освітньо-виховної роботи з патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Анкета для вихователів

Шановні працівники ЗДО! Просимо Вас щиро відповісти на запитання анкети. Ваші відверті відповіді допоможуть у практичному вивченні проблеми патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

1. Ваша освіта _____
2. Ваш педагогічний стаж _____ років
3. Зазначте, будь ласка, вікову групу ЗДО, з якою Ви працюєте _____

Блок 1

1. Розкрийте сутність поняття "патріотичне виховання" _____
2. Що впливає на виховання патріотизму в дитини старшого дошкільного віку?
 - A. Виховання у сім'ї.
 - B. Вплив оточуючого середовища.
 - C. Вплив педагогічно створеного середовища в ЗДО.
 - D. Інші фактори (назвіть їх) _____
3. Якими методами Ви здійснюєте патріотичне виховання на заняттях? _____
4. Яку увагу Ви приділяєте формуванню патріотизму на заняттях?
 - A. Велику.
 - B. Достатню.
 - C. Недостатню.
5. Яку увагу Ви приділяєте патріотичному вихованню у поза навчальній роботі?
 - A. Велику.
 - B. Достатню.
 - C. Недостатню.
6. Які форми організації життєдіяльності найбільшою мірою сприяють формуванню патріотизму в старших дошкільників?
 - A. Заняття.
 - B. Експерсії.
 - C. Самостійна діяльність дітей.
 - D. Виховні заходи патріотичного спрямування.

Блок 2

7. Наскільки ефективним, на Вашу думку, є розвивальне середовище закладу дошкільної освіти щодо виховання у дітей основ патріотизму?
 - А. Великою мірою ефективно.
 - В. Достатньо ефективно.
 - С. Практично неефективно.
8. Чи володієте Ви методикою проведення художньо-краєзнавчої роботи з дітьми дошкільного віку?
 - А. Гарно володію.
 - В. Достатньою мірою володію.
 - С. Практично не використовую у своїй роботі.
9. Які заходи художнього краєзнавства Ви проводили в останній період? _____
10. Наскільки ефективно Ви використовуєте потенціал музейної педагогіки?
 - А. Ефективно використовую.
 - В. Достатньою мірою використовую.
 - С. Практично не використовую.
11. Наскільки ефективною є взаємодія із родинами вихованців, яку Ви проводите з питань патріотичного виховання дітей?
 - А. Великою мірою ефективною.
 - В. Достатньо ефективною.
 - С. Практично неефективною.

Блок 3

1. Оцініть рівень сформованості основ патріотизму дітей Вашої групи.
 - В. Високий.
 - С. Достатній.
 - Д. Належний.
2. Оцініть якість своєї роботи з формування патріотизму у дітей старшого дошкільного віку:
 - А. Висока.
 - В. Належна.
 - С. Неналежна.
3. Чи хотіли б Ви підвищити рівень своїй компетентності стовно

використання сучасних методів та технологій патріотичного виховання дітей:

А. Так;

В. Ні

4. Які причини, на Вашу думку, заважають Вам більш ефективно проводити роботу щодо патріотичного виховання дітей? _____

Педагогічне спостереження

Дозволяє з'ясувати методичні основи роботи вихователів щодо патріотичного виховання дошкільників; проводити цю роботу систематично, планомірно, упродовж тривалого періоду. Задля проведення спостереження попередньо складається план (бланк спостереження) та відповідний протокол, у якому передбачається, що та як слід спостерігати, а також фіксувати факти педагогічної роботи, які розкривають її ефективність.

У контексті даного експериментального дослідження автором укладено наступні матеріали спостереження: його бланк та протокол.

БЛАНК СПОСТЕРЕЖЕННЯ

за діяльністю вихователя за використання ним методичних основ роботи з патріотичного виховання старших дошкільників

Вид діяльності дітей	Предмет спостереження	Методи, методичні прийоми та засоби, які використовує вихователь з виховання у дітей патріотизму	Опора на емоційно-почуттєву сферу дітей	Опора на самостійність та творчість дітей у засвоєнні ними інформації, пов'язаної із патріотизмом	Переважання логічного чи наочно-образного викладу матеріалу
Заняття з народознавства (або ознайомлення із соціумом)					
Відвідування міні-музею ЗДО					
Самостійна художньо-продуктивна					

діяльність дітей, пов'язана із патріотичною тематикою				
Виховний захід				
Трудова діяльність дітей (праця на ділянці)				

Програма спостереження

Мета спостереження: дослідити особливості володіння методикою проведення роботи з патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку у різних формах освітньо-виховної роботи.

Об'єкт спостереження: вихователі ЗДО.

Суб'єкт спостереження: експериментатор.

Предмет спостереження: методичні аспекти (методи, методичні прийоми, засоби), які використовує вихователь у патріотичному вихованні дітей старшого дошкільного віку.

Завдання спостереження:

1) визначити дотримання вихователем методики роботи щодо формування патріотичних почуттів старших дошкільників;

2) визначити ефективність роботи педагога щодо володіння ним арсеналом методичних засад патріотичного виховання дітей 6–7 років.

Форма фіксації результатів спостереження: протокол, бланк протоколу.

Вид спостереження: цілеспрямоване, вибіркове, безпосереднє, зовнішнє, ситуативне, систематичне.

Важливим елементом діагностування стану патріотичного виховання у закладі дошкільної освіти, виявлення умов ефективності для реалізації цього процесу є **обстеження матеріальної бази ЗДО та матеріального оснащення вікової групи**. З цією метою розробляються відповідні критерії обстеження на основі Інструктивно-методичні рекомендації "Про організацію національно-патріотичного виховання у дошкільних навчальних закладах" (додаток до листа МОН від 25 липня 2016 р. № 1/9-396) [13].

Експериментальна робота щодо з'ясування ефективності роботи з патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку виявиться

більш ґрунтовною та виваженою, якщо буде проведено діагностування різних дошкільників, включених до експерименту.

РОБОТА З БАТЬКАМИ

Анкетування батьків

Стосується членів родини дітей старшої групи. Дозволяє визначати ставлення батьків до проблеми патріотичного виховання; особливості збереження родинних традицій, їх відтворення в сучасній сім'ї та залучення щодо цього дітей, привчання дітей до виконання обов'язків стосовно сім'ї, а також спрямованості батьків на співпрацю із ЗДО стосовно виховання дітей у дусі патріотизму.

Нижче подано зразок складання запитань анкети для батьків (модифіковано матеріали з джерела Інтернет [32]).

Шановні батьки! З метою вдосконалення спільної роботи закладу і сім'ї в напрямі патріотичного виховання вашої дитини і групи в цілому просимо Вас заповнити цю анкету. В анкеті два типи запитань: тестові, де необхідно просто підкреслити ваш варіант відповіді, та відкриті, де потрібно вписати відповідь. Нагадуємо, що неправильних відповідей бути не може!

1. Чи вважаєте ви патріотичне виховання необхідною умовою гармонійного розвитку вашої дитини?
 - Так;
 - ні;
 - я не замислювався (-лась) над цим питанням.
2. Хто повинен займатися патріотичним вихованням вашої дитини?
 - Дошкільний заклад;
 - батьки;
 - бабусі та дідусі;
 - комплексний підхід.
3. Чи знає дитина походження свого імені, прізвища?
 - Так;
 - ні;
 - частково.
4. Чи відвідуєте ви разом з дитиною музеї, театри?
 - Так;
 - ні, не вважаю це потрібним;
 - ні, не маю часу;

- іноді.
5. Як і де ви проводите час поза домівкою? _____
 6. Чи вивчаєте Ви з дитиною історію та культуру свого міста (села) ?
 - Так;
 - ні;
 7. Які традиції існують у вашій родині? _____
 8. Чи залучаєте ви дитину до посильної участі в підготовці сімейних свят?
 - Так;
 - ні, не вважаю це потрібним;
 - іноді;
 - ваш варіант: (рядок).
 9. Як часто дитина спілкується з дідусями та бабусями (з прабабусею та прадідом)? _____
 10. Чи є у дитини в сім'ї свої обов'язки та які? _____
 11. Наскільки сумлінно Ваша дитина підходить до виконання обов'язків у сім'ї? _____
 12. Чи берете Ви участь у спільних із дитячим садком патріотичних заходах?
 - Так;
 - ні, не вважаю це потрібним;
 - ні, не маю часу;
 - іноді.

Дякуємо за співпрацю!

Комплекс охарактеризованих вище методів визначення міри сформованості компонентів патріотичного виховання дошкільників дозволить визначити рівні патріотичної вихованості досліджуваних 5–7 років, а методів роботи з вихователями дошкільного закладу та батьками – з'ясувати специфіку впливу сімейного і суспільного виховання на досліджуване явище.

Характеристика рівнів вихованості у старших дошкільників патріотизму як соціально-моральної якості

За середньоарифметичними даними кількісних показників за усіма критеріями було визначено три рівні патріотичної вихованості старших дошкільників: високий, середній, низький.

До **високого рівня** патріотичної вихованості відносяться діти, які мають достатньо великий для даного віку обсяг знань про родину,

рідний край, Батьківщину. Набутий обсяг знань діти можуть використувати в аргументації власної думки. На питання вони відповідають активно, розгорнуто, самостійно наводять приклади стосовно своєї сім'ї, родинних традицій. Діти цього рівня активно включаються у різноманітні родинні зв'язки, пишаються своєю родиною, рідним містом та країною та виявляють бажання турбуватися про них. Ініціативно включаються до допомоги рідним. Мають стійкий інтерес до інформації про Батьківщину, її історію та сьогодення, розвинену потребу у набутті нових знань та відображення набутих відомостей у творчій діяльності. Дошкільників цього рівня характеризує емоційна чуйність, активність, самостійність, сумлінність у суспільно корисній праці.

Середній рівень. Дошкільники визначають неповні знання про культуру, традиції та історію свого роду, малої та великої Батьківщини, у них неповні знання про життя, побут, поверховий інтерес до елементів національної культури. У дітей цього рівня несистематизовані знання про державні символи України. Вони вибірково виявляють інтерес до явищ суспільного життя, до родинних традицій, заходів у своєму другому домі – дитячому садку. Не визначають стійкого інтересу до вивчення елементів національної культури та втілення отриманих знань у власну творчу діяльність. Не завжди мотивовані на позитивні вчинки по відношенню до найближчих людей, діяти на благо садочка, міста, країни. Дошкільники цього рівня сумлінно виконують доручені справи, проте не виявляють ініціативи, самостійності в цьому.

Низький рівень характеризує дошкільників із практично відсутніми знаннями про рідну країну, свій край та родину. У них пасивне пізнавальне ставлення до національної культури, практично відсутній інтерес до традицій, елементів національної культури. Вони не виявляють інтересу по відношенню до себе та рідних, переживання соціального характеру бідні та слабо виражені. Громадянсько-патріотична позиція дітей цього рівня свідчить про їх байдужість до проблем навколишнього життя, вони не ідентифікують себе зі своєю батьківщиною. Дошкільники цього рівня з небажанням беруть участь у колективній праці, практично за наказом дорослих виконують доручення. Нерідко такі діти бувають недисциплінованими та недобросовісними.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Педагогічні умови оптимізації процесу виховання патріотизму у дітей дошкільного віку

На основі проведеного дослідження на теоретичному рівні проблеми патріотичного виховання дітей дошкільного віку та за результатами експериментального вивчення стану практики закладу дошкільної освіти з цієї проблеми визначається можливим визначення педагогічних умов, які забезпечать ефективність даного процесу та успішність реалізованих заходів.

Для обґрунтування педагогічних умов, які будуть сприяти формуванню патріотичної вихованості старших дошкільників, ми маємо уточнити, як ми їх розуміємо.

Аналіз наукової літератури дозволяє говорити про те, що термін "*педагогічна умова*" трактується дослідниками як певна обставина, що сприяє формуванню і розвитку педагогічних систем, явищ, процесів та якостей особистості. За Б. Лихачовим, педагогічні умови – це такі, за яких ефективно відбувається процес навчання [20, с. 9]. Запровадження системи спеціально розроблених педагогічних умов призводить до підвищення ефективності освітнього процесу. За В. Бондарем, основною функцією педагогічних умов є "організація таких заходів педагогічної взаємодії, які забезпечують перетворення конкретних характеристик розвитку, виховання і навчання особистості, тобто впливають на особистісний аспект педагогічної системи" [2, с. 13]. В. Власова визначає педагогічні умови як теоретично та методично обґрунтовану організацію освітнього простору, спрямовану на перетворення особистісних характеристик дитини у процесі педагогічної взаємодії [7, с. 71].

Отже, спільною характеристикою визначень даного поняття є спрямованість умов на удосконалення якостей особистості під впливом спеціально дібраних методичних основ педагогічного процесу.

Узагальнення педагогічних досліджень дозволяє резюмувати, що *педагогічні умови* – це спеціально розроблені педагогом обставини, які здатні забезпечити успішність протікання педагогічного процесу, спрямованого на виховання та розвиток особистості дитини.

На основі наукового доробку Н. Бондаренко, І. Газіної, М. Качур, Л. Кокуєвої, О. Корнєєвої, В. Лаппо, Л. Никонової, О. Стаєнної, В. Степової, Л. Шкрєбтієнко визначено такі *педагогічні умови патріотичного виховання старших дошкільників*:

- 1) *активізація суб'єктної позиції дошкільника: його обізнаності, ставлення до патріотизму як до цінності, оволодіння відповідними навичками поведінки;*
- 2) *підвищення педагогічної кваліфікації вихователів і просвіти батьків щодо сучасних підходів до патріотичного виховання дошкільників та налагодження ефективної взаємодії педагогів та сім'ї;*
- 3) *використання потенціалу дитячого художнього краєзнавства як підґрунтя ознайомлення дитини з рідним краєм (малою Батьківщиною).*

Визначаючи ці педагогічні умови, доцільно виходити з розуміння, що вони становлять певний комплекс, взаємопов'язані між собою, та доповнюють одна одну, мають упроваджуватися у педагогічну практику одночасно.

Розробка та реалізації експериментальної роботи за визначеними педагогічними умовами ґрунтується на такому положенні: процес патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку розглядається як послідовність позитивних кількісних і якісних змін у розвитку особистості.

Першою і визначальною умовою є *активізація суб'єктної позиції дошкільника: його обізнаності, ставлення до патріотизму як до цінності, оволодіння відповідними навичками поведінки.*

Метою патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку є цілеспрямований педагогічний вплив на особистість дитини з метою формування у неї основ патріотизму за визначеними компонентами: когнітивним, емоційно-ціннісним, поведінковим.

Завдання патріотичного виховання дітей 6–7 років:

- 1) розширення та поглиблення знань та уявлень дітей про сім'ю, малу та велику Батьківщину, її природу, історію та сьогодення, традиції тощо;
- 2) виховання у дітей інтересу до вивчення історії та традицій родини, рідного міста, Батьківщини, національної культури тощо;
- 3) формування у дітей емоційної чутливості як здатність співчувати, співпереживати, емоційно сприймати явища дійсності;
- 4) виховання морально-патріотично спрямованої поведінки; поваги до праці людей; формування бажання брати посильну участь у суспільно значущих заходах;

5) залучення дошкільників до патріотично спрямованої практичної діяльності.

Методичне забезпечення процесу патріотичного виховання передбачає використання широкого кола форм, методів виховання, сучасних педагогічних технологій, засобів, які визначили ефективність даного процесу в реальній практиці закладів освіти, що визначається з передового педагогічного досвіду.

Серед *форм* патріотичного виховання найбільш прийнятними можна назвати: комплексні навчально-виховні заняття, форми краєзнавчої роботи, колективні творчі справи, сюжетно-рольові ігри, бесіди, зустрічі з видатними людьми, спільні із родинами виховні заходи тощо (див. нижче). Зміст патріотичного виховання, згідно Л. Шкретієнко [39, с. 180], визначається як система знань, умінь, переконань, якостей та рис характеру особистості, якою має оволодіти вихованець і які відповідають меті та завданням процесу патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку. До *методів* патріотичного виховання дітей дошкільного віку належать: читання та обговорення творів, робота з книгою, вирішення проблемних ситуацій соціально-морального спрямування; перегляд відеоматеріалів тощо.

Серед *педагогічних технологій*, які віднайшли місце у патріотично-виховній практиці ЗДО, можна назвати такі, як психолого-педагогічні проєкти та веб-квести краєзнавчого та патріотичного спрямування, ТВРЗ (технологія розв'язання винахідницьких завдань) тощо.

Відповідно до першої педагогічної умови, якою передбачається активізація суб'єктної позиції дошкільника, досліднику належить оптимізувати роботу із розширення і поглиблення знань дітей, окультурення їхніх індивідуальних і соціальних потреб та сприяння свідомому оволодінню ними елементарними навичками патріотичної поведінки. Завдання мають реалізовуватися у трьох таких напрямках:

1. *Збагаченні та системи знань* дітей про рід та родину, традиції, елементи історико-культурної спадщини свого народу, виникнення проявів цікавості та інтересу до культури свого народу, набуття нових уявлень про життя людей, природу, культуру свого краю та Батьківщини.

2. *Плеканні емоційної сприйнятливості та чутливості, розширення емоційного досвіду*: сприяння переходу від:

- ситуативних емоцій, що виникають у процесі ознайомлення

дошкільників з історичними фактами з життя родини, міста, країни, елементами національної культури, а також ситуацій, пов'язаних із патріотизмом у сьогоденні, до розвитку здатності до більш глибокого емоційного реагування на означені фактори;

- від егоцентричного ставлення до себе, спрямованого на задоволення власних потреб, до виявлення почуття співпереживання – до здатності розуміти стан іншої людини й мати готовність відгукнутися на нього (поспівчувати герою твору, порадіти його успіхам); утвердження бажання взаємодіяти із інформацією патріотичного змісту; виникнення позитивно ціннісного ставлення до інших та світу людської культури.

3. Вправлянні дошкільників в умінні перейти від імпульсивної поведінки, спрямованої на задоволення безпосередніх потреб дитини до дієвої готовності допомогти іншій людині, готовності пізнавати культурну скарбницю рідного народу та намагатися втілювати це в своїх творчих роботах.

Другою із запропонованих нами педагогічних умов виховання патріотизму у дітей 6–7 років є ***підвищення педагогічної кваліфікації вихователів та просвіти батьків щодо сучасних підходів до патріотичного виховання дошкільників та налагодження ефективної взаємодії педагогів та сім'ї.***

Велику роль стосовно підвищення педагогічної культури батьків у справі патріотичного виховання дошкільників відіграє *взаємодія ЗДО та сім'ї*, яка має визначати максимальний виховний потенціал. У зв'язку із цим стосовно діяльності вихователя, актуалізуються наступні завдання:

- 1) забезпечити ефективність педагогічної взаємодії із сім'ями у напрямі патріотичного виховання дітей;
- 2) визначати належний рівень професійної готовності вихователя до здійснення патріотичного виховання дошкільників;
- 3) розглянемо окреслені позиції більш детально.

Педагогічну взаємодію в патріотичному вихованні дошкільнят ми розглядаємо як суб'єкт-суб'єктні відносини дорослих і дітей у єдиному ціннісно-смысловому просторі, де відбувається трансляція способу життя і бачення світу від одного покоління до іншого. Забезпечення ефективності патріотичного виховання дошкільників в освітньому процесі, а

також, зокрема – стосовно взаємодії з даної проблеми із сім'ями вихованців потребує відповідної готовності вихователів.

Формування у вихователя ЗДО готовності до патріотичного виховання дітей, з урахуванням потреб сучасного суспільства, повинно здійснюватися на основі *компетентнісного підходу* в освіті, під яким сучасні науковці розуміють спрямованість освітнього процесу на формування й розвиток основних базових і предметних компетентностей особистості. Як зазначає О. Кононко, "очікування суспільства пов'язані сьогодні передусім із формуванням життєздатної, гнучкої, свідомої, творчої особистості" [17, с. 3]. Не можна не погодитися з думкою О. Боровської та Т. Токаревої стосовно того, що професійна діяльність вихователів спрямована на формування особистості дитини, яка спроможна самовизначитися в суспільному житті, уміє належним чином реагувати на події, що відбуваються навколо, знає свої права та обов'язки, керується ними, поважає цінності свого народу й надалі буде здатною творити державу в нових історичних умовах [3, с. 58]. Виходячи із вищезазначеного, стверджуємося в думці, що реалізація цієї педагогічної умови на основі компетентнісного підходу сприяє формуванню у вихователів компетентності щодо закладання у дітей дошкільного віку основ патріотизму та є підґрунтям для реалізації усіх визначених нами педагогічних умов.

Наступна, третя педагогічна умова – ***використання потенціалу дитячого художнього краєзнавства як підґрунтя ознайомлення дитини з рідним краєм (малою Батьківщиною)***. Художнє краєзнавство є особливим механізмом виховної роботи в навчальних закладах (загальної та додаткової освіти), який здатний забезпечувати не тільки предметний, але й духовний потенціал різних видів художньо-краєзнавчої діяльності (за визначенням А. Торхової) [36, с. 15]. Основою художнього краєзнавства є вивчення рідного краю. Художнє краєзнавство має наступну структуру: мистецтво – професійне, народне, дитяче та сучасне, представлене відповідними творами; природа та історія рідного краю; особистості митців; пам'ятні місця рідного краю тощо.

Видами художнього краєзнавства є: безпосереднє та опосередковане. Формами *безпосередньої* художньо-краєзнавчої роботи зі старшими дошкільниками у ЗДО є: заняття в музеї, музейна екскурсія, створення спільно з педагогом краєзнавчої газети; участь у підготовці тематичних виставок про пам'ятні дати або події рідного міста; мандри

рідним містом; відвідування театру; екскурсії до пам'ятних місць, участь у спеціальних краєзнавчих проєктах тощо. Формами *опосередкованого* художнього краєзнавства є: свята, розваги, спеціально організовані ігри, народні дійства, "віртуальні мандрівки містом", уявні подорожі картою (фото) міста, свого мікрорайону тощо; вивчення родословної, сімейних реліквій тощо. Такі форми використовуються переважно у холодну пору року, на виконання спеціальних завдань, з метою економії часу, сил та матеріальних ресурсів тощо.

Розробка методики виховання патріотизму у дітей старшого дошкільного віку

Перевірка ефективності визначених педагогічних умов виховання основ патріотизму у дітей старшого дошкільного віку потребує проведення формувального етапу експериментального дослідження. Така робота проводиться у трьох напрямках: зі старшими дошкільниками, розподіленими попередньо на групи експерименту (ЕГ та КГ), педагогами закладу дошкільної освіти та батьками вихованців. До формувального етапу експерименту відповідно до розробленої експериментатором системи роботи залучаються діти експериментальної групи, зокрема ті, в яких виявлено нижчі кількісні та якісні рівні визначення вихованості основ патріотизму, їхні батьки та педагогічні працівники закладу дошкільної освіти.

Методи упровадження першої педагогічної умови

Реалізація першої педагогічної умови щодо виховання основ патріотизму у дітей через активізацію суб'єктної позиції дошкільника, його позитивного ставлення до патріотизму як цінності та прищеплення навичок патріотичної поведінки відбувається шляхом проведення системної роботи з виховання у дітей патріотичних почуттів; формування уміння аналізувати свої почуття та емоції, оцінювати ставлення до себе, своєї родини, краю, Батьківщини збагачення їхнього патріотичного досвіду (сукупності знань, навичок вияву суспільно прийнятної поведінки, пов'язаної із визначенням патріотичної позиції). Експериментальна робота спрямовується на забезпечення кожного з компонентів патріотичної вихованості відповідними формами та методами роботи зі старшими дошкільниками.

Надання дітям нових знань у цьому напрямі роботи сприяють заняття, вправи, творчі завдання, проблемні ситуації заняття тощо. Наведемо приклади деяких із форм роботи.

Інтегроване заняття **"Рід, родина, Україна"**

Запропоноване І. Логвіненко, О. Тарасовою [30, с. 288], спрямоване на закріплення та розширення знань дітей про рід, родину. Україну; формування основ громадської поведінки, інтересу до вивчення рідної мови; виховання любові до рідного краю. У процесі заняття використовуються такі обладнання та матеріал: картина "Сім'я на прогулянці", м'яч для гри у словотворення, кольорова крейда, хусточка до рухливої гри, заготовки дерев із картону, фотокартки рідних. У ході заняття використовуються такі методи роботи: розглядання малюнка про сім'ю, аналіз понять "родина", "рідні"; пальчикова гра з примовлянкою "Оцей пальчик – мій дідусь"; бесіда з дітьми "Навіщо людині родина?". Експериментатор залучає дітей до складання родинного дерева на основі заготовок з картону та фотокарток рідних дитини; проведення рухливої гри "Хусточка", у ході якої дитина, яка отримала хусточку пропонується назвати те, що вона найбільше любить у своїм краю. Продовження заняття відбувається на подвір'ї садка, де діти на асфальтованих доріжках кольоровою крейдою створюють малюнки про Україну.

Комплексне заняття **"Від родини йде життя людини"**

Розроблене Л. Шкрєбтієнко [40, с. 180], спрямоване на формування у дітей почуття любові до рідних та обов'язку перед батьками, своїм народом та Батьківщиною. Використовується таке обладнання: коробки та фішки двох кольорів для дидактичної гри; кошики. Експериментатор проводить з дітьми бесіду про Батьківщину, сім'ю як частинку українського народу. Використовуються методи декламування віршів, інсценування, проведення дидактичних ігор "Скажи лагідно", "Татові та мамині справи" та "Закінчи прислів'я". Зацікавлення дітей роботою відбувається через проведення жартівливої рухливої гри "Бабуся", інсценізацію тексту казки "Ріпка" та колективним співом пісні "Щоб ви і ми щасливі були".

Розвитку почуття співпереживання дітей за кожного члена сім'ї, вихованню позитивного ставлення до своєї сім'ї сприяють такі форми роботи, як родинні свята: "Родинний віночок", "Ми – батьків краплинки" [40, с. 272]. Кращому розумінню дітьми понять "рід", "родина", "родинна взаємодопомога" сприятиме наступна форма роботи.

Бесіда за сюжетною картиною

"Там добре живеться, де гурт до справи береться"

Запропонована у матеріалах часопису "Джміль" на основі педагогічного досвіду [35]. Спрямована на розширення знань дошкільників про необхідність підтримки міцних родинних стосунків та взаємодопомоги. Експериментатор у процесі бесіди за картиною опитує дошкільників, які справи вони роблять спільно з батьками, бабусями та дідусями; хто за які справи відповідає у їхній родині. Дітей підводять до думки, що варто робити побільше добрих справ у родині, щоб вона стала щасливішою, допомагати один одному.

Розширенню знань дітей про родинні традиції сприятимуть такі методи роботи, як: заняття з народознавства "Українська хата"; бесіда "Календарно-обрядові свята в Україні"; дидактична гра "Відгадай назву свята", вправа "Хто краще розповість про традиції своєї родини"; спільна художньо-народознавча діяльність "Зростай родинне деревце"; читання та обговорення віршу Л. Компанієць "Працьовита в нас сім'я"; гра-імпровізація "Працьовита родина". Розглянемо деякі із цих методів роботи.

Бесіда

"Що доброго я роблю для своїх рідних"

Розроблена О. Якименко [42], спрямована на визначення дітьми свого ставлення до рідних. Експериментатор, під час проведення бесіди, спонукає малят до розмірковувань та висловлювання думки про те, чи завжди вони є уважними до своїх рідних і хотіли б стати більш чуйними та поважливими до них. З метою більшого зацікавлення дітей темою спілкування можна провести дидактичну гру "Я хочу Вас познайомити" (діти приносять фотографії рідних, а потім розповідають про кожного з них). Експериментатор підводить дітей до думки, що вони можуть бути ще більш уважними до рідних, допомагати їм, робити корисні справи, маленькі подарунки тощо.

Результати констатувального етапу дослідження визначили недостатні знання дітей старшого дошкільного віку про рідне місто, тому на формувальному етапі експерименту слід приділити цьому напряму роботи з дошкільниками. Перш за все, цьому сприятиме робота над довготривалим психолого-педагогічним проєктом, специфіку якого ми розглядаємо на прикладі проєкту "Ніжин мистецький" [23] (розр. С. Матвієнко). У процесі його реалізації використовуються форми

прямого дитячого художнього краєзнавства – екскурсії до краєзнавчих музеїв, відділу художнього музею, прогулянки історичним центром міста та його районами.

В ознайомленні дітей із рідним містом слід звертатися до творчості митців, які жили тут, або сучасних поетів, живописців, майстрів декоративно-ужиткового мистецтва тощо. Серед інших форм прямого та опосередкованого дитячого краєзнавства: ігрова ситуація "Мандруємо рідним краєм", перегляд добірки відеоматеріалів про духовні святині Ніжина, колективне обговорення відвідин дітьми Ніжинського Покровського ярмарку під загальною назвою: "Талановиті руки ніжинських майстрів".

Формування у дітей знань суспільствознавчого характеру здійснюється через проведення таких форм роботи, як: заняття, робота з настільно-друкованими іграми патріотичного змісту (державні символи України, українські обереги тощо), конкурс малюнків на тему "Моя Батьківщина – Україна" тощо. Розглянемо деякі із запропонованих видів роботи.

Інтегроване заняття "Народні символи України"

Запропоноване М. Кривоніс [31, с. 84], спрямоване на розширення та закріплення знань дітей про національні символи; ознайомлення їх із історією України; формування бажання якомога більше дізнатися про історичне минуле своєї Батьківщини; поглиблення знань про значення народних символів-оберегів; формування цікавості до народних традицій; виховування патріотичних почуттів на основі знайомства дітей із народними символами; активізацію у словнику дітей назв народних символів, зокрема, – через введення поняття "оберіг", закріплення назв кольорів. Експериментатор використовує на заняття такий матеріал: зразки українського фольклору, вишитий рушник, вишиванка, картинки (слайди) із зображенням калини та верби, віночок, картинки до гри "Знайди пару", обладнання до виконання зображувальних завдань.

На початку заняття дітям читають вірш Ю. Шкрумеляка "Де Україна?", потім проводиться обговорення прочитаного, дітей ознайомлюють із такими народними символами, як верба та калина. На закріплення інформації проводиться робота з прислів'ями про ці символи.

Гра-розвага "Знайди пару"

Запропоноване М. Кривоніс [31, с. 84]. Діти працюють із картками, добираючи пару візерункам на рушниках. Потім дітей підводять до згадування ще одного народного символу – віночка, зачитується вірш про нього (вірш В. Кленц "Український віночок"). Проводиться робота із визначення ролі кожної квітки, її кольору для складання віночка. Закріплення отриманих знань відбувається проведенням дидактичної гри "Склади речення", у процесі якої діти за допомогою вихователя складають речення зі словом "віночок", а також у предметно-продуктивній роботі за темою. Таку роботу можна проводити на матеріалі традиційної орнаментики Чернігівського Полісся (робота з рушником), засвоєння елементів якої проводиться на заняттях із зображувальної діяльності.

Реалізація першої педагогічної умови оптимізації процесу вихованості патріотизму у дітей старшого дошкільного віку зумовлює організацію роботи, яка сприятиме розвитку емоційно-почуттєвої сфери дітей, оскільки вона, на думку багатьох психологів, є визначальною у їхньому особистісному зростанні. Особлива увага щодо цього приділяється розвитку позитивних ставлень дитини до оточуючих – членів родини, друзів, себе, довкілля. У доборі форм роботи з дошкільниками надається перевага таким, які викликають у дітей радість, здивування та пізнавальний інтерес. Цінний матеріал для виховання моральної сфери особистості, любові до рідних та Батьківщини мають твори В. Сухомлинського. У цьому напрямі роботи доцільно скористуватися матеріалами дисертаційного дослідження Л. Шкрєбтієнко щодо методики використання оповідань В. Сухомлинського у формуванні патріотичних почуттів дітей старшого дошкільного віку [40, с. 188–190].

Зазначимо, що велику роль у формуванні у дітей патріотичних почуттів відіграють твори мистецтва (літератури, поезії, музики – як фольклорної, так і сучасної). У процесі ознайомлення з цими творами діти одержують багато інформації, проте сприймають її не пасивно, а емоційно переживають та активно відтворюють. Наведемо приклади такої роботи.

Тема: Державні символи України

Робота з легендою "Три основні державні символи України"

Запропонована О. Якименко [42, с. 84]. Робота спрямована на ознайомлення дітей із основними державними символами: гербом, прапором та гімном України, втіленими в даному творі в образи мужніх синів-легінів. Після читання легенди вихователь закріплює отримані знання дітей через проведення мовленнєвої гри "Назви одним словом". Емоційні враження дітей від легенди закріплюються у демонстрації вихователем зображень державних символів України, читанням вірша "Я є сокіл бистрозір, синьо-жовтий прапор мій", слуханням державного гімну України. На занятті створюється та утримується атмосфера урочистості, піднесеності. Отримані дітьми враження втілюються у творчих роботах з аплікації. Фоном для такої роботи слугує українська народна музика.

Вихованню у дошкільників патріотичних почуттів через вплив на їхню почуттєву сферу сприяють твори художньої літератури із проблемним або повчальним змістом, у яких йдеться про гідні вчинки простих людей, які боролися зі злом, неправдою, образою інших. Вплив на емоції дітей, їхні патріотичні почуття справляють твори, у яких розповідається про подвиги людей у часи випробувань – у минулому та сьогодні. Великий морально-виховний вплив щодо цього мають фольклорні твори, передусім – казки, легенди. У роботі з такими творами вихователь активізує емоції та почуття дітей, підтримує інтерес до змісту знань, забезпечує взаємозв'язок виховної роботи із сьогоднішнім. Щодо цього, використовуються методи емоційного занурення, емоційної драматургії занять, емоційного наповнення змодельованих ситуацій тощо.

Встановлення зв'язків між різними видами занять дозволяє надати емоційно-почуттєвому досвіду дітей більшу міцність та глибину знань, створити умови для розвитку патріотичних почуттів, перенести отримані знання на інші види діяльності. Ураховуючи це, до освітньо-виховного процесу доцільно включати заняття з розвитку мовлення, зображувальної діяльності, музичні заняття, які розкривають національну самобутність українського народу, його обряди, традиції, у тому числі – з урахуванням місцевості, де проживають дошкільники.

Виховання у дітей 6–7 років основ патріотизму відбувається, у тому числі через забезпечення їхніх потреб і мотивів (пізнавальних та соціально значущих), спрямованих на активне пізнання нової інфор-

мації, пов'язаної з патріотизмом, пробудженням інтересу до своєї родини, міста та Батьківщини, а також активної діяльності на цій основі. Для акцентуації мотиваційної сфери дітей вихователю слід використовувати такі форми роботи з дітьми, які вимагають від дошкільників активного прояву турботи та уваги один до одного, до членів своєї родини, до оточуючого. Для цього використовуються спеціальні вправи, колізійні, природні та штучні ситуації, створені вихователями, ситуації моральних переживань тощо. Розглянемо окремі із видів такої роботи.

Читання вірша

***"Маленькі помічниці"* (за твором О. Буцень)**

Розроблена С. Матвієнко. Експериментатор, після прочитання вірша О. Буцень, проводить з дітьми бесіду стосовно того, чи була справжньою помічницею дівчинка Ліда? Кого можна назвати помічником? Уточнює, чи можна полегшити щоденну роботу матері, прибираючи за собою, слідкуючи за чистотою своїх черевичків? Експериментатор розгортає бесіду, підводячи дітей до думки, що справжній помічник повинен допомагати людям. Активізація участі дошкільників в обговоренні, наведення ними прикладів спрямовується до визначення позиції, що кожна дитина повинна допомагати не тільки рідним, одноліткам, а усім людям, які живуть поряд та потребують такої допомоги. Тоді людям буде краще житися, а наша країна стане більш щасливою. Дітям пропонується надати відповіді, кому саме вони б хотіли допомогти та як саме це слід зробити.

Бесіда-міркування

"Любіть Україну"

Взято із матеріалів часопису "Джміль" [22]. Під час проведення роботи експериментатор мотивує дітей на визначення їхнього ставлення до своєї батьківщини, обґрунтування думок стосовно того, за що вони її люблять. Дошкільники повинні сказати про те, що означає вислів "любити свою Батьківщину". Дорослий заохочує малят до знаходження способів висловлювання такої любові – у добрих справах по відношенню до рідних, сусідів, однолітків, природи рідного краю тощо.

Робота з дидактичним полотном

"Наш район"

Розроблено О. Охрущак, О. Александровою [29], спрямовано на розширення уявлень дітей про інфраструктуру рідного району (або найбільш визначної частини рідного міста); закріплення знань про

споруди та визначні пам'ятки міста; навчання на основ сприймання навколишніх будівель створювати власні споруди, будувати їх; закріплювати конструкторсько-будівельні навички; навчати орієнтуватися у просторі; формувати патріотичні почуття. Експериментатор використовує такий матеріал для роботи: дидактичне полотно, фетрові макети найбільш визначних будівель, конструктор "LEGO", фігурки людей. Під час роботи можна здійснювати перегляд відеоматеріалів (наприклад, як відеоролик про Ніжин) [6].

Мотивація дітей на опанування основ патріотизму забезпечується тим, що дітям надається право самостійно обирати та втілювати власний задум у предметно-продуктивній діяльності, найцікавіший, найбільш прийнятний виконавським можливостям дитини, її життєвому досвіду тощо. При цьому вихователь визначає зацікавленість процесом та результатом діяльності дитини. Великий потенціал щодо цього мають ігри різних видів – сюжетно-рольові, дидактичні, народні рухливі, мовленнєві, спортивно-патріотичні, музичні. Надаємо приклади деяких із ігор.

Дидактична гра **"Моя родина"**

Розроблена А. Куликовською [4, с. 26], гра має на меті закріплення знань дітей про ім'я, по батькові та прізвище усіх членів родини; формування у дітей розуміння того, що кожна людина – частка свого народу; виховання поваги про своїх рідних. У ході гри використовуються квітка з пелюстками, фотознімки членів родин дітей. Кожній дитині дають окремо середину квітки (літера **Я** або власне фото дитини) та пелюстки квітки, на яких розміщено фото її родичів. Малюки складають родинну квітку, а потім називають ім'я, по батькові та прізвище своїх рідних. У підсумку дітей підводять до думки, що кожна квітка – це родина, близькі люди належать до роду, а разом усі наші родини становлять український народ.

Мовленнєва гра **"Чим би я хотів подорожувати Україною?"**

Запропонована І. Логвіненко, А. Тарасовою [30, с. 411], має на меті закріплення та уточнення уявлень дітей до призначення різних видів транспорту; навчання їх складанню коротких розповідей про рідний край, закріплення знань про рідне місто, видатні пам'ятки; розвиток мислення, уваги, зв'язного мовлення; виховання любові до

своєї країни. У ході гри експериментатор, на основі використання дітьми іграшок і картинок, спонукає їх до розповідей про рідне місто. Діти повинні надати розгорнуті відповіді, використовуючи описові конструкції мовлення.

Народна рухлива гра

"Залізний ключ"

Традиційна гра українських дітей. Метою її проведення є ознайомлення дошкільників із традиційним побутом українців; підвищення інтересу до рухової діяльності; збагачення рухово-ігрового досвіду. Під час проведення гри діти стають у коло, взявшись за руки. Вовк усередині і намагається вирватись із кола, його запитують: "Який ключ?". Він відповідає: "Залізний". Розчепивши чийсь руки, вовк виривається з кола і тікає. Діти намагаються його спіймати, говорять: "Ой, дзвони дзвонять, Хорти вовка гонять. По болотах, очеретах, де люди не ходять". Той, хто зловить вовка, стає у коло. Гра починається спочатку. Вовк вважається спійманим, коли до нього доторкнулися рукою. Вовком стає той, хто його перший зловить.

Спортивно-патріотична гра

"Посвята в козачата"

Запропонована М. Кривоніс [31, с. 134], спрямована на виховання поваги до козаків (військових, які захищають свою Батьківщину); патріотичні почуття на основі знайомства дітей із побутом і традиціями козаків, їхньою відданістю Україні; сприяти фізичному розвитку дошкільнят. Задля проведення гри діти діляться на дві ланки з обранням у них отаману. Гра проводиться з використанням карти, на якій позначено місце, де зберігаються козацькі прапори. Гра має квестовий характер, проводяться кілька ігор-естафет: "Перейди через болото", "Перенеси козацьку чайку через мілину", "Напуваємо коней".

Проведення експериментальної роботи з виховання патріотизму у старших дошкільників потребує включення таких видів педагогічної діяльності, в результаті якої діти можуть набути позитивного досвіду взаємодії з різними проявами феномену Батьківщини, тобто матимуть можливість реалізувати набуті патріотичні цінності, довести своєю поведінкою результативність роботи педагогів. Основними методами роботи, які доцільно використовувати, можна назвати: методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки: метод проєктів, метод колективної творчої справи, запропоновані Л. Шкребтієнко [39, с. 195].

Великий потенціал визначають розваги та сезонні народні свята, які мають яскраво виражену ідею, доступну розумінню дітей і такі, що мають зв'язок із найближчим соціо-природним оточенням дитини (С. Козлова, А. Терещенко, Н. Афанасьєва, Є. Корнеєва). Поряд із потужним емоційним зарядом, свято має в основі значну інформативну функцію, усвідомлення якої можливе лише за діяльнісної особистої участі дитини, тому це дійство має включати образне втілення святкової ідеї, доступний для розуміння дітьми зміст, динамічний розвиток дії. Наведемо приклад однієї із форм патріотично-виховної роботи.

Свято патріотичного спрямування

"Мандруємо рідним містом, щоб його пізнати"

Запропоновано Л. Лобуренко, В. Старіковою [21] у межах реалізації освітнього проекту "Рідне місто вивчай, його люби і знай". Захід організовується у вигляді гри – подорожі визначними місцями рідного міста. У святі беруть участь батьки вихованців, працівники місцевого краєзнавчого музею, різних установ міста. Результат реалізації проекту та проведення свят – забезпечення знань дошкільників про історію рідного міста, природні ресурси, пам'ятки тощо. Вихованці з більшим інтересом до життя міста визначають бажання брати посильну участь у його благоустрою.

Спираючись на засади реалізації особистісно орієнтованого підходу у патріотичному вихованні старших дошкільників, застосовуються методи співтворчості, методи візуалізації, образного моделювання власної морально-патріотичної позиції у продуктах творчості. Їх можна використовувати як на заняттях з усією групою, так і в роботі з окремими дітьми чи групами, об'єднаними за інтересами. Розглянемо більш детально один із таких елементів роботи.

Гра

"Мій внесок у добру справу"

Запропонована С. Матвієнко. Експериментатор на дошці вивішує ватман із зображенням усміхненого сонечка. Діти вирізують із кольорового паперу стікери у вигляді долоньок. Кожному пропонується написати чи намалювати свої побажання, щоб він хотів зробити заради миру в Україні. Долоньки прикріплюються у вигляді сонечка.

Діяльнісний підхід до організації патріотичного виховання дошкільників забезпечує поступовий перехід від співпереживання дитини художнім образам при їх сприйманні до вираження почуттів у

практичній діяльності до самостійного ціннісного вибору в різних ситуаціях, наприклад – проблемно-ігрових. З метою виявлення можливості дітей проявити себе, використати сформовані уявлення, комбінувати та застосовувати їх відповідно до конкретної ситуації, використовуються різні види театралізованих ігор: режисерські та драматизації; свята і розваги, спортивно-тематичні ігри-змагання, оформлення народознавчих міні музеїв у групах, музичний конкурс "Таланти рідної землі", виставка малюнків дітей і батьків на патріотичну тематику. У самостійній діяльності діти втілюють елементи народної творчості у малюнках, аплікації (наприклад: "Собори (духовні святині) Ніжина"), ліпленні ("Ніжинський огірок – символ мого міста") та конструюванні ("Лялька із соломи в українському одязі").

Методи реалізації другої педагогічної умови

Задля реалізації другої педагогічної умови, – *підвищення педагогічної кваліфікації вихователів і просвіти батьків щодо сучасних підходів до патріотичного виховання дошкільників та налагодження ефективної взаємодії педагогів та сім'ї*, – дослідник може скористатися запропонованим нижче переліком методів дослідження.

У реалізації завдань патріотичного виховання дошкільників, вихователям необхідно поєднувати ознайомлення дітей з явищами суспільного життя із народознавством, засобами мистецтва, практичною діяльністю (праця, спостереження, ігри, творча діяльність та ін.), національні, державні свята. Навчання цьому вихователів через реалізацію завдань усіх освітніх ліній Базового компоненту (стосовно втілення в процесі патріотичного виховання дітей) засобами інтегрованої освітньої діяльності проводиться в інтерактивній грі для педагогів ЗДО "Національно-патріотичне виховання дошкільників" [27, с. 37]. Підвищення комплектності педагогів у патріотичному вихованні дошкільників можливо здійснювати у таких формах роботи, як ділова гра "Виховуємо патріотів разом" для педагогів ЗДО [27, с. 29].

Ділова гра "Виховуємо патріотів разом"

Гра адресована вихователям ЗДО, має містити різні види і форми роботи експериментатора з вихователями, конкурси, елементи тренінгу, роботи за картками, ігри, передбачати роздаткові матеріали тощо. Надаємо план ділової гри "Виховуємо патріотів разом", представленої у навчально-методичному посібнику "Національно-патріотичне вихован-

ня дітей дошкільного віку в інтересах сталого розвитку" [27, с. 29]:

- 1) підготовча робота;
- 2) конкурс "Презентація", коли команди по черзі знайомлять всіх присутніх зі своїми виданнями, напрямками роботи та ідеями;
- 3) конкурс "Акредитація". У межах конкурсу проводиться робота за картками національно-патріотичного змісту;
- 4) обмін запитаннями по Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді);
- 5) пісенний конкурс на тематику українських пісень, у яких згадуються народні символи України;
- 6) фольклорне намисто;
- 7) поради спеціаліста про організацію національно-патріотичного виховання у ЗДО;
- 8) прощання.

Інтерактивна гра "Національно-патріотичне виховання дошкільників засобами інтегрованої освітньої діяльності"

Запропонована авторами навчально-методичного посібника "Національно-патріотичне виховання дітей дошкільного віку в інтересах сталого розвитку" [27, с. 37].

У процесі проведення гри використовуються наступні форми роботи:

1). Завдання № 1. Перевірка домашніх завдань – освітніх проєктів під загальною назвою "Виховуємо патріотів" на основі моделі національно-патріотичного виховання.

2). Завдання № 2. Символічне позначення інтегративних складових патріотичного виховання патріотизму як кольорів веселки.

3). Музична пауза. Конкурс на кращого виконавця української пісні.

4). Завдання № 3. Розробка тематичного плану роботи в музейній експозиції на місяць для вихованців молодшої, середньої та старшої групи.

5). Завдання № 4. Перегляд презентації "Національно-патріотичне виховання в ЗДО" (на основі педагогічного досвіду).

З метою підготовки вихователів до виховання у старших дошкільників патріотизму доцільно провести семінар. Розглянемо один із варіантів такої форми роботи на прикладі проблемного семінару "Виховуємо патріотизм".

Проблемний семінар для вихователів "Виховуємо патріотизм"

Розроблено Л. Шкрєбтієнко [39, с. 174]. Метою заходу є надання допомоги педагогам в оволодінні теорією та методикою виховання у дошкільників патріотичних почуттів засобами художньої літератури (розраховано на 14 годин). План семінару за темами, що розглядаються:

- 1) сутність та структура патріотичних почуттів у старших дошкільників;
- 2) сучасні проблеми виховання патріотизму та завдання ЗДО щодо виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників;
- 3) діагностика рівнів патріотичної вихованості у дітей 6–7 років;
- 4) форми та методи патріотичного виховання дошкільників;
- 5) організація діяльності патріотичного напрямку дітей ЗДО;
- 6) залучення батьків до процесу виховання патріотичних почуттів у старших дошкільників.

Важливим напрямом роботи, спрямованим на реалізацію завдань патріотичного виховання дошкільників, є педагогічна просвіта батьків. **Мета роботи:** забезпечення батьків необхідними психолого-педагогічними знаннями щодо виховання патріотизму у дітей; сприяння формуванню в них зацікавленості та активної участі у виробленні єдиної стратегії патріотичного виховання дітей спільно з педагогами. Розглянемо кілька прийнятних щодо цього *форм* роботи.

Сімейний клуб старшої групи

"Патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку"

Запропоновано М. Кривоніс, форма роботи передбачає проведення 2-х засідань сімейного клубу [31, с. 160].

На *першому засіданні* проводяться такі форми роботи, як:

1). Виступ вихователя на тему "Чому важливе патріотичне виховання", у процесі якого членів родин вихованців старшої групи ознайомлюють із сучасними підходами до національно-патріотичного виховання; наголошують на ролі сім'ї у даному процесі; розкривають основні напрями такої роботи у даному дошкільному закладі, у тому числі – стосовно їхньої участі в експериментальній роботі (у ній беруть участь батьки дітей ЕГ).

2). Практична робота з батьками, обмін досвідом [31, с. 164]. Складається з 3-х елементів роботи: 1) складання родинного віночка, метою такої роботи є виготовлення подарунка дитині на день від усіх членів родини із зазначенням побажань їй від рідних, наголошені на тому,

наскільки кожен із членів родини її любить та цінує, наскільки кожна дитина є унікальною та неповторною.

3). Робота з прислів'ями про сім'ю спрямована на підвищенні усвідомленості батьками ролі сім'ї у вихованні їхньої дитини.

Друге засідання сімейного клубу спрямоване на удосконалення знань батьків про історичне минуле рідного міста, його культурну спадщину та ознайомлення їх із сучасними формами дитячого художнього краєзнавства, у тому числі – за взаємодії сім'ї із закладом дошкільної освіти. Батьків запрошують до виготовлення фотоколажів "Моя сім'я – частинка мого міста". Після закінчення другого засідання батькам роздаються мінібуклети "Кишенькова бібліотека", яка містить рекомендації, пам'ятки для батьків. Перевага та зручність такої роботи – стислий, лаконічний виклад матеріалу, орієнтований на конкретну сім'ю, розв'язання певної проблеми, яка її турбує з питань виховання дитини.

Інформаційне поле стосовно взаємодії ЗДО та сім'ї з питань патріотичного виховання можна заповнювати матеріалами на електронному сайті дитячого садка, шляхом взаємодії у групах соціальних мереж тощо. У процесі проведення експериментальної роботи, з метою надання батькам більш повних уявлень про проведення роботи з патріотичного виховання у ЗДО організуються фотовиставки на різноманітні теми: виставки дитячих робіт, у тому числі – у яких відтворені елементи культури Поліського регіону. Це привертає увагу батьків до того, якою мірою їхня дитина включена у даний процес, наскільки вона активна у заходах, як втілюються її творчі можливості у виконаних поробках. Наведемо приклад такої форми роботи.

З метою педагогізації родин пропонуються наступні напрями патріотичного виховання у сім'ї: сімейні читання, спільна художня діяльність дітей та батьків, підготовка та проведення домашніх театралізованих вистав та свят (з урахуванням національно-культурних та сімейних традицій).

Спільна діяльність дітей, батьків та вихователів ***Створення реклами "Місто моєї мрії"***

Розроблена І. Логвіненко, О. Тарасовою [30, с. 463], спрямована на залучення батьків до взаємодії із ЗДО у вихованні у дітей основ патріотизму; сприяння формуванню знань про рідне місто; закріплення

діалогу дітей із дорослими, формування умінь висловлювати свою думку, враження, припущення, підтримку в дітей бажання вирости гідними мешканцями свого міста; розвиток інтонаційної виразності мови, розвиток цікавості до виконання завдань естетичного характеру; виховання любові до рідного міста, бажання берегти та примножувати його красу. У процесі проведення роботи використовуються наступні обладнання та матеріали: фотографії міста, олівці, папір, кольоровий картон та папір, ножиці, фломастери, фарби, комп'ютер із доступом до мережі Інтернет. Експериментатор на початку роботи проводить психогімнастику "Ми – одна сім'я", де вихователь, діти та батьки встановлюють емоційний контакт, необхідний для подальшої творчої роботи. Під час проведення дидактичної гри "Місто яке?" дорослим та дітям пропонують сказати гарні слова-компліменти про рідне місто. Об'єднавшись у чотири команди, учасники створюють рекламу стосовно рідного міста для газети, телебачення, Інтернету, стенду у ЗДО. Практичний блок роботи дітей та батьків зі створення реклами "Місто моєї мрії" передбачає проведення конкурсів: "Упізнай місце", "З'єднай крапки (робота над малюнком)" робота із прислів'ями про рідний край.

Задля налагодження ефективної взаємодії з батьками щодо підтримки родинних традицій проводиться така форма роботи, як обмін досвідом сімейного виховання, який розглянемо нижче на прикладі однієї із форм роботи.

Практичне заняття спільно з дітьми та батьками **"Родинні посиденьки"**

Розроблено Н. Кисіль [15, с. 193], спрямоване на підвищення рівня знань дітей про своїх батьків і того, наскільки добре батьки знають свою дитину. У ході роботи експериментатор встановлює атмосферу сімейного затишку; створює ситуації взаємодії та співробітництва. У процесі заняття використовуються такі методи роботи, як розповідь дітей про своїх тат і мам, коли експериментатор задає різні запитання типу: "Яка твоя мама?", "Що їй подобається?", "Що любить робити твій тато?" та інші. Проводяться ігри із зав'язаними очима типу "Вгадай, чії руки?", "Хто це?", організовується спільне малювання на тему "Наша сім'я". Після завершення роботи кожна родина презентує свій малюнок. Експериментатор заохочує учасників до співробітництва, узгодженості дій, орієнтації на інтереси партнерів тощо.

Методи реалізації третьої педагогічної умови

Експериментальна робота має спрямовуватися на ефективне використання потенціалу художнього краєзнавства у роботі з дітьми. Розглянемо кілька прикладів форм художньо-краєзнавчої роботи стосовно педагогів та дітей.

Задля ознайомлення педагогів із можливостями використання потенціалу дитячого художнього краєзнавства, який, як правило, реалізується у процесі спеціально розроблених психолого-педагогічних проєктів (типу П-3), доцільно організовувати **семінар-практикум** для вихователів та методистів. За основу такої роботи добирається розроблений експериментатором проєкт. Під час семінару-практикуму педагоги отримують знання та безпосередні навички щодо організації художньо-краєзнавчої роботи з дітьми; обмінюються досвідом проведення краєзнавчих форм роботи (прямого та опосередкованого краєзнавства); вправляються в обробці великого обсягу інформації про рідне місто (закладених у відео-, та аудіоресурсах, за використання сучасних технологій роботи з інформацією), ознайомлюються з новітніми технологіями та методами художньо-краєзнавчої роботи.

Розглянемо цей елемент роботи на прикладі психолого-педагогічного проєкту типу П-3.

Психолого-педагогічний проєкт "Ніжин мистецький"

Розроблений С. Матвієнко [23], спрямований на розширення знань учасників про можливості використання основ дитячого художнього краєзнавства. Проєкт реалізується упродовж чотирьох етапів:

I. *Мотиваційного*, метою якого є зацікавлення дітей тематикою проєкту, формування бажання включитися до роботи, отримувати знання про рідне місто тощо.

II. *Інформаційний* етап спрямований на формування у дітей системи знань, умінь та навичок відповідно до реалізації обраного проєкту.

III. *Репродуктивний* етап має на меті надати дітям можливість практично застосовувати знання, уміння та навички, набуті на попередньому (інформаційному) етапі для успішної роботи над проєктом.

IV. *Творчий* етап спрямований на реалізацію спільного творчого задуму через розкриття творчих здібностей кожного з вихованців групи.

Пошуковий проєкт для дітей старшого дошкільного віку "Художник Сергій Шишко і Ніжин"

Розроблений С. Матвієнко [25]. Мета проєкту: поглиблення знань дітей про постаті видатних митців України, життя яких було пов'язане із м. Ніжином (на прикладі творчості С. Шишка). Завдання проєкту: розширити знання дітей про живопис, навчити їх працювати з мистецькими альбомами (добірками репродукцій) творів живопису, познайомитися з сучасними місцевими живописцями, в творах яких також представлено мальовничі куточки Ніжина; виховувати повагу до культурної спадщини свого народу; виховувати почуття гордості за своє місто, його культуру реалізувати власну творчість. Реалізація проєкту здійснюється у п'ять етапів.

I етап, *мотиваційний*. Мета етапу: викликати у дітей бажання включитися в спільний задум, ближче познайомитися з творчістю С. Шишка, дізнатися нову інформацію про рідне місто, його культуру. Форми роботи – перегляд фотоальбому з репродукціями картин С. Шишка, заняття з ознайомлення з докільям, віртуальна екскурсія до Картинної галереї Ніжинського державного університету імені М. Гоголя "піраміда знань", робота поза заняттями.

II етап, *інформаційний*. Мета етапу: сформувати у дітей систему знань про творчість С. Шишка, пов'язавши її з "ніжинським" періодом життя митця. Засобами картини розширити знання дітей про історико-культурні пам'ятки міста; різні аспекти живопису. Форми роботи – заняття ПРД (з акцентом на малюванні), бесіда з дітьми про творчість С. Шишка, відвідування "мінігалереї" з картин митця, екскурсія до пам'ятника М. Гоголю (зображеного на картині С. Шишка), гра "Крокуємо нашим містом" (логічні ланцюжки) тощо.

III етап, *репродуктивно-узагальнюючий*. Мета етапу: надати дітям можливість практично застосувати знання, уміння та навички набуті на попередньому (інформаційному) етапі для успішної роботи над проєктом, створити умови для відображення дітьми отриманих вражень у малюнках, розповідях. Форми роботи: заняття з ознайомлення із соціумом, заняття з розвитку мовлення, зустріч з місцевим художником, сюжетно-рольова гра "Екскурсивод", дидактична гра "Пейзаж, портрет, натюрморт" тощо.

IV етап, *творчий*. Мета етапу: реалізувати спільний творчий задум через розкриття творчих здібностей кожного з вихованців групи. Форми роботи на етапі: дитяча художня студія "Ми – талановиті

нащадки художника Сергія Шишка" (створення роботи в одному з жанрів, у якому працював митець), вернісаж дитячих робіт тощо.

V етап, *рефлексивно-оцінний*. Мета етапу: проаналізувати разом із дітьми проведену роботу, закріпити стійкий інтерес дітей до культури рідного краю. Форми роботи: круглий стіл-обговорення "Моє знайомство із Сергієм Шишком", відкритий мікрофон "Ніжин – величне місто", виготовлення подарункових листівок за тематикою натюрмортів С. Шишка, вручення нагород переможцям конкурсів.

КОТРОЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Оцінка ефективності системи патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку

З метою виявлення динаміки в проявах рівня патріотизму у дітей 6–7 років проводиться контрольний етап експериментальної роботи, завданнями якого є виявлення ефективності запропонованих педагогічних умов, оцінка та аналіз отриманих результатів. Перевірка ефективності проведеної роботи з виховання патріотизму у старших дошкільників проводиться за визначеними компонентами: когнітивним, емоційно-ціннісним та поведінковим. Достовірність отриманих результатів доводиться за допомогою методів математичної статистики. За кожним із компонентів вихованості патріотизму повторно у кожній із груп експерименту, – ЕГ та КГ, проводяться ті ж діагностичні методи, які використовувалися на констатувальному етапі експерименту. Дані результатів заносяться у таблиці.

Наведемо приклад занесення отриманих експериментальних кількісних даних вихованості патріотизму у дітей старшого дошкільного віку до відповідних таблиць (на констатувальному та контрольному етапах) із зазначенням груп експерименту та рівнів вихованості патріотизму за когнітивним компонентом (табл. 8–9).

Таблиця 8

Розподіл старших дошкільників за рівнями сформованості когнітивного компонента вихованості патріотизму (констатувальний етап)

Група	Кількість дітей	Рівні патріотизму					
		<i>Високий</i>		<i>Середній</i>		<i>Низький</i>	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
ЕГ							
КГ							

Отримані кількісні результати визначення рівневості патріотизму у дітей заносяться до аналогічних таблиць за кожним його компонентом.

Таблиця 9

Розподіл старших дошкільників за рівнями сформованості когнітивного компонента вихованості патріотизму (контрольний етап)

Група	Кількість дітей	Рівні патріотизму					
		<i>Високий</i>		<i>Середній</i>		<i>Низький</i>	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
ЕГ							
КГ							

Підсумкові результати подаються у таблиці, яка відображає у відсоткових показниках кожний із компонентів вихованості патріотизму у дітей старшого дошкільного віку в експериментальній і контрольній групах, орієнтовну схему якої подаємо у таблиці 10.

Таблиця 10

Розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнями вихованості патріотизму на етапі контрольного зрізу

Рівні	Компоненти вихованості патріотизму										Усього	
	<i>Когнітивний</i>				<i>Емоційно-ціннісний</i>				<i>Поведінковий</i>			
	До екс-ту		Після екс-ту		До екс-ту		Після екс-ту		До екс-ту		Після екс-ту	
	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>	<i>ЕГ</i>	<i>КГ</i>
Високий												
Середній												
Низький												

Після підведення кількісних підсумків експериментальної роботи, слід проаналізувати, які саме якісні зміни відбулися відповідно до запропонованих нами педагогічних умов виховання патріотизму у старших дошкільників.

Здійснене порівняння якісно-кількісних результатів за показниками вихованості патріотизму на констатувальному та контрольному етапах дослідження дозволить зробити висновки за кожним із висунутих попередньо емпіричних завдань дослідження, визначити правильність визначення педагогічних умов виховання патріотизму у дітей 6–7 років; оцінити ефективність умов та методів виховання патріотизму.

На основі отриманих результатів за усіма завданнями дослідження під час проведення повномірного педагогічного експерименту (на констатувальному, формуальному та контрольному рівнях), з урахуванням положень наукового апарату вступної частини наукової роботи, формулюються загальні висновки. Ця частина дослідження повинна містити інформацію щодо теоретичного обґрунтування проблеми патріотичного виховання старших дошкільників; аналізу основних категорій дослідження; експериментальних методик, використаних задля вивчення патріотичної вихованості дітей та отриманих щодо цього результатів; педагогічних умов ефективності виховання патріотизму у старших дошкільників з урахуванням спрямованості й особистісний та соціально-моральний розвиток дитини.

Проведене дослідження у зроблених до нього висновках повинно відображати, які саме напрями наукової роботи мають перспективи до подальшої дослідницької роботи.

Список використаної літератури

1. Бех І. Виховуємо патріотизм як почуття і цінність. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 6. С. 4–8.
2. Бондар В. Дидактика. Київ: Либідь, 2005. С. 13.
3. Боровська О., Токарева Т. Формування громадянської компетентності дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 6. С. 58.
4. В ігри грай – свою країну знай. Дидактичні ігри для старших дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2006. № 8. С. 26–27.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. Т. VIII. С. 894.

6. Відеоматеріали про м. Ніжин. URL: <https://youtu.be/crGdk1unRlg>.
7. Власова В. Г. Формування патріотичних почуттів учнів засобом комплексу мистецтв. *Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю*. 2016. Київ: Основа. С. 70–74.
8. Гавриш Н., Крутій К. Національно-патріотичне виховання у ситуації соціального неспокою: змінюємо підходи. *Дошкільне виховання*. 2015. № 8. С. 2–7.
9. Героева Л. М. Патриотическое воспитание детей младшего школьного возраста в условиях любительского театра: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Санкт-Петербург, 2016. 14 с.
10. Глазунова И. Н. Патриотическое воспитание старшеклассников в учебно-воспитательной деятельности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Липецк, 2002. 19 с.
11. Диагностика нравственной воспитанности по методике М. И. Шиловой. URL: <http://shkolnie.ru/geografiya/71678/index.html>.
12. Диагностические методики Т. Масловой / Опытно-экспериментальная работа по формированию основ гражданской идентичности у обучающихся начальной школы. URL: <http://studwood.ru/1061750/-pedagogika/>...
13. Інструктивно-методичні рекомендації "Про організацію національно-патріотичного виховання у дошкільних навчальних закладах" (додаток до листа МОН від 25 липня 2016 р. №1/9-396). *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 8. С. 52–57.
14. Качур М. М. Патріотичне виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2010. 20 с.
15. Кисіль Н. В. Школа маленьких патріотів. Проект освітньої роботи з дітьми старшого дошкільного віку. Харків: Видавнича група "Основа", 2016. 216 с.
16. Кокуева Л. В. Воспитание патриотизма у детей старшего дошкольного возраста: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01, 13.00.07. Ярославль, 2002. 228 с.
17. Кононко О. Л. Про Базову програму розвитку дошкільника "Я у Світі". *Дошкільне виховання*. 2008. № 1. С. 3–6.
18. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Наказ Міністерства освіти і науки України "Про затвердження

Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді і методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах" від 16.06.2015 №641. URL: <http://pnpri.edu.ua/files/knpvdm16062015>.

19. Лаппо В. В. Формування у старших дошкільників ціннісного ставлення до рідного краю засобами етнокультури (на прикладі гуцульського етнорегіону): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Івано-Франківськ, 2008. 287 с.

20. Лихачев Б. Т. Педагогика: курс лекцій: учеб. пособ. для студ. педагог. учеб. заведений. Москва: Эксмо, 2001. 505 с.

21. Лобуренко Л., Старікова В. Мандруємо рідним містом, щоб його пізнати. Сценарій свята для старших дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 6. С. 20–23.

22. Любіть Україну. Бесіда з дітьми. Сонечко асоціацій. *Джміль*. 2015. № 1. С. 9–11. URL: <https://jmil.com.ua/2015-1/shkola>.

23. Матвієнко С. І. Ніжин мистецький: психолого-педагогічний проєкт для дітей старшого дошкільного віку. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/1649>.

24. Матвієнко С. І., Горбачова А. Е. Картина як засіб ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з культурою рідного краю (на прикладі картин Сергія Шишка). URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/713>.

25. Матвієнко С. І. Специфіка патріотичного виховання у дошкільному дитинстві. Соціально-моральний розвиток і виховання дітей дошкільного віку: кол. моногр. за заг. ред. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 169–198.

26. Моя Батьківщина. Бесіда за сюжетною картиною на обкладинці. *Джміль*. 2015. № 1. URL: <https://jmil.com.ua/2015-1/coverpic>.

27. Національно-патріотичне виховання дітей дошкільного віку в інтересах сталого розвитку: навч.-метод посіб. URL: <https://dorobok.edu.vn.ua/file/get/1590>.

28. Никонова Л. Е. Воспитание начал патриотизма у детей старшего дошкольного возраста: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Минск, 1987. 21 с.

29. Охрущак О., Александрова О. Наш район (дидактичне полотно для дітей старшої групи). *Дошкільне виховання*. 2018. № 12. С. 12.

30. Патріотичне виховання в ДНЗ / уклад.: І. І. Логвиненко, О. С. Тарасова та ін. Харків: Видавнича група "Основа", 2017. 463 с.
31. Патріотичне виховання в ДНЗ / уклад.: М. Л. Кривоніс, О. Л. Дроботій. Харків: Вид-во "Ранок", 2017. 192 с.
32. Патріотичне виховання. Сайт ЗДО № 1 м. Сміла. URL: <http://smila-dnz1.edukit.ck.ua/>.
33. Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році Лист МОН № 1/9-523 від 16.08.19 року URL: <https://osvita.ua/>.
34. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (Указ президента України від 13 жовтня 2015 року № 580/2015). URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.
35. Там добре живеться, де гурт до справи береться. *Джміль*. 2018. № 3. С. 2–4. URL: <https://jmil.com.ua/2018-3/coverpic>.
36. Торхова А. В. Художественное краеведение в воспитании школьников: пособ. для учит. Минск, 2000. 126 с.
37. Україна – моя Батьківщина. Парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку / за наук. ред. О. Д. Рейпольської. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 72 с
38. У родинному колі. Бесіда за сюжетною картиною. *Джміль*. 2018. № 3.
39. Шкрєбтієнко Л. П. Виховання патріотичних почуттів у дітей старшого дошкільного віку засобами художньої літератури: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Одеса, 2019. 298 с.
40. Я живу в Україні (інтегроване заняття). URL: <https://idnz4.klasna.com/uk/site/konspekti-zanyat-z-natsio.html>.
41. Якименко О. В. Перспективне планування освітнього процесу в групі шостого року життя. Харків: Видавнича група "Основа", 2016. 397 с.

Список літератури для самоосвіти

1. Батьківський університет в умовах сучасного закладу дошкільної освіти. *Ефективні форми взаємодії вихователів з батьками. План проведення тематичних батьківських днів. Приклади планування*. URL: <https://dv.in.ua/2019-2/p8>
2. Бородина Е. Н. Модель нравственно-патриотического развития детей старшего дошкольного возраста в условиях дошкольной образо-

вательної організації. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 3. URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=20011>.

3. Богомолова Л., Шевцова І. Мандруємо рідним краєм. Досвід організації краєзнавчої роботи у дитсадку. *Дошкільне виховання*. 2015. № 6. С. 26–29.

4. В іменах моя земля. *Джміль*. Бесіда з дітьми. 2015. URL: <http://jmil.com.ua/2015-1/litstudio/?ref=eJmil-2015-1&&LinkId=4-6-1>

5. Виховуємо патріотів. Орієнтовна модель роботи з національно-патріотичного виховання. *Палітра педагога*. 2009. № 4. С. 6–7.

6. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.

7. Гребінченко З. Нема без кореня рослини, а нас, людей, – без Батьківщини. Комплексне заняття для дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2004. № 8. С. 20–21.

8. Грицишина Т. Стежками рідного краю. *Палітра педагога*. 2003. № 2. С. 10–13.

9. Кононко О. Л. Принципи особистісно орієнтованої системи виховання. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2008. № 1. С. 8–17.

10. Короленко Ю., Романюк Н., Оцалюк Н. Я, моя родина – слава Україні: навчально-розвивальна гра. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 6. С. 15–19.

11. Кузьмук Л. Плекаємо патріотів. Досвід організації роботи з педагогами та батьками. *Дошкільне виховання*. 2018. № 8. С. 14–16.

12. Курчатова А. В. Підготовка майбутніх вихователів до патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами краєзнавства. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. Серія "Педагогічні науки". 2018. № 81(1). С. 174–178.

13. Методичні розробки музичних інсценівок для театру етичних мініатюр за казками В. Сухомлинського з дітьми 5–6 року життя. URL: <https://ukrkraujimdofree.com/>.

14. Моя Україна. Орієнтовний освітній проєкт для дошкільнят та молодших школярів (повна версія). *Джміль*. 2015. № 1. URL: <https://jmil.com.ua/2015-1/method>.

15. Мусієнко В. С. Формування почуття патріотизму в дітей у дошкільних навчальних закладах України (1930–1992 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2007. 324 с.

16. Народна пісенна творчість у вихованні національної свідомості

дошкільників. Парціальна програма / уклад.: А. О. Грабарєва, Н. Ф. Ку-гуєнко. Харків: Вид-во "Ранок", 2014. 192 с.

17. Павельєва Е. А., Шепилова Н. А. Проекты в патриотическом воспитании детей дошкольного возраста. *Международный студенческий научный вестник*. 2015. № 53. С. 354–355.

18. Палець Ю. Це моя Україна, що, як тато й мама одна. Заняття-подорож для старших дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2018. № 8. С. 10–11.

19. Патриотическое воспитание дошкольников средствами краеве-до-туристической работы: уч. пособ. / под ред. А. А. Остапца, Г. Н. Абросимовой, М. Е. Трубачевой. Москва: АРКТИ, 2003. 176 с.

20. Рідний край знати – свій народ шанувати. *Дошкільне виховання*. 2009. № 8. С. 20.

21. Степовая В. С. Педагогические условия воспитания националь-ного образа "Я" детей дошкольного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Ростов н/Д., 2005. 21 с.

22. Филатова Л. В. Педагогические условия воспитания патри-отизма ребёнка в дошкольном образовательном учреждении: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Самара, 2007. 23 с.

23. Формування активної громадянської позиції дошкільників. Соціально-педагогічний тренінг для педагогів ДНЗ. *Вихователь-мето-дист дошкільного закладу*. 2016. № 6.

VI. ВІД НЕДИСЦИПЛІНОВАНOSTІ ДО ДИСЦИПЛІНОВАНOSTІ ДОШКІЛЬНИКА: ДІАГНОСТИКА ВІДХИЛЕННЯ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Пихтіна Н. П., Кононко О. Л.

Аналіз досліджень з проблеми дисциплінованості / недисциплінованості дошкільників

Аналіз психолого-педагогічної літератури, на предмет досліджень проблеми дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості дітей / недисциплінованості як найбільш поширеного вияву їх негативної поведінки, дозволив диференціювати існуючі наукові дослідження за декількома напрямками:

1. *Дослідження дисциплінованості / недисциплінованості у дітей різних вікових груп:*

- старших дошкільників (О. Байєр, С. Березка, Л. Кожарина, Л. Островська) [2; 3; 14; 28];

- молодших школярів (Л. Славіна, О. Шарапова) [40; 50];

- підлітків (Г. Кузнєцова, В. Харченко) [22].

2. *Вивчення недисциплінованості як одного з критеріїв вияву різних форм поведінкових відхилень у дітей: негативних соціально-поведінкових стереотипів (К. Суятинова) [44], негативних проявів у поведінці старших дошкільників (Н. Пихтіна) [32], поведінкових проблем молодших школярів (В. Рахматісова, В. Целуйко) [36; 47], особистісних якостей важковиховуваних дітей (Н. Ричкова, Л. Славіна, Л. Морозов) [38; 40; 25].*

3. *Визначення дисциплінованості як однієї з характеристик сформованості культури поведінки у старших дошкільників (М. Федорова) [46]; як критерію вивчення агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку (С. Березка) [3]; як критерію сформованості позитивних соціальних стереотипів поведінки старших дошкільників (К. Суятинова) [44], характеристики дисциплінованості як прояву вольової поведінки старших дошкільників (Л. Соловйова) [43], методики виховання дисциплінованої дитини (В. Чудновський) [49].*

4. Дослідження різноманітних аспектів виховання й розвитку старших дошкільників, де *проблеми дисциплінованості / недисциплінованості розглядаються у контексті їх вивчення* (С. Петерина, І. Печенко, Т. Фасолько, О. Шишова) [30; 31; 45; 51].

Розглянемо детальніше означені вище напрями досліджень.

I. Дослідження першого напрямку. Науковці, вивчаючи психологічні особливості недисциплінованості дітей старшого дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку (Г. Кузнецова, Л. Славіна) досліджували осіб з афективною поведінкою та визначили *причини недисциплінованості* у дітей, а саме: недоліки в організації освітнього процесу, недостатнє врахування психовікових особливостей дітей, зокрема, їх націленості на самостійність і незалежність, незайнятість, розвиненість стійких пізнавальних інтересів, проблеми у спілкуванні дітей з педагогами, відсутність професійної етики у педагогічних працівників [22; 39; 40].

Науковці вивчали рівень розвитку основних моральних якостей та припускали існування і вплив низького рівня їх сформованості на виникнення недисциплінованості у дітей. Були визначені найбільш значущі особистісні якості у дітей цієї цільової групи, зокрема, відповідальність, почуття обов'язку, розвиненість пізнавальних інтересів, ініціативності, самостійності, критичності, дисциплінованості. Вони виділили п'ять рівнів розвитку вказаних морально-етичних якостей. Виявлено, що на самому низькому рівні розвитку у недисциплінованих дітей знаходяться такі особистісні якості, як відповідальність, ініціативність, розвиток пізнавальних інтересів, самокритичність. Такі особистісні якості, як критичність, рішучість, емпатійність, мають низькі рівні розвитку. Виявлена залежність недисциплінованості з низьким рівнем сформованості моральних якостей особистості. Встановлено, що діти виявляють недисциплінованість не в усіх видах діяльності, а переважно там, де діяльність не має цілеспрямованої організації і мотиви якої не мають для дитини особистісної значущості.

Це надає підстави зробити висновок про актуальність морально-емоційного виховання як важливого напрямку у пропедевтиці недисциплінованості дітей.

II. Дослідження другого напрямку стосуються вивчення науковцями сутності недисциплінованості, її різновидів та чинників детермінації. Так, В. Целуйко вважає, що *недисциплінованість* є виявом

свідомого порушення загально визнаних соціальних норм і правил поведінки, ігноруванням дитиною вказівок, порад і прохань дорослих [47]. Т. Єфремова визначає поняття *недисциплінований* як такий, що не притримується дисципліни, порушує визнаний порядок [42]. *Недисциплінованість активно* вивчається науковцями як феномен волі, вольової та довільної поведінки, риса особистості дошкільника [5; 10; 17].

За оцінкою В. Соловйової, О. Смірнкової *довільна поведінка* виявляється у здатності дитини свідомо керувати власними рухами, діями, поведінкою в цілому і досягати значущих цілей у різних специфічних видах діяльності й спілкуванні з дорослими й однолітками. Проявами довільної поведінки є виконання завдання за зразком, інструкцією, дотримання правил у іграх, взаєминах, дії за задумом. *Вольова поведінка* як вища форма прояву довільної поведінки пов'язана із здатністю індивіда мобілізуватися, проявити вольове зусилля щодо поставленої мети. Означені дії співвідносяться з певним еталоном, образом прогностичної дії. Вона регулюється мозком, ВНД людини. Це так званий акцептор дії [41; 43]. О. Кононко акцентує увагу на тому, що вольові риси складають основу характеру, а їх виховання має розпочинатися з раннього дитинства [17].

Г. Кузнєцова, В. Харченко, досліджуючи прояви недисциплінованості у дітей, радять диференціювати її за категоріями відповідних проблем:

1). *Проблеми у сфері стосунків*: конфліктність стосунків з дорослими (батьками, педагогами) й однолітками, відсутність витримки, неповага до старших, що виражається у впертості, грубошах, розв'язності;

2). *Недоліки у широті і спрямованості інтересів*: знижений інтерес до навчання, праці, суспільно корисної діяльності, недоліки у сформованості позитивних інтересів (різні види творчої діяльності: спортивна, музична, образотворча) за наявності схильності до негативної поведінки (деструктивна поведінка: агресія, насилля, лайка, паління).

3). *Відхилення в емоційно-вольовій сфері*: ослаблена зосередженість уваги, неуважність, підвищена мимовільність пізнавальних та емоційних процесів, збудливість, агресивність, інтелектуальна пасивність. Характеристики досліджень вказаних напрямків взяті нами за основу для розробки критеріїв оцінки і показників вияву недисциплінованості у старших дошкільників [22].

В. Целуйко, визначаючи *недисциплінованість* як свідоме порушення загально визнаних соціальних норм і правил поведінки, ігнорування прохань, порад, вказівок дорослих, залежно від форм вияву і наслідків, що впливають на благополуччя інших людей, диференціює *недисциплінованість* за двома видами: *злісну і незлісну* [47]. На його думку, *незлісну недисциплінованість* (ситуативні порушення дисципліни) зумовлюють неслухняність, бешкетництво, що є найбільшим поширеними у дошкільному та молодшому шкільному віці. *Злісна недисциплінованість* (постійні свідомі порушення дисципліни) є характерною для підлітків і її соціальна небезпека полягає у тому, що вона має не ситуативний, а стереотипний характер, що значно підвищує її масштаби і посилює дезорганізуючу роль. *Типовими причинами злісної недисциплінованості* є негативний вплив асоціального мікросередовища, пріоритет девіантних і делінквентних форм поведінки: незайнятість, бездоглядність, озлобленість. Тож дитяча недисциплінованість є своєрідною формою трансформації проблемної поведінки дитини у соціально небезпечні форми її вияву.

На думку науковців, типовими для дітей 5–7-ми років причинами недисциплінованості можуть бути *підвищений рівень активності й ініціативності дитини*, які не знайшли адекватних, суспільно прийнятних форм вияву, соціально схвалювальних форм поведінки, *викривлені розуміння і тлумачення дітьми окремих моральних категорій і норм* як мужність, сміливість, рішучість, витривалість. У зв'язку з цим завдання дорослих (в першу чергу батьків) полягає у тому, щоб своєчасно пояснити дітям сутність означених морально-етичних категорій і норм задля вчасного їх оцінки і відокремлення від антиподів. Важлива роль у цьому належить вихованню у дітей протилежної до недисциплінованості якості – *дисциплінованості*, яку, не можна вдягти на дитину як наручники. Дисципліна – це те, що внутрішньо розвивається у дитини за допомогою доцільних, цілеспрямованих виховних зусиль батьків.

У психолого-педагогічній літературі представлені різноманітні класифікації недисциплінованості у дітей. В. Чудновський, Л. Славіна на основі критерію врахування специфіки чинників недисциплінованості пропонують класифікувати її за такими *видами*:

1) *патогенна недисциплінованість*, що виникає внаслідок порушень у діяльності нервової системи, хвороб головного мозку, порушень функціонування аналізаторів та вияву різноманітних фобій;

2) *психосоціальна недисциплінованість*, яку розглядають як наслідок статевовікових змін, акцентуацій характеру, недоліків у розвитку розумової та емоційно-вольової сфери;

3) *соціальна недисциплінованість*, яка проявляється у порушеннях морально-правових норм, асоціальних формах поведінки, деформації системи внутрішньої регуляції, референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок [40; 49].

За характером вияву недисциплінованість Л. Славіна розподіляє на: *відкриту (поведінкову), приховану (глибинну)*. *Відкрита (поведінкова)* недисциплінованість є реакцією на відповідні недисциплінарно-зумовлюючі фактори. Вона є найбільш поширеною і водночас легкодіагностованою. Прихована, як правило, пов'язана з внутрішньо-особистісними й індивідуальними особливостями. Вона може досягати високої інтенсивності і переходити у поведінкову, ознаками чого є депресивні та афективні стани особи.

За характером виникнення розрізняють *первинну і вторинну недисциплінованість*, де первинна, як правило, є джерелом вторинної. Тому для реадаптації важливо встановити джерело первинної недисциплінованості.

За тривалістю протікання недисциплінованість диференціюють на: *ситуативну, тимчасову, стійку*. Ситуативна, традиційно пов'язана нетривалими конфліктними ситуаціями. Тимчасовою вважають недисциплінованість, що зустрічається періодично за подібних умов, проте яка ще не набула стійкого характеру. Для стійкої характерними є тривалість і регулярність вияву [40].

Науковці розглядають недисциплінованість як багатofакторний процес. Аналіз провідних факторів, що визначають типологію даного феномену за окресленими типами, дозволяє виділити *дві основні групи факторів: соціальні (об'єктивні), особистісні (суб'єктивні)*, які взаємопов'язані, взаємодіють і взаємозумовлюють один одного. *В межах соціальних факторів*, що зумовлюють недисциплінованість найбільш дієвим є фактор родини, зокрема, неповної, з низьким рівнем педагогічної культури батьків, негативних сімейних стосунків, низького чи над забезпеченого матеріального становища сім'ї. Не менш важливим, на думку В. Чудновського, в межах дії соціальних факторів є фактор організації навчального процесу освітнього закладу, що об'єднує низку чинників, а саме: негуманний характер стосунків, що складаються в

освітньому закладі, особливості індивідуального стилю діяльності педагога, особливості міжособистісних стосунків у дитячому колективі тощо [49].

В межах *особистісних факторів*, що зумовлюють недисциплінованість найбільш поширеним є фактор особистісних особливостей характеру, дієвість якого доведена вітчизняними і зарубіжними дослідженнями (Л. Виготський, А. Леонтьєв, А. Личко та інші). На думку А. Морозова, особливості характеру (його акцентуації) можуть зумовлювати різноманітні невротичні реакції, неврози, що слугуватимуть розгортанню недисциплінованості у дітей. Акцентуації характеру у психотравмуючих ситуаціях здатні порушувати адаптацію і зумовлювати девіантну поведінку [25].

Л. Славіна, вивчаючи причини недисциплінованості молодших школярів у контексті проблеми їх адаптації до шкільного навчання, радить диференціювати дітей, що виявляють недисциплінованість за двома групами:

1). Діти, мотивами недисциплінованості яких є *неправильно сформовані мотиви поведінки, проблеми у стосунках*, що зумовили потужні емоційні переживання (афекти). Дану групу складають діти, недисциплінованість яких пов'язана з емоційно-афективними аспектами їх особистісного розвитку. Це особи, у яких виник конфлікт з оточуючими (батьками, педагогами, однолітками) через проблеми у стосунках. Для дітей цієї групи характерною є залежність їх поведінки від емоційних переживань, афектів, що виникають на основі ускладнень у стосунках.

2). Діти, які *не вміють підпорядковувати власну поведінку існуючим нормам і правилам*, оскільки не знають їх або не вміють виконувати. Це діти з проблемами у довільності пізнавальної й емоційної сфери [39].

Цікавою для нас є позиція С. Кривцової, А. Морозова щодо причин недисциплінованості у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, яку вони розглядають як різновид негативної поведінки. Науковці радять шукати причини недисциплінованості дітей вказаної цільової групи в глибинах психіки дитини, оскільки природа негативної поведінки дошкільника визначається, перш за все, його емоційними проблемами. Вони виділяють п'ять основних *причин недисциплінованості* у дітей, а саме:

1). *Незабезпечення однієї з базових потреб дитини – потреби в увазі*, що є необхідною умовою нормального розвитку й емоційного благополуччя дитини. За оцінкою С. Кривцової, незабезпечення вказаної потреби буде зумовлювати пошук дитиною інших способів привернення до себе уваги дорослих, негативних способів, зокрема. Науковець розглядає недисциплінованість як негативний спосіб привернення дитиною до себе уваги дорослих.

2). *Бажання дитини самоствердитись*, яке об'єктивно виникає у ситуаціях надмірних опіки і контролю з боку батьків. Виникає у кризові періоди психовікового розвитку трьох і семи років як протест-бунт, у підлітковому віці як типова опозиційна реакція поведінки дитини.

3). *Реальні чи уявні образи дитини на дорослих*, в першу чергу батьків, родичів (братів, сестер), які виникають у відповідь на психотравмуючі обставини та ситуації, що об'єктивно зменшують увагу дорослого до дитини (розлучення батьків, повторний шлюб батьків, народження ще однієї дитини в сім'ї тощо). Вони викликають у дитини глибокі *емоційні переживання*, які вона *маскує порушеннями поведінки і дисципліни*.

4). *Втрата дитиною віри у власний успіх* через ускладнені стосунки з дорослими й однолітками, проблеми у навчанні, занижену самооцінку, оскільки проблеми в одній сфері зумовлюють ускладнення в іншій. Науковці називають це *ефектом "зміщеного неблагополуччя"*, яке зумовлює вибір дитиною негативної моделі поведінки *через зневіру у власні сили та успіх*.

5). *Незабезпеченість потреби у самоствердженні*, що як і потреби в увазі є важливою базовою потребою дитини. Якщо вона не забезпечується конструктивними способами, дитини буде шукати негативні способи самоствердження. Порушення дисципліни – одна з них [20; 25].

III. *Дослідження третього напрямку* стосуються сутності та особливостей виховання дисциплінованості у дітей. За визначенням Г. Кузнєцової, В. Харченко, *дисципліна* – визначений порядок поведінки відповідно до існуючих норм і вимог. Вона є необхідною умовою існування суспільства та упорядкованості поведінки інших людей, що забезпечує функціонування соціальних інститутів [22]. Дисципліну розглядають як низку правил поведінки та здатність й усталені звички людини їх виконувати. Існує два види дисципліни: *свідома, внутрішня (самодисципліна)* та *дисципліна з примусу*. *Самодисципліна* передбачає

глибоке засвоєння (інтеріорізацію) норм поведінки людей, розвинене почуття обов'язку, тому підтримується без зовнішнього примусу. *Дисципліна з примусу* передбачає опір на зовнішні санкції: позитивні (заохочення) чи негативні (покарання) [22, с. 139].

Дослідження науковців засвідчили, що більшість педагогів загальноосвітньої школи, *поняття дисципліни* пов'язують з дотриманням моральних принципів і правил поведінки. Її визначають як *слухняність, здатність дитини бути слухняною і не заважати, порушуючи дисципліну*. Окремі педагоги визначають дисципліну через санкційні заходи позитивного чи негативного впливу на особистість дитини. Традиційно дисципліну диференціюють на навчальну, особистісну, суспільну, які разом складають поняття "шкільна дисципліна".

Під *дисциплінованістю* розуміють інтегровану ознаку людини, що підкреслює низку її чеснот по відношенню до норм поведінки у суспільстві. Вона належить конкретному суб'єкту діяльності і характеризує його з боку ставлення до справи, її організації та поєднує у собі практичні вміння та якості [29, с. 146]. Забезпечує організованість, підвищує працездатність, виховує відповідальність – якості, що необхідні особистості для колективної творчої діяльності.

С. Березка, досліджуючи особливості психокорекції поведінкових розладів дітей з порушеннями інтелектуального розвитку засобами арт-терапії, вивчає *дисциплінованість* як критерій вивчення агресивності, як одного з поведінкових відхилень у дітей старшого дошкільного віку з порушеннями інтелектуального розвитку. Серед інших критеріїв, які склали для нас науковий інтерес та частково використані для обґрунтування критеріїв оцінки та показників вияву недисциплінованості дошкільників є: рівень самоконтролю, особливості взаємостосунків з дорослими й однолітками, емоційний стан (їх амбівалентні характеристики).

Науковцем виділені *рівні сформованості дисциплінованості*: достатній, середній, низький. *Низький*: низький рівень знань норм і правил поведінки, моральних цінностей; низька мотивація до їх застосування у повсякденному житті; відсутність критичного ставлення до того, що заборонено; не усвідомлення власної відповідальності за свої вчинки і поведінку; часті порушення дисципліни на заняттях, суперечки з дорослими, часті конфлікти і бійки з однолітками. *Середній рівень*: мінімальний рівень знань про моральні і поведінкові норми та

цінності; здатні розрізняти погані та добрі вчинки, проте не можуть застосовувати наявні знання на практиці (або можуть лише у відомій для них ситуації); порушення дисципліни відбуваються часто, але такі дошкільники переважно адекватно реагують на зауваження та можуть корегувати власну поведінку відносно заданої інструкції дорослого. *Достатній рівень*: достатній рівень знань про моральні і поведінкові норми та цінності; здатні розрізняти погані та добрі вчинки, в більшості випадків здатні застосовувати наявні знання у повсякденному житті (не можуть лиш у складних для них соціальних ситуаціях); ситуативні порушення дисципліни, які не мають генералізованого та системного характеру [3].

В межах дослідження М. Федоровою проблеми виховання культури поведінки дітей 6–7-го років життя в умовах НВК "Школа – дитячий садок", науковий інтерес склали для нас визначення та співвіднесення понять дисциплінованість і культура поведінки, своєрідність їх вияву у дошкільному віці. Висновки науковця щодо умов виховання дисциплінованості і культури поведінки у дітей можуть бути використані для обґрунтування структури недисциплінованості дошкільників, критеріїв її оцінки та показників вияву. Рекомендації М. Федорової щодо методики виховання дисциплінованості і культури поведінки у дошкільників можуть бути доцільними у розробці системи роботи з виховання дисциплінованості у дошкільників [46].

IV. *Дослідження четвертого напрямку*. Серед наукових досліджень, що є дотичними до означеної нами проблеми дисциплінованості / недисциплінованості у дітей, ми проаналізували праці Т. Фасолько, І. Печенко, С. Петеріної.

Наукову цінність складає дисертаційне дослідження Т. Фасолько щодо *виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку*, яке вона представила у вигляді моральної норми та конкретизувала в правилах поведінки в ситуаціях морального змісту. Науковець сформулювала і перевірила педагогічні умови виховання такої поведінки. Вони, на нашу думку, є співзвучними з основними завданнями, що висувуються в межах окреслених нами у посібнику аспектів соціально-морального виховання і розвитку старших дошкільників, а саме: створення сприятливого психологічного клімату взаємин дітей і дорослих, у якому у дітей виникає потреба у стосунках морально ціннісної спрямованості; коли діти старшого дошкільного віку

оволодівають прийомами осмислення норм, аналізу ситуацій морального змісту, планування і оцінювання вчинків, вміють передбачати можливі способи поведінки і її результати, і на цій основі приймають усвідомлені етичні рішення; якщо норма відповідальності втілюється в практику самостійно здійснюваних вчинків [45].

І. Печенко розглядає дошкільний вік як сензитивний період для формування особистості дитини, набуття нею першого соціального досвіду, розвитку емоцій, почуттів, що є підґрунтям її соціального становлення. Тому, досліджуючи соціалізацію дітей напередодні їх вступу до школи, вважає, що соціалізація сприяє готовності дитини ввійти в нову соціальну ситуацію розвитку, оскільки забезпечує внутрішню свободу вибору тієї чи іншої особистісної позиції, здатність свідомо програмувати власну поведінку і виражати ставлення до життєвих ситуацій. Оскільки основою соціалізації особистості є її соціальний досвід, засвоюючи який, дитина здійснює власний саморозвиток та самореалізацію, стає соціально компетентною, важливо знати і використовувати сутність та складники соціальної компетентності, яка є індикатором соціалізації особистості [31].

За оцінкою В. Ядешко, Ф. Сохіна, заклад дошкільної освіти формує у дітей поведінкові і дисциплінарні норми у різноманітних видах діяльності, у стосунках з дорослими й однолітками щодо власних і суспільних цінностей, обов'язках, культури поведінки тощо. Зокрема, зауважують, що діти молодшого дошкільного віку вчатья виявляти стриманість та організованість, включаючись у спеціально створені педагогом ситуації.

З початком відвідування дітьми освітнього закладу, формуються основи поведінки і дисциплінарні норми у стосунках з однолітками на основі поваги, доброзичливості, співчуття і взаємодопомоги. Накопиченню досвіду дисциплінованої поведінки сприяє закріплення навичок такої поведінки, усвідомлення дитиною їх доцільності.

У дітей середнього дошкільного віку, виховується здатність дитини до співчуття і співпереживання, формуються більш складні форми взаємодії у групі, які регулюються дисциплінарними і поведінковими нормами. У старших дошкільників норми поведінки і дисципліни ґрунтуються на зростаючій свідомості дітей та їх здатності до довільної поведінки. Це виявляється у формуванні у старших дошкільників здатності виявляти турботу про інших, справедливо розв'язувати спірні

питання, переконувати інших, визнавати власні помилки тощо. Важливим у вихованні дисциплінованості є формування норм поведінки у суспільних місцях, відповідального ставлення до власних обов'язків, бережливого ставлення до природи. У вихованні досвіду дисциплінованої поведінки, доцільним є вправи і привчання, оскільки між знаннями нормативної поведінки і звичною поведінкою є сегмент, який надважливо заповнити досвідом. Формувати такий досвід треба регулярно, спираючись на встановлені правила та демонструвати єдність вимог [6].

Таким чином, на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, нами визначені основні напрямки досліджень дисциплінованості / недисциплінованості як важливих якостей особистості, що демонструють рівень морально-емоційної вихованості дитини. Представлена інформація може бути доцільною для наукових пошуків у дослідженні означеної та дотичних до неї проблем виховання дітей 5–7-ми років в умовах соціально-педагогічних викликів сьогодення.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних категорій дослідження

Аналіз психолого-педагогічних досліджень та довідникової літератури засвідчив існування широкого масиву визначень і тлумачень понять, розуміння провідними фахівцями базових категорій означеної проблеми, а саме: *недисциплінованість, корекція недисциплінованої поведінки, дисципліна, дисциплінованість, дисциплінована поведінка, виховання дисциплінованості*.

Серед наукових тлумачень поняття *недисциплінованість* виявлено принаймні *два основні підходи*. У межах першого підходу (переважно психологічні дослідження), *недисциплінованість* вивчається у роботах І. Булах, Л. Загик, О. Кононко, та інших як феномен волі, вольової та довільної поведінки, риса особистості дошкільника [5; 10; 17]. Науковці в галузі психології визначають *недисциплінованість* як *негативну морально-вольову якість особистості*, яка виражається в невмінні або небажанні організувати власну поведінку відповідно до колективних чи суспільних вимог; як невідповідність між вимогами, що висуває суспільство до поведінки індивіда і діями індивіда у відповідь на висунуті вимоги.

У рамках другого підходу (переважно педагогічні дослідження), *недисциплінованість* аналізується і визначається науковцями, виходячи

з особливостей поведінки дитини та її відповідності встановленим правилам.

В енциклопедичному словнику педагога знаходимо визначення, що доцільно інтегрує два вказані підходи і тлумачить *недисциплінованість* як негативну морально-етичну якість особистості, що виражається у невизнанні та порушенні схвалених норм поведінки, як неслухняність, неуважність, втручання в особистісну свободу іншої людини, як недотримання дитиною норм організації її життєдіяльності та провокування до їх порушення інших дітей [26].

О. Кононко, вивчаючи активність дошкільників у різноманітних видах діяльності та аналізуючи невихованість дітей дошкільного віку як найбільш поширену форму негативної поведінки вказаної цільової групи, розглядає *недисциплінованість* як інтегральну негативну соціально-моральну якість дошкільника, яка проявляється у невизнанні й порушенні ним прийнятих норм поведінки: неслухняності, неуважності, втручання у свободу іншої людини, провокуванні однолітків на порушення, недотриманні норм розпорядку, забуваннях, ледарюванні та безглуздох вчинках [16].

Л. Славіна, Г. Кузнєцова кваліфікують *недисципліновану поведінку* як поширену форму поведінкового відхилення у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, як негативну соціально-моральну якість, що проявляється у невизнанні й порушенні прийнятих норм поведінки, ігноруванні дитиною вказівок, порад і прохань дорослих [39; 22].

У визначенні поняття *"корекція недисциплінованої поведінки"* спираємось на тлумачення науковців (О. Кисла, І. Подласий) поняття *корекція* як систему педагогічних, психологічних, медичних заходів, спрямованих на послаблення і (або) подолання недисциплінованої поведінки у процесі виховання і розвитку дошкільників та *корекційна робота* як діяльність, що націлена на поліпшення процесів виховання, розвитку, соціалізації особистості дитини, послаблення та подолання недисциплінованої поведінки у дітей [13; 33].

Протилежним до поняття *"недисциплінованість"* є поняття *"дисциплінованість"*. На думку Л. Островської, своєрідним підґрунтям цієї риси є філософська категорія *"дисципліна"*. Вона підкреслює зумовлену суспільством систему дій, підпорядкованих встановленим еталоном. Щодо поняття *"дисципліна"*, науковець визначає як регулювання поведінки, вчинків як окремих громадян, так і певних верств населення [28].

У словниково-довідниковій та психолого-педагогічній літературі поняття "*дисциплінованість*" (від лат. – навчання) визначається як *звичка* дотримуватись дисципліни; усвідомлення особистого і суспільного обов'язку; як *здатність і мотивація* людини на чітке виконання правил, розпоряджень і законів [26]; як *риса характеру або вироблена схильність людини* дотримуватись правил діяльності і норм поведінки, яка стала звичкою; як *морально-вольова якість особистості*, яка проявляється у здатності дотримуватися моральних норм і встановленого порядку життя і діяльності. Як вольова якість дисциплінованість виражається у чіткому виконанні правил та підпорядкуванні нормам організації життєдіяльності [19].

Нижче представлено найбільш поширені у психолого-педагогічній літературі визначення *дисциплінованості*:

- готовність і вміння людини вчасно виконувати поставлені завдання;
- уміння раціонально й ефективно планувати час з тим, щоб вчасно виконувати заплановані справи;
- уміння чітко виконувати взяті на себе обов'язки чи дані комусь обіцянки;
- уміння зосереджуватись на головному, не відволікаючись на другорядне;
- основа самовиховання, що забезпечує внутрішню упорядкованість емоцій і думок;
- уміння точно виконувати накази і дотримуватись установлених вимог, важлива риса професійності;
- ефективний засіб швидкого просування до поставленої мети, здатність підпорядковувати себе досягненню поставленої мети.

Поняття "*дисциплінована поведінка*" ширше за своїм змістом за попереднє, оскільки передбачає систему вчинків, дій особистості, які об'єктивно обґрунтовані на вихованих відповідних рисах характеру особистості, її морально-вольових якостях, що перетворилась у вироблену схильність дотримуватись правил діяльності і норм поведінки, стали звичкою та проявляються у здатності дитини дотримуватися моральних норм, встановленого порядку життя і діяльності.

В. Чудновський визначає поняття "*виховання дисциплінованості*" як цілеспрямований процес формування і розвитку морально-вольових якостей особистості, які забезпечують її здатність виконувати встанов-

лені у дитячому колективі правила життєдіяльності та вимоги, що висувають дорослі; виховання у дитини умінь утримуватися від нерозумних бажань, що суперечать встановленим вимогам та можливостям їх дотримання, організованості її поведінки, слухняності [49]. Науковці (В. Ядешко, Ф. Сохін), визначаючи шляхи виховання дисциплінованості у дітей, наголошують на важливості саме дошкільного дитинства у вихованні дисциплінованості, за умов правильної організації освітнього процесу у дошкільному закладі. Акцентують увагу на окремих видах діяльності (ігрова, самообслуговування, трудова, комунікативна, самостійна творча) та пов'язують доцільність їх використання з психовіковими особливостями дошкільників [6].

З огляду на те, що досліднику у процесі експериментальної роботи необхідно оперувати чіткими визначеннями основних понять, доцільно використати авторське тлумачення основних з них:

Дисципліна – обов'язкове для усіх учасників дитячого колективу дотримання встановленого порядку, правил, норм поведінки.

Дисциплінованість – звичка дошкільника до дисципліни, усвідомлення ним особистого і суспільного обов'язку.

Дисциплінована поведінка – це вольова саморегуляція особистістю своєї поведінки, яка виявляється у готовності й умінні дитини як активного суб'єкта свідомо дотримуватися дисциплінарних вимог. Засвідчується дисциплінованістю як рисою характеру, звичкою дотримуватися прийнятих у соціумі правил і норм.

Виховання дисциплінованості – процес залучення дітей до створеного дорослими розвивального середовища, сприятливого для оволодіння ними соціально-моральними правилами і нормами, умінням свідомо і добровільно дотримуватися їх.

Недисциплінованість – негативна соціально-моральна якість особистості, яка виражається у невизнанні і порушенні дитиною прийнятих норм поведінки. Засвідчується неслухняністю, неорганізованістю, неуважністю, втручанням у свободу інших людей, провокуванні однолітків на порушення дисципліни, порушенням норм організації життєдіяльності.

Недисциплінована поведінка – зовнішня і внутрішня активність дошкільника, що проявляється під час його взаємодії з оточуючим середовищем. Засвідчується деструктивними діями і вчинками, порушеннями соціальних стандартів та моральних норм.

Корекція недисциплінованої поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків поведінки дошкільника за допомогою спеціальних засобів впливу, зорієнтованих на здорові сторони особистості незалежно від ступеня порушень. Вона передбачає: розвиток у дитини уміння усвідомлювати свою поведінку та розпізнавати стан оточуючих; оволодіння нею навичками самоорганізації та саморегуляції активності; формування соціально прийнятних і адекватних засобів вираження гніву; вдосконалення комунікативних умінь; плетання доброзичливого ставлення до оточуючого світу.

Отже, студент має усвідомлювати не лише зв'язок між вказаними поняттями, але й розуміти специфіку кожного. Коректне використання основних робочих понять дослідження – важлива передумова його успішного виконання.

Критерії оцінки і показники вияву недисциплінованості дошкільників

У розробці критеріїв, показників і типів недисциплінованості дошкільників доцільно виходити з визначення поняття "*поведінка людини*" (С. Петеріна, М. Федорова) [30, с. 6; 46, с. 10]; враховувати інформацію щодо існуючих *класифікацій поведінкових відхилень* (класифікації О. Кислої, І. Подласого та інших) [13; 33], а також С. Андрійчук [1].

Найбільш доцільною у визначенні *компонентів, критеріїв і показників вияву недисциплінованості у дошкільників* є класифікація О. Шарاپової і розроблена нею цілісна система діагностування і корекції поведінки старших дошкільників, у межах якої увага зосереджується на *мотивах їх поведінки, емоційно-вольових якостях, інтелектуальних якостях, моральних уявленнях, навичках культури спілкування, поведінки та діяльності* [50].

В основу розробки критеріїв оцінки і показників вияву недисциплінованості у дошкільників слід покласти дослідження в галузі вікової і педагогічної психології (Л. Божович, Л. Виготський) [4; 7] висновки науковців щодо психовікових особливостей старших дошкільників (О. Кононко) [15].

Для оцінки недисциплінованості у старших дошкільників доцільно скористатися запропонованими нижче критеріями: відхилення в емоційно-вольовій сфері, вузькість кругозору, деструктивний характер взаємин з оточуючими та показниками кожного. Їх охарактеризовано у таблиці 1.

**Характеристика критеріїв оцінки і показників вияву
недисциплінованості старших дошкільників**

Критерії	Показники критеріїв
Відхилення в емоційно-вольовій сфері	Невміння контролювати свої емоції та настрої; низький рівень розвитку саморегуляції, довільності емоційно-вольової сфери і поведінки; емоційна несприйнятливність, незадоволеність кимось-чимось; неадекватне реагування на вимоги, звернення, вчинки оточуючих
Вузькість кругозору	Недоліки у широті й спрямованості пізнавальних інтересів; байдуже ставлення до навчання, праці, спільної діяльності; незначний обсяг уявлень і знань про самого себе, довкілля, соціальні норми поведінки; неадекватність картини світу й самооцінки
Деструктивний характер взаємин з оточуючими	Неповага до дорослих, конфлікти з однолітками, невміння домовитися, нездатність працювати в команді; невміння поступитися, визнати свої помилки; розв'язність; демонстративна, егоцентрична поведінка; невміння вислухати співрозмовника, спокійно відстояти власну думку; відсутність турботи про інших; грубість, посягання на свободу інших, прояви насилля

Показники вияву недисциплінованості за критерієм "Відхилення в емоційно-вольовій сфері" дозволяють визначити у старших дошкільників, що проявляють недисциплінованість, негативні емоційні переживання у відповідь на несприятливі соціально-психологічні ситуації; володіння соціально неприйнятними способами вираження емоцій; ставлення до труднощів і перешкод; ставлення до себе та інших, здатність оцінювати власну поведінку; вміння володіти собою в нестандартних ситуаціях; орієнтацію в морально-етичних категоріях: добро, зло; здатність до оцінки моральності, етичності, делікатності поведінки щодо себе та інших; здатність оцінювати наслідки власних вчинків, поведінки інших.

Показники вияву недисциплінованості за критерієм "Вузькість кругозору" дозволяють визначити у старших дошкільників, що проявляють недисциплінованість, рівень розвитку основних пізнавальних психічних процесів – уваги, уяви, пам'яті, мислення, їх відповідність віковій нормі; володіння прийомами аналізу та самоаналізу; розвиненість розумових якостей (кмітливість, критичність); знання про поведінкову норму, поведінкові відхилення, позитивну і негативну поведінку; обізнаність у правильності, конструктивності власної поведінки; обізнаність у правильності, конструктивності поведінки інших; сформованість уявлень про позитивну і негативну поведінку; розуміння наслідків власної негативної поведінки, негативної поведінки інших.

Показники вияву недисциплінованості за критерієм "Деструктивний характер взаємин з оточуючими" дозволяють визначити у старших дошкільників, що проявляють недисциплінованість, відношення до себе, інших людей, ставлення до труднощів і перешкод; здатність оцінювати власну поведінку та поведінку інших; ставлення до критики з боку інших; уміння володіти собою в нестандартних ситуаціях, деструктивність у виявленні своїх почуттів у процесі спілкування.

Охарактеризовані вище критерії оцінки і показники вияву старшими дошкільниками недисциплінованості слід використати під час визначення дослідником типів недисциплінованості.

Компонентна структура недисциплінованості старших дошкільників

Спираючись на висновки науковців щодо структури культури поведінки старших дошкільників (М. Федорова), поведінкових відхилень у дітей молодшого шкільного віку (Л. Славина), негативних проявів у поведінці старших дошкільників (Н. Пихтіна), соціалізації дошкільників як інтегрального критерію вихованості у них конструктивної поведінки (К. Суятинова), зазначаємо, що у *структурному аспекті недисциплінованість як різновид негативної поведінки у дітей дошкільного віку є системним негативним утворенням, який включає в себе такі компоненти: емоційно-ціннісний, когнітивний, поведінковий.* Їх сформованість може вивчатися за відповідними критеріями оцінки і показниками вияву.

Підставою для вибору *емоційно-ціннісного компоненту* є врахування висновків науковців (О. Запорожця, О. Кононко) [7; 27] щодо

провідної ролі емоційної сфери дитини у її психічному розвитку в період дошкільного дитинства; щодо емоційної децентрації старших дошкільників (Л. Виготський, Д. Ельконін та ін.) [11; 15] як уміння відчувати емоційний стан іншої людини, здатності дитини поводитися адекватно ситуації, що склалася. Різноманітні переживання дитини, у яких виявляється її ставлення до себе та оточуючого світу, відображаються в її емоціях і почуттях. Життєво важливі об'єкти і події набувають для дитини важливого значення, стають для неї цінними та мотивують до соціальної активності.

Вибір *когнітивного компоненту* зумовлений висновками науковців (В. Давидов, О. Запорожець) про те, що у старшому дошкільному віці головною психічною функцією стає пам'ять, що визначає особливості протікання інших психічних процесів та забезпечує інтеріоризацію соціальних цінностей і моральних критеріїв у потреби дитини, зумовлює виникнення "внутрішніх етичних інстанцій", що активізують уявлення дитини про добре і погане, про форми соціальної поведінки, визначають вчинки дитини та характер її взаємодії з оточуючими [11].

Когнітивний компонент визначає міру поінформованості дитини про суть, прояви та деструктивну роль негативної поведінки, її вплив на людські взаєностосунки; знання про критерії та показники сформованості позитивної і негативної поведінки у дошкільників, чинники, що їх зумовлюють; про засоби і форми виховання соціально схвалюваних та прийнятних форм поведінки; про власні особистісні якості, які уможлиблюють або гальмують виникнення у дошкільників негативної поведінки; про важливість оволодіння уміннями попереджувати виникнення негативної поведінки, конструктивно розв'язувати конфлікти.

Вибір *поведінкового компоненту* зумовлений висновками науковців (Л. Божович, Д. Ельконін) щодо взаємозв'язку морально-емоційної й інтелектуальної сфери з поведінковою сферою дошкільника, впливу недоліків виховання на подальший розвиток особистості дитини [4; 27]. Поведінковий компонент дозволяє скласти уявлення про соціалізованість та соціально-комунікативну компетентність дитини, сформованість у неї відповідних умінь та навичок життєдіяльності у соціальному середовищі, актуалізацію конструктивного досвіду в соціально значущій діяльності, відповідність поведінки соціальним нормам.

Методи діагностики недисциплінованості дошкільників та визначення впливу на неї дорослих ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Розробляючи комплексну методика дослідження недисциплінованості дошкільників, слід орієнтуватися на виділені вище критерії і пов'язані з ними компоненти. Нижче охарактеризовано деякі методи під кожний з означених вище компонентів.

Методи до вивчення емоційно-ціннісного компоненту недисциплінованості

Методи мають спрямовуватися на визначення особливостей розвитку у дітей дошкільного віку характеру переживань з приводу власної дисциплінованості-недисциплінованості, ставлення до неї авторитетних для них людей, а також елементарної системи ціннісних орієнтацій.

Проективна методика "Сходинок"

Редакція Л. Головей, О. Рибалко [8]. Методика адаптована автором до завдань дослідження недисциплінованості дошкільників.

Мета: з'ясувати особливості розвитку у досліджуваних уміння оцінити дотримання-порушення ними моральних правил і соціальних норм поведінки.

Матеріал: дидактичне полотно із зображенням сходинок.

Інструкція до виконання: "Уявіть ситуацію: вихователь просить вас залишатися спокійними, зосередженими на виконанні завдання, не галасувати, не заважати іншим поки він на хвилину вийде з кімнати. Різні діти повели себе по-різному. Оцініть себе самі, скориставшись сходиною. Той, хто успішно впорався і поведився дисципліновано, може поставити себе на вищу сходинку, хто повівся дещо гірше – на одну з середніх сходинок, а хто не впорався із завданням, відволікався, заважав одноліткам – на найнижчу. На яку б сходинку ти себе поставив? На верхню? На нижню? Чому?". Дорослий пропонує дошкільникам пригадати близько 5 ситуацій, у яких вони поводитися дисципліновано або недисципліновано

Методичний коментар: під час виконання дітьми цього завдання звертати увагу на адекватність їхніх самооцінок. Щоб оцінка вийшла більш об'єктивною, здобуті результати порівнювали з результатами анкетування педагогів і батьків.

Обробка результатів: за кожен вищій сходинок отримують по 1 балу.

Інтерпретація даних:

- 4–5 – високий ступінь довіри власній здатності поводитись дисципліновано;
- 2–3 – середній ступінь довіри власній здатності поводитись дисципліновано;
- 0–1 – низький ступінь довіри власній здатності поводитись дисципліновано [18].

"Оціни свої якості"

Пропонується авторський варіант методики, спрямованої на з'ясування ставлення дошкільників до дисциплінованості – недисциплінованості як важливої соціально-моральної якості. Експериментатор (педагог) перераховує сім якостей особистості: *самостійність, ввічливість, сміливість, дисциплінованість, слухняність, акуратність, доброзичливість* і пропонує кожній дитині визначити:

- три з них, які вона вважає найважливішими, за які себе поважає;
- три – менш важливих.

Проводиться індивідуально. Дитина має обґрунтувати своє рішення, навести приклади власного життя, де вона виявляє важливі для себе якості.

Методи до вивчення когнітивного компонента недисциплінованості

З метою визначення адекватності, широти й аргументованості знань дошкільників про дисциплінованість, її основні прояви, ролі в житті, впливу недисциплінованості на взаємодію з дорослими й однолітками доцільно провести цикл бесід та застосувати метод незакінчених речень.

Бесіди

Варто провести дві тематичні бесіди: одна має спрямовуватися на визначення особливостей уявлень дошкільників про зміст і роль дисциплінованості – недисциплінованості, а друга – характеру самооцінних суджень щодо цих якостей.

"Дисциплінованість – недисциплінованість"

Пропонується для використання авторський варіант проведення бесіди. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Експериментатор (педагог) не має права нічого дитині пояснювати, уточнювати. Він може лише повторити запитання. Перелік запитань:

1. Що таке дисциплінованість?
2. Для чого вона потрібна?
3. Як ти впізнаєш дисципліновану людину?
4. Що таке недисциплінованість?
5. Як вона впливає на взаємини з дорослими та однолітками?
6. Як ти впізнаєш недисципліновану людину?
7. Що необхідно зробити, щоб бути дисциплінованим?

У протоколах фотографічно фіксуються відповіді дошкільників, їх емоційне забарвлення.

"Я – дисциплінований / недисциплінований"

Пропонується авторський варіант організації бесіди, спрямований на з'ясування здатності досліджуваних старшого дошкільного віку оцінити свою здатність дотримуватися правил, самостійно себе організувати, діяти зосереджено й відповідально. Проводиться індивідуально. Нижче подано перелік запитань бесіди:

1. Ти вважаєш себе:
 - дисциплінованою людиною;
 - не дуже дисциплінованою;
 - недисциплінованою.
2. За прояви дисциплінованості вихователі і батьки тебе схвалюють:
 - завжди;
 - часто;
 - час від часу;
 - рідко;
 - ніколи не схвалюють.

3. За прояви недисциплінованості вихователі і батьки роблять тобі зауваження:

- завжди;
- часто;
- час від часу;

- рідко;
- ніколи не роблять.

4. Чого тобі не вистачає для того, щоб бути дисциплінованою (ним)?

5. Для чого тобі бути дисциплінованим?

6. Що ти цінуєш у своїх друзях найбільше?

7. Що найбільше в тобі цінують:

- батьки;
- вихователі;
- друзі?

Відповіді на запитання бесід із дошкільниками можуть доповнюватися даними методу незакінчених речень.

Метод незакінчених речень

Широко застосовуваний у педагогіці метод адаптований автором до завдань дослідження дисциплінованості – недисциплінованості. Нижче наведено орієнтовний перелік розпочатих експериментатором (педагогом) речень, які дошкільники мають завершити. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Важливо, щоб дорослий нічого їй не пояснював, не підказував, не наводи в приклади.

Перелік розпочатих речень:

1. Я вважаю дисциплінованість
2. Діяти за правилами для мене
3. Коли вихователь виходить з групи, я
4. Якщо мама просить мене прибрати за собою, я
5. Коли мене сварять, я
6. Коли мене схвалюють, я
7. Щоб бути дисциплінованим, мені не вистачає

Методи до вивчення поведінкового компоненту недисциплінованості

Основними методами дослідження недисциплінованості виступають спостереження за його проявами у різних життєвих ситуаціях. За кожною дитиною необхідно провести принаймні по 5 сеансів спостережень. У протоколах спостережень слід зафіксувати:

1. Типову поведінку дошкільника в ситуаціях:
 - морального конфлікту з однолітками;
 - програшу у грі;

- зіткненні з труднощами в діяльності;
 - вибору між грою і обов'язком;
 - перебування без контролю дорослого.
2. Здатність / нездатність самостійно контролювати і регулювати власну поведінку.
 3. Готовність виконувати елементарні обов'язки без нагадування дорослого.
 4. Уміння бути зосередженим і доводити розпочате до кінця.
 5. Характер ставлення до вимог і правил:
 - відповідальне;
 - недостатньо відповідальне;
 - безвідповідальне.
 6. Вміння визнавати свої помилки, самостійно виправляти їх.
 7. Прагнення бути хорошим в очах авторитетних людей.

Комплекс запропонованих методів вивчення особливостей розвитку емоційно-ціннісного, когнітивного та поведінкового компонентів дозволяє визначити рівні сформованості у дошкільників недисциплінованості та окреслити шляхи її трансформації у дисциплінованість.

Характеристика типів недисциплінованості дошкільників

Спираючись на результати наукових досліджень, близьких до заявленої проблеми, орієнтуючись на визначені вище критерії і компоненти недисциплінованості, розробнику наукової теми належить розробити її типологію. Як зазначає О. Кононко, маючи справу з порушеннями поведінки, варто характеризувати дітей не за рівнями сформованості в них недисциплінованості, а саме за типами. Це дозволить уникнути необхідності описувати представників "високого рівня" в контексті негативних проявів поведінки, а представників "низького рівня" – позитивних.

Важливо підкреслити: низькі показники сформованості недисциплінованості засвідчують переважання у дитини дошкільного віку прагнення дотримуватися моральних правил та соціальних норм поведінки, її схильність поводитися дисципліновано. Високі показники сформованості недисциплінованості засвідчуються розбалансованою, неорганізованою, неконтрольованою й нерегульованою поведінкою дошкільника.

Беручи до уваги частоту та характер порушень дошкільниками поведінки, доцільно виділити принаймні три основні типи недисциплінованості дошкільників *неумисно-ситуативний, умисно-деструктивний, залежно-наслідувальний*. Дошкільники першого типу припускаються порушень рідко, неумисно, частіше дотримуються норм, поводяться *самостійно і впевнено*; віднесені до другого типу діти свідомо порушують дисципліну, привертають до себе увагу, претендують на лідерство, проявляють *самовпевненість*; діти, що увійшли до третього типу – легко піддаються впливу авторитетних однолітків, беззаперечно виконують їхні вимоги, поводяться *невпевнено*. Нижче деталізовано особливості поведінки дошкільників кожного з означених вище типів недисциплінованості.

Дітей *неумисно-ситуативного* типу недисциплінованості характеризують такі прояви:

- переважає впевнена і конструктивна поведінка; прагне дотримуватися норм і правил;
- неумисні порушення поведінки поодинокі, ситуативні, супроводжуються докорами сумління;
- визнає свої помилки, намагається їх виправити і не повторювати;
- характеризується критичною самооцінкою та адекватною реакцією на зауваження дорослих;
- вирізняється оптимістичним самопочуттям, емоційною рівноваженістю, умінням позитивно впливати на свій настрій, стан, дії, поведінку;
- володіє необхідною системою знань про моральні норми, межі припустимої поведінки, соціальні оцінки;
- може протистояти порушенням норм поведінки іншими дітьми;
- налагоджує конструктивну взаємодію, розв'язує конфлікти переважно у мирний спосіб.

Типовими проявами поведінки дітей дошкільного віку, які увійшли до складу *умисно-деструктивного* типу недисциплінованості, виступають:

- прагнення привернути до себе увагу, продемонструвати іншим свої можливості, проявити лідерські здібності;
- самовпевнена поведінка, прояви егоїзму та егоцентризму;

- намагання вплинути на інших, збурити їх, спровокувати на порушення дисципліни;
- свідомі й часті порушення дисципліни, небажання підкоритися доцільним вимогам і правилам;
- емоційно неврівноважені, імпульсивні, поведінка залежить від стану й настрою;
- важко адаптується до нових умов життя, налагоджує взаємодію;
- самооцінка неадекватна, завищена; критичність переважає над самокритичністю;
- не визнає своїх помилок, звинувачує інших у негативних наслідках;
- часто конфліктує, не здатний до компромісів, вдається до погроз, агресії, фізичного тиску.

Дошкільники *залежно-наслідувального типу* недисциплінованості характеризуються такими особливостями:

- вирізняється несамостійною, залежною поведінкою; розраховує на допомогу ззовні;
- легко підкоряється сильнішим та успішнішим за себе, охоче виконує їхні вказівки і доручення;
- нездатний ризикувати, прагнуть уникнути неуспіху, можливих покарань;
- посідає низький соціальний статус у групі;
- невпевнений у собі, характеризується заниженою самооцінкою, низькими очікуваннями й домаганнями;
- прагне уникнути конфліктів, залишитися осторонь; підбурений іншими, може стати агресивним, поводитись войовничо;
- імпульсивний, нездатний до саморегуляції і самоконтролю;
- легко відтворює негативні зразки поведінки авторитетних дітей.

Детальніше прояви недисциплінованості представників усіх трьох типів подано у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

**Якісна характеристика та кількісний розподіл дошкільників
за типами недисциплінованості**

<i>Типи</i>	<i>Характеристика проявів кожного</i>	<i>Кількісний розподіл (у %)</i>
НЕУМИСНО - СИТУАТИВНИЙ	<p>Переважає позитивний, емоційний стан, життєрадісне самопочуття, бадьорий настрій. Характеризується емоційною сприйнятливістю та чуйністю, поводить здебільшого врівноважено. Ставиться з довірою до світу, щирий у стосунках з товаришами, добре налагоджує з ними взаємодію, узгоджує свої дії, домовляється, поступається, аргументує і відстоює правоту. Подекуди виявляє незадоволеність неуспіхом, програвшем, неувагою до себе авторитетних людей; може надміру емоційно зреагувати на складні ситуації, вчинки окремих дітей. Знає основні моральні норми і правила, усвідомлює їх значущість, намагається їх дотримуватися. Зрідка неумисно, "незлісно" порушує дисципліну, визнає свою неправоту, вибачається, намагається виправити ситуацію. Засмучується внаслідок непорозумінь та порушень дисципліни (власних та однолітків). Володіє адекватною самооцінкою, поводить впевнено, діє конструктивно, незалежно й автономно, вдається до допомоги лише у разі об'єктивної необхідності. Здебільшого відкритий, доброзичливий, миролюбний, намагається не конфліктувати,</p>	

	<p>вирішувати непорозуміння у мирний спосіб, вдаватися до компромісів. Добре організований, контролює та регулює свою поведінку та емоції; завжди доводить розпочате до кінця. <i>Навколишній світ сприймає як простір для пізнання та самореалізації.</i></p>	
<p>УМИСНО-ДЕСТРУКТИВНИЙ</p>	<p>Переважають нестійкий емоційний стан, плинний настрій, недовірливе ставлення до людей. За високої емоційної вразливості недостатньо чуйний, доброзичливий, співчутливий до інших. Часто перебуває на самоті. Схильний до депресії, суму, пригніченості. Легко сердиться, виходить з рівноваги. Проявляє індивідуалізм, егоцентризм, егоїзм, демонстративну поведінку. У будь-який спосіб намагається привернути до себе увагу значущих людей, прагне бути лідером, командувати іншими, підкоряти собі, наполягати на покорі. Домагається успіху, перемоги, виграшу за будь-яку ціну, може вдатися до хитрощів, брехні, несправедливих звинувачень. У разі програшу дратується, виявляє агресію, бурливо виражає своє незадоволення. Володіє знаннями найважливіших моральних норм і соціальних обмежень. Водночас свідомо і часто порушує дисципліну, з інтересом спостерігає за наслідками своєї недисциплінованої поведінки. Virізняється завищеною самооцінкою, домаганнями, очікуваннями, самовпевненістю. Вельми складно пристосовується до нових умов життя і налагоджує контакти з однолітками. Надає перевагу діловому, а не особистісному спілкуванню. Прагне перекласти відповідальність за когось-</p>	

	щось на інших. <i>Навколишній світ сприймає як поле битви й змагання.</i>	
<p style="text-align: center;">ЗАЛЕЖНО-НАСЛІДУВАЛЬНИЙ</p>	<p>Переважає негативний емоційний стан, песимістичне світосприйняття. Характеризується залежною поведінкою, недовірливим ставленням до власних можливостей та оточуючих людей. Очікує здебільшого не схвалення, а зауважень, докорів, неприємностей, можливих покарань. Прагне не стільки досягти успіху, кільки уникнути неуспіху. До програшу ставиться як до звичної норми, виграшу дивується. Дії невпевнені, легко звертається за допомогою до дорослих та однолітків. Знання правил і норм схематичні, поверхневі. Намагається поводитися тихо, залишатись осторонь усіляких проблем, не братися за складне, не ризикувати. Легко підкоряється сильнішим, вправнішим, авторитетнішим за себе; із задоволенням виконує їхні доручення і вказівки, наслідує як позитивні, так і негативні дії і вчинки. Підбурений однолітками, може бути некерованим, розгальмованим, надміру емоційно збудженим. Самооцінка неадекватна, занижена, домагання й очікування низькі. Поводиться здебільшого відчужено, спілкується з вузьким колом однолітків, часто виступає у ролі "особи на побігеньках" в авторитетних дітей. Спілкування з подібними собі дітьми може супроводжуватися сварками, конфліктами, непоступливістю. <i>Навколишній світ сприймає як простір, що лякає, може бути небезпечним.</i></p>	

На підставі аналізу одержаних у констатувальному експерименті якісних даних дослідник визначає кількісний склад кожного типу недисциплінованості і вносить відповідні цифри у відведену в таблиці рубрику. Якісно-кількісні характеристики слугуватимуть підставою для формулювання висновків про особливості сформованості у досліджуваних недисциплінованості як відхилення у соціально-моральній вихованості. Наступним етапом роботи має стати визначення і обґрунтування педагогічних умов оптимізації виховного процесу, розробка ефективної методики виховання у дітей старшого дошкільного віку дисциплінованості як однієї з важливих соціально-моральних та вольових якостей особистості.

З огляду, що особливості виховання дітей у закладі дошкільної освіти та сім'ї відіграють визначальну роль у розвитку їхньої дисциплінованості, на констатувальному етапі роботи слід провести відповідну експериментальну роботу з педагогами та батьками, спрямовану на визначення цієї ролі та специфіки впливу обох соціальних інститутів на зростаючу особистість. Суть її охарактеризовано нижче.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ПЕДАГОГАМИ ТА БАТЬКАМИ

Для визначення міри впливу на дисциплінованість–недисциплінованість дошкільників сімейного і суспільного виховання варто використати такі методи: спостереження за взаємодією дорослих з дошкільниками, ознайомлення з планами педагогічної роботи, оцінювання дошкільників, метод самооцінювання та анкетування. Детальніше про кожний.

Спостереження

Доцільно провести не менше п'яти сеансів спостереження за взаємодією педагогів з кожною дитиною та батьків зі своєю донькою (сином). Фіксуються:

- характер недисциплінованості дитини (у чому проявляється);
- наявність (відсутність) реакцій дорослих на прояви дисциплінованості і недисциплінованості дошкільників;
- частота та характер цих реакцій (переважають словесні, емоційні, дієві);
- реакції дошкільників на оціночні судження вихователів і батьків щодо їхньої хорошої–поганої поведінки.

Аналіз планів педагогічної роботи

Мета: з'ясувати, наскільки серйозна увага приділяється педагогами проблемі дисциплінованості–недисциплінованості, аналізу причин дезорганізованої поведінки окремих дошкільників; оцінці того, наскільки важливою вважають педагоги цей напрям виховної роботи; аналізу домінуючих методів і форм виховної роботи; визначенню того, чи відображена вказана тематика у змісті та формах роботи закладу дошкільної освіти з сім'єю. Отримана інформація уможливить у подальшому поглиблення вказаного напрямку виховної роботи.

Оцінювання дошкільників

Для використання пропонується метод самооцінювання [8], спрямований на визначення міри адекватності оцінки педагогами і батьками соціальних якостей дошкільників. Експериментатор пропонує респондентам оцінити міру розвитку соціальних якостей дитини з метою відстеження успішності їх розвитку за наступною схемою:

- +2 – яскраво виражена позитивна риса;
- +1 – часто виявляється як позитивна риса;
- 0 – не виявляє себе активно ні з позитивного, ні з негативного боку;
- 1 – іноді виявляє себе негативно;
- 2 – яскраво виражена негативна риса.

Прізвище, ім'я, вік дитини _____

Твердження	+2	+1	0	-1	-2	Твердження
Легко входить у контакт із дорослим						Уникає контакту з дорослими
Відгукується на прохання дорослих						Не реагує на прохання дорослих
З радістю діє спільно з дорослими						Не любить діяти спільно з дорослими
Успішно діє під керівництвом дорослого						Не вміє діяти під керівництвом дорослих
Легко приймає допомогу дорослого						Не приймає допомогу дорослого
Часто взаємодіє з однолітками						Уникає взаємодії з однолітками
Легко встановлює дружні стосунки з однолітками						Важко встановлює дружні стосунки з однолітками

Твердження	+2	+1	0	-1	-2	Твердження
Успішно діє в колективній грі						Не бере участі в колективній грі
Виявляє якості лідера						Воліє підкорятися
Добре почувається у великій групі дітей						Не любить великі групи дітей
Спокійно спостерігає за діями інших дітей						Заважає діям інших дітей
Уміє зацікавити в чомусь інших дітей						Не вміє зацікавити інших
Бере активну участь в іграх і справах інших						Не бере участі в іграх, що пропонуються
Успішно розв'язує конфлікти з однолітками						Не вміє розв'язувати конфлікти з однолітками
Добре діє самостійно						Не вміє діяти самостійно
Може себе розважити						Не може себе розважити
Уміє стримуватися, контролювати свою поведінку						Не вміє стримуватися, контролювати свою поведінку
Здатна жертвувати своїми інтересами заради інших						Орієнтована тільки на свої інтереси
Не шкодить рослинам, тваринам, книгам, іграшкам						Часто шкодить тваринам, рослинам, книгам, іграшкам
Добре знає і виконує розпорядок дня в дитячому садку						Не знає і не виконує розпорядок дня в дитячому садку
Визнає правила, встановлені у групі						Не визнає правил, установлених у групі

Інтерпретація результату:

Низький ступінь розвитку: 15 – 30% оцінок перебувають у зоні +2+1;

Середній ступінь розвитку: 31 – 75% оцінок перебувають у зоні +2+1;

Високий ступінь розвитку: 76 – 80% оцінок перебувають у зоні +2+1

Опитування

Проводиться у формі бесіди, інтерв'ю або анкетування. Нижче пропонується анкета, адресована педагогам, на базі якої, за потреби, можна розробити аналогічну анкету для батьків. Доцільно варіювати закриті і відкриті запитання, обрати оптимальну їх кількість, формулювати їх чітко, лаконічно, зрозуміло для користувача. Орієнтовний перелік запитань анкети подано нижче.

Анкета для педагогів

1. Що таке дисциплінованість дитини дошкільного віку?
2. Її важливість для життя ви оцінюєте:
 - високо;
 - не так високо, як інші якості та уміння;
 - невисоко.
3. Визначте у відсотках кількість дисциплінованих дітей вашої групи.
4. Що таке недисциплінованість?
5. Визначте у відсотках кількість недисциплінованих дітей вашої групи.
6. Серед недисциплінованих переважають:
 - хлопчики;
 - дівчатка.
7. Які методи і форми виховання дисциплінованості ви вважаєте найбільш ефективними. Чому?
8. Які методи і форми корекції недисциплінованості дошкільників ви вважаєте найбільш ефективними? Чому?
9. Ви вважаєте себе дисциплінованою людиною?
10. Ви відмовляєтесь від задоволення заради виконання обов'язку:
 - легко;
 - відносно легко;
 - важко;
 - ніколи не відмовляюся.

Аналогічно можна скласти анкету для батьків, узявши до уваги, що в ній йтиметься до прояви дисциплінованості–недисциплінованості сина або доньки конкретної родини. Схожість запитань дозволить порівняти міру обізнаності педагогів і батьків, а також використати, за бажанням, метод експертної оцінки. Експертами виступатимуть: експериментатор, вихователі та батьки. Застосувавши десятибальну шкалу

оцінок, можна буде співставити оцінки вказаних експертів і визначити, наскільки реалістичними є судження педагогів та членів родин.

Комплекс охарактеризованих вище діагностичних методів сприятиме отриманню широкої інформації щодо дисциплінованої–недисциплінованої поведінки дошкільників та впливу на їх формування сімейного і суспільного виховання.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Формувальний етап дослідження спрямований на розробку, апробацію та упровадження у педагогічну практику системи виховання, до складу якої входять педагогічні умови, методи, форми та прийоми оптимізації процесу розвитку у дошкільників дисциплінованості й корекції проявів недисциплінованості. Об'єктами впливу у формувальному експерименті виступають усі учасники педагогічного процесу – діти дошкільного віку ЕГ, педагоги базових закладів дошкільної освіти та батьки досліджуваних. Головні з них охарактеризовано нижче.

Педагогічні умови оптимізації процесу виховання дисциплінованості старших дошкільників

Науковці визначають термін "педагогічна умова" як певну обставину чи обстановку, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості [41, с. 97]. Педагогічні умови є сукупністю об'єктивних можливостей змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей здійснення педагогічного процесу, що забезпечує успішне досягнення поставленої мети.

З метою організації формувального експерименту розробнику наукової проблеми належить визначити педагогічні умови оптимізації виховного процесу, спрямованого на виховання у дітей дошкільного віку дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості. Нижче пропонується авторський варіант педагогічних методів, ефективних для реалізації цієї мети. Ним передбачено роботу з усіма учасниками експерименту – дошкільниками як суб'єктами життєдіяльності, вихователями закладів дошкільної освіти та батьками вихованців.

Застосовуючи запропонований набір педагогічних методів, виховання дисциплінованості дітей старшого дошкільного віку, слід

виходити з припущення про те, що вказаний процес відбуватиметься більш ефективно за таких педагогічних умов:

1. Розширення й поглиблення знань дошкільників про дисциплінованість–недисциплінованість, їх основні прояви та наслідки для взаємодії з оточуючими людьми.

2. Вдосконалення умінь дошкільників виявляти дисциплінованість, утримуватися від проявів недисциплінованості у різних видах діяльності та сферах життя.

3. Формування компетентності педагогів і батьків щодо змісту та технологій виховання дисциплінованості дошкільників і корекції їхньої недисциплінованої поведінки.

Важливо упровадити в педагогічний процес усі три педагогічні умови одночасно. Це гарантуватиме реалізацію комплексного підходу до виховання у дошкільників дисциплінованості, залучення до експерименту усіх учасників педагогічного процесу.

Розробка методики формувального експерименту

Розпочинаючи формувальний експеримент, студент має усвідомлювати, що методи оптимізації виховного процесу, спрямованого на виховання у дітей дошкільного віку дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості особистості, підбираються до кожної з означених педагогічних умов. Нижче розкриватиметься стратегія і тактика організації експериментальної роботи з виховання дисциплінованості дошкільників взагалі, з упровадження кожної педагогічної умови зокрема.

Методи упровадження у педагогічну практику першої педагогічної умови

Згідно з першою педагогічною умовою на етапі формування необхідно розширити, збагатити та систематизувати знання дошкільників про дисциплінованість й недисциплінованість, характерні прояви кожної у реальному житті, про позитивні наслідки першої і негативні – другої якості особистості. Важливо сприяти усвідомленню дітьми різниці між свідомою та примусовою дисципліною, важливості емоційної рівноваги, елементарних навичок самоосмислення доступних соціальних явищ і саморегуляції поведінки. З цією метою можна використати різні методи, зокрема метод бесіди, метод незавершених речень, складання оповідань про себе та правил дисциплінованої поведінки. Детальніше про кожний з них.

Бесіда

Доцільно час від часу проводити з дошкільниками інтерактивні за формою організації групові тематичні бесіди. Активність експериментатора (педагога) і дітей, надання можливості висловити свою думку кожному учаснику бесіди, виникнення елементарної форми дискусії сприятимуть продуктивному обговоренню різноманітних аспектів проблеми дисциплінованості. З метою розширення і збагачення знань дошкільників про нормативність як соціальну вимогу доцільно використати авторський перелік тем для обговорення: *"Що таке порядок?", "Прийнятна і неприйнятна поведінка", "Дисципліна свідомо і примусова", "Корисні і шкідливі звички", "Навіщо потрібні правила?", "Порушення дисципліни та їх наслідки", "Про такт і ввічливість", "Вдала і невдала організація діяльності", "Культура поведінки як умова приємних взаємин", "Один вдома", "Як виникають непорозуміння", "Образа й вибачення".*

Залежно від віку й категорії дітей педагог може варіювати тематику бесід про недисциплінованість–дисциплінованість, зменшувати або збільшувати їх кількість і частоту проведення, замінювати або додавати свої варіанти тем для обговорення.

Метод незавершених речень

Охарактеризовано авторський варіант організації індивідуальної експериментальної роботи з дошкільниками. Педагог пропонує дошкільнику прослухати розпочате речення і придумати до нього кінцівку. Дитина усно вербалізує варіанти закінчень до усіх десяти речень. Дорослий нічого не пояснює дитині, не уточнює, не підказує, лише може повторити завдання. Нижче наведений перелік розпочатих речень:

1. Слід поводитися дисципліновано, тому що
2. Коли я порушую дисципліну, то
3. Мені не завжди вдається дотримуватися правил, тому що
4. Я прибираю за собою.....
5. Коли виникають непорозуміння, я
6. Капризи і впертість
7. Коли я хочу, але не можна,
8. Коли я не хочу, але треба
9. Якщо під час гри зламалася іграшка,
10. Коли мені щось доручають,

У протоколі розробник наукової теми фіксує точні формулювання закінчень дитиною розпочатих речень, а після завершення обговорює з нею, чому вона запропонувала саме такий варіант його завершення. Доцільно надати дошкільнику можливість пригадати і розповісти про життєву ситуацію, пов'язану з проявами ним дисциплінованості або недисциплінованості.

Складання правил дисциплінованої поведінки

Метод спрямований на виховання у дошкільників свідомого ставлення до дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості, сприйняття її бажаного еталону поведінки. Експериментатор (педагог) у своєму вступному слові пропонує дітям усім разом скласти перелік правил дисциплінованої поведінки, обов'язковий для виконання кожним. Він пояснює, що ці правила вони не лише озвучать, а наберуть на комп'ютері, прикрасять і розташують на видному місці у груповій кімнаті. Завдяки цьому можна нагадати собі зміст кожного правила, проаналізувати під цим кутом зору власну поведінку, запропонувати до цього переліку нові. У такий спосіб вони перетворюються на керівництво до дії, спонукатимуть до дисциплінованої поведінки. Оскільки складання правил – новий і вельми непростий для дітей дошкільного віку вид роботи, дорослий має пояснити її суть, розтлумачити незнайомі слова і вирази, навести декілька прикладів, зокрема таких:

1. Щоб поводитися дисципліновано, необхідно навчитися себе організовувати, контролювати свої дії, утримуватися від негативних емоцій та неправильної поведінки.

2. Коли знаходишся серед людей, слід упорядковувати себе, поводитися культурно, не дозволяти собі капризувати, проявляти впертість, егоїзм, роздратованість.

3. Брати на себе відповідальність за іншу людину означає думати, у першу чергу, про її благо, а не власний інтерес, допомагати їй, підтримувати її у разі необхідності.

4. Щоб правильно організувати свою діяльність, слід чітко розуміти мету, уміти планувати й добирати правильні способи дій, контролювати їх результативність, зосереджуватися на головному, не відволікатися на стороннє, визнавати свої помилки, вносити необхідні зміни у поведінку, доводити розпочате до кінця.

У процесі обговорення запропонованих дітьми варіантів, дорослий допомагає їм сформулювати правила, об'єднавши в них спільні судження, виділяючи оригінальне, специфічне. Бажано, щоб у переліку правил відобразилися усі найважливіші аспекти проблеми дисциплінованості–недисциплінованості.

Складання оповідань

З певною періодичністю дошкільникам доцільно пропонується скласти оповідання про себе як дисципліновану або недисципліновану людину. Тематику можна скласти самостійно, а можна скористатися запропонованим нижче авторським варіантом: *"Правила в моєму житті"*, *"Мій найкращий вчинок"*, *"Мій найгірший вчинок"*, *"Помилки, яких я припустився"*, *"Коли мені було соромно"*, *"Як я попередив конфлікт"*, *"Мої досягнення"*, *"Як я допоміг товаришу"*, *"Про вміння тримати слово"*, *"Моє ставлення до критики"* тощо.

Поєднання методів бесіди, незавершених речень, складання оповідань про себе та правил дисциплінованої поведінки сприятиме активізації свідомості досліджуваних, розумінню ними суті та значення дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості особистості для успішного життя.

Методи упровадження у педагогічну практику другої педагогічної умови

Особливість експериментальної роботи вказаного напрямку полягає у необхідності створення у закладі дошкільної освіти (і сім'ї) розвивального середовища, сприятливого для розвитку у дітей навичок дисциплінованої, самоорганізованої, саморегульованої поведінки; формуванню умінь негативно ставитися до порушень дисципліни. З цією метою дорослі мають надати їм можливість вправлятися в умінні діяти за правилами, контролювати та оцінювати власну поведінку та її вплив на оточуючих людей, утримуватися від негативних емоцій та деструктивних дій, у взаєминах з однолітками поводитися конструктивно. З цією метою можна використати заняття, ігри, моделювання експериментальних ситуацій, вправи спеціальної спрямованості. Деякі з них описано нижче.

Заняття "Збирачі"

Розроблене О. Котовою [18]. Мета: вправляти дітей в умінні узгоджувати свої дії, у прийнятний спосіб долати перешкоди, правильно організовувати спільні з однолітками та індивідуальні дії. Експери-

ментатор (педагог): "Розподіліться на пари, візьміться за руки. Їх не можна розтискати. За моїм сигналом вільними руками кожна пара має зібрати якомога більше предметів, що лежать на підлозі". Дорослий фіксує: чи здатні діти планувати спільну діяльність, чи вміють домовлятися, як здійснюють самоконтроль і взаємний контроль, до яких засобів вдаються, чи слідкують за дотриманням правил, порядку. Після закінчення заняття дорослий запитує у дітей:

Чи легко тобі було збирати іграшки у парі?

Яких труднощів ти зазнавав?

Як ти їх долав?

Як ви розподіляли між собою, хто і що збиратиме?

Що допомогло вам разом діяти злагоджено, за правилами?

Чи задоволений ти собою?

Чи задоволені ви один одним?

Що нового ти дізнався про себе та товариша?

"Посварилися? Помирилися!"

Метод запропоновано Л. Карнаух [12]. Його мета: навчати дитину розв'язувати конфліктну ситуацію, застосовуючи соціально прийнятні форми поведінки. Педагог пропонує вирішити певні ситуації: "Уяви ситуацію, коли в тебе виникла сварка з другом. Знайди слова і дії, за допомогою яких можна вирішити конфліктні ситуації:

1. Ти приніс в групу нову іграшку, а твій друг попросив її в тебе і ненавмисне зламав. Знайди слова, щоб пробачити його, не роздратуватися, не образити і водночас вирішити як діяти далі, щоб виправити ситуацію.
2. На прогулянці ти разом з другом граєш на майданчику з м'ячем. Ти пропонуєш грати у футбол, а друг – у баскетбол. Ви починаєте сперечатися, в яку гру грати. Які слова ти знайдеш, щоб уникнути конфлікту й водночас не порушити правил коректної поведінки?

Моделювання експериментальних ситуацій

Ситуація-провокація "Дій швидше!"

Метод розроблено Л. Карнаух [12]. Пропонується авторський адаптований варіант. Він спрямований на вправлення дошкільника в умінні самостійно й правильно обирати алгоритм дій у різних життєвих ситуаціях, докладати для цього вольових зусиль. Проводиться індивідуально з кожною дитиною. Дошкільнику пропонується прослухати різні ситуації і визначити власну стратегію поведінки в кожній з них:

- під час прогулянки товариш пропонує вийти за ворота дошкільного закладу, що мені цікаво й водночас викликає тривогу;
- я займаюся цікавою справою, а мама просить прибрати розкидані іграшки;
- я дуже хочу виграти у гри, але для цього слід докласти чималих зусиль або схитрувати.

"Репетиція поведінки"

Для розвитку вольової регуляції поведінки доцільно використати різні ситуації, які вимагають від дитини не лише знань про норми поведінки, але й вміння відмовитися від спокуси. В цьому допоможе методика, розроблена В. Кузем і І. Печенко [23; 31]. Методика передбачає декілька етапів роботи:

- 1) визначення способу поведінки, що потребує корекції;
- 2) інструктаж і тренування дітей у відтворенні фрагменту ситуації;
- 3) розігрування ситуації дітьми;
- 4) вироблення оптимального способу дії та моделювання бажаної поведінки;
- 5) обговорення з дітьми програної ситуації, аналіз пропозицій щодо шляхів виходу з неї.

Нижче наведено конкретні приклади упровадження методики В. Кузя, І. Печенко у практику.

"Гра-вправляння "Ситуація"

1. На столі лежать пігулки, схожі на вітаміни. Хочеться їх скуштувати, визначити, чи солодкі вони. Але боязко робити це без дозволу. Та й може виявитися небезпечним.

2. Хлопці пропонують натрусити смачних яблук із сусідського дерева й наїстися досхочу. Ти знаєш, що чуже брати не можна і що яблука необхідно перед вживанням вимити. Але ж поряд нікого немає, ніхто не побачить нас.

3. Тебе друзі кличуть грати за межами території дошкільного закладу. Хлопці обіцяють показати там багато цікавого. Але ти знаєш, що грати можна лише на своєму майданчику.

"Вправа "Умій відмовити"

Мета: вчити дітей відстоювати свою точку зору у ситуаціях, що спокушають, чинити опір деструктивним діям та пропозиціям, що схиляють до порушення правил.

Процедура виконання: дорослий пропонує дітям відмовити у проханні однолітку так, щоб він відчув їхню незгоду і водночас не образився. Можуть бути використані наведені вище ситуації. Важливо, щоб кожна дитина взяла участь у вправі, запропонувала власну форму попередження конфлікту. Разом з дітьми варто обговорити запропоновані варіанти, обрати найбільш вдалі.

Гра "Знайди свою групу"

Пропонується адаптований автором варіант методики О. Рилєєвої [37]. *Мета:* освоєння дошкільниками правил самовизначення, прийняття рішення в умовах дефіциту інформації; виховання уміння домовлятися, узгоджувати з однолітками свої плани і дії, коректно відстоювати думку; сприяння соціальній творчості. *Матеріал:* декілька наборів картинок. Наприклад, картинки із зображенням добрих і поганих вчинків дітей. Кількість картинок має відповідати кількості дітей. Картинки розкладаються на столі або на підлозі зворотною стороною, щоб вибір кожної дитини виявився випадковим. Експериментатор (педагог) пропонує дошкільникам взяти по одній картинці, уважно роздивитися її й об'єднатися з однолітками у декілька груп так, щоб у кожній групі зібралися картинки, в яких є щось спільне. Після завершення гри проводиться дискусія, в якій кожний учасник висловлює і захищає свою точку зору щодо належності до обраної ним групи. Чи права дитина, вирішують усі разом. Дискусію краще організувати у спрощеному вигляді: одна дитина говорить – усі інші плескають у долоні, виражаючи згоду, або тупають ногами, виражаючи незгоду. Дорослий задає навідні запитання тим, хто не погоджується, щоб вони могли навести аргументи для усіх інших.

Застосування тематичних занять, ігор, вправ, моделювання експериментальних ситуацій дозволить експериментатору розвинути у дошкільників практичні навички дисциплінованої поведінки, умінь організовувати, контролювати та регулювати свою поведінку, утримуватися від порушень дисципліни.

Методи упровадження у педагогічну практику третьої педагогічної умови

Експериментальна робота, пов'язана з упровадженням у педагогічну практику третьої педагогічної умови, передбачає просвіту педагогів і батьків з проблеми дисциплінованості–недисциплінованості та

освоєння ними сучасних технологій виховання вказаної соціально-моральної якості. До переліку ефективних методів просвіти вихователів і членів родин дошкільників слід віднести: організацію консультацій (індивідуальних, групових), проведення тренінгів, рольових ігор, круглих столів, семінарів-практикумів, оформлення пам'яток як зведення коротких правил, настанов, відомостей про дисциплінованість–недисциплінованість та їх особливості у дошкільному дитинстві.

Консультації

По суті, йдеться про організацію бесід експериментатора або вихователя з батьками дошкільників. Проводиться індивідуально або групою у спеціально створених умовах. Консультація є професійним процесом використання фахівцем своїх знань з метою аналізу проблемної ситуації та розширення свідомого розуміння членами родин своїх проблем. Індивідуальна консультація будується на принципах добровільності, конфіденційності та анонімності.

Нижче наведено орієнтовний перелік тем консультацій для батьків: *"Причини порушень дітьми дошкільного віку поведінки", "Поведінкові порушення дошкільників та правильна стратегія поведінки дорослого", "Дитячі скарги: типи та причини", "Розв'язання конфліктної ситуації", "Чому діти по-різному поведуться вдома і в дошкільному закладі", "Вплив дисциплінованості–недисциплінованості дорослого на дисциплінованість–недисциплінованість дитини дошкільного віку"*.

Приклади проведення окремих подано нижче.

"Неслухняність: причини та долання"

У дошкільному віці вельми актуальною залишається проблема дитячих капризів, неслухняності, впертості, агресивності. Воно спрямовується як на однолітків, так і на дорослих. Таку поведінку не варто кваліфікувати як девіантну, проте ігнорувати ці прояви не варто. У сімейному вихованні стане у нагоді така інформація:

1. Дитяча неслухняність – це демонстрація дошкільником негативних навичок поведінки, які продукують конфлікти, створюють психотравмуючий фон для розвитку його особистості.

2. Головними причинами виникнення неслухняності виступають: надмірний контроль та опіка дорослих або, навпаки, його потурання щонайменшим запитам і домаганням дошкільника.

3. Негативно впливає на поведінку дитини дошкільного віку нестійкий емоційний стан дорослих, надмірний поспіх й висока інтенсивність буденного життя родин.

Неслухняність дошкільника засвідчує існування проблем у спілкуванні з ним рідних та близьких дорослих, нездатність багатьох з них змінювати свій стиль взаємодії, систему вимог та міру контролю з дорослішанням дошкільника. Зазвичай, якщо дитина любить, поважає, довіряє дорослому, їй легко бути слухняною, виконувати доцільні вимоги та прохання. Погана поведінка обумовлюється як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Щоб дитина зростала свідомою, позитивно налаштованою на дотримання меж соціально прийнятної поведінки, батькам необхідно:

- розвивати в дитини позитивне ставлення до себе та оточуючого світу;
- надавати дошкільнику можливість розширювати межі дозволеного, освоювати незнайомий простір, вдаватися до здорової міри ризику;
- сприяти формуванню інтересів дитини, здатності захоплено займатися улюбленою справою;
- брати до уваги індивідуальні та статеві відмінності дитини, історію її життя.

"Дитячі конфлікти: попередження та розв'язання"

Конфлікт – гострий спосіб розв'язання протиріч в інтересах, цілях, поглядах. Відбувається в процесі взаємодії, яка полягає у протидії її учасників і супроводжується негативними емоціями, порушенням правил і норм. Конфлікти виникають у дитячому співтоваристві часто, розв'язуються як у мирний, так і у войовничий спосіб.

Основними причинами конфліктів виступають:

- демонстративність, підвищена потреба дитини в успіху та увазі до себе оточуючих, які проявляються в надмірній театралізації поведінки, емоційності;
- ігнорування, неприйняття та негативна оцінка дорослим таких форм поведінки дошкільника;
- звернення дорослими та однолітками уваги на дитину лише після її капризування, незадоволення, тиску;

- невміння дитини самотійно налагоджувати взаємодію, включитися у спільну діяльність, реалізувати себе;
- агресивність дошкільника як спосіб домогтися бажаного;
- спостереження дитиною сварок, проявів агресії рідними та близькими їй людьми;
- покарання й образи батьків та педагогів як принизлива форма унормування дошкільника.

Батькам варто взяти до уваги декілька корисних порад щодо доцільної поведінки під час дитячих конфліктів. Основні з них такі:

1. Щоб загасити конфлікт, дорослому не потрібно визначати "правого" і "винуватого". Тому що дитина, яку визнають винною, вважає вимоги дорослого несправедливими.

2. Ефективніше переключити увагу дітей на інший вид діяльності.

3. Пізніше, коли конфлікт стихне, доцільно проаналізувати ситуацію разом з учасниками непорозуміння.

4. Краще обійтися без нотацій.

5. Варто стимулювати самооцінку кожного учасника конфлікту, визнання ним своєї помилки, порушення норм прийнятної поведінки.

6. Демонстративній дитині бажано давати якомога більше доручень.

7. Приділяти увагу такій дитині слід не тоді, коли вона цього вимагає, а коли виявить щонайменшу самотійність, самоорганізованість, саморегуляцію власної поведінки.

8. Важливо спрямовувати увагу демонстративної дитини на однолітків, запропонувати їм допомогти, заспокоїти.

9. Включати таку дитину у такі ігри, як: *"Поводир"* (дитині зав'язують очі, а інший одноліток проводить її крізь перешкоди) або *"Запрошення на порожній стілець"* (Діти розподіляються на пари, один сідає на стілець, інший стає за ним. Дитина, що залишилася без пари, стає за спинкою вільного стільця і запрошує кого хоче, на свій стілець).

10. Ефективним буде використання у процесі виховання:

- арттерапії – виконання агресивною дитиною позитивних ролей (лицаря, багатиря, які допомагають людям у біді);
- моделювання ситуацій, у яких дитина сама стає об'єктом агресії, з подальшим обговоренням ситуації та наслідків поведінки учасників конфлікту;

- ігор ("Ображалка", в якій діти передаючи м'яч по колу, називають один одного назвами овочів, фруктів, грибів. У кінці гри кожний говорить сусідові щось приємне);

- вправ ("Дихай і думай красиво": дітям пояснюють, що коли вони хвилюються, слід спробувати спокійно й глибоко дихати. Їм пропонують закрити очі та подумки сказати собі; " Я – лев" і видихнути–вдихнути, "Я – птах" і видихнути–вдихнути, "Я – квітка" і видихнути–вдихнути. Ти заспокоюєшся;

- сказкотерапії (проаналізувати події, вчинки героїв, визначити, що добре, а що – погано);

- танцювальні хвилинки.

У роботі з агресивними дітьми недоцільно використовувати биття подушок, груші, руйнування чогось, рвання паперу тощо. Виконуючи такі дії, дошкільник не долає агресію, а переносить її на інший об'єкт.

"Гіперактивна дитина та її виховання"

Порушниками дисципліни часто виступають гіперактивні діти. До основних особливостей цих дітей відносяться, у першу чергу, такі:

- непосидючі, не можуть довго всидіти на одному місці";
- невгамовний, допитливий;
- балакучі, їм важко змовчати, утриматися від словесної реакції, коментаря ситуацій, вчинків, результатів діяльності;
- таким дітям складно чітко дотримуватися інструкцій, вказівок, вимог;
- вони легко сперечаються, дратуються, сердяться;
- їхні рухи безладні, хаотичні, гарячкові;
- іноді спостерігається погана координація або недостатній м'язів контроль;
- переважають імпульсивні вчинки, поведінка слабо керована правилами;
- легко ображаються і легко забувають образи;
- вирізняються нестійкою увагою;
- іноді починають відповідати, недослухавши запитання;
- можуть не чути, коли до них звертаються;
- надають перевагу галасливим іграм;
- часто виявляють егоїзм;
- вельми вимогливі.

Доцільно усвідомлювати, що вказані прояви обумовлені не поганим характером такої дитини, а її індивідуальними особливостями. У вихованні гіперактивної дитини варто керуватися такими порадами фахівців:

- неприпустимо ігнорувати прояви гіперактивності: з віком вони можуть розвинути в асоціальну поведінку;
- варто підходити до виховання таких дітей комплексно, дотримуватися схожої тактики виховання в сім'ї та закладі дошкільної освіти;
- слід усвідомлювати, що на гіперактивну дитину слабо впливають дисциплінарні заходи;
- її покарання може призвести до істерики або агресії;
- не підходить для такої дитини тактика вседозволеності: вона продукує звичку маніпулювати дорослими;
- важливо забезпечити гіперактивному дошкільнику чітке виконання режиму дня;
- необхідно не перевантажувати його, слідкувати, щоб він не втомлювався;
- спілкуватися з гіперактивною дитиною слід спокійно, рівно, доброзичливо;
- дорослому слід утримуватися у взаєминах з таким дошкільником надмірного захоплення, її успіхами і нотацій внаслідок його невдач;
- доцільно в ході роботи давати такій дитині чіткі, лаконічні інструкції;
- бажано досить часто змінювати види діяльності гіперактивної дитини;
- корисно варіювати подачу дитині одного і того ж матеріалу;
- такий дошкільник потребує тактильного контакту – погладжувать, обійм;
- доцільна організація діяльності парами, підгрупами;
- ефективними виявляються: ігри з полярними поведінковими проявами; на розвиток швидкості реакцій, координацією рухів, з використанням стримувальних моментів, ігри з водою, піском, пальчикові ігри тощо.

Терпіння, увага, розуміння гіперактивної дитини – важливі умови її ефективного розвитку, виховання і навчання.

Консультації для вихователів

"Як виховати дружні стосунки у дітей"

Консультація складається з десяти порад психолога вихователям ЗДО, дотримуючись яких можна сформувати у дошкільників почуття поваги один до одного:

1. Допомогати дитині, особливо замкнутій, сором'язливій чи неуспішній, створити власний позитивний імідж. Така допомога може бути необхідна і на етапі адаптації до умов освітнього закладу чи нового дитячого колективу. З цією метою вихователь має керувати та активно створювати позитивну суспільну думку про таких дітей (вчасно приходити на допомогу, підтримувати ініціативу дитини тощо) та підтримувати дитину ненав'язливими позитивними висловлюваннями. Важливо враховувати, щоб кількість таких висловлювань і демонстрації підтримки була відповідна, стосувалась різних дітей і не виглядала як захвалювання, оскільки перебільшення зусиль у межах такої виховної тактики може мати зворотній ефект. Неадекватно надмірне вихваляння здатне формувати у дитини викривлене уявлення про себе і світ та загальмувати процеси самовідношення і саморозвитку.

2. Практикувати різні способи демонстрації і прихильності один до одного, зокрема, аплодисменти у ситуаціях успіху та як засіб підтримки; різноманітні ритуальні рухи, які можуть бути придумані вихователем разом з дітьми.

3. Використовувати відповідну лексику, жести і дії підтримки типу: "Чим я можу тобі допомогти?", "Таке з кожним може статись", "Ти все зможеш зробити"; жести: взяти за руку, обняти, погладити по голові; дією: запросити до гри, поділитись іграшкою.

4. Вчити дітей виявляти вдячність дітям і дорослим. Для цього, використовуючи відповідну словникову лексику ("Дякую", "Ти мені дуже допоміг", "Без тебе я б не впоралась" тощо), написання листів вдячності. Цей прийом забезпечує потужний вплив на дітей. Листи готує сам вихователь або разом з дитиною, які потім вкладають у спеціальний "Ящик вдячності". Педагог може підказати дитині за що можна дякувати одноліткові та як про це можна сказати. Вкінці тижня чи місяця такі листи вдячності зачитуються в присутності усіх дітей. Вихователю важливо потурбуватись, щоб кожна дитина отримала такий лист подяки.

5. Використовувати у власному педагогічному досвіді проведення організованих ранкових зустрічей, сутність яких полягає у спеціально організованого до чи після сніданку загального привітання та обговорення планів на день. Тривалість таких привітань до 10 хвилин, які мають націлюватись вихователем на створення позитивного настрою дітей у групі, дружніх стосунків.

6. Особлива увага має приділятися вихователем зміні (на позитивні) характеру стосунків між дітьми. Важливо, щоб кожна дитина переживала позитивні почуття успіху. Якщо дитина демонструє негативні форми поведінки (агресивність, нечесність), що викликало справедливий осуд з боку інших дітей, важливо підкреслити цінність такої дитини як особистості ("Ми звикли тобою пишатися", "Ти у нас чесний, чемний") та одночасно рішуче застерегти від такої негативної поведінки. Інших дітей групи варто заспокоїти і пояснити, що наміри у їх товариша були добрими, він просто ще не вміє правильно себе поводити.

7. Звертати увагу на дітей, які почуваються самотніми, виглядають невпевнено, тривожно або, навпаки, поводяться демонстративно. Необхідно частіше запрошувати їх до реалізації спільних справ, одночасно демонструючи повагу до їх бажання побути наодинці. Планувати протягом дня час для індивідуального спілкування з такими дітьми, допомогти їм знайти друзів, запропонувати цікаву справу. Зорганізувати спілкування дітей так, щоб такі діти потрапляли в центр уваги усієї групи, наприклад, доручити заводити до зали колону дітей.

8. Організувати "День дитини". Він може співпадати з Днем народження, чи Днем ангела. Влаштувати в цей день справжнє свято для неї! Попередньо таємно підготувати подарунки, сюрпризи, виготовити разом з іншими дітьми вітальну листівку чи газету з фотографіями і малюнками про імениника. Дати можливість іншим у вільній формі привітати, похвалити його за позитивні риси характеру і вміння.

9. Облаштувати в групі куточок миру чи килимок довіри. Для цього виділити окреме затишне місце, поставити туди крісло, постелити килимок, на якому можуть одночасно розміститись 2–3 дитини. Добре, якщо вихователь разом з дітьми прикрасить це місце та означить його виразним символом. Його призначення – стимулювати дітей до самостійного мирного вирішення проблем, що можуть виникнути у стосунках (діти не можуть поділити іграшку, домовитись) та формувати

у них внутрішнє відчуття того, що будь-які спірні питання можуть бути вирішені мирно і справедливо. За умови правильного використання куточку він з часом може стати символом довіри, дружби і партнерства.

10. Організовувати спільні партнерські проекти. З цією метою активізувати проблеми, з якими стикаються діти та які потребують колективного обговорення і вирішення. Наприклад, колективний догляд за кімнатними рослинами, підготовка до свята, організація виставки дитячих малюнків. Запропонувати дітям висловити власне бачення їх розв'язання. Варто приймати будь-які пропозиції, навіть такі, що не можуть бути реалізовані. Обрати декілька пропозицій, над якими будуть працювати діти всієї групи та виявити, хто з дітей і за який напрям роботи буде відповідати. Подальша робота може мати результат за умови безпосередньої участі і допомоги вихователя.

Підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників виховання дисциплінованості у дітей 5–7-ми років зумовлювалося тим, що родина є першим соціальним інститутом, а отже, має особливе значення для становлення життєвої компетентності дошкільника як особистості. Педагогічна культура батьків є важливим чинником успішного виховання дітей, містить такі характерні ознаки, як рівень інтелектуального і духовного розвитку батьків, обізнаність у різних сферах людської діяльності, конкретні педагогічні вміння, найважливішим з яких є спілкування.

На думку О. Кононко, формування основ його самосвідомості, характерологічних рис, емоційної та вольової сфери дитини, її потреб та інтересів, розвитку елементарної життєвої позиції. Тож є всі підстави стверджувати про істотний вплив родини на формування життєвої компетентності маленької дитини [16].

З метою підвищення педагогічної культури батьків доцільно передбачити ознайомлення їх з найбільш прийнятними методами взаємодії з дитиною 5–7-ми років, вправлення у їх застосуванні з метою виховання в неї дисциплінованості. Радимо до застосування *програму роботи з батьками "Виховуємо дисциплінованість власної дитини"*.

В межах програми до основних видів роботи з батьками можуть бути застосовані *бесіди, загальні та групові батьківські збори, групові або індивідуальні тематичні консультації, дні відкритих дверей, педагогічні читання, диспути, круглі столи, анкетування, тренінги.*

Високий педагогічний потенціал можуть мати непрямі форми роботи – доручення або "домашні завдання"; участь батьків у підготовці та проведенні виховних заходів, які організовувалися для дітей (свята, виставки, змагання, дозвілєві заходи) тощо.

Круглий стіл

Доцільними для обговорення можуть бути такі питання:

1. Забезпечення гнучкості у висуванні вимог до дитини та контролю за їх виконанням.

2. Здатність до співпереживання, чутливість до потреб дітей.

3. Настановлення на створення позитивних підкріплень для самосприйняття дитини.

4. Стилi педагогічного спілкування з дітьми, що є доцільними у вихованні їх дисциплінованості.

5. Забезпечення емоційної врівноваженості, упевненості у собі, життєрадісності дітей 5–7-ми років та їх вплив на виховання дисциплінованості.

6. Психологічні закони поведінки дитини та їх застосування у вихованні дисциплінованості дітей 5–7-ми років.

7. Настановлення до дитини, яка не виконує вимоги та не дотримується правил дисципліни і режиму.

8. Уміння створювати атмосферу тепла, невимушеності, взаємної довіри оволодіння техніками забезпечення базових потреб дитини в увазі, визнанні, схваленні.

Семінар-практикум

Формуванню соціальної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти сприятиме організація семінару-практикуму "Підготовка педагога до виховання дисциплінованості дітей 5–7 років". Його зміст може охоплювати п'ять тем:

1. Культура поведінки та дисциплінованість: сутність, особливості вияву у дошкільників. Дисциплінованість як базова морально-вольова якість. Роль дорослого у її вихованні.

2. Критерії і методи оцінювання вихованості у старших дошкільників та учнів 1-го класу дисциплінованості.

3. Культура педагогічного спілкування як умова виховання дисциплінованості у дітей.

4. Зміст роботи з дітьми 5–7-ми років з виховання у них дисциплінованості як основи сформованості культури поведінки.

5. Форми і методи виховання дисциплінованості у дітей 5–7-ми років.

Учасниками семінару можуть бути водночас і вихователі дошкільної ланки закладу дошкільної освіти, й учителі перших класів початкової ланки базової школи.

Усі теми мають передбачати не лише ознайомлення педагогів з теоретичними аспектами заявлених проблем, а й залучення їх до обговорення запропонованих питань, виконання відповідних практичних завдань.

Пам'ятки

Педагогам і батькам стануть у нагоді пам'ятки, в яких експериментатор запропонує короткий перелік правил, настанов, визначень, які стосуються виховання дисциплінованості та попередження й корекції недисциплінованості дітей дошкільного віку. Приклади оформлення деяких пам'яток подано нижче.

"Як розпізнати дисципліновану дитину"

Показниками дисциплінованості дошкільника виступають такі основні прояви його поведінки:

- зібраність дитини, прагнення упорядкувати свій життєвий простір;
- свідоме дотримання дитиною моральних правил і соціальних норм не лише у присутності поряд дорослого, а й за його відсутності;
- здатність дошкільника чинити опір порушникам дисципліни;
- уміння дотримуватися своїх моральних переконань у ситуаціях спокуси, тиску авторитетних однолітків;
- здатність доцільно організовувати свій вільний час, розподілити його на розваги і працю;
- уміння тривалий час зосереджуватися на виконанні завдання, доручення, не відволікатися на стороннє;
- орієнтація на мирне співіснування з оточуючими, доброзичливу взаємодію, конструктивні дії;
- спроможність швидко переключитися з розваги на виконання обов'язкових й соціально важливих справ;
- уміння керуватися здоровим глуздом;
- здатність визнавати свої помилки;
- сформованість самоконтролю та саморегуляції поведінки;

- добровільне покладання на себе відповідальності за когось-щось;
- уміння виконувати свої обіцянки;
- свідоме дотримання режиму дня;
- уникнення грубощів, демонстративності, агресії.

"Причини недисциплінованості дошкільника"

До основних причин недисциплінованості відносяться такі основні:

- нерозуміння дитиною важливості дотримання обов'язкових правил поведінки;
- сприйняття порушників дисципліни як сильних і сміливих особистостей;
- відсутність постійних обов'язків, звички до відповідальної поведінки;
- поблажливе ставлення дорослих до порушень дитиною дисципліни, режиму дня;
- розбещеність дитини, потурання батьків усім її домаганням;
- завищені вимоги дорослих, надмірний контроль й опіка;
- низький статус дошкільника в групі однолітків;
- неуспіх у навчанні, неадекватна самооцінка (завищена, занижена);
- заздрість до авторитетних й успішних однолітків;
- невміння поступатися, домовлятися, знаходити компроміс;
- ігнорування меж припустимої поведінки;
- звичка досягати бажаного у будь-який спосіб;
- прагнення привернути до себе увагу оточуючих, продемонструвати себе іншим;
- невміння тривалий час концентрувати увагу, знаходитися у стані зосередженості, низька працездатність;
- нездатність рахуватися з інтересами і бажаннями інших;
- надзвичайна образливість, запальність, емоційна неврівноваженість дошкільника;
- тривожний стан, пов'язаний з очікуванням зауважень, докорів, покарань;
- негативне ставлення дитини до конкретного дорослого як носія певних вимог, прагнення продемонструвати непокору;

- недовірливе ставлення до людей, відлюдкуватість, ігнорування спільних видів діяльності;
- неорганізованість, недбалість, відсутність почуття порядку;
- несформованість самоконтролю та саморегуляції поведінки.

"Виховання поваги до однолітків"

Конфлікти між дітьми виникають рідше за умови вихованості поваги до однолітків, уміння визнавати їхні чесноти, здатності цінувати усе хороше, що з ними пов'язано. Нижче наведено поради до організації процесу виховання у дошкільників ціннісного ставлення до однолітків. Його оптимізації сприятимуть:

1. Усвідомлення дітьми важливості власного позитивного іміджу. Особливо це є значущим для новачків, замкнених, невпевнених у собі дошкільників.

2. Демонстрація дорослим підтримки дитині, надання об'єктивно необхідної допомоги, забезпечення можливості реалізувати плани.

3. Висловлювання довіри можливостям дитини поводитися дисципліновано, діяти відповідно правил і вимог, регулювати власну діяльність.

4. Підтримка різних способів прояву дошкільником своєї симпатії і прихильності до однолітків.

5. Застосування відповідної лексики, дій, жестів, які закріплюють у свідомості дитини важливість прояву нею готовності допомогти іншим дітям (*"Чим я можу тобі допомогти?"*, *"У тебе наступного разу усе обов'язково вийде!"*, *"Тебе є за що себе любити!"*, *"Тобі можна довіряти"*, *"Знаю, що ти більше не порушуватимеш дисципліну"*).

6. Прищеплення дошкільнику уміння виявляти вдячність дорослим та одноліткам за добро, допомогу, підтримку, співчуття.

7. Сприяння позитивному настрою дитини, оптимістичному самопочуттю, відкритості контактам з однолітками.

8. Звернення особливої уваги дошкільника на тихих, невпевнених у собі, недостатньо вправних та успішних однолітків, які часто перебувають наодинці; вказувати на їхні чесноти; підкреслювати, що в кожного є те, чим можна пишатися.

9. Разом з вихователями доцільно облаштувати в групі закладу дошкільної освіти "куточок миру" або "ковдру довіри". Це має бути затишне місце, де можуть розташуватися одночасно двоє-троє дітей, у яких виник конфлікт. Тут вони можуть щиро обговорити ситуацію,

визнати власні помилки, дійти між собою згоди, досягти компромісу, справедливо та у мирний спосіб розв'язати проблему.

10. Вправління дітей в умінні самостійно аналізувати різні життєві ситуації, власні вчинки, мотиви свого позитивного-негативного-байдужого ставлення до однолітків.

Дотримання батьками вказаних порад позитивно позначиться не лише на формуванні у дошкільників уміння цінувати однолітків своєї групи, але й стимулюватиме розуміння того, що кожна без винятку людина має свої позитивні і негативні сторони. Перші дозволяють себе цінувати, а другі вказують на ще не використані резерви.

Вправи

Вправління – важливий елемент експериментальної роботи з педагогами і батьками. Вправи можна проводити під час педагогічних рад, батьківських зборів, консультативної роботи. Вони можуть спрямовуватися як на розвиток особистості в цілому, можуть передбачати вправління у певних уміннях, зокрема розв'язувати конфлікти, що виникають між дошкільниками. Нижче наведено декілька вправ, які можна використати на формувальному етапі.

"Добрі слова"

Експериментатор пропонує педагогам (батькам) пригадати, які добрі слова вони сказали сьогодні дітям, кому саме, з приводу чого. Записати це, охарактеризувати, які почуття при цьому відчували. Кожному вербалізувати найчастіше вживані ним слова підтримки, визначити найбільш вдалі з них, аргументувати свою думку.

"Кого хвалю, кому дорікаю"

Експериментатор просить педагогів встати у коло і по черзі назвати, як саме вони:

- схвалюють симпатичних і успішних дітей;
- схвалюють недисциплінованих, соціально занедбаних дошкільників;
- висловлюють незадоволення симпатичними і успішними дітьми;
- висловлюють незадоволення недисциплінованими, соціально занедбаними дошкільниками.

Після завершення усі учасники тренінгу-вправи аналізують частоту і характер власних схвалень дисциплінованих та інтенсивність і

зміст типових зауважень і дорікань недисциплінованих дошкільників. На підставі цього робиться висновок про типову помилку більшості дорослих частіше схвалювати дисциплінованих і картати недисциплінованих. У перших це викликає впевненість у своїй непогрішності, у інших провокує низьку самооцінку, недовіру власним можливостям.

Комплекс методів роботи з дошкільниками, педагогами та батьками уможливить оптимізацію виховного процесу, спрямованого на виховання дисциплінованості як важливої соціально-моральної якості особистості.

КОНТРОЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

На етапі контролю робота здійснюється з дошкільниками як експериментальних груп (ЕГ), так і контрольних груп (КГ) згідно програми дослідження.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання дисциплінованості дошкільників

Оцінка ефективності формувальної частини дослідження здійснюється на контрольному етапі експерименту. Вона спрямована на з'ясування ефективності педагогічних умов та методів оптимізації процесу виховання дисциплінованості дошкільників як їхньої базової соціально-моральної якості. З цією метою здійснюється контрольний зріз за допомогою методів, що запроваджувалися на констатувальному етапі, а саме:

В експериментальній роботі з дошкільниками

Для вивчення емоційно-ціннісного компоненту недисциплінованості: проєктивна методика "Сходинки", авторський варіант методики на з'ясування ставлення дошкільників до дисциплінованості–недисциплінованості "Оціни свої якості".

Для вивчення когнітивного компоненту недисциплінованості: бесіди про дисциплінованість / недисциплінованість та метод незакінчених речень.

Для вивчення поведінкового компоненту недисциплінованості – спостереження за проявами недисциплінованості у різних життєвих ситуаціях.

В експериментальній роботі з батьками і педагогами: *спостереження* за взаємодією дорослих з дошкільниками, ознайомлення з планами педагогічної роботи, оцінювання дошкільників, метод самооцінювання та анкетування.

Співвіднесення результатів констатувального та контрольного зрізів дозволять оцінити динаміку і характер змін у трансформації негативної якості – недисциплінованості у позитивну – дисциплінованість. Це має засвідчитися зростанням кількості дітей з неумисно-ситуативним типом, зменшенням кількості представників умисно-деструктивного і залежно-відтворювального типів.

На контрольному етапі здійснюється порівняння кількісних показників проявів дітьми експериментальної та контрольної груп здатності діяти за правилами і вимогами, доцільно організовувати і регулювати власну поведінку, утримуватися від умисних деструктивних вчинків, визнавати власні помилки, намагатися аналізувати та більш-менш адекватно оцінювати. Отримані результати доцільно представити у таблицях (за необхідності, в діаграмах, графіках).

Таблиця

Порівняльний аналіз розподілу дошкільників ЕГ на констатувальному та контрольному етапах дослідження за методами дослідження та типами недисциплінованості

ТИПИ	Кількість дітей (у %) за методами дослідження							
	Тести		Бесіди		Проективні методи		Творчі завдання	
	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний	констатувальний	контрольний
<i>Неумисно-ситуативний</i>								
<i>Умисно-деструктивний</i>								
<i>Залежно-відтворювальний</i>								

Для формулювання висновків про результати дослідження в цілому після завершення контрольного експерименту та з метою перевірки ефективності педагогічних умов і методів виховання дисциплінованості, розроблених на формувальному етапі, доцільно співставити загальні кількісні та якісні показники дисциплінованості–недисциплінованості на констатувальному і контрольному етапах в експериментальній і контрольній групах. Основою для виконання такої аналітичної роботи та формулювання заключних висновків може бути зведена таблиця, орієнтовну схему оформлення якої подано у таблиці.

Таблиця

Динаміка змін у кількісному розподілі дошкільників за типами недисциплінованості на констатувальному і контрольному етапах педагогічного експерименту

ТИПИ	Кількісний склад у %					
	ЕГ		Динаміка	КГ		Динаміка
	Констатувальний етап	Контрольний етап		Констатувальний етап	Контрольний етап	
<i>Неумисно-ситуативний</i>						
<i>Умисно-деструктивний</i>						
<i>Залежно-відтворювальний</i>						

Порівняння якісно-кількісних показників вияву дошкільниками дисциплінованості–недисциплінованості на констатувальному і контрольному етапах експерименту дозволить сформулювати загальні висновки за кожним із визначених у дослідженні завдань, накреслити

перспективні напрями подальшої роботи з дітьми різних віково-статевих груп.

Загальні висновки формулюються за усіма завданнями дослідження, які висувались розробником наукової теми на констатувальному, формувальному та контрольному етапах роботи та зафіксовані у вступі до роботи. Вони мають містити інформацію щодо теоретичного обґрунтування й аналізу основних категорій дослідження, експериментальних даних та емпіричних результатів вивчення недисциплінованості як означеної негативної морально вольової якості старших дошкільників, педагогічних умов ефективності виховання дітей вказаної цільової групи дисциплінованості як їх базової соціально-моральної якості. У загальних висновках важливо визначити, які напрями роботи з означеного напрямку залишаються перспективними і потребуватимуть подальшої уваги.

Список використаної літератури

1. Андрійчук С. В. Наступність у профілактиці соціальної дезадаптації старших дошкільників і молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук. Чернівці, 2014. 217 с.
2. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 180 с.
3. Березка С. В. Особливості психокорекції поведінкових розладів дітей з порушеннями інтелектуального розвитку засобами арт-терапії: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2019. 172 с.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение, 1968. 468 с.
5. Булах І. Вольова активність особистості. *Загальна психологія: підр.* / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Либідь, 2005. С. 365–391.
6. Воспитание дисциплинированности и культуры поведения. *Дошкольная педагогика* / под ред. В. И. Ядэшко и Ф. А. Сохина. Москва: Просвещение, 1978. С. 47–84.
7. Выготский Л. С. Проблема воли и ее развитие в детском возрасте. *Психология. Р. III. Психология развития: лекции по психологии.* Лекция шестая. Москва: Эксмо Пресс, 2000. С. 819–827.

8. Головей Л. А. Практикум по возрастной психологии. Санкт-Петербург: Речь, 2008. 693 с.
9. Дуброва О. М. Формування основ культури спілкування у дітей 5–7 років в умовах навчально-виховного комплексу "Дошкільний навчальний заклад – початкова школа": дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2014. 220 с.
10. Загик Л. В. Работа с родителями по воспитанию у дошкольника нравственно-волевых качеств. *Воспитателю о работе с семьей* / под ред. Н. В. Виноградовой. Москва: Просвещение, 1989. С. 88–123.
11. Запорожец А. В. О генезисе, функции и структуре эмоциональных процессов у ребенка. *Вопросы психологии*. 1974. № 6. С. 60–73.
12. Карнаух Л. П. Виховання безпечної поведінки дітей дошкільного віку в соціальному середовищі: навч.-метод. посіб. Умань: ВПЦ "Візаві". 2009. 83 с.
13. Кисла О. Ф. Корекційна педагогіка: навч. посіб. Київ: Кондор-Видавництво, 2014. 320 с.
14. Кожарина Л. А. Становление произвольного поведения в дошкольном возрасте: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 "Педагогическая и возрастная психология"; РАО НИИ дошк. восп. Москва, 1992. 18 с.
15. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві). Київ: Освіта, 1998. 225 с.
16. Кононко О. Л. Психолого-педагогічні засади особистісно орієнтованого виховання дошкільників. *Гуманістично-спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді)*: збірник наук. праць. Київ: ВіРА Інсайт, 2001. Кн. I. С. 30–38.
17. Кононко О. Л. Розвинена воля – важлива складова особистісної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист*. 2016. № 2. С. 42–46; № 3. С. 15–22.
18. Котова Е. В. В мире друзей: программа эмоционально-личностного развития детей. Москва: ТЦ Сфера, 2008. 80 с.
19. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 512 с.
20. Кривцова С. В. Тренинг: учитель и проблемы дисциплины. 3-е изд. Москва: Генезис, 2000. 288 с.

21. Куб'як Н. І. Запобігання педагогічної занедбаності дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 "Теорія та методика виховання". Київ, 2010. 18 с.
22. Кузнецова Г. И., Харченко В. Д. Психологические особенности недисциплинированности подростков. Москва: Просвещение, 1980. 144 с.
23. Кузь В. Г. Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів "Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад". Київ: Міленіум, 2004. 212 с.
24. Лаврентьева Г. П. Культура общения дошкольников. Київ: Радянська школа, 1988. 128 с.
25. Морозов А. Мотивы "плохого поведения" детей. Причины стойкого непослушания. Москва: Просвещение, 1990. 92 с.
26. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога. Академик.dik.akademik.ru).
27. Особенности психического развития детей 6–7-летнего возраста / под ред. Д. Б. Эльконина, А. Л. Венгера. Москва, 1988; Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 288 с.
28. Островська Л. Ф. Виховання дисциплінованості у дошкільників. Київ: Радянська школа, 1979. 81 с.
29. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 600 с.
30. Петерина С. В. Воспитание культуры поведения у детей дошкольного возраста: кн. для воспитателей детсада. Москва: Просвещение, 1986. 96 с.
31. Печенко І. П. Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів "Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад": автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 17 с.
32. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 376 с.
33. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике: учеб. пособие для студ. средних специальных учебных заведений. Москва: ВЛАДОС, 2003. 352 с.
34. Психическое развитие младших школьников: экспериментальное психологическое исследование / под ред. В. В. Давыдова. Москва: Педагогика, 1990. 160 с.

35. Развитие эмоций у детей дошкольного возраста: психологические исследования / под ред. А. Запорожца, Я. Неверович. Москва: Просвещение, 1986. 342 с.

36. Рахматисова В. А. Психологические условия формирования дисциплинированного поведения школьников. Москва: Просвещение, 1989.

37. Рылеева Е. В. Вместе веселее. Игры и материалы к авторской программе развития самосознания в речевой активности дошкольников "Открой себя". Москва: ЛИНКА-ПРЕСС, 2000. 144 с.

38. Рычкова Н. А. Деадаптивное поведение детей: диагностика, коррекция, психопрофилактика: учеб.-практ. пособ. Москва: Просвещение, 2000. 204 с.

39. Славина Л. С. Дети с аффективным поведением. Москва: Просвещение, 1986. 158 с.

40. Славина Л. С. Основные причины школьной недисциплинированности. Проявления недисциплинированности в младших школьниках. Москва: Просвещение, 1986. 130 с.

41. Смирнова О. С. Развитие воли и произвольности в раннем и дошкольном возрасте. Москва: АСТ, 2004. 78 с.

42. Современный толковый словарь русского языка Т. Ефремовой. Москва: ИНФРА, 2000. 542 с.

43. Соловйова Л. І. Дослідження індивідуальних характеристик проявів вольової поведінки старших дошкільників. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименка. Київ: Срібна хвиля, 2012. Т. IV. Психологія дошкільника. С. 254–268.

44. Суютінова К. Є. Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в сім'ях розлучених батьків: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2016. 294 с.

45. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого шкільного віку: автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 2000. 18 с.

46. Федорова М. А. Культура поведінки дітей 6–7-го років життя (виховання у НВК "школа – дитячий садок"): метод. посіб. / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. 36 с.

47. Целуйко В. М. Вы и ваши дети. Психология семьи. Москва: АСТ, 2004. 38 с.

48. Цыркун Н. А. Развитие воли у дошкольников. Минск: Нар. Аскета, 1991. 232 с.

49. Чудновский В. Э. Как воспитать дисциплинированного ребенка. 1-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 320 с.

50. Шарапова О. В. Педагогічні умови комплексної корекції девіантної поведінки молодших школярів: дис. .. канд. пед. наук. Київ, 2003. 167 с.

51. Шишова О. М. Психолого-педагогічні чинники розвитку соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2012. 229 с.

Список літератури для самоосвіти

1. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна – Віта, 1995. 202 с.

2. Гиппенрейтер Ю. Б. Общайся с ребенком. Как? Москва: АСТ, 2014. 127 с.

3. Карпенко Н. В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя): навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2010. 248 с.

4. Колесіна Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: навч.-метод. посіб. Київ, 2003. 128 с.

5. Кононко О. Л. Розвинена воля – важлива складова особистісної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 2. С. 42–47; № 3. С. 15–22.

6. Кононко О. Л. Сильна воля – запорука повноцінного розвитку особистості. *Вчитель початкової школи*. 2016. № 7. С. 3–6.

7. Кононко О. Л. Гендерні аспекти вольового розвитку дошкільника. *Всеукраїнський психолого-педагогічний науковий збірник*. Львів. 2016. С. 57–59.

8. Кривцова С. В. Тренинг: учитель и проблемы дисциплины. 3-е изд. Москва: Генезис, 2000. 288 с.

9. Марцинковская Т. Д. Диагностика психического развития детей: пособие по практической психологии. Москва: ЛИНКА – ПРЕСС, 1998. 176 с.

10. Основы коммуникации. Программа развития личности ребенка, навыков общения со взрослыми и сверстниками / под ред. Л. И. Митициной и др. Санкт-Петербург: ЛГУ, 1993. 144 с.

11. Потапова О. В., Федорченко Т. Є. Рання профілактика де-

віантної поведінки молодших школярів: навч.-метод. посіб. Запоріжжя: ПП "Тандем". 236 с.

12. Антонова-Турченко О. Г., Драніщева Е. І., Дробот Л. І. Психологічна діагностика і корекція важковиховуваних дітей і підлітків: навч. посіб. Київ: ІЗМН, 1997. 312 с.

13. Психолого-педагогічна діагностика старшого дошкільника напередодні його вступу до школи: метод. посіб. / за заг. ред. Н. В. Намінат, Т. Г. Андрєєвої. Кривий Ріг: Друкарня СПД Щербенок С. Г., 2011. 296 с.

14. Славина Л. С. Трудные дети: пособие / под ред. В. Э. Чудновского. Москва: Институт практической психологии, 1998. 243 с.

15. Федорченко Т. Причини негативних проявів у поведінці дітей старшого дошкільного віку, які впливають на формування її культури поведінки. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 52. С. 234–240.

16. Чудновский В. Э. Трудный ребенок: что делать? 6-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 128 с.

17. Шарапова О. В. Загальнопедагогічні та спеціальні методи вивчення і корекції відхилень поведінки молодших школярів. *Проблеми педагогічних технологій*: зб. наук. пр. Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2002. Вип. 4. С. 198–206.

VII. ТЕХНОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ УМІННЯ ДОЛАТИ СТРАХ

Бобро Л. В.

Актуальність дослідження

Сучасне соціально-інформаційне середовище, в якому відбувається розвиток дитини старшого дошкільного віку, зокрема агресивність довкілля, дефіцит і формалізація спілкування з батьками, інволюція дитячої субкультури, обмеження і спрощення ігрових форм освоєння дійсності, надмірність інформації, неадекватної віковим особливостям дітей сприяють виникненню та фіксації у зростаючої особистості негативних емоційних станів. Збільшується кількість дітей зі страхами, занепокоєнням, невпевненістю, емоційною нестійкістю. Разом із тим цілком очевидно, що наростання страхів у дошкільників завжди супроводжується соціальною дезадаптацією і порушенням адекватного психічного розвитку, негативно впливає на становлення особистості в цілому.

Сьогодення сучасних дітей характеризується жорстокістю. Події в Україні, пов'язані з військовими діями, природними стихійними лихами, страшними хворобами, ускладнюють процес розвитку здорової особистості, породжують негативні емоції – тривогу, страх, розгубленість. Як зазначають сучасні вітчизняні та зарубіжні психологи, педагоги, медики, постійно зростає кількість дітей з різними страхами, підвищеною збудливістю і тривожністю. Сучасна дитина дошкільного віку піддається впливу несприятливих факторів, здатних не тільки загальмувати розвиток її потенційних можливостей, але і деформувати процес особистісного зростання взагалі, емоційно-вольової сфери зокрема.

Життя сучасних дошкільників переповнене сучасними мультфільмами та комп'ютерними іграми здебільшого дорослого змісту, в яких переважають негативні герої, проблемні ситуації, страшні події, вони продукують у дітей дошкільного віку негативні переживання, тривожність, почуття страху. Проблему дитячих страхів підсилюють значне матеріальне розшарування населення, невизначеність перспектив, емоційна неврівноваженість та зайнятість дорослих, зростання вимог у закладах освіти.

Проблема виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страхи у різних аспектах розглянута значною кількістю науковців. Найбільш значущими в межах досліджуваної проблеми є праці А. Баранова, О. Белохвостова, Л. Бобро, О. Захарова, Є. Ільїна, О. Кононко, В. Котирло, В. Селіванова. Педагогічні умови оптимізації виховного процесу уміння долати страх розглядали такі науковці, як Б. Ананьєв, Л. Близнюк, Л. Бобро, Л. Бондар, О. Вашуленко, Н. Герасимова, Т. Киричук, О. Кононко, В. Котирло, С. Кулачківська, І. Лапченко, О. Леонтєв, С. Михальська, О. Пильнюк.

Оскільки діти дошкільного віку емоційно сприйнятливі, їм важко протистояти несприятливим впливам. Страхи виникають у результаті тривалих і нерозв'язних переживань або гострих потрясінь, перенапруги нервової системи. Наслідками появи страху дитина стає скутою, напруженою, її поведінка характеризується пасивністю. Але разом з тим, як зазначають провідні фахівці, дошкільний вік – найбільш сприятливий для розвитку особистості, набуття нею знань, умінь і навичок долати страх.

Визначення змісту провідних понять дослідження

Базуючись на проаналізованому науковому доробку, ми пропонуємо використовувати такі визначення робочих понять:

Стресова ситуація – це умова або сукупність умов, які несподівано виникають у певний період часу, в яких дитина відчуває наявність усвідомленої загрози або не може задовольнити свої потреби.

Страх – це внутрішній негативний стан дитини, що обумовлений відчуттям реальної або уявної загрози її здоров'ю та життю.

Тривожність – це індивідуальна особливість особистості, що проявляється схильністю до надмірного хвилювання в ситуаціях, у яких дитина почуває себе невпевнено та які загрожують, на її думку, неприємностями, невдачами, негативними почуттями.

Уміння долати страх – здатність дитини старшого дошкільного віку актуалізувати свій індивідуальний досвід щодо ситуацій, пов'язаних із страхом, оптимістично оцінювати свої можливості у складних життєвих ситуаціях, докладати вольових зусиль для долання страху і досягнення кінцевої мети.

Впевнена / невпевнена поведінка – дії та вчинки дитини старшого дошкільного віку, які дозволяють / не дозволяють їй без зайвого

занепокоєння відстоювати свої інтереси в стресових ситуаціях, вільно висловлювати свої почуття: страху, тривожності, боязні.

Саморегуляція – це процес свідомого регулювання дитиною старшого дошкільного віку власної поведінки й діяльності, що проявляється в умінні долати внутрішні та зовнішні труднощі при здійсненні цілеспрямованих дій і вчинків.

Критерії і показники вихованості у дітей 5–7 років уміння долати страх

Виховання у старших дошкільників уміння долати страх передбачає визначення чітких критеріїв і показників сформованості вказаного уміння. Пропонуємо використати з цією метою розроблені Л. Бобро критерії та показники, представлені у таблиці [3].

Таблиця 1

Критерії та показники вихованості у дітей 5–7 років уміння долати страх

Критерії	Показники
Адекватна оцінка безпечності / небезпечності ситуації	<ul style="list-style-type: none"> • аналізує ситуацію, розмірковує, пригадує, порівнює, запитує; • визначає загрози, вербалізує свої побоювання, робить припущення щодо ймовірних небезпек, зважає "за" і "проти"; • цінує свої можливості, довіра власному досвіду
Підтримка власної дієздатності та емоційної рівноваги	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлює вплив своїх думок на емоції та поведінку; • мобілізується, не впадає у паніку, заспокоює, підбадьорює себе; • обґрунтовує доцільність тих чи інших дій, прогнозує їх імовірні наслідки.
	<ul style="list-style-type: none"> • перевіряє ефективність своїх дій та вчинків;

Критерії	Показники
Самоконтроль і саморегуляція поведінки	<ul style="list-style-type: none"> • відмовляється від неефективних та помилкових дій, вдається до раціональних; • намагається зменшити напругу, звільнитися від неї
Компетентний вихід із стресової ситуації	<ul style="list-style-type: none"> • перевіряє свої здогадки, визнає помилки, намагається їх виправити; • апробує різні варіанти виходу з ситуації, надає перевагу нестандартним рішенням; • розв'язує проблему, досягає кінцевої мети, поводить гідно

Отже, кожен вищевказаний критерій сформованості уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку конкретизується, деталізується показниками. Їх слід враховувати в процесі розробки діагностичної методики експерименту, під час визначення рівнів сформованості досліджуваного явища та в процесі розробки методики виховання уміння у дітей 5–7 років долати страх.

Компонентна структура уміння долати страх

Базуючись на існуючому науковому доробку провідних фахівців, пропонуємо використати у дослідженні такі компоненти досліджуваного явища: когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Критерії та компоненти мають інтегруватися у характеристики міри вихованості у дошкільників уміння долати страх. Враховуючи це, пропонуємо таке поєднання критеріїв та компонентів.

Першим критерієм пропонуємо розглянути такий: *адекватна оцінка безпечності / небезпечності ситуації*. В межах кожного критерію пропонуємо таку інтерпретацію компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового. В межах першого компоненту, дошкільник має знати про існування безпечних та небезпечних ситуацій; уміти їх аналізувати, оцінювати (безпечна / небезпечна), розмірковувати над ними та використовувати набуті знання на практиці. Емоційно-ціннісний компонент передбачає те, наскільки дитина 5–7 років цінує

вміння реалістично оцінювати безпечну / небезпечну ситуацію, свої можливості долати страх, як часто і вдало використовує свої знання, набутий досвід. Поведінковий компонент засвідчує якою мірою дошкільники керуються в реальній поведінці своїми знаннями та ціннісним ставленням до своїх умінь, пов'язаних з доданням страху.

Другим критерієм рекомендуємо розглядати – *підтримка власної дієздатності та емоційної рівноваги*. Когнітивний компонент характеризується тим, що дитина 5–7 років має знати, як підтримати себе в ситуації, що викликає страх, способи врівноваження своїх емоцій у стресовому стані. Емоційно-ціннісний компонент даного критерію, засвідчує, наскільки дитина цінує вміння підтримати власну дієздатність та емоційну рівновагу, як ставиться до даного вміння в нестандартних для неї ситуаціях. За допомогою поведінкового компоненту можна отримати інформацію про те, якою мірою діти в реальній поведінці застосовують свої знання, набуті раніше, досвід, вміння.

Третім критерієм доцільно розглянути – *самоконтроль і саморегуляція поведінки*. В межах когнітивного компоненту дошкільники мають знати способи самоконтролю та саморегуляції власної поведінки в ситуаціях, що викликають страх. Емоційно-ціннісний компонент засвідчує ставлення та вміння цінувати дошкільників вміння контролювати й регулювати власну поведінку, перевіряти ефективність своїх дій та вчинків, обирати ефективні. Поведінковий компонент дає можливість зафіксувати частоту керування дітьми в реальній поведінці власними знаннями та ціннісним ставленням до вміння долати страх.

Останнім критерієм вихованості у дитини 5–7 років вміння долати страх пропонуємо – *компетентний вихід із стресової ситуації*. Когнітивний компонент характеризує знання дітей про можливість різних варіантів виходу із ситуації, що викликала страх. Емоційно-ціннісний засвідчує, наскільки дошкільники цінують, як ставляться до вміння розв'язувати проблеми, досягати мети, поводитися гідно, компетентно виходити з нестандартної ситуації. За допомогою поведінкового компоненту можливо отримати інформацію щодо використання дітьми раніше набутих знань, умінь, міру усвідомлення та визнання своїх помилок, наявність-відсутність здатності виправити реальну поведінку.

Розробка методики констатувального етапу роботи

Для розробки ефективної методики констатувального етапу експерименту пропонуємо використовувати комплексну методику, якою б

були охоплені усі учасники експерименту – дошкільники, їх батьки та вихователі. До складу методики рекомендуємо включити такі методи: цілеспрямоване спостереження за проявами досліджуваних умінь долати страх у стресових ситуаціях, індивідуальні бесіди, проєктивна методика (малюнок "Мій найбільший страх"). Методами вивчення особливостей ставлення дорослих до виховання у дітей вказаного віку умінь долати страх доцільно визначити: спостереження за поведінкою вихователів під час зіткнення дошкільників з проблемою, інтерв'ю з педагогами, аналіз планів їхньої роботи. З метою визначення впливу членів сім'ї на умінь дошкільників долати страх, варто використати спостереження за поведінкою батьків, анкетування членів родини.

Зупинимось детальніше на характеристиці зазначених вище методів експериментальної роботи з досліджуваними 5–7 років під кожний компонент.

*Методи вивчення особливостей розвитку
когнітивного компоненту умінь долати страх*

Бесіда

Особливість та ефективність даного методу полягає в тому, що він проводиться індивідуально з кожною дитиною окремо, в процесі бесіди можна задавати навідні, уточнюючі питання, які надають можливість отримання більш детальної інформації. Метод бесіди спрямований на конкретизацію та поглиблення одержаних під час спостереження матеріалів, дозволяє співставити реальні прояви старшими дошкільниками умінь долати страх з уявленнями про свою здатність. Нижче пропонуємо варіанти бесід, розроблених Л. Бобро [1]. Вони відрізняються між собою метою, спрямованістю, характером та кількістю запитань. Це дозволить студентам диференціювати відповіді досліджуваних, визначити, за допомогою яких способів старші дошкільники намагаються впоратися зі своїм страхом, яким чином діють у стресових ситуаціях, зробити відповідні висновки та узагальнення. У протоколах мають фіксуватися точні відповіді дошкільників, їх емоційне забарвлення, впевненість-невпевненість висловлювань.

Бесіда № 1

Спрямована на визначення якості знань дітей 5–7 років про страх та його вплив на людину. Бесіда містить вісім запитань, з яких сім за

своїм характером були відкритими, а одне – закритим. Нижче наведено їх перелік:

1. Кого називають сміливим?
2. Як поводить ся смілива людина?
3. Для чого потрібно бути сміливим?
4. Кого називають боязким?
5. Як поводить ся людина, якій страшно?
6. Чи існують люди, які взагалі нічого не бояться?
7. Кому легше живеться – сміливому чи боязкому? Чому?
8. Чи можна подолати страх? Як?

Бесіда № 2

Запитання бесіди спрямовані на виявлення здатності дітей 5–7 років доцільно регулювати свою поведінку, підтримувати дієздатність та емоційну рівновагу в ситуації, що викликала страх. Бесіда містить вісім запитань, з яких п'ять за своїм характером були відкритими, а три – закритими:

1. Чи намагаєшся приборкати у собі страх? Як саме?
2. Чи завжди це у тебе виходить? Чому?
3. Що відбувається, коли страх не вдається приборкати?
4. Щоб подолати страх, ти:
 - звертаєшся за допомогою до дорослого;
 - сподіваєшся на підтримку товаришів;
 - сам себе заспокоюєш;
 - намагаєшся самотійно знайти вихід із неприємної ситуації.
5. Тобі вдається подолати свій страх:
 - завжди;
 - часто;
 - час від часу;
 - рідко;
 - ніколи.
6. Як ти почуваєшся, коли зміг подолати страх?
7. А коли не вдалося впоратися зі страхом?
8. Ти прагнеш звільнитися від своїх страхів:
 - сильно;
 - не дуже;
 - не прагну;
 - не знаю.

*Методи вивчення особливостей розвитку емоційно-ціннісного
компоненту уміння долати страх*

Проективні методи

Оскільки малювання є одним з улюблених самостійних видів діяльності дітей старшого дошкільного віку, воно дозволяє "спроєкувати" ситуації недалекого минулого, пов'язані з переживаннями ними страхів, які запам'яталися і за схожих ситуацій давали про себе знати, турбували, викликали напругу.

Малюнок "Мій найбільший страх"

(О. Кононко)

Педагог пропонує дошкільникам за допомогою кольору, величини, композиції передати свої переживання, пов'язані з найбільшим своїм страхом. Зображуючи його, діти виносять їх назовні, отримують можливість "матеріалізувати" свої хвилювання, подивитися на свій страх мов би збоку, порівняти його зображення із зображеннями однолітків. У такий спосіб дорослий заохочує бажання дітей звільнитися від своїх страхів. Малюючи, дошкільники "оживлюють" страх і водночас усвідомлюють, що здатні з ним впоратися. Додатковими орієнтовними темами для малювання можуть слугувати: *"Страшний сон", "Розправляюся із своїм страхом", "Неприємна подія", "Мандрівка у невідоме"...* Малюнки із зображенням неприємностей можна після завершення замалювати зверху яскравою фарбою, розірвати і викинути у сміття або спалити на майданчику у колективному вогнищі. Головне – залишити у свідомості дітей факт свого "звільнення" від небажаних переживань.

Вищезазначений метод дозволяє проаналізувати стан дітей у стресовій ситуації шляхом визначення домінантних кольорів, оцінки кольорової гами в цілому. Зміст, величина зображення, композиція у поєднанні з кольором засвідчуватимуть як предмет страху, так і силу переживань кожного досліджуваного. За допомогою даного методу можна одержати уявлення про те, чи спроможні діти боротися зі своїми страхами, виявляти чи наділяти "свій найбільший страх" якимись позитивними рисами [9].

Малюнок "Неіснуюча тварина"

(А. Венгер)

Для проведення даного методу аркуш паперу кладеться перед дитиною горизонтально і дається інструкція: "Я хочу поглянути, наскільки у вас розвинена фантазія. Придумайте та намалюйте тварину,

якої не існує, якої ніколи не було і до вас її ніхто не придумав". Потім дитині пропонується придумати тварині назву, а також скласти про неї невелику розповідь. Розповідь можна скласти, відповідаючи на такі запитання: Чим тварина харчується? Де живе? Чим звичайно займається? Що любить робити, а чого ні? Чи є у неї друзі? Хто вони? А вороги? Хто? Чому вони вороги? Чого тварина боїться, а чого не боїться? Якого вона розміру? Які б три бажання вона загадала чарівникові? [6].

Проективна методика "Малюнок сім'ї"

(А. Ковалевська)

Вказана методика виявляє особливості стосунків у родині. Вона дає уявлення про суб'єктивне оцінювання дитиною своєї родини, свого місця в сім'ї та ін. Проведення цієї методики дає можливість виявити причини виникнення страхів та негативного стану в цілому. Використання проективного малюнка сім'ї в комплексі з іншими методиками дослідження страхів у дітей дає можливість встановити залежність між виникненням та кількістю страхів та умовами сімейного виховання дітей.

Дітям роздаються аркуші паперу розміром А4 і пропонується зобразити свою сім'ю. Малюнки збираються і кожен окремо аналізується, враховуючи кольори, лінії, силу натиску, штрихи і т. д.

Проективний метод додає повноти й багатогранності відомостей про досліджуване явище, доповнює інформацію стосовно уявлень та реальної поведінки дітей, одержаних за допомогою бесіди та спостереження [8].

Бесіда № 3

(Л. Бобро)

Запитання бесіди спрямовані на виявлення здатності дітей 5–7 років аналізувати та об'єктивно оцінювати реальні загрози, їх вплив на свої переживання, поведінку та діяльність. Бесіда містить вісім запитань, з яких чотири за своїм характером були відкритими, а чотири – закритими. Їх перелік наведено нижче:

1. Чого ти боїшся найбільше? Чому?
2. Про що ти думаєш, коли тобі страшно?
3. Що ти відчуваєш, коли тобі страшно?
4. Як ти поводиш себе, коли буває страшно?
5. Тобі подолати свій страх:

- легко;
- не дуже;
- важко;
- не вдається ніколи.

6. Батьки вважають тебе:

- сміливим;
- не дуже;
- боязким? Чому?

7. Друзі вважають тебе:

- сміливим;
- не дуже;
- боязким? Чому?

8. Ти сам вважаєш себе:

- сміливим;
- не дуже;
- боязким? Чому? [1].

Методи вивчення особливостей розвитку поведінкового компонента уміння долати страх

Спостереження

(Л. Бобро)

Особливістю даного методу є безпосереднє споглядання за поведінкою старших дошкільників у стресових, невизначених ситуаціях, можемо зафіксувати емоції, які проявляє дитина, визначити те, чи застосовує / не застосовує дошкільник раніше отримані знання, цінує / не цінує їх, динаміку змін у поведінці вихованців.

У дослідженні необхідно використати метод спостереження. Він спрямований на виявлення типових проявів поведінки дошкільників 5–7 років у ситуаціях переживання ними страху. Для досконалого дослідження необхідно орієнтовно провести до 1000 спостережень усього, за кожною окремою дитиною – 8–12 сеансів спостережень.

У протоколах спостережень слід фіксувати:

- особливості емоційних реакцій дошкільників у ситуації, яка викликала страх;
- наявність (відсутність) вольових зусиль у стресових ситуаціях;

- дієздатність досліджуваних у стресовій ситуації, схильність до самоконтролю та саморегуляції поведінки;
- уміння дошкільників самостійно приймати адекватні рішення у ситуаціях, що викликала страх [1].

Характеристика рівнів вихованості у дітей 5–7 років уміння долати страх

Базуючись на науковому доробку Л. Бобро, О. Кононко, пропонуємо розподіл дітей старшого дошкільного віку на підгрупи або рівні, які можуть слугувати орієнтиром. Практика засвідчує, що найчастіше в екстремальних або невизначених ситуаціях діти 5–7 років демонструють саме такі типи поведінки.

"Цильні". *Реалістично-конструктивний* тип притаманний свідомим, зваженим, упевненим дошкільникам, здатним незалежно від змісту, умов та складності ситуації самостійно аналізувати та реально оцінювати загрози та власні можливості розв'язання проблеми, контролювати та регулювати свою поведінку, докладати зусиль для підтримки своєї емоційної рівноваги, дієздатності та успішного досягнення результату. В них переважає оптимістичне самопочуття, стабільність настрою, висока дієздатність, звичка доводити розпочате до кінця. Дошкільники відрізняються від інших адекватною самооцінкою.

"Зухвали". *Невиправдано безстрашний* тип поведінки характеризує самовпевнених, імпульсивних, нестримних дітей, схильних до авантюристичності, надмірної ризикованості. Такі дошкільники нереалістично оцінюють загрозову ситуацію, перебільшують власні можливості, ігнорують об'єктивно існуючі небезпеки, добирають здебільшого неадекватні способи дії, поводяться недостатньо компетентно, спрощують або підміняють мету завдання, не відчують при цьому дискомфорту. Самооцінка більшості з них неадекватна, завищена.

"Насторожені". *Обережно-скептичний* тип поведінки властивий надмірно обачним, напруженим, підозрілим, схильним до сумнівів старшим дошкільникам, які намагаються захистити себе від можливих ризиків. Прояви сміливості та боязкості цих дітей вельми ситуативні, залежать від ступеня проблемності ситуації, її значущості для них, їхнього настрою, присутнього поруч дорослого (більш або менш авторитетного). Здебільшого вони перебільшують загрози, поводяться спонтанно: в одних випадках діють досить конструктивно, в інших гублять-

ся, втрачають емоційну рівновагу, виявляють нездатність докласти належних вольових зусиль для виходу зі складної ситуації. Самооцінка нестійка, часто ухильна, значною мірою визначається думкою значущих інших.

"Боязкі". *Невпевнено-тривожний* тип поведінки характерний для дітей, звичних боятися усього, невпевнених у собі, залежних від інших. Вони неспроможні аналізувати та об'єктивно оцінювати реальні загрози та власні можливості, завжди перебільшують небезпеки, губляться, виявляють високу емоційну неврівноваженість й низьку дієздатність. Їхні рухи скуті, дії невпевнені, одноманітні, непродуктивні. За відсутності підтримки з боку дорослого ці діти впадають у розпач, не можуть взяти себе в руки, відмовляються від подальших спроб розв'язати проблему. Вирізняються неадекватною, заниженою самооцінкою [9].

Для характеристики отриманих результатів можна скористатися розподілом дітей старшого дошкільного віку за рівнями. Наукові дослідження засвідчують, що діти старшого дошкільного віку в ситуаціях, що викликають страх зазвичай мають такі рівні: високий, оптимальний, середній та низький рівні в різних відсоткових співвідношеннях. Пропонуємо характеристику кожного рівня.

Дошкільник з *високим рівнем* вихованості уміння долати страх має загальні знання про страх та його вплив на людину, здатний аналізувати та об'єктивно оцінювати реальні загрози, їх вплив на себе та діяльність; цінує власні можливості, знання, використовує раніше набутий досвід у нових ситуаціях; здатний доцільно регулювати свою поведінку, підтримувати дієздатність та емоційну рівновагу в ситуації, що викликала страх, приймати адекватні рішення в стресових обставинах. У ситуаціях страху діти проявляють сміливість, відчувають упевненість у собі, у своїх діях. Знання, позитивне ставлення та поведінка збалансовані.

Дошкільник з *оптимальним рівнем* характеризується володінням знаннями про уміння долати страх, але не може пояснити, як він впливає на поведінку та діяльність; не завжди реалістично оцінює ситуацію; знання та досвід використовує залежно від умов, контролює, регулює та приймає адекватні рішення переважно завдяки заохоченню дорослого. В більшості стресових ситуацій проявляє сміливість, не враховує доцільності власних дій та кінцевого результату. Знання, ставлення та поведінка частково збалансовані.

Дошкільник, що характеризується *середнім рівнем*, має поверхові знання про страх та його вплив на людину, позитивно ставиться до сміливості, проте сам рідко її виявляє; неадекватно оцінює безпечність / небезпечність ситуації; дієздатність та підтримка емоційної рівноваги, здатність до самоконтролю та саморегуляції проявляється ситуативно й під тиском дорослого; прийняття адекватних рішень залежить від умов та обставин, що склалися. Часто в ситуаціях страху проявляє боягузництво, не намагається знайти компетентний вихід із ситуації. Має місце дисбаланс знань, ставлення та поведінки у стресових ситуаціях.

Низький рівень має дошкільник, який володіє схематичними, клаптевими уявленнями про уміння долати страх; практично не використовує набуті знання у нових ситуаціях та умовах, низької думки про свої можливості. Невпевнений у собі, боязкий, прагне не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху. Не здатний до самоконтролю та саморегуляції у стресових ситуаціях, не може підтримати емоційну рівновагу, впоратись з труднощами, самостійно прийняти адекватні рішення. Існує баланс знань, ставлення та поведінки за негативної модальності та низької інтенсивності [4].

Розподіл дітей на вказані групи та рівні уможливить застосування диференційованого підходу, врахування специфіки кожної категорії дошкільників, їхнього особистого досвіду, природної чутливості тощо.

Ми рекомендуємо розробляти експериментальне дослідження, враховуючи те, щоб діагностична методика охоплювала батьків та вихователів дітей старшого дошкільного віку. Оскільки вони виступають безпосередніми факторами впливу на виховання досліджуваного явища.

Важливим аспектом дослідження є ставлення батьків та вихователів до проблеми дитячих страхів та виховання у дошкільників уміння їх долати. Для з'ясування можливого джерела виникнення страхів у дітей та уміння їх долати пропонуємо застосовувати наступні діагностичні методи: цілеспрямоване спостереження та анкетування батьків, а також спостереження за діяльністю вихователів, інтерв'ю з ними, вивчення планів навчально-виховної роботи.

Спостереження за діяльністю вихователів

(Л. Бобро)

Особливість даного методу полягає в безпосередності споглядання за діяльністю вихователів, спрямованої на виховання у старших

дошкільників уміння долати страх, вести себе гідно у стресових, невизначених ситуаціях, можемо зафіксувати форми, методи, засоби, прийоми, які найчастіше застосовує педагог у процесі життєдіяльності.

Метод спостереження спрямований на виявлення позитивних і негативних факторів у діяльності вихователя, що стосується процесу формування досліджуваного уміння у старших дошкільників. Для отримання більш точної і правдивої інформації рекомендуємо орієнтовно провести до 400 спостережень усього. Така кількість уможливить з'ясування питання впливу вихователів на уміння дітей старшого дошкільного віку долати свої страхи.

Метою спостереження є дослідження діяльності вихователів, пов'язаної з вихованням у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх. У протоколах спостереження варто фіксувати:

- методи, засоби, які використовує вихователь задля виховання у дітей уміння долати страх;
- стимуляція самостійності, підтримки упевненості в собі в стресовій ситуації;
- можливість підтримати дієздатність та емоційну рівновагу дитини;
- демонстрація власного прикладу поведінки в незвичайній, стресовій ситуації [1].

Інтерв'ю з вихователями (Л. Бобро)

Метод інтерв'ювання характеризується тим, що він дає можливість з'ясувати міру обізнаності педагогів закладів дошкільної освіти в межах проблеми страхів дітей, вікових особливостей заявленої проблеми, дізнатися їх думку щодо співвідношення кількості сміливих і боязких дітей безпосередньо з якими вони працюють, частоту вправлення дошкільників в умінні долати страхи, форми, методи, засоби, які найчастіше використовують вихователі для формування досліджуваного уміння.

Метою даного методу є визначення того, чи приділяється вихователем достатня увага вихованню у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх. Пропонуємо орієнтовні запитання закритого й відкритого характеру для інтерв'ювання педагогів закладів дошкільної освіти:

1. Чого найбільше бояться сьогодні діти?
2. Як співвідноситься кількість сміливих та боязких дітей (у відсотках)?
3. Причини дитячих страхів?
4. Що таке "уміння дошкільника долати страх"?
5. Ви приділяєте цьому напряму виховної роботи:
 - багато уваги;
 - недостатньо;
 - вкрай мало;
 - не приділяю зовсім.
6. Ви вправляєте дітей в умінні долати страх:
 - часто;
 - періодично;
 - рідко;
 - ніколи.
7. Які методи, форми, прийоми застосовуєте з цією метою?
8. Які з них вважаєте найбільш ефективними? Чому?
9. Що слід змінити у Вашій діяльності, щоб діти були здатними долати свої страхи?
10. Як з метою формування у дошкільників уміння долати страх удосконалити зміст та форми роботи з сім'єю? [1].

Аналіз планів роботи вихователів

(Л. Бобро)

Унікальністю вказаного методу є те, що він дозволяє виявити методи, засоби, форми роботи, які використовують вихователі в процесі педагогічної діяльності, спрямованої на вирішення проблеми виховання уміння дітей старшого дошкільного віку долати страхи. Даний метод дозволяє визначити, наскільки часто вихователі звертаються до даної проблеми і у який саме спосіб. Аналіз планів роботи уможлиблює визначення глибини зацікавленості вихователів проблемою дитячих страхів та умінням їх долати у повсякденному житті.

Мета даного методу – з'ясувати, чи відведене у планах роботи педагогів належне місце проблемі дитячих страхів та вихованню уміння їх долати.

Плани роботи вихователів дошкільних навчальних закладів пропонуємо аналізувати за таким алгоритмом:

- наскільки часто вихователі приділяють увагу проблемі дитячих страхів;
- під час яких форм організації життєдіяльності дітей педагоги вправляють вихованців в умінні долати власний страх;
- які методи, засоби та прийоми використовують для виховання уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку;
- чи вдосконалюється зміст і форми роботи з батьками задля вирішення досліджуваної проблеми [1].

Результати досліджень показують, що педагоги закладів дошкільної освіти зазвичай демонструють такі типи ставлення до проблеми виховання у дітей 5–7 років уміння долати страхи: конструктивний, суперечливий, незбалансований, деструктивний. Дані типи можуть бути приблизним орієнтиром у процесі інших досліджень. Надамо коротку характеристику кожного типу ставлення.

Конструктивний тип притаманний педагогам, які визнають потребу та прагнуть до необхідності збільшення кількості годин на індивідуальну роботу з дітьми та проведення занять, спрямованих на формування у них уміння долати страх. Вони підкреслюють важливість осучаснення змісту й форм роботи з батьками у вказаному напрямі. Ця категорія вихователів удосконалює зміст і форми роботи з дітьми та їхніми батьками. Застосовує додатково до вищезгаданих форм і методів ще й рухливі, дидактичні ігри, збільшує час для індивідуальної роботи, вивчає продукти діяльності дітей, використовує психогімнастику. У роботі з батьками вони вдаються до консультацій, проводять індивідуальні бесіди відповідної тематики, випускають "Родинну газету" з порадами батькам щодо виховання у дошкільників уміння долати страх.

Суперечливий тип характеризує вихователів, які проявляють недостатню увагу до вирішення зазначеної проблеми, періодичністю вправляння дітей в умінні долати страх. Вони здебільшого застосовують лише словесні методи, не формують у дітей практичних навичок. Ця категорія педагогів не здатна об'єктивно проаналізувати та визначити ієрархію важливих змін, яких потребує їхня діяльність. Педагоги вказаного типу рідко планують здійснення заходів, форм, методів, спрямованих на вирішення досліджуваної проблеми. Серед них переважали: бесіда, читання казок, дидактичні вправи. Їх застосування

носить ситуативний і короткочасний характер. У процесі їх проведення дошкільник отримує мінімум можливостей для вправлення в умінні долати страх, тому в реальній ситуації йому буде важко згадати й відтворити необхідні дії: засвоєння знань за відсутності практичних навичок ускладнює формування компетентної поведінки у складних ситуаціях.

Незбалансованим типом характеризуються вихователі, які рідко вправляють дітей в умінні долати страх, застосовують мінімум методів та засобів формування даного вміння. Вони байдуже ставляться до вирішення зазначеної проблеми та не прагнуть позитивних змін у даному напрямі.

Деструктивний тип властивий педагогам, які слабо обізнані в межах досліджуваної проблематики, пропонують примітивні зміни у своїй діяльності. Вони застосовують вкрай мало методів та засобів, які виявляються недостатньо ефективними. Ці вихователі не усвідомлюють важливості вирішення даної проблеми у дошкільному дитинстві, не прагнуть прогресивних змін у своїй педагогічній діяльності [1].

Спостереження за спілкуванням батьків

(Л. Бобро)

Особливість даного методу полягає в тому, що дозволяє безпосередньо простежити за позитивною чи негативною поведінкою і спілкуванням батьків із дітьми у стресових ситуаціях. Метод спостереження уможливорює визначити діяльність батьків, спрямованої на виховання у старших дошкільників уміння долати страх, чи допомагають, оптимізують самостійність своїх дітей, чи вирішують проблему самостійно, не надаючи можливості проявити себе дитині, можемо зафіксувати засоби, прийоми, до яких найчастіше вдаються батьки в ситуаціях, які викликають страх, невпевненість, розгубленість.

Щоб отримати найбільш точну й достовірну інформацію, пропонуємо орієнтовно провести до 350 спостережень усього. Така кількість уможливить з'ясування питання впливу батьків на процес формування уміння у дітей старшого дошкільного віку долати свої страхи.

У протоколах доцільно фіксувати:

- спроможність батьків надміру не опікати своїх дітей;
- стимуляція самостійності, підтримки упевненості в собі;

- можливість підтримати дієздатність та емоційну рівновагу дитини;
- демонстрація власного прикладу поведінки в незвичайній, стресовій ситуації [1].

Анкетування батьків

Вплив сім'ї на виховання уміння дітей старшого дошкільного віку долати страх пропонуємо досліджувати за допомогою методу *анкетування*.

Метод анкетування спрямовується на з'ясування ставлення батьків до проблеми дитячих страхів та уміння дітей долати страх. В анкеті пропонуємо розмістити запитання відкритого та закритого характеру. Завдяки цьому можна одержати досить повну й точну, наближену до реального стану речей інформацію.

Запитання анкети дають можливість з'ясувати наявність страхів у самих батьків, оцінку ними сміливості / боязкості своєї дитини та власного впливу на зазначені якості. Батькам можна пропонувати запитання, спрямовані на виявлення того, чого найбільше боїться їхня дитина, наскільки легко / важко долає страх, чи допомагають батьки спростити цей процес, до яких методів при цьому вдаються. Детальний перелік запитань анкети представлено нижче.

Анкета для батьків

(Л. Бобро)

Шановні батьки! Просимо Вас відповісти на запитання анкети. Ваші відповіді допоможуть нам у дослідженні актуальної проблеми: "Виховання уміння долати страхи у дітей 5–7 років в умовах дошкільного навчального закладу".

Дякуємо за допомогу!!!

1. Ви – смілива чи боязка людина?
2. Ваш (а) син (донька):
 - сміливий(а);
 - не дуже;
 - боязкий?
3. Ви пояснюєте це:
 - своєю сміливістю / тривожністю;
 - станом його (її) нервової системи;

- життєвими обставинами;
 - особливостями виховання дитини.
4. Чого боїться Ваша дитина найбільше? Чому?
 5. Ви розмовляєте з дитиною на тему "страхів":
 - часто;
 - час від часу;
 - рідко;
 - не розмовляємо.
 6. Ваша дитина долає страх:
 - легко завжди;
 - важко час від часу;
 - не спроможна подолати.
 7. Ви вправляєте свою дитину в умінні долати страх:
 - часто;
 - періодично;
 - рідко;
 - ніколи (не приділяю цьому увагу).
 8. Які методи, прийоми Ви застосовуєте для виховання у дитини уміння долати страх?
 9. Які з них вважаєте ефективними (неефективними)? Чому?
 10. Що слід змінити в житті Вашої родини, щоб дитина зростала здатною долати свої страхи? [1].

Практика засвідчує, що найчастіше батьки демонструють такі типи спілкування із своїми дітьми у стресових ситуаціях: конструктивний, суперечливий, незбалансований, деструктивний, які можуть слугувати орієнтиром у розробці нових досліджень. Надамо орієнтовну характеристику кожному типу.

Конструктивний тип притаманний батькам, які здатні аналізувати свої якості як сміливої чи боязкої людини, реально оцінювати можливості власної дитини щодо додання страху, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки сміливості й боязкості дошкільника. Ця категорія дорослих орієнтується у тому, чого боїться їхня дитина, часто розмовляють про страхи та вправляють сина (доньку) в умінні їх долати. Для цього використовують бесіди, ігри, перегляд мультфільмів. Батьки даного типу демонструють власний приклад додання страхів,

усвідомлюють важливість і необхідність своєчасного навчання дитини умінню правильно поводити себе у стресових ситуаціях.

Суперечливий тип характеризує дорослих, які виявилися не такими виваженими, обґрунтованими та послідовними, як у попередньої категорії. Вони визнають, що лише періодично приділяють увагу проблемі дитячих страхів та вихованню у дошкільників уміння їх долати. Ці батьки утруднювалися з оцінкою своєї дитини, як сміливої чи боязкої, пов'язували характер її поведінки у дискомфортній ситуації з її настроєм, складністю вирішуваної проблеми, знаходженням поруч більш-менш авторитетного дорослого. Згідно отриманих відповідей, вони застосовують такі методи та прийоми виховання уміння долати страх, як навчання, пояснення, розповідь. При цьому залишають поза своєю увагою міру їх ефективності / неефективності, пов'язують уміння дитини долати страх з частими подорожами.

Незбалансований тип характерний для батьків, які виявилися не спроможними реально оцінити себе й свою дитину як сміливу чи боязку, обґрунтувати думку з цього приводу, визначити причини дитячих страхів. Вони обумовлювали їх наявність зовнішніми обставинами та умовами. Визнають, що рідко звертають увагу на страхи своїх дітей, майже не вправляють в їх у доланні, байдуже ставляться до даної проблеми, хоча й визнають її існування. Водночас дана категорія батьків вважає, що змінювати нічого не потрібно, слід просто оберегати дітей від страхів. Відповіді засвідчили вузькість й обмеженість поглядів цих членів родини, їхнє відсторонене ставлення до проблеми, неготовність прогнозувати ризики такої своєї безсторонньої позиції.

Деструктивний тип властивий членам сімей, які виявили надміру турботливе ставлення до уміння дошкільника долати страх. Вони не аналізують власну поведінку в екстремальних ситуаціях, недооцінюють можливості своїх дітей. Ці батьки вважають, що треба оберегати дітей від страхів, рідко розмовляють з ними про те, чого вони бояться. Серед цієї категорії батьків виявилось чимало тих, хто уникав відповідей, особливо незручних, на запитання анкети. Констатовано, що вони не усвідомлюють глибини даної проблеми, не володіють необхідними знаннями, уміннями та навичками її вирішення, не проявляють позитивного ставлення до необхідності виховання у дітей умінь долати страхи [1].

Педагогічні умови оптимізації виховного процесу

Спираючись на науковий доробок фахівців та зважаючи на складність процесу долаття страху, його залежність від багатьох чинників не може оптимізувати одна педагогічна умова чи декілька умов, не пов'язаних безпосередньо сутнісними зв'язками. Необхідний певний комплекс педагогічних умов, в якому кожна попередня готує підґрунтя для наступної. Доцільно застосовувати комплекс *педагогічних умов*, спрямованих на оптимізацію процесу виховання у дошкільників уміння долати страх. Ми пропонуємо скористатися саме такими:

1. Збагачення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його долаття.

2. Вправляння дошкільників в уміннях реалістично оцінювати загрозу, підтримувати оптимістичне самопочуття, регулювати поведінку та приймати адекватні рішення.

3. Зведення за допомогою оцінки авторитетних дорослих уміння дитини долати страх до найвищих чеснот, посилення відповідної мотивації.

4. Упровадження диференційованого підходу до виховання у дітей різного віку, статі та міри вихованості уміння долати страх [5].

Саме такий комплекс педагогічних умов буде ефективним, оскільки він передбачає збагачення, поглиблення знань дітей про страх, методи його долаття, способи поведінки в тяжких життєвих ситуаціях. Вказані педагогічні умови розкривають можливості набуття практичних навичок поведінки у ситуаціях, що викликають страх. Вони уможливають і задовольняють застосування індивідуального підходу до дітей з різними рівнями вихованості уміння долати страхи.

Ефективність запропонованих педагогічних умов підтверджується і тим, вони передбачають роботу з дорослими, яка спрямована на розширення їхніх знань у досліджуваному напрямку й набуттю практичних навичок у діяльності, спрямованої на ефективне виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати страх.

Методика формування у дітей 5–7-ми років уміння долати страх

Система виховних впливів, адресованих дітям, має складатися з комплексу заходів, кожен з яких доповнює інший, збагачує знання дітей та сприяє вихованню усіх складових уміння долати страх. Перший блок роботи має спрямовуватися на усю експериментальну групу і

передбачати групові методи роботи. Другий блок методики виховання має передбачати диференційовану роботу з представниками оптимального, середнього та низького рівнів вихованості уміння долати страх. Цей блок роботи має включати як групові, так і індивідуальні методи.

Методи, адресовані педагогам, мають бути спрямовані на розширення їхніх знань про вікові особливості страхів, уміння дошкільників їх долати та застосування методів його виховання, набуття практичних умінь щодо їх практичного використання.

Методи, які застосовуються по відношенню до батьків, мають спрямовуватися на формування у них конструктивного ставлення до проблеми уміння у дітей дошкільного віку долати страх, активізувати їхню позицію, розширити теоретичні знання щодо застосування методів виховання вказаного уміння.

Пропонуємо *колективні та індивідуальні* форми роботи з вихователями та батьками: педагогічні наради, семінари-практикуми, інформаційні семінари, консультації, поради та рекомендації, пам'ятки. Основну увагу варто приділити оновленню змісту педагогічної роботи, використанню інтерактивних форм взаємодії з досліджуваними, їх систематичності та поглибленому обговоренню проблемних моментів.

Робота з дошкільниками

З метою реалізації першої педагогічної умови: ***збагачення знань дітей про уміння долати страх, його значення в житті та ефективні засоби його долання***, пропонуємо використовувати комплекс методів: творче завдання вербального характеру, виготовлення "Книжки-пам'ятки", читання казок на відповідну тематику, перегляд мультфільмів.

Творче завдання вербального характеру "Складання свого портрета "Я – сміливий (а) чи боязкий (а)" (Л. Бобро)

Мета: розширити й поглибити знання дитини про якості сміливої та боязкої людини, навчити визначати у собі слабкі й сильні сторони.

Вихователь називає слова: *хоробрий, лякливий, відважний, похливий, боягузливий, мужній, безстрашний, нелякливий.*

Які визначення підходять до тебе сміливого?

- Чи може смілива людина бути хорошим другом?
- Чому?
- Чи хотів би ти бути сміливим? Чому?
- Чи хотів би ти, щоб тебе оточували лише сміливі люди? Чому?

Які визначення підходять до тебе боязкого? (вихователь повторює ще раз всі).

- Чи хотів би ти бути боязким? Чому?
- Чи можна допомогти тобі боязкому змінитися на сміливого?
- Як це можна зробити? [1].

Виготовлення "Книжки-пам'ятки"

(О. Кононко)

Мета: надати практичні поради щодо уміння реалістично оцінювати загрозу, підтримувати оптимістичне самопочуття, доцільно регулювати поведінку та приймати адекватні рішення у стресових ситуаціях.

Педагог разом з дітьми виготовляє книжку-саморобку. В ній він записує набір правил, які нагадуватимуть, як варто поводитися в ситуаціях, коли буває страшно. Текст можна оздобити виразними ілюстраціями (малюнками, аплікаціями). Книжку варто покласти на чільне місце, щоб за бажанням нею могла скористатися будь-яка дитина. Час від часу доцільно озвучувати написане, проговорювати правила, пояснювати та обґрунтовувати кожне:

- Немає нічого поганого у визнанні того, що ти боїшся. Чогось бояться усі люди. Ти – не виключення.

- Якщо хочеш домогтися своїх цілей і мрій, слід навчитися долати страх. Скажи собі: "Так, мені страшно, проте я зроблю це!". Мужність – це не відсутність страху, а спроможність діяти всупереч йому.

- Коли ти визнав, що боїшся, спробуй переключити свої думки на щось інше, відволіктись від страху. Не борись з ним: ти віддаєш на страх багато своїх сил!

- Запитай себе: "Чого я боюся? Чому я боюся? Чи варто цього боятися?"

- Уяви, як ти справляєшся з тим, чого боїшся. Після того, як ти в уяві багаторазово подолаєш свій страх, тобі буде простіше впоратися із справжньою ситуацією.

- Не дозволяй страху володарювати над тобою, тріумфувати, перемагати тебе. Навіщо ти потураєш своєму страху?

- Обирай сам: або залишишся і надалі із своїм страхом, або звільнишся від нього. Скажи собі: "Я впораюся!"

- Виробляй у себе звичку діяти, незважаючи на страх. Просто роби те, що треба!

- Чим більше (довше) ти зволікаєш, тим більше страх заповнює твій мозок. Страх зростає перед тобою немов бетонна стіна. Проте як тільки ти робиш крок уперед, назустріч страху, як тільки починаєш діяти, страх зникає.

- Спробуй подолати страх, розмірковуючи над найгіршим варіантом розвитку подій. Побачиш, все виявиться не таким страшним, як здавалося. Тебе лякає невідомість. Як тільки страх набуває конкретного образу, він перестає бути загрозливим. Завжди варто подумати: чи не перебільшуєш ти загрозу.

- Оціни, наскільки твій страх обґрунтований. Від цього залежить, як варто діяти далі.

- Страх живе у твоїх думках і почуттях, а не у докiллі. Звільнись від поганих думок і переживань – і страх зникне.

- Думай про хороше! Не пригадує свої минулі невдачі й поразки.

- Зберися з духом, налаштує себе на виконання того, чого боїшся, прийми рішення! Побачиш: сумніви зникнуть. Назад дороги немає. Очі бояться, а руки роблять!

- Тренуй свою відвагу. Це нагадує тренування м'язів у спортивній залі. Поділи свій найбільший страх на декілька менших. Спробуй подолати ці маленькі страхи, а потім почнеш звільнятися від більших. Тренуйся постійно, інакше доведеться знову все починати спочатку.

- Чим ти кращої думки про себе, тим менше відчуватимеш страх.

- Висока думка про себе пов'язана з твоїми чеснотами та досягненнями. Не марнуй час, збагачуйся ними!

- Пишайся собою, адже ти впорався із своїм страхом! [9].

Метод читання казок
(Т. Зінкевич-Євстігнєєва)

У ході експериментальної роботи дошкільникам варто запропонувати казки про сміливих та боязких героїв: "Казка про страх" (автор: Анна Зайцева), "Страх" (польська казка). Метою читання казок є розширення знань дітей про негативний вплив страху на поведінку та емоційний стан людини, ознайомлення дошкільників про способи долаття страху, закріплення знань про якості сміливої і боязкої людини.

Метод читання й обговорення казок варто застосовувати в межах занять. Процедура заняття має включати в себе читання дошкільникам казки, проведення бесіди щодо її героїв, їх поведінки. Бесіда має

спрямовуватися на аналіз позитивних і негативних вчинків, ймовірних способів додання страху. Вихователь повинен пропонувати досліджуваним обґрунтувати свою думку, сприяючи розвитку їх суб'єктної активності. Завдяки цьому збагачуються знання дітей про уміння долати страхи, способи поведінки у ситуаціях, що викликають страх [7].

Для вирішення вищевказаної педагогічної умови доцільно показувати та обговорювати мультфільми ("Ахи-страхи: частина перша: "Нітрохи не страшно", "Ахи-Страхи: частина друга "Змій на даху", "Котигорошко"). Метою даного методу є поглиблення й закріплення знань дітей про сміливість та боягузництво, навчити аналізувати існуючі загрози, поведінку хоробрих та боязких героїв. Перегляд мультфільмів має відбуватися в першу половину дня. Після перегляду доцільно разом з досліджуваними обговорити побачене, залучати до обговорення боязких дітей, звернути увагу на способи дій героїв, за допомогою яких вони звільнялися від страху.

Відповідно до другої педагогічної умови, спрямованої на *вправлення дошкільників в уміннях реалістично оцінювати загрозу, підтримувати оптимістичне самопочуття, доцільно регулювати поведінку та приймати адекватні рішення* необхідно застосовувати комплекс методів.

Задля реалізації другої педагогічної умови пропонуємо скористатися орієнтовними вправами. Вони мають бути спрямовані на виховання у дітей 5–7 років уміння звільнитися від страху, вироблення способів дій, необхідних для додання страху; уміння підтримувати дієздатність у стресовій ситуації, розвиток у дитини саморегуляції та самоконтролю поведінки в складних умовах. Кожна наступна вправа має доповнювати іншу, сприяти закріпленню набутих раніше умінь.

Вправа "Перетвори страшне на смішне"

(Л. Бобро)

Мета: навчити дітей звільнитися від напруги, яку викликав страх.

Експериментатор заохочував бажання дітей намалювати свій найбільший страх для того, щоб потім видозмінити свій малюнок, перетворити "страшне" на "смішне" або "добре і веселе". З цією метою він демонстрував їм варіанти таких перетворень, пояснював техніку видозмінювання, пропонував використати для цього різноманітні матеріали –

фломастери, фарбу, кольоровий папір тощо. Після завершення роботи ведучий разом з дітьми радів веселим перетворенням [1].

"Позбався вулкану, що вирує всередині тебе!"

(О. Кононко)

Мета: навчити дошкільників звільнитися від страху в ситуаціях, які лякають. Експериментатор повідомляє дітям: якщо кожен довго приховує всередині себе свій страх, він зростає, починає нагадувати сплячий вулкан, який у будь-який момент може перетворитися на діючий. Як лава, вулканічні гази, каміння, що вивергаються на поверхню, роблять довкілля непридатним для життя, так і наші страхи, накопичуючись, можуть вибухнути, завдаючи шкоди тобі та тим, хто знаходиться поруч, зруйнувати стосунки та спільну діяльність. Дорослий пропонує дошкільникам спробувати потихеньку "випускати пар", звільняючись від прихованих страхів. Для цього спочатку подумки, а потім жестами, мімікою, тональністю голосу слід зобразити вивільнення негативної енергії страху, як це відбувається з діючим вулканом. Діти (кожний по-своєму) зображують цей процес, а потім – свій стан полегшення словами, рухами, виразом обличчя [9].

Вправа "Володіти собою"

(О. Ткачишина)

Мета: навчити усвідомлювати перші ознаки виникнення негативних відчуттів; аналізувати причини їх виникнення та знаходити оптимальні способи оволодіння собою в конкретній ситуації. Експериментатор пропонує дітям подумати, що відбувається у їхньому тілі, коли вони відчувають страх; спробувати відчути стан, при якому ось-ось можна втратити контроль над собою. Дорослий звертається до дошкільників із проханням пригадати способи оволодіння собою при виникненні подібного стану. Різні варіанти виходу із ситуації мають спільно обговорюватися [11].

Вправа "Одягни страшилку"

(Л. Бобро)

Мета: вправляння дітей в умінні працювати з предметом свого страху. Ведучий заздалегідь готує чорно-білі малюнки якогось страшного персонажа: Баби-Яги, привида і т. п. Кожна дитина отримувала

екземпляр малюнка. Вона повинна "одягнути його" за допомогою пластиліну, обравши матеріал потрібного кольору, відриваючи маленькі шматочки і розмазуючи їх усередині контуру страшилки. Коли діти "одягнуть" свої страшилки, вони розповідають про них одноліткам. Ведучий має стимулювати розповіді навідними запитаннями (наприклад: чи варто боятися персонажів, яких насправді не буває? Що цей персонаж любить і не любить, кого боїться, хто боїться його?) [1].

Вправа "Коли мені страшно – я..."

(Л. Бобро)

Мета: сприяти формуванню у досліджуваних досвіду долаття страху, певного стилю поведінки, спрямованого на досягнення цілі. На початку вправи дорослий говорить: "Коли мені страшно – я...", проговорюючи один із варіантів виходу із подібної ситуації. По черзі свої варіанти проговорювали усі учасники, висловлювали готовність у реальному житті скористатися своєю пропозицією. Вправа використовувалась експериментатором [1].

Для реалізації другої педагогічної умови також пропонуємо застосувати *метод створення проблемних ситуацій*. Метою даного методу виступає вироблення у старших дошкільників певного стилю поведінки у ситуації, що лякає, прийняття адекватних рішень, компетентної поведінки у проблемних ситуаціях. Ситуації моделювалися експериментатором у процесі організації життєдіяльності дошкільників.

Третьою педагогічною умовою передбачається ***зведення з допомогою оцінки авторитетних дорослих умінь дитини долати страх до найвищих цінностей, посилення відповідної мотивації***. Рекомендуємо її реалізувати за допомогою наступних методів: тренінгове заняття на тему: "Орієнтуємо, підтримуємо дитину в ситуації, яка викликала страх". Воно спрямоване на формування у педагогів практичних умінь орієнтувати дитину, посилювати мотивацію дій у складній ситуації за допомогою педагогічної оцінки. В процесі тренінгу відводиться місце інформаційному блоку, який спрямовується на ознайомлення вихователів з чіткими вимогами до вербального оцінювання дітей. Задля формування у вихователів практичних умінь давати педагогічну оцінку слід застосувати практичний блок заняття. Він передбачає виконання вправ педагогами, які спрямовані на набуття умінь оцінювати поведінку дошкільників, яку вони проявляли у різних життєвих умовах. Надаємо орієнтовний план проведення тренінгу.

Тренінгове заняття

(Л. Бобро)

Тема: "Орієнтуємо, підтримуємо дитину в стресовій ситуації".

Мета: набуття практичних умінь за допомогою педагогічної оцінки орієнтувати дитину в складній ситуації, посилювати мотивацію до дій.

Учасники тренінгу: вихователі ДНЗ, психолог.

Вступне слово говорить психолог.

Вправа " Знайомство".

Вправа "Прийняття правил роботи в групах".

Вправа " Очікування".

Мозковий штурм: "Як педагогічна оцінка впливає на дитину дошкільного віку?"

Інформаційний блок: мінідоповідь: "Вимоги до вербальної педагогічної оцінки".

Практичний блок: вправа "Оціни", вправа "Оціни позитивно", вправа "Оціни та не нашкодь".

У межах формувальної роботи з вихователями слід розробити "Поради вихователям щодо педагогічної оцінки". Метою вказаного методу виступає ознайомлення педагогів із основними вимогами до педагогічної оцінки [1].

Четверта педагогічна умова пов'язана з *упровадженням диференційованого підходу до виховання у дітей різного віку, статі та міри сформованості уміння долати страх*. З цією метою радимо організувати цілеспрямовану роботу з досліджуваними різних рівнів вихованості означеного уміння; реалізувати комплекс заходів, спрямованих на активізацію позиції вихователів і батьків щодо виховання уміння долати страх у дошкільників різного віку, статі. Диференційована робота з дошкільниками різних рівнів вихованості уміння долати страх передбачає комплекс специфічних для кожного формувальних впливів.

Слід звернути увагу на види робіт з дітьми, яким притаманний *оптимальний рівень* вихованості уміння долати страх, враховуючи те, що вони не завжди реалістично оцінювали ситуацію, контролювали, регулювали та приймали адекватні рішення. Рекомендуємо використати орієнтовний комплекс методів: ігри, проєктивний метод, спрямованих на формування цих умінь.

Гра "Метелик у темряві"

(К. Оніпко, К. Комісар, К. Карагод, В. Зінчук)

Мета: сприяти формуванню самоконтролю та саморегуляції у ситуації, що викликала страх. Вихователь пропонує дітям уявити себе метеликами. Використовуючи дитячі стільчики, крісла (квіти), дитина-"метелик" перелітає з квітки на квітку. Коли "метелик" прилетів на найкрасивішу квітку з великими пелюстками (використовується дитячий столик або високий стілець чи табурет, під який залазить дитина), непомітно настала ніч, і пелюсточки стали закриватися (столик або стілець накривають тканиною). "Метелик" прокинувся, відкрив очі й побачив, що навкруги темно. Діти діють певним чином. Після гри необхідно обговорити ефективні й неефективні дії учасників [10].

Проективний метод "Згадай і намалюй"

(Л. Бобро)

Мета: формування у дітей старшого дошкільного віку уміння аналізувати ситуацію, реально оцінювати загрози. Експериментатор пропонує дошкільнику згадати й намалювати на одному аркуші паперу дві ситуації з життя:

- коли було не дуже страшно;
- коли відчував некерований страх.

Потім малюнки необхідно обговорити. Метод варто проводити індивідуально [2].

З дітьми, що мають *середній рівень* вихованості уміння долати страх спробуйте застосувати наступний блок методів.

З огляду на те, що діти даного рівня потребують поглиблення знань про уміння долати страх, необхідно використати метод читання й обговорення казок. Експериментатор має запропонувати казки (орієнтовні: "Як маленький кажан перестав боятися темряви", "Хоробрий крабик"). Вони сприяють розширенню уявлень дошкільників про способи дій та поведінку в ситуаціях, що лякають. Ці казки відображають різні події, обставини, в які потрапили герої. В них розповідається про різні форми поведінки персонажів, які є доступними для обговорення й аналізу дітьми, що збагачує знання дітей про страх та уміння його долати. Даний метод можна застосовувати в межах проведення занять.

Оскільки діти середнього рівня вихованості уміння долати страх потребують підсилення здатності підтримати свою дієздатність у

ситуаціях, що лякають, регулювати та контролювати свою поведінку, то необхідно застосувати метод моделювання ситуації.

"Лети, моя кулька!"

(О. Кононко)

Вихователь роздає кожному дошкільнику по кульці, пропонує надути її, зав'язати ниткою (самостійно або з його допомогою), зобразити на ній фарбами те, чого кожний найбільше боїться. На прохання дорослого діти, чекаючи, поки фарба на кульці висохне, складають і пошепки проговорюють речення, з допомогою яких заявлять про своє бажання позбавитися страху, намагатимуться запевнити себе у можливості це зробити (Наприклад: "Зникни, поганий страх! Я боюся тебе все менше і менше! Невдовзі я перестану тебе боятися! Я відпускаю тебе назавсім!). З цими словами діти усі разом за сигналом вихователя відпускають свої кульки у небо і кожний вголос проговорює: "Я звільнився від свого страху! Він відлетів у Космос! Я відчуваю полегшення! Тепер спокійно житиму без нього". Взятись за руки, діти радісно кружляють, радіючи своїй веселій розправі із страхом [9].

Моделювання ситуації "Підбадьор себе!"

(Л. Бобро)

Мета полягає у навчанні досліджуваних умінню підтримувати свою дієздатність у стресових ситуаціях, докладати вольових зусиль для досягнення мети. Дорослий моделює проблемну ситуацію, в якій дитина повинна продумати способи підтримки самої себе, докласти вольових зусиль задля її вирішення. Наприклад, похід з батьками у великий магазин – супермаркет. Розглядаючи яскраві іграшки, ти загубився (лась). Батьки зникли з поля зору. Навколо лише незнайомі люди. Що ти будеш робити? Як себе підбадьориш? [2].

Ліплення страхів

(К. Оніпко, К. Комісар, К. Карагод, В. Зінчук)

Мета: активізація й нормалізація процесів уяви, пов'язаних зі страхом.

Теми для ліплення можуть бути різними, наприклад: "Веселий страх", "Нестрашний страх", "Як змусити страх зникнути", "Чого я боюся?". Після роботи проводиться бесіда. Якщо дитина бажає свій "продукт творчості" знищити, – не треба цьому перешкоджати [10].

На особливу увагу заслуговують діти, віднесені до *низького рівня* вихованості уміння долати страх. Слабкими місцями цієї категорії дошкільників є невпевненість у собі, неадекватна, здебільшого занижена самооцінка, невміння регулювати свою поведінку та приймати самостійні рішення. З урахуванням цього на етапі формування виховна робота має спрямовуватися на розвиток у них позитивного ставлення до себе, впевненості у своїх можливостях. З цією метою можна використати ігри та вправи, проєктивний метод. Нижче пропонуємо орієнтовні ігри.

Гра "Зайчики і слоники"

(Л. Бобро)

Спрямовується на формуванню адекватної самооцінки дітей, надання їм можливості відчувати себе сильними й сміливими. Вихователь пропонує досліджуваним із низькою самооцінкою вдати із себе боязкого зайчика. Гра супроводжується запитаннями та коментарями: як він поводиться, коли відчуває небезпеку.

Тремтить? А тепер разом покажіть, як саме він це робить. Щулиться, намагається стати менш помітним, у нього тремтять лапки і хвостик... *із ситуації*. Нехай дитина все це відтворить. Просить показати, що відчуває зайчик, коли чує кроки людини. Нехай дитина втече у інший куток кімнати. А що роблять зайчики, коли чують вовка?

А тепер ми будемо слониками – сильними, сміливими. Педагог показує, щоб дитина повторила, як безстрашно, вільно ходять слони. Що вони роблять, коли бачать людину. Бояться? Ні. Вони дружать із людиною і спокійно йдуть далі. Покажіть це разом. Що роблять слони, коли бачать тигра, – не бояться. Показує з дитиною сміливого слоника. Після виконання вправи діти сідають у коло й обговорюють, ким їм сподобалося бути найбільше й чому [2].

Гра в парах "Знайди рішення"

(Л. Бобро)

Мета: навчити регулювати та контролювати власну поведінку у ситуаціях, що викликають страх. Вихователь пропонує дітям змоделювати ситуацію, максимально близьку до реальної, де один з дітей боїться, а інший створює умови, які, в реальному житті, можуть налякати. Наприклад, одна дитина вийшла на прогулянку із улюбленою іграшкою, а інші діти, які вже гралися, не товаришували з нею. Вони

погрожують їй відібрати іграшку і кинути в калюжу. Дітям спочатку необхідно відтворити свою реальну поведінку в такій ситуації, а потім проаналізувати (разом з дорослим) ефективні й неефективні дії, подумати, яким чином було б діяти найкраще.

Задля формування позитивного самоствалення у дітей наведемо приклад проєктивного методу [2].

Проективний метод "Я зможу бути сміливим"

(Л. Бобро)

Мета: формування позитивної самооцінки, сприяння зміні ставлення до себе з негативного на позитивне.

Експериментатор пропонує дошкільникам намалювати себе найкращим, таким про якого вони мріють (цей образ може бути схожий на їхнього кумира, взірця). Потім кожна дитина розповідала, що намалювала, але розповідь буде про себе, вказуючи на позитивні, найкращі ознаки, які їх характеризують (згідно малюнка).

Умови сімейного та суспільного виховання відіграють провідну роль у вихованні в дошкільників уміння долати страх. Рекомендуємо на етапі формування застосовувати комплекс методів і форм оптимізації виховної роботи у даних соціальних інститутах.

З цією метою пропонуємо організувати тематичні засідання педрад, проводити консультації та тренінги для вихователів; розробляти пам'ятки для батьків дошкільників різних рівнів вихованості уміння долати страх, проводити з ними круглі столи та дискусії. Нижче – схематично охарактеризуємо можливі форми роботи з дорослими [2].

Педагогічна рада

(Л. Бобро)

Тема: "Уміння дошкільника долати страх"

Порядок денний:

1. Доповідь психолога "Сутність поняття страх, прояви та причини його виникнення".
2. Доповідь експериментатора "Що таке уміння дошкільника долати страх".
3. Розв'язання проблемних ситуацій.

Тренінгове заняття

(Л. Бобро)

Тема: "Формування уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку".

Мета: набуття практичних навичок, знань щодо методів і прийомів формування уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку.

Учасники тренінгу: вихователі ДНЗ, методист, психолог.

Вступне слово говорить експериментатор.

Вправи: "Знайомство", "Прийняття правил роботи в групах", "Очікування".

Мозковий штурм "Чому необхідно формувати уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку?"

Міні-доповідь експериментатора "Складові уміння долати страх".

Практичний блок: виконання вправ на долання страху, проєктуючи на дошкільників. Вихователі мали продумати ігри та вправи, які можна застосувати для формування уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку, враховуючи складові даного уміння (прослухавши доповідь експериментатора).

Заключний етап: збір очікувань, рефлексія. Перегляд мультфільму про подолання страху [1].

Поради батькам, які мають невпевнених дітей

(Л. Бобро)

1. Доручення для невпевненої дитини мають відповідати віку. Складні завдання прирікають маленьку дитину на неуспіх, зниження самооцінки.

2. Підтримуйте її, говоріть про свою впевненість у тому, що дитина зможе виконати завдання.

3. Не порівнюйте успіхи дитини з успіхами інших дітей, дуже важливі оптимістичні прогнози на завтра.

4. Не припускайте ситуацій змагання, публічного виступу дитини.

5. Дуже ефективні вправи на релаксацію, психогімнастика.

6. Зменшити або усунути невпевненість і страхи у дошкільників можна за допомогою:

- малювання;
- лялькового, настільного театру;
- ігрової терапії, музикотерапії;

- психологічних ігор;
- фізичних вправ;
- етюдів;
- читання художньої літератури [1].

Таким чином, комплексна методика виховання у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати страх має охоплювати усіх учасників експерименту, передбачати як загальну, так і диференційовану роботу з ними, спрямовуватися на оптимізацію освітнього процесу з метою збалансування часткових умінь, дозволяти урізноманітнити та оновити зміст та форми роботи дошкільного закладу з сім'єю.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання

Послідовне й систематичне застосування в процесі життєдіяльності дошкільників інформації про страх, реальні й нереальні загрози, наведення прикладів, обговорення вчинків сміливих і боязких героїв, значно підвищить їхній рівень знань з даної проблеми, здатність аналізувати й адекватно оцінювати існуючі загрози. Використання адекватних віку та інтересам дошкільників методів сприятиме ефективному засвоєнню ними необхідної інформації та вихованню практичних навичок її застосування у стресових ситуаціях. Процес формування знань як складової уміння долати страх піддається виховним впливам легше, порівняно із зміною характеру ставлення та оволодіння умінням долати страх. Це обумовлено тим, що, по-перше, дошкільний вік є сенситивним для засвоєння нової інформації, а по-друге, тим, що окультурення потреб та виховання навичок вольової поведінки потребують тривалого часу й узгодження позицій дошкільного закладу і сім'ї.

У ході проведення контрольного експерименту використовується та сама методика, що й на етапі констатації. Це уможливить порівняння даних на до та після завершення експерименту вкаже на динаміку змін, що відбулися завдяки упровадженню та етапі формування ефективних педагогічних умов та методів оптимізації виховного процесу.

З метою деталізації інформації щодо змін у кількісних даних можна в таблиці охарактеризувати їх за структурними компонентами. Це дозволить прослідкувати зміни в знаннях, ставленні та поведінці дітей старшого дошкільного віку щодо вміння долати страх. Орієнтовну схему оформлення відповідної таблиці подано нижче.

Таблиця 2

*Динаміка змін в умінні долати страх дітей
5–7 років ЕК та КГ груп за компонентами (у %)*

Рівні	Констатувальний етап						Контрольний етап					
	Структурні компоненти											
	Когнітивний		Емоційно-ціннісний		Поведінковий		Когнітивний		Емоційно-ціннісний		Поведінковий	
	ЕК	КГ	ЕК	КГ	ЕК	КГ	ЕК	КГ	ЕК	КГ	ЕК	КГ
Високий												
Оптимальний												
Середній												
Низький												

Після завершення контрольного зрізу експериментатор має заповнити клітини таблиці відповідними цифрами, які засвідчать міру розвитку кожного з вказаних компонентів уміння дошкільників долати страх на етапах констатації та контролю. Аналіз стосується досліджуваних дошкільного віку як експериментальної, так і контрольної груп. Це тим більш важливо, що останні не брали участі у формуальному експерименті. Отже, уможливиться оцінка змін в уміннях досліджуваних долати страх за традиційної та експериментальної організації виховного процесу.

Важливо після цього оформити зведену таблицю, узагальнивши дані за компонентами, схарактеризувавши кількісний склад кожного рівня розвитку у дошкільників уміння долати страх на початковому та завершальному етапах експерименту. Як і у попередньому випадку, це стосується усіх дошкільників, які увійшли до складу експериментальної та контрольної груп. Схема її оформлення пропонується нижче.

Таблиця 3

Динаміка змін у рівнях вихованості уміння долати страх у дітей старшого дошкільного віку ЕГ та КГ

Рівень	Кількісний склад у %					
	ЕГ		Динаміка	КГ		Динаміка
	Констатувальний етап	Контрольний етап		Констатувальний етап	Контрольний етап	
Високий						
Оптимальний						
Середній						
Низький						

До кожної таблиці, в якій представлено кількісні дані, необхідно додати ґрунтовний коментар, який міститиме дані щодо якісних змін у межах досліджуваних структурних компонентів чи рівнів сформованості уміння долати страх у дітей 5–7 років.

Для підтвердження значущості динаміки у кількісному розподілі дошкільників за умінням долати страх можна скористатися алгоритмом розрахунку t-критерію Стьюдента за такою формулою:

$$t = \frac{X_{експ} - X_{контр}}{\sqrt{m^2_{експ} + m^2_{контр}}},$$

де $X_{експ}$ – середнє арифметичне показників експериментальної групи;

$X_{контр}$ – середнє арифметичне показників контрольної групи;

$m^2_{експ}$ – величина середніх помилок для експериментальної групи;

$m^2_{контр}$ – величина середніх помилок для контрольної групи [12].

Підставивши й обрахувавши відповідні значення, ви отримаєте число t , яке засвідчуватиме значущість динаміки, яка відбулась у результаті застосування методики на формувальному етапі експерименту. Отримане число необхідно опрацювати згідно таблиці t-критерію Стьюдента. Дана таблиця допоможе засвідчити ефективність / неефективність формувального експерименту.

Список використаних джерел

1. Бобро Л. В. Виховання уміння долати страхи у дітей 5–7 років в умовах дошкільного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Ніжин, 2018. 253 с.
2. Бобро Л. В. Впровадження диференційованого підходу як умова ефективного формування уміння долати страх у дітей 5–7 років. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія "Педагогічні науки"*, 2018. Вип. 150. С. 15–18.
3. Бобро Л. В. Уміння долати страх: критерії визначення й особливості вияву в дошкільному віці дошкільника. *Збірник наукових праць "Педагогічні науки"*. Херсон, 2016. Вип. LXXI. Т. 2. С. 37–41.
4. Бобро Л. В. Характеристика рівнів сформованості в дітей 5–7 років уміння долати страх. *Наукові записки*. 2017. № 2. С. 61–66.
5. Бобро Л. В. Педагогічні умови формування у старших дошкільників уміння долати страх. *Вісник Черкаського університету*. 2017. № 4. С. 26–31.
6. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. Москва: ВЛАДОСПРЕСС, 2007. 159 с.
7. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Основы сказкотерапии. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 171 с.
8. Ковалевська А. Методи дослідження страхів дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 15. С. 23–26.
9. Кононко О. Л. Навчаємо старших дошкільників відрізняти реальні страхи від уявних. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 7. С. 25–35
10. Оніпко К. О., Комісар К. С., Карагод К. О., Зінчук В. В. Тривожність і страх. *Дотик душі*. Красноармійськ. 2014. Вип. 2. URL: http://zhurnal_dotik_dushi_2.pdf (дата звернення: 04.06.2020).
11. Ткачишина О. Р. Формування навичок самоконтролю та емоційної стійкості у майбутніх психологів. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33687409.pdf> (дата звернення: 04.06.2020).
12. Щотка О. П. Як написати курсову роботу з психології: метод. посіб. / за заг. ред. О. П. Щотки. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2006. 103 с.

Список літератури для самовдосконалення

1. Адлер А. Практика і теорія індивідуальної психології. Москва, 1995. 378 с.
2. Ананьев Б. Г. Психология педагогической оценки. Избр. психол. труды: в 2 т. М. Педагогика, 1980.
3. Баранов А. А. Стрессоустойчивость в структуре личности и деятельности учителей высокого и низкого профессионального мастерства: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Санкт-Петербург, 1995. 359 с.
4. Басов М. Я. Воля как предмет функциональной психологии. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. 544 с.
5. Белохвостова О. И. Динамика стилей учебной деятельности студентов при преодолении психологических барьеров: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Санкт-Петербург, 2003. С. 22.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: навч.-метод. посіб. Київ: Либідь, 2003. С. 149–160.
7. Близнюк Л. Б. Роль оцінки у вдосконаленні знань, умінь і навичок учнів. Москва: Знание, 1983. 234 с.
8. Бондар Л. С. Диференційований підхід до організації розвивального навчання в початковій школі (40–80-ті роки ХХ ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2015. Вип. 125. С. 300–303.
9. Вашуленко О. В. Диференційований підхід до формування навички читання у букварний період навчання грамоти. *Учитель початкової школи*. 2015. № 9. С. 14–19.
10. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. Москва: ВЛАДОСПРЕСС, 159 с.
11. Вишнякова Н. Ф. Конфликтология: учеб. пособ. для слушателей образования. Минск: Университетское, 2000. 246 с.
12. Герасимова Н. А. Оцінка знань повинна виховувати. *Виховання школярів*. 2003. № 6. С. 37–39.
13. Джинотт Х. Дж. Групповая психотерапия с детьми. Теория и практика игровой терапии / пер. с англ. И. Романовой; науч. ред. Е. Рыбина. 2-е изд. Москва, Апрель-Пресс, изд-во Института психотерапии, 2005. 272 с.
14. Долинна О. Праця як засіб формування предметно-практичної компетенції дітей. *Дошкільне виховання*. 2012. № 9. С. 22–27.

15. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. Серия "Психология ребёнка". Санкт-Петербург, 2000. 448 с.
16. Захаров А. И. Как преодолеть страхи у детей. Москва: Педагогика, 1986. С. 76–94.
17. Заболоцька С. Особливості розвитку моральних форм поведінки дошкільників в експериментальних умовах. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2012. Вип. 3. С. 244–251.
18. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. Москва, Санкт-Петербург: Питер, 2006. 204 с.
19. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 174 с.
20. Искандерова Ф. В. Эмоциональный интеллект как основа межличностного взаимодействия. *Вестник КАСУ*. Вып.: Образовательные технологии. 2006. № 1. С. 130–134.
21. Истратова О. Н., Эксакусто Т. В. Справочник психолога средней школы. Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. 511 с.
22. Карпенко Н. Диференціація та діагностика окремих видів страху у дітей. *Початкова школа*. 2002. № 3. С. 47.
23. Карпов А. В. Психология менеджмента: учеб. пособ. Москва: Гардарики, 2005. 584 с.
24. Киричук Т. В. Особистісно орієнтований підхід до дитини в освітньому просторі ДНЗ. *Таврійський вісник освіти*. 2013. № 4 (44). С. 30.
25. Ковалевська А. О. Причини та види страхів молодших школярів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2010. Вип. 26. Ч. 2. Ялта: РВВ КГУ, С. 238.
26. Кононко О. Л. Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення: навч.-метод. посіб. Київ: Імекс–ЛТД. 260 с.
27. Кононко О. Л. Уміння долати страх: сутність психологічні умови формування в ранньому онтогенезі. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 4–5 березня 2016 року)*. Київ, 2016. 132 с.
28. Котырло В. К. Роль дошкольного воспитания в формировании личности. Киев: Т-во "Знание", 1977. 48 с.
29. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник. Київ: Нора–принт, 1996. С. 68–80.

30. Лапченко І.О. Емоційне ставлення дошкільників до себе і до ровесників. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. "Стрессы в повседневной жизни детей"*. Одеса, 2000. С. 95–96.
31. Леонтьев А. А. Деятельность и общение. *Вопросы психологии*. 1979. № 1. С. 121–132.
32. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1977. 304 с.
33. Лохвицька Л. Формування основ безпечної поведінки в дітей дошкільного віку (на матеріалі використання польської народної літератури). *Гуманітарний вісник (Педагогіка)*. 2011. № 23. С. 134–138.
34. Михальська С. А. Вплив сім'ї на формування особистості дитини. *Вісник*. 2014. Т. II, № 121. С. 24.
35. Пальчевський С. С. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2008. 576 с.
36. Панфилова М. А. Страхи в домиках. Диагностика страхов у дітей и подростков. *Школьный психолог*. 1999. № 8. С. 10–12.
37. Пильнюк О. О. Методи та способи впровадження диференційованого навчання у навчальний процес школи. Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2012. С. 75–77.
38. Селиванов В. И. Воля и ее воспитание. Москва, 1976.

ПІСЛЯМОВА

Матеріали посібника, підготовлені фахівцями кафедри дошкільної освіти Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, адресовані студентам, магістрантам, аспірантам, науковцям, які прагнуть удосконалити вміння організовувати експериментальну роботу, коректно визначати критерії і показники вихованості певної соціально-моральної якості або вміння, розробляти адекватну методику їх діагностики та виховання, аналізувати отримані емпіричні дані, узагальнювати їх, логічно систематизувати матеріали та наочно їх представити.

Чітко визначений та науково обґрунтований алгоритм викладу матеріалів кожного з семи розділів посібника спростить користувачам сприйняття суті, складності й своєчасності розробки проблеми соціально-морального виховання дітей дошкільного віку в цілому; сприятиме усвідомленню ними специфіки, новизни і складності дослідження кожного із охарактеризованих її аспектів; уможливить процес практичного використання визначень, критеріїв оцінки, методів, педагогічних умов оптимізації виховного процесу, способів наочного подання узагальнених даних, які користувач визначить для себе як найбільш відповідні його баченню.

Готуючи матеріали до видання, авторський колектив виходив з розуміння, що приєднання до монографії як першої, теоретичної частини комплексу, другої – навчально-методичного посібника технологічної спрямованості є надзвичайно важливим. Адже у ньому розкривається процедура організації, проведення, аналізу та викладу матеріалів дослідження кожного з означених аспектів соціально-морального виховання дошкільників. Це надає матеріалам посібника масштабності й водночас конкретності, предметності.

Технологічні грані проблеми соціально-морального виховання дітей дошкільного віку розкриваються через авторські характеристики таких недостатньо розроблених у вітчизняній дошкільній педагогіці феноменів особистісного зростання дошкільників, як *"чуйність"*, *"самостійність"*, *"культура мовленнєвого самовираження"*, *"здорова совість"*, *"патріотизм"*, *"дисциплінованість / недисциплінованість"*, *"уміння долати страхи"*. Дефіцит теоретико-експериментальних досліджень вказаних напрямів обумовлюють новизну постанови питання,

ексклюзивність наукової розробки, її значущість для науки, закладів вищої освіти та педагогічної практики.

Якщо студент (магістрант, аспірант, науковець) обрав у якості досліджуваної проблеми соціально-морального розвитку і виховання дітей дошкільного віку, йому належить визначитися з ракурсом її вивчення, тобто зупинити свою увагу на одному із запропонованих аспектів. Орієнтуючись на поданий у посібнику алгоритм, дослідник може не лише "фотографічно" його відтворити, вказавши прізвища авторів-розробників, але і за аналогією сформулювати власне визначення провідного поняття, підібрати інший адекватний метод діагностики або виховання обраної моральної якості або уміння. Адже процес вивчення психолого-педагогічного явища передбачає здатність розробника наукової теми, з одного боку, коректно ставитися до використання понятійного апарату й інструментарію, з іншого – виявляти високий пізнавальний інтерес, критичність і креативність.

Обираючи тему наукової роботи, її розробнику слід визначитися з її *новизною*: чим вона вища, тим складніше й водночас цікавіше над нею працювати. Тема дослідження, недостатньо розроблена у вітчизняній та зарубіжній дошкільній педагогіці, передбачає здатність дослідника знаходити існуючий науковий доробок, аналізувати його, порівнювати підходи різних фахівців, визначатися з власною позицією, аргументувати й відстоювати її.

У процесі розробки наукової проблеми слід врахувати, що час, відведений на неї, обмежений. Тому доцільно на початку експерименту визначитися з тим, які види роботи і на яких саме етапах досліднику необхідно покласти на самого себе, а які він може довірити вихователеві або психологу, розробивши чіткий алгоритм поведінки дорослого, точну покрокову інструкцію, форму протоколу, в якому належить фотографічно зафіксувати усе визначене його рубриками.

Розкриті у посібнику шляхи, методи, форми, засоби, прийоми роботи з усіма учасниками експерименту – дітьми дошкільного віку, їхніми батьками, вихователями закладів дошкільної освіти оптимізуватимуть виховний процес у різних соціальних інститутах, збагачуватимуть уявлення розробника наукової теми щодо сучасних виховних технологій, уможливлуватимуть застосування більшості із запропонованих методів і форм у своїй педагогічній або науковій роботі. Це засвідчить визнання ним пріоритету "*культури гідності*", реалізацію

підходу до особистості як до найбільшої цінності. Саме культурологічний вектор освіти сьогодні на часі, орієнтує освітян на визнання верховенства духовного, соціально-морального розвитку і виховання дитини дошкільного віку.

Автори посібника розраховують на те, що завдяки запропонованим у посібнику **"Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти"** матеріалам користувач зможе вдосконалити свої вміння відповідально визначати зміст і структуру провідних понять, диференціювати критерії і компоненти, за якими оцінюється міра розвитку якості або вміння, добирати адекватні предмету та завданням дослідження методи діагностики і формування, визначати педагогічні умови оптимізації виховного процесу, орієнтуючись при цьому не лише на роботу з педагогами і батьками, але й на дошкільника як активного суб'єкта виховання.

Навчальне видання

Укладачі:

О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець

СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКА:
ДОСЛІДНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

*Навчально-методичний посібник
для студентів педагогічних спеціальностей*

За загальною редакцією професора О. Л. Кононко

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – О. В. Борщ
Літературне редагування – А. М. Конівненко

Підписано до друку 21.10.2020 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times	Обл.-вид. арк. 19,8	Тираж 55 прим.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 24,18	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.